
А.О. Єпіфанов

Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України

Монографія

Університетська книга

Суми • 2007

УДК 336.71(477)
ББК 65.9(4Укр)262.1
Є67

Рекомендовано до друку вченою радою Української академії банківської справи НБУ. Протокол № 9 від 29.05.2007.

Рецензенти:

Козьменко С.М., д.е.н., професор, проректор УАБС НБУ;

Глущенко В.В., д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів та кредиту Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Єпіфанов А.О.

Є67 Методологічні складові ефективного розвитку банківського сектору економіки України: Монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. – 417 с.

ISBN 978-966-680-362-0

Предметом дослідження даної монографії є методологічні складові ефективної діяльності банківського сектору економіки. Визначаються основна мета й пріоритети подальшої розбудови банківського сектору, шляхи та напрямки їх реалізації як засадничі умови успішного виконання банківською системою визначених завдань на сучасному етапі розвитку економіки України.

Для економістів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

ББК 65.9(4Укр)262.1

ISBN 978-966-680-362-0

© А.О. Єпіфанов, 2007

© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2007

З М І С Т

Вступ	6
-------------	---

Р о з д і л І

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА ДЕРЖАВИ

Глава I. Розвиток банківської системи	12
§ 1. Формування банківської системи	12
§ 2. Запорізька Січ – українська козацька держава	22
§ 3. Розвиток банківської системи у імперський період	34
§ 4. Розвиток банківської системи незалежної України в період з 1917 року	49
§ 5. Розвиток банківської системи України у повоєнні роки	53
Глава II. Грошово-кредитна політика Національного банку України	65
§ 1. Банківська система незалежної України	65
§ 2. Кредитні відносини і кредитна політика	73
§ 3. Позитивні та негативні аспекти глобалізації економіки. Світовий банк – флагман глобалізації економіки	86
§ 4. Методологічні засади організації ефективної діяльності комерційного банку	109
Необхідність розвитку фондового ринку	130
Удосконалення методології забезпечення діяльності комерційних банків з управління інвестиційним портфелем	134
§ 5. Моделювання поведінки грошового ринку в існуючій операційній структурі монетарної політики НБУ	139

Р о з д і л І І

ЧІТКИЙ БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК ТА ЗВІТНІСТЬ У БАНКАХ – ОСНОВА РОЗВИТКУ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ

Глава I. Бухгалтерський облік, планування та звітність	154
§ 1. Бухгалтерський облік у банках	154
§ 2. Кошторисне фінансування витрат на утримання банків	175
§ 3. Удосконалення планування доходів і витратків Національного банку України	186
§ 4. Правила визнання доходів і витрат Національного банку України та бухгалтерського обліку доходів і витрат за послугами ...	192

Глава II. Підвищення ефективності фінансової бухгалтерії банків в умовах роботи в системі SAP R/3	201
§ 1. Система SAP – основна система ведення бухгалтерського обліку в країнах Європейської Ради	201
§ 2. Введення спеціальних реєстрів для забезпечення фінансовою бухгалтерією чіткого аналізу й звітності	213
§ 3. Планування і звітність – основа визначення завдань діяльності користувача та контроль за їх виконанням в системі SAP	216

Глава III. Фінансова та статистична звітність НБУ і комерційних банків

§ 1. Формування звітності та її роль у розвитку грошово-кредитної політики	220
§ 2. Вимоги до складання звітності	226
§ 3. Типові форми звітності, яка надається НБУ	230

Розділ III

НАГЛЯДОВА ФУНКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ БАНКІВ

Глава I. Організація банківського нагляду та економічного аналізу діяльності банків	238
§ 1. Організація банківського нагляду	238
§ 2. Економічний аналіз діяльності банків	245
§ 3. Основні напрями реформування банківського нагляду	261
§ 4. Підвищення ефективності банківського нагляду	268

Глава II. Теоретичне і методологічне обґрунтування контролю в системі управління	272
§ 1. Теоретичне обґрунтування напрямків, видів та ефективності контролю	272
§ 2. Система внутрішнього контролю та її вдосконалення	285
§ 3. Теоретичне обґрунтування методу економічного аналізу в системі контролю	290

Глава III. Організація банківського контролю	302
§ 1. Система внутрішнього контролю Національного банку та її вдосконалення	302
§ 2. Внутрішній аудит банку	312
§ 3. Організація ревізійної роботи в банках	324

Глава IV. Внутрішні ревізії і перевірки в центральних банках Європи і України	329
§ 1. Розмежування внутрішньої ревізії та системи внутрішніх перевірок	329
§ 2. Роль внутрішньої ревізії і перевірки в системі банків	332
§ 3. Аудиторський контроль	334

Р о з д і л І V
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Глава I. Інформатика та інформаційні технології	338
§ 1. Інформатика як наука	338
§ 2. Роль і місце інформації в сучасному суспільстві	344
§ 3. Елементи загальної теорії інформації	350
§ 4. Загальні принципи побудови інформаційних систем	353
Глава II. Інформаційне забезпечення економічної діяльності	360
§ 1. Інформаційно-технологічне забезпечення економічної діяльності	360
§ 2. Інформаційне забезпечення організації фінансової роботи	364
Глава III. Автоматизація діяльності сучасного банку	369
§ 1. Загальна характеристика систем автоматизації банківської діяльності	369
§ 2. Принципи побудови автоматизованої банківської системи	372
§ 3. Перспективні концепції побудови інформаційної інфраструктури банку	383
§ 4. Структура сучасної автоматизованої банківської системи	392
§ 5. Інформаційна безпека в банках	396
<i>Висновки</i>	<i>399</i>
<i>Список використаної літератури</i>	<i>404</i>

ВСТУП

Досвід провідних країн світової спільноти переконливо доводить, що економічне зростання й забезпечення ефективних умов для стабільного розвитку економіки, покращання соціального захисту та добробуту населення можливі лише за умови ефективного розвитку банківського сектору ринкової економіки.

Розбудова банківської системи повинна мати комплексний та системний характер і відбуватися за дієвої підтримки та координації зусиль усіх учасників цього процесу – Національного банку України, банків, органів законодавчої та виконавчої влади.

У цьому процесі Національний банк України повинен ініціювати перехід до якісно нових, цілеспрямованих підходів до розбудови банківської системи, яка здатна стимулювати розвиток економіки та забезпечити довіру населення, а отже, бути конкурентоспроможною на зовнішніх ринках.

Для вирішення проблеми потрібно забезпечити системну стабільність, зменшити вразливість банківської системи до зовнішніх та внутрішніх факторів дестабілізації, підвищити якість та ефективність її діяльності.

При цьому розвиток банківської системи має бути спрямований на збільшення обсягів обслуговування підприємств і населення в усіх регіонах України. Відповідно кредити мають бути доступними та привабливими, а банківські послуги – різноманітними за видами й умовами. Натомість банкам слід перетворитися на активних учасників розвитку фінансового ринку.

Зрозуміло, що при цьому банківська діяльність повинна ґрунтуватися на засадах відкритості, прозорості, рівності та неупередженості, дотримання ділової етики, відповідальності перед клієнтом, суспільством та державою.

У свою чергу, обов'язок держави полягає в підтримці використання ринкових механізмів впливу на суб'єктів банківського сектору, у тому числі застосування сучасних норм банківського нагляду. Усі ефективно працюючі банки незалежно від розміру капіталу повинні мати рівні шанси стати учасниками ринку, знайти

свою нішу та свого клієнта. Це стосується як комерційних, так і державних банків.

Визначення основної мети та пріоритетів подальшої розбудови банківської системи, шляхів і напрямків їх реалізації мають гарантувати успішне виконання банківською системою поставлених завдань, тим більше в умовах сьогодення, тобто на сучасному етапі розвитку економіки України.

Нині розвиток банківської системи України стримується через проблеми, властиві банківській системі України, а саме:

- недостатній рівень капіталізації банківської системи;
- відсутність у банках ефективних механізмів та інструментів управління ризиками, планування та стратегії розвитку;
- низька рентабельність активів банків через загальну низьку їх якість, високу питому вагу неприбуткових активів у загальних активах банків та невиправдано високу вартість ведення бізнесу;
- низький рівень банківського менеджменту та корпоративного управління;
- недостатня ефективність банківського нагляду, зокрема, у частині нагляду за основною оцінкою ризиків банківської діяльності.

Розбудова банківської системи має бути органічною складовою загальних зусиль з боку всіх гілок влади та Національного банку України в напрямку зміцнення економіки держави. При цьому розвиток банківської системи та виконання нею поставлених цілей і пріоритетних завдань можливі лише за умови:

- забезпечення сталого розвитку економіки держави;
- усунення диспропорції в структурі та темпах розвитку економіки України та її банківської системи.

Слід зазначити, що здійснення ефективної макроекономічної політики передбачає:

- збалансовану бюджетну політику, яка повинна базуватися на своєчасній підготовці та затвердженні реальних бюджетів усіх рівнів та їх чіткому виконанні;
- помірковану фіскальну політику, спрямовану на зниження податкового тиску та впорядкування практики податкових пільг;
- адекватну загальноекономічній ситуації грошово-кредитну політику;
- узгодженість дій органів державної влади щодо банківської системи;
- комплексність та системність розвитку законодавства з метою усунення колізій;

- розвиток фінансових ринків;
- безперерйне та ефективне функціонування платіжної системи.

При цьому необхідно чітко усвідомлювати, що головною монетарною передумовою досягнення цілей подальшого розвитку банківської системи є стабільність гривні. З огляду на це грошово-кредитна політика в Україні повинна проводитись, перш за все, з урахуванням необхідності підтримання стабільності національної валюти та підвищення стійкості грошово-кредитної системи до можливого дестабілізуючого впливу внутрішніх та зовнішніх факторів.

Поступова лібералізація чинної системи валютного регулювання має здійснюватися з урахуванням ситуації на внутрішньому та зовнішньому фінансових ринках для створення умов щодо розширення спектра операцій банків і їх клієнтів на валютному ринку і розглядатися Національним банком не лише як засіб поліпшення якості механізмів та процедур валютно-курсової політики, а й у контексті дій щодо формування більш досконалого трансмісійного механізму фінансово-кредитної політики.

До того ж дії Національного банку України у валютному сегменті грошово-кредитного ринку супроводжуються заходами щодо підвищення дієвості облікової ставки як інструменту впливу на економічні процеси.

Поряд із відсотковою політикою, що є дієвим механізмом впливу на ситуацію на грошово-кредитному ринку, Національний банк України як інструмент регулювання загальної кількості грошей в обігу використовує й механізм обов'язкового резервування. Разом з цим Національний банк України продовжує роботу з удосконалення та розширення інструментів підтримки ліквідності банків.

Сучасні тенденції розвитку грошово-кредитної системи України як найважливішого сектору національної економіки характеризуються збільшенням труднощів та проблем на ринках капіталів, а також наявністю проблем регулювання й розвитку грошово-кредитної політики.

У цих умовах Національний банк застосовує нові форми і методи кредитування та грошових розрахунків, нівелює взаємовідносини між фінансово-кредитними установами та їх клієнтами, тобто застосовує системний підхід, що базується на аналізі процесів, ролі економічних категорій з урахуванням взаємозв'язку і взаємодій економічних, політичних та соціальних факторів. Загалом грошово-кредитні відносини, якщо виходити із системного підходу, визначають необхідність розглядати їх як економічні відносини, що

активно впливають на прямий і зворотний зв'язок з процесом відтворення через складові грошової, валютної, кредитної політики та аналізу їх взаємодії на національному й міжнародному рівнях у взаємозв'язку і взаємозалежності з фінансовою, бюджетною та податковою політикою.

Отже, чітке проведення структурних економічних реформ залежить від поступального розвитку банківської системи України та її складової – грошово-кредитної політики Національного банку України. Але навіть сьогодні важко визначити шлях розвитку грошово-кредитної політики в перспективі.

Оптимальне вирішення проблеми може і повинне ґрунтуватися на основі програмно-цільового підходу, що передбачає дію багатьох факторів. Вони потребують відпрацювання й вживання комплексу заходів, серед яких першочерговими є запровадження власної національної валюти – гривні і здійснення грошово-кредитної політики.

Відмітною рисою в розвитку економіки України стало введення Національним банком України в 1996 році в обіг національної валюти – гривні, що підтвердило соборність і незалежність державності України. Ця знаменна для України і світової спільноти подія, яку ініціював, розробив і втілював у життя Голова НБУ, а нині Президент України Віктор Андрійович Ющенко, повинна бути викарбувана золотими літерами на скрижалях історії.

Поряд з цим велике значення для розвитку економіки мала й сьогодні має чітка система міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, яка в 1997 році була впроваджена в банках. Розуміння необхідності впровадження чіткої організації бухгалтерського обліку виявилось у той самий час, коли економіка України була вражена гіперінфляційними процесами. Отже, потреба в подоланні цих процесів поряд з іншими чинниками спонукала провести реформування бухгалтерського обліку в банках відповідно до стандартів, існуючих у країнах з ринковою економікою.

З реформування бухгалтерського обліку в НБУ і банках у цілому розпочалося запровадження в банківську систему України міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, і в 1998 році всі банки вже працювали в системі нових стандартів бухгалтерського обліку та плану рахунків, розробленого відповідно до загальноприйнятих у міжнародній практиці принципів. Але практика реформування бухгалтерського обліку на цьому не припинилась, а вдосконалюється згідно з міжнародними стандартами. Відповідно до них удосконалюється й фінансова звітність. Чіткий бухгалтерський облік і звітність – необхідна умова розвитку банківської системи, її надійності.

Робота Національного банку України з реформування банківської системи потребує відпрацювання механізму регулювання банківської діяльності, що дає змогу забезпечувати коригування відхилень від програмних напрямків розвитку банківської системи, визначених Національним банком України. Наприклад, збільшення або зменшення грошової маси, проведення заходів з коригування кредитної політики, встановлення облікової ставки НБУ та ін. Такий підхід до формування грошово-кредитної політики НБУ дав змогу ввести науково обґрунтовану систему інспектування, аудиту й банківського нагляду, а в цілому, контролю.

Відповідно до завдань і функцій Національного банку України контроль у процесі реформування став невід'ємною частиною діяльності банків. Відповідно до розв'язуваних завдань і функцій контроль передбачає три напрямки:

- 1) глобальний, спрямований на забезпечення стабільності та добробуту як передумови ефективного розвитку економіки України;
- 2) локальний, що має забезпечити захист вкладників банків, які не володіють достатньою інформацією для визначення ступеня ризику банку;
- 3) потенційний, що забезпечує посилення конкуренції між банками шляхом справедливого розподілу кредитних ресурсів.

Незалежно від того, яку функцію виконує НБУ, головна увага приділяється інформаційно-аналітичному забезпеченню цих процесів, оскільки ні контроль, ні регулювання, ні реструктуризація в умовах нестачі та неоднорідності інформації неможливі.

Розділ I

БАНКІВСЬКА
СИСТЕМА
ДЕРЖАВИ

Розвиток банківської системи

§ 1. Формування банківської системи

Процеси становлення банківської системи відбувалися паралельно зі становленням державності та розвитком товарного обміну, грошових і кредитних відносин. Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що умовою появи банків стало виникнення державності, а разом з цим розвиток товарних і грошових відносин, що потребували посередницької діяльності з розміну та обміну цінностей, які виконували функцію грошей.

Банки – це установи, що виконують спеціальну функцію (банківську діяльність), а поряд з цим є посередниками в кредиті, адже, з одного боку, вони мобілізують і концентрують вільні кошти, а з іншого – спрямовують їх через кредит у різні галузі господарства. Таким чином, у банках накопичуються доходи підприємницьких структур і збереження населення, які, таким чином, перетворюються у кредитні ресурси, що потім у формі кредитів надходять на відтворення виробництва і поповнення оборотних коштів.

Натомість банки є найстарішими і найпоширенішими кредитними установами, що виконують для своїх клієнтів такі операції, як ведення депозитних рахунків, безготівкове перерахування коштів, збереження заощаджень, надання кредитів тощо. Більш того, банки завжди мали і матимуть велике значення для розвитку економіки як регіонів, так і держави в цілому. У цьому аспекті велике значення має здійснення Національним банком України кредитної, а загалом, монетарної політики.

Найважливішою функцією банків ще в часи їх появи було посередництво в кредиті, необхідність якого обумовлювалася тим, що безпосереднє надання вільних грошових капіталів у позику їх власниками промисловим і торговим підприємцям відповідно наштовхувалося на низку перешкод:

- 1) попит на кредити не збігався з розмірами грошового капіталу, що пропонувалися в позику, тобто існувала недостатність капіталу для позик;
- 2) час повернення грошових капіталів, узятих у позику в позикових підприємств – лихварів, закономірно не збігався з терміном вивільнення капіталів, що не могло задовольнити позичальників.
- 3) відмітною рисою того часу була загальна непоінформованість власників грошового капіталу про кредитоспроможність позичальників.

Спеціалізуючись на веденні кредитних операцій, банки мають можливість вивчити кредитоспроможність своїх позичальників. Мобілізуючи вклади різних розмірів і різної терміновості, вони можуть надавати функціонуючим підприємцям кредити на необхідні для них суми і на визначений термін.

Роль банків не вичерпується посередництвом у кредиті та платежах, їх особлива функція полягає в перетворенні дрібних грошових заощаджень і частини грошових доходів різних верств суспільства в капітал. Дрібні заощадження і доходи, які самі по собі не є капіталом, надходять в банки (а також в ощадні каси) у вигляді вкладів, перетворюючись тим самим у капітал, що видається в позику промисловим і торговим капіталістам, і, таким чином, позика використовується для вкладень у підприємства, стаючи дійсним капіталом, що функціонує у сфері виробництва та обігу. Таким чином, банки беруть активну участь у процесі накопичення капіталу, розширюючи джерела цього накопичення. Нерідко для мобілізації дрібних заощаджень створювались та й сьогодні створюються спеціальні види ощадних вкладів.

До функції банків належить також створення певних видів кредитних інструментів обігу, що замінюють металеві гроші. Кредитні інструменти обігу спочатку виникли незалежно від банків у вигляді комерційних векселів, однак обмежені рамки обігу векселів вимагали заміни їх кредитними грошима або банкнотами, випуском яких займаються емісійні банки. Банки також беруть участь у створенні кредитних інструментів обігу шляхом відкриття поточних рахунків своїм клієнтам, на які останні виписують чеки. Виконуючи зазначені функції, банки активно сприяють розвитку економіки держави та відтворюванню виробництва у такі способи:

- 1) надання вільних грошових капіталів у розпорядження підприємств, що використовують їх для розширеного відтворення виробництва;

- 2) скорочення витрат обігу внаслідок розширення безготівкових розрахунків, випуску кредитних знарядь обігу та концентрації касових операцій, що дозволяє зменшити частку грошового капіталу та збільшити частку продуктивного в усьому суспільному капіталі;
- 3) мобілізація грошових заощаджень та частини особисто споживаних грошових доходів і перетворення їх у додатковий капітал.

Виходячи із зазначених способів, банки здійснюють такі функції:

- передавання грошових капіталів у користування промисловим і торговим підприємцям у вигляді позик; цю функцію можна також визначити як посередництво в кредиті;
- зберігання грошових коштів і здійснення грошових розрахунків – готівкових і безготівкових, що є посередництвом у платежах;
- мобілізація заощаджень і доходів різних класів суспільства та надання їх на умовах платності, а також повернення у визначений термін у розпорядження промислових і торгових підприємців, унаслідок чого ці доходи і заощадження перетворюються в капітал;
- створення деяких видів кредитних знарядь обігу, зокрема, до них належить випуск банківських білетів емісійними банками.

Слід зазначити, що кредитна система передреформеної (мається на увазі реформа 1861 р.) України виявилася нерозвинутою, що призвело до суперечностей на тлі капіталізму, що розвивався. Адже до 60-х років XIX ст. у країні не існувало великих приватних комерційних банків, що обслуговували б капіталістичне господарство, а ті, що були, насамперед орієнтувалися на підтримку землевласників. Крім цього, кошти дореформених банків використовувалися для покриття різних непередбачених витрат скарбниці.

Напередодні кредитної і фінансової реформи в Російській імперії існували такі казенні кредитні установи: своєрідні ощадні каси (каси для зберігання готівки), прикази суспільного піклування, державний позиковий банк і, нарешті, державний комерційний банк. Історія більшості цих кредитних установ свідчить про те, що їх діяльність була пов'язана з цілями, далекими від потреб капіталізму, що розвивався.

Перші каси для зберігання готівки були започатковані в 1772 р. при виховних будинках. Прибуток, що отримувався касами, повинен був іти на утримання цих дитячих установ. Такі каси приймали вклади і видавали позики під заставу різних цінностей, а згодом – поміщицьких маєтків і кріпосних душ. У цей самий час організуються дворянські банки.

Дворянські банки – кредитні установи, створені урядом для надання підтримки дворянському землеволодінню. Сферою їх діяльності був поземельний кредит; вони надавали велику допомогу поміщикам у вигляді позик під заставу поміщицьких маєтків із розрахунку кількості кріпосних душ, а також коштовностей. Перший банк, Банк для дворянства (капітал 750 тис. руб.), було створено в 1754 р. з конторами в Петербурзі й Москві. Позики надавалися в розмірах від 500 до 10 000 руб. терміном до трьох років з 6% річних. Надалі банк набув права видавати більш дрібні позики і брати під заставу не лише поміщицькі маєтки, але й кам'яні будинки. Термін позик був продовжений у 1761 р. до 8 років. До 1775 р. сума позик банку перевищила 4 млн руб. Поміщики, як правило, не погашали позик і навіть відмовлялися від сплати відсотків, унаслідок чого кошти банку виявилися замороженими. У 1762–1786 рр. для поповнення первинного капіталу банк отримав додатково з державного бюджету близько 6 млн руб.; це означало, що за рахунок державного бюджету уряд збільшував кошти банку; тим самим відбувся перерозподіл національного доходу на користь поміщиків. У 1786 р. на основі Банку для дворянства був створений Державний позиковий банк. У 1802 р. до нього приєднався Допоміжний банк для дворянства, створений у 1797 р. Роль банку відігравали також установлені в 1772 р. при опікунських радах скарбниці та прикази суспільного піклування, що підлягали зберіганню. Отримані позики поміщики звичайно використовували на непродуктивне споживання. Значна частина коштів спрямовувалася на фінансування уряду.

Через випуск асигнацій тільки у великих купюрах (25, 50, 75 і 100 руб.) на місцях виникали труднощі під час їх розмінювання на дрібні гроші; починаючи з 1772 р. у деяких торгових центрах були встановлені обмінні контори (усього двадцять три). Крім того, приймання вкладів виконували прикази суспільного піклування. Вони розпочали свою роботу в 1775 р. у всіх губернських містах. Приказам суспільного піклування було надане право приймання вкладів і видачі позик під заставу маєтків. Їх прибуток ішов на утримання різних благодійних установ.

Державний позиковий банк був започаткований у 1786 р. на основі реорганізації створеного в 1754 р. Банку для дворянства. У 1802 р. до нього приєднався Допоміжний банк для дворянства, що видавав позики з 5% під заставу поміщицьких маєтків з кріпосними селянами і під заставу кам'яних будівель. Розміри його позик були вищими, ніж у інших дореформених дворянських банках. З 1841 р. вони видавалися з розрахунку 50–70 руб.

сріблом на кріпосну душу. Строки позик весь час подовжувалися: спочатку вони видавалися на 8 років, з 1812 р. – до 20 років, а з 1841 р. – на 26 і 37 років. Кошти банку використовувалися, головним чином, на покриття витрат казначейства. Така практика в першій половині XIX ст. набувала все більшого поширення; з цією метою значна частина вкладів Державного комерційного банку і наказів суспільного піклування (губернських дворянських банків) переводилася в цей банк. Позики казначейства з дворянських банків були в дореформений період головною формою внутрішнього державного боргу.

Допоміжний банк для дворянства був створений урядом царської Росії в 1797 р. До його функцій належало надання іпотечних позик поміщикам, що повинне було звільнити їх від боргів лихварям і сприяти викупу вже закладених маєтків. Позики видавалися терміном на 25 років не готівкою, а особливими 5% банківськими білетами, гранична сума емісії яких була встановлена в 50 млн руб. Цим був започаткований випуск в Росії заставних листів. Банківські білети нарівні з асигнаціями фактично були засобом платежу, і їх випуск збільшував масу грошей в обігу, посилюючи інфляцію. За час свого існування банк випустив білетів на 50 084 тис. руб. і надав величезні позики, головним чином, великим поміщикам, які їх використали в основному для особистого споживання. До кінця 1799 р. сума позик досягла 47 млн руб., до 1802 р. ресурси банку виявилися повністю вичерпаними, і він був приєднаний до Державного позикового банку на правах його відділення під назвою «25-річної експедиції», яке повинне було виконувати розрахунки за позиками, виданими на 25 років.

Незважаючи на те що історія виникнення і завдання зазначених кредитних установ були різні, фактично їх операції в першій половині XIX ст. мали однаковий характер. Пасивні операції банків полягали в прийманні вкладів, а активні – у наданні позик під заставу маєтків.

У 1817 р. був виданий маніфест про створення *Державного комерційного банку*. Офіційно перед цим банком ставилося завдання сприяти торговельно-промислому обороту країни, але насправді значну частину залучених коштів він позичав поміщикам.

Державний комерційний банк розпочав свої операції 1 січня 1818 р. на базі реорганізованих облікових контор. Основний капітал банку становив 30 млн руб. До його функцій належали: облік векселів і надання підтоварних позик, приймання вкладів, переказні операції. Особливість його кредитних операцій полягала в тому, що розмір позик визначався не кредитоспроможністю позичальника

і наявністю в нього відповідного забезпечення, а належністю купця до тієї чи іншої гільдії. Купець першої гільдії, наприклад, міг отримати кредит на суму не більшу ніж 60 тис. руб., другої гільдії – не більшу за 30 тис. руб. і третьої гільдії – не більшу за 7 тис. руб. При видачі підтоварних позик банк стягував додаткові збори й комісії. Усе це призводило до того, що банк обслуговував незначну частину комерційного обороту. Уряд був зацікавлений у використанні ресурсів банку для підкріплення коштів скарбниці та надання підтримки поміщикам. З цією метою велика частина внесків Державного комерційного банку передавалася в Державний позиковий банк. Фактично він перетворився в депозитний банк, основна функція якого полягала в мобілізації коштів для кредитування поміщицького землеволодіння.

Банк мав свої відділення в Україні (в Одесі, Києві, Харкові, Полтаві). Численні проекти організації приватних торгових і промислових банків відхилялися царським урядом, який в інтересах скарбниці та кріпосного землеволодіння прагнув зберегти казенну монополію в банківській справі та затримати розвиток капіталізму в Росії. Однак зростання операцій банку свідчило про те, що Росія вступала на шлях капіталістичного розвитку. Великі суми вільних капіталів, що не знаходили продуктивного застосування, осідали у вигляді вкладів. У 1860 р. Державний позиковий банк був ліквідований, а замість нього створений Державний банк Росії.

Державний банк Росії – центральний банк Росії, започаткований у 1860 р. Цього самого року на базі ліквідованих казенних Позикового банку та комерційних банків було створено контору державного банку Росії в Києві. Крім Києва, контори Держбанку були створені в Харкові, Одесі та відділення в Полтаві.

На першому етапі Державний банк ще не був емісійним; кредитні білети, що випускалися ним тоді за дорученням Міністерства фінансів, були не банкнотами, а паперовими грошима. Головним джерелом ресурсів банку були залучені ним грошові капітали, що надходили на вклади й поточні рахунки. Значна частина власних і залучених коштів використовувалася для задоволення потреб казначейства, підтримки державного кредиту, а у 80-х роках XIX ст. і для підтримки державного Дворянського земельного банку. Через широку мережу своїх філій Державний банк стягував значну частину грошових капіталів з провінцій. Обліково-позичкові операції банку і його вкладення в цінні папери постійно зростали, а вже у 80-х рр. XIX ст. вони майже дорівнювали активам усіх акціонерних комерційних банків Росії.

Початок другого етапу діяльності банку характеризувався розширенням кредитування господарства держави. За новим статутом, затвердженим у 1894 р., банку було надано права нарівні з комерційними векселями враховувати й фінансові векселі, видавати позики промисловим підприємствам на термін до трьох років, кредитувати хлібну торгівлю і здійснювати інші операції, незвичні для центрального банку.

Із завершенням грошової реформи 1895–1897 рр. він став емісійним банком, набувши права випуску кредитних білетів; при цьому він припинив конкуренцію з приватними комерційними банками щодо залучення коштів на вклади й поточні рахунки. Кошти банку перестали використовуватися на потреби казначейства, навпаки, воно накопичувало грошові ресурси, що у вигляді вільних коштів стали осідати на його рахунках у банку. На кінець другого етапу чітко простежувалася тенденція перетворення його в «банк банків». Ця тенденція, однак, не стала реальністю. Значення вкладів і поточних рахунків банку знизилося, оскільки основна їх маса стала надходити в комерційні банки. Його особливість, на відміну від центральних емісійних банків інших країн, полягала в тому, що він, перетворившись в емісійний банк, продовжував залишатися і найбільшим комерційним банком, що здійснював у широких масштабах безпосереднє кредитування господарства.

На відміну від центральних банків інших країн Державний банк Росії перебував у безпосередньому підпорядкуванні міністра фінансів.

Істотною особливістю імперської економічної політики було державне втручання в економіку, що виявлялося, зокрема, у фінансуванні господарства як за рахунок коштів казначейства, так і коштів Державного банку. Формою такого фінансування за рахунок ресурсів банку були так звані нестатутні позики, тобто позики, що надавалися всупереч статуту в секретному порядку.

До нестатутних операцій належали інвестиції банку в облігації та акції приватних підприємств. Ці операції нарівні з прямим фінансуванням із коштів казначейства були спрямовані на розвиток деяких галузей машинобудування й металургії, підтримку засновників залізничних товариств і підприємств, а в часи господарських ускладнень – підтримку великих підприємств і банків. Між нестатутними операціями банку і казначейським фінансуванням не існувало принципових відмінностей.

Зрозуміло, що Міністерство фінансів, як правило, удавалося до використання коштів Державного банку, коли бюджет відчував

велике напруження. Нестатутні операції мали переважно форму довгострокових позик, що надавалися з низького відсотка під заставу нерухомості або акцій, що не котирувалися на біржі. Кошти банку використовувалися також для підтримки підприємців і поміщиків, наприклад, у вигляді позик уральським гірничозаводчикам під метали, вексельних кредитів поміщикам під заставу їх маєтків, позик під акції. Значну частину вексельних кредитів отримували комерційні банки з метою їх систематичної підтримки.

Набули поширення операції банку з державними цінними паперами (позики під ці папери і власні інвестиції), що були спрямовані на підтримку державного кредиту. Ці операції обмежувалися статутом банку та розмірами його власного капіталу.

Міністерство фінансів прагнуло активно впливати на фондову біржу для штучної підтримки курсу державних цінних паперів і паперового рубля, а з кінця 90-х рр. XIX ст. – для протидії падіння курсів промислових і банківських акцій. Біржова інтервенція, як і великі інвестиції в цінні папери, не була на той час властива центральним банкам інших країн.

Характерно, що операції комерційного банку, які сприяли розвитку товарообігу й промисловості, протягом першої половини XIX ст. не тільки не зростали, але, навпаки, помітно скорочувалися. Найбільшим боржником державних кредитних установ була сама скарбниця. Позики казначейства з вкладних сум кредитних установ на покриття бюджетного дефіциту відбувалися систематично. До 1810 р. заборгованість скарбниці позиковому банку та опікунським радам визначилася в 86 млн руб.

Протягом першої половини XIX ст. лише два роки скарбниця не вдавалася до використання вільних коштів кредитних установ. За десятиріччя (з 1833 р. до 1842 р.) вона позичила 233 млн руб., а наступного десятиріччя (з 1843 р. до 1852 р.) – 248 млн руб. На початок кредитної реформи за скарбницею накопичився борг банкам у розмірі 500 млн руб.

Що стосується поміщиків, їх заборгованість банкам також безперервно зростала. Наскільки великою була заборгованість поміщиків, бачимо з того, що до зазначеного періоду 61% усіх кріпосних селян було закладено в банківських установах.

Кредитне законодавство протягом першої половини XIX ст. створювало сприятливі умови для надання позик поміщикам. Спеціальними царськими маніфестами збільшувався термін, на який дворяни могли отримати банківський кредит, для них знижувався відсоток за позики. Логічним завершенням удосконалення цього

законодавства виявилися видані в 1830 р. «Правила про вклади і позики в державних банківських установах», за якими позики видавалися поміщикам на термін до 26 і 37 років. У той самий час відсоток за цими позиками був знижений з 6 до 5.

Наскільки необхідним був для промисловців і купців кредит в умовах розвитку капіталізму, показує те, що протягом першої половини XIX ст. у багатьох містах робилися численні спроби організувати приватні банки. У ролі ініціаторів частіше виступали купці, які надавали необхідні основні капітали для банків, що створювалися.

Усі ці дані свідчать, наскільки назріла потреба в розвитку приватного капіталістичного кредиту, необхідність в якому не задовольнялася казенними кредитними установами. Дотримуючись загального напрямку, Міністерство фінансів провадило політику передачі всіх коштів, мобілізованих банками, на підтримку кріпосного землеволодіння або використовувало їх як джерело коштів для покриття бюджетного дефіциту. Воно абсолютно не піклувалося в цей період про приватний капіталістичний кредит та й узагалі не підтримувало його.

Що стосується казенних банків, то вони не тільки не були установами, що сприяли розвитку капіталістичних відносин, але навіть перешкождали йому. Величезні грошові накопичення розміром у мільярд рублів були майже цілком відірвані від торговельно-промислового обороту й використовувалися на обслуговування паразитуючого дворянства або утримання застарілої бюрократичної машини кріпосницького самодержавства. Не дивно, що при такому стані речей ціна позикового капіталу в передреформеній Росії була занадто високою і до того ж недостатньою, а тому купці та промисловці змушені були звертатися до послуг лихварів та відповідно платити їм великі відсотки за надані позики.

Усі ці дані свідчать про докапіталістичний характер передреформених кредитних установ, необхідність реформування яких напередодні 60-х років XIX ст. була актуальною. Навіть Міністерство фінансів змушене було визнати, що операції державного комерційного банку спрямовані на підтримку кріпосного господарства в селі, а не торговельно-промислового комплексу країни. У спеціальній доповідній записці «Про фінанси Росії» Міністерство фінансів так оцінювало діяльність дореформеного державного комерційного банку: «Як урядова установа, він пов'язаний правилами такими обмеженими, що купецтво звертається до нього тільки в крайніх випадках».

Слабо розгорнувши свої активні операції і спрямувавши їх тільки на підтримку кріпосницького землеволодіння, що відмирало, дореформені кредитні установи не зуміли повністю використати залучені вклади. Позики комерційного банку під облік векселів і заставу товарів з часом не тільки не зростали, але, навпаки, зменшувалися.

Особливо скрутне становище склалося після закінчення Кримської війни: на той час сума вкладів, залучених кредитними установами, перевищила видані позики на 150 млн руб., за які вкладники отримували по 6 млн руб. відсотків щорічно.

Таким чином, після війни в умовах підготовки до реформ питання про необхідність розвитку капіталістичного кредиту в країні і перебудови банківських установ, що існували, було вкрай актуальним. Однак Міністерство фінансів через відсутні бюджетні ускладнення передусім було стурбоване тим, що 150 млн руб. лежали мертвим капіталом і не надавалися у вигляді позик. Отже, відсотки, які доводилося платити за цими вкладами, становили чистий збиток скарбниці. Уряд боявся також масового затребування вкладів, у разі якого скарбниця вимушена була б знаходити величезні додаткові кошти для покриття своїх боргів кредитним установам.

Таким чином, кредитна реформа була неминучою, але чиновники Міністерства фінансів здійснили її у найбільш складний, болючий спосіб, вивівши з ладу при цьому всю систему державного кредиту і ще більше погіршивши та ускладнивши грошовий обіг.

Реформуванню кредитних установ передувала проведена урядом операція «виштовхування вкладів». За проектом Міністерства фінансів передбачалось, перш ніж провадити перебудову діяльності кредитних установ, знизити відсоток, що сплачується вкладникам, з 4 до 3, а також випустити внутрішню позику у вигляді чотиривідсоткових безперервно прибуткових білетів. Такі заходи повинні були, на думку авторів проекту, змусити вкладників витратити частину своїх внесків на придбання цих білетів.

Слід зазначити, що більшість фахівців – фінансових діячів негативно ставилася до проекту зниження відсотка за вкладами і передбачала згубні наслідки такого заходу. З цієї точки зору великий інтерес становить доповідна записка чиновника Міністерства фінансів, директора кредитної канцелярії Гагемейстера, яка в 1857 р. була надіслана голові комітету фінансів – великому князю Костянтину Миколайовичу.

Основний зміст записки полягав у тому, що реформа зниження відсотка, яка готувалася за вкладами, «несправедлива відносно до

народу і згубна для скарбниці». Гагемейстер зазначав, що всі розрахунки уряду ґрунтуються на недостатньому розвитку приватного кредиту, оскільки приватні кредитні установи платять від 8 до 12% за вклади. Тим часом розвиток приватного комерційного кредиту був саме тим завданням, що стояло перед царським урядом. Найближчим наслідком зниження відсотків закладами, передбачав Гагемейстер, «буде катастрофічний вплив вкладів із кредитних установ. Державі, щоб розплатитися з вкладниками, доведеться або вдатися до нового випуску паперових грошей, або випустити нову позику, яка обійдеться так дорого, що скарбниця при цьому позбавиться «всієї вигоди, очікуваної від передбаченого зниження відсотків».

У зазначеній записці зазначалося також, що в разі прийняття вкладів у банки й сплатення за них відсотків держава тим самим зменшить кількість паперових грошей, що перебувають в обігу, а це сприяє оздоровленню грошового обігу. Передбачуване ж «виштовхування» вкладів призведе до ще більшого падіння курсу паперових грошей. «Як би обтяжливо не було для скарбниці, – писав Гагемейстер, – платити по 6 мільйонів на рік за 150 мільйонів, віддані нині їй на збереження, вона повинна нести цей тягар як неминучий наслідок останньої війни».

Уряд не прислухався до застережень. Спеціальним указом від 1 червня 1857 р. відсотки закладами були знижені з 4 до 3, одночасно були випущені чотиривідсоткові безперервно прибуткові білети. Цей захід негайно призвів до впливу вкладів з кредитних установ.

Офіційні урядові кола повинні були визнати, що проведені кредитні реформи були невдалими й «не виправдали очікувань». Надто погіршивши стан грошового обігу і виштовхнувши з кредитних установ вклади на сотні мільйонів рублів, уряд змушений був розпочати створення системи кредиту, яка відповідала сучасним ринковим умовам.

§ 2. Запорізька Січ – українська козацька держава

У середині XV – на початку XVI ст. почалося вторгнення турецьких і татарських військ з Кримського ханства в Галичину і Подолію. У 1482 р. дуже постраждав Київ, спустошений військами Менгли-Гирея. У подальші роки вторгнень зазнавали Київщина й Подолія.

У визвольній боротьбі українського народу і захисті України від вторгнення ворожих полчищ головними учасниками і захис-

никами були українські козаки, зрозуміло, за активної участі селян.

У XVI ст. утворився центр козацької державності – Запорізька Січ, а появу козаків різні історичні джерела у часі трактують по-різному, але всі відносять до XV століття. Виникла вона внаслідок наступу литовських та польських феодалів на середнє Подніпров'я та Подолію. Окремі козацькі промисли (рибальство, полювання, видобуток солі), а також скотарські хутори (зимівники) з'явилися навкруги Запорізької Січі ще в кінці XV ст.

Постійні напади кримських татар і польсько-литовських феодалів змушували козаків зі зброєю в руках захищати свою свободу і будувати невеликі дерев'яні укріплення – «містечка» або «січі». Приблизно в 30-х рр. XVI ст. відбулося об'єднання розрізнених козацьких організацій, пов'язаних з окремими «січами», і утворилася Запорізька Січ за назвою головного укріплення, що було місцем перебування коша (центрального органу управління). Пізніше ця назва перейшла на всю організацію. Так виникла незалежна, демократична українська держава – Запорізька Січ.

Економічною базою Запорізької Січі були рибні промисли, полювання й екстенсивне скотарство. Усі козаки вважалися вільними й рівними в правах. Запорізька Січ являла собою козацьку державу, центральним органом якої (до 1654 р., тобто до возз'єднання України з Росією) була січова рада, що обирала військову старшину на чолі з кошовим отаманом.

Прикладом кошового отамана, обраним січовою радою, може бути харківський полковник Іван Сірко-талановитий, а завдяки природному розуму ще й політик і дипломат, відомий захисник українських вольностей. Традиційно козаки після обрання кошового посипали його голову землею й багною, щоб не забував, звідки він вийшов і хто надав йому владу, та щоб зберігав козацькі традиції й вольності. Аналогічно в Запорізькій Січі обиралися не лише кошові, але й курінні отамани.

Отже, кошовий отаман – голова військового управління в Запорізькій Січі, яка ще мала назву Коша. Він обирався на козацькій Раді всіма козаками, користувався необмеженою владою, однак щорічно повинен був складати звіт про всі свої дії козацькій Раді. Кошовому отаману підпорядковувалась військова старшина і, в першу чергу, курінні отамани.

Військо поділялось на курені, у кожному курені обирався свій курінний отаман, наприкінці існування Січі їх було 38 на чолі з курінними отаманами. Курені визначалися за місцевістю, звідки найбільше приходило козаків, наприклад, Охтирський, Канівський,

Корсунський, Полтавський, Черкаський та ін. Це були своєрідні військові земляцтва, скріплені побратимством. Козаки в кожному курені вели спільне господарство та жили у великих домівках – куренях. Відповідно визначалась старшина (військові писарі, полковники, судді, сотенні). При цьому кожний козак був зобов'язаний відбувати військову службу за свій рахунок.

Форми самоврядування Запорізької Січі були, так би мовити, примітивні, не існувало навіть писаного права. Безперервна боротьба з татарами та турками, а також політика польсько-литовського уряду, спрямована на ізоляцію Запоріжжя від центральних районів України, перешкоджали масовій колонізації цього краю, навкруги якого, крім зимівників, було дике поле і який навіть до кінця XVII ст. був малозаселений.

Суворі умови життя, пов'язані з постійною небезпекою, призвели до того, що в Запорізькій Січі майже не було сімейного населення. Січ являла собою самостійну, незалежну, демократичну військову організацію – українську козацьку державу.

Запорізька Січ протягом тривалого періоду зберігала свою незалежність і до того ж підтримувала міжнародні стосунки. Натомість героїчна боротьба козаків проти султанської Туреччини і Кримського ханства (найбільші походи відбувалися в 1589 р., 1604 р., 1614 р., 1615 р. на побережжя Криму й Туреччини аж до Стамбула і Синопа) підживляла військову потужність цих держав і сприяла національно-визвольному руху пригноблених Османською імперією народів. Ось головна причина того, що різні європейські держави шукали військового союзу із Запорізькою Січчю і встановлювали з нею дипломатичні відносини.

Запорізька Січ відіграла визначну роль у боротьбі з національним та релігійним пригнобленням, що посилювалося в Україні після Люблінської унії 1569 р.

Із середини XVI ст. як внутрішнє, так і зовнішнє становище України значно погіршилися. Згідно з Люблінською унією 1569 р. Литва об'єдналася з Польщею в одну державу – Річ Посполиту, до складу якої ввійшли й українські землі – Волинь, Східна Подолія, Київщина, частина Лівобережжя. Найбільші польські магнати почали захоплення земель України. У володінні окремих магнатських сімей налічувалися сотні міст і сіл.

Переходи селян обмежувалися, а в 1588 р. за третім Литовським статутом були зовсім припинені. Селяни перетворилися на безправних кріпаків. У скрутному стані перебувало й населення міст. Селяни не могли змиритись з таким безправним становищем, що спричинило заворушення серед них. Селянсько-

козацький виступ 1591–1593 рр., що охопив Київщину, Подолію, Волинь, очолив гетьман К. Косинський, а в 1594 р. спалахнуло повстання на чолі з С. Наливайком. Воно охопило також частину Галичини і Білорусії, але було жорстоко придушене польською владою в 1596 р.

За Брестською унією 1596 р. православна церква на території Речі Посполитої була об'єднана з католицькою в уніатську церкву. Унія була проголошена, незважаючи на протест більшості українського духовенства і всього українського народу. В Україні поширився антиуніатський рух. Велику роль в ньому відіграли українські міста, насамперед, Львів, Тернопіль, Луцьк, де виникали культурно-релігійні організації – братства, що започатковували школи й друкарні, випускали літературу, спрямовану проти унії та католицизму. Після поразки селянсько-козацьких повстань наприкінці XVI ст. в Україні ще більше посилювався феодально-кріпосницький гніт.

У першій половині XVII ст. український народ продовжував боротьбу проти турецьких і татарських загарбників. Козаки здійснювали походи на Варну, Белгород, Килію, Ізмаїл, Трапезунд, Синоп, Стамбул. У 1616 р. козаки взяли Кафу, у 1621 р. своїми діями сприяли перемозі військ Речі Посполитої над турками під Хотином, а в 1637–1642 рр. запорожці допомагали донським козакам обороняти Азов. Незважаючи на козацькі звитяги, українське населення ще більше обмежувалося в правах, а польсько-католицьке користувалося різними пільгами в промислах, торгівлі і т. д.

У боротьбі України за незалежність важливу роль відігравали селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст., в яких нарівні із селянами та біднотою брали участь запорізькі козаки. Реєстрове козацьке військо було не тільки притулком для пригноблених, але й плацдармом для народних виступів. Повстання в Січі у січні 1648 р. проти панування Речі Посполитої на Україні знаменувало початок визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького.

Слід зазначити особливі заслуги у визвольній війні України в період з 1648 по 1654 роки вірного сина України – гетьмана Б. Хмельницького – невтомного борця за вольності, мудрого державотворця. Після воз'єднання України з Росією в 1654 р. на Запорізьку Січ були поширені ті привілеї, якими користувалися інші козацькі війська в Росії (самоврядування і надання притулку селянам-втікачам). Запорізьке козацтво продовжувало відігравати роль заслону на південних кордонах; у той самий час воно брало участь в

боротьбі народних мас України проти зростаючого феодально-кріпосницького пригноблення.

19 жовтня 1750 року царським указом Військо Запорізьке разом із Січчю і прилеглими землями було передане під командування українського гетьмана графа Кирила Розумовського.

І хоча Запорізька Січ і слухати не хотіла про це, визнаючи владу лише своєї старшини, та ще хіба що царську після ліквідації гетьманства, коли зникла ця проміжна, скажімо так, пом'якшуюча (усе ж таки своя!) ланка в стосунках з Петербургом, запорожцям доводилося на власній шкурі відчувати «вовчі зуби» царату, жорстоку й послідовну деспотичну політику Катерини II, гідної спадкоємиці Петра I.

Натомість царські війська під приводом боротьби з волелюбністю українського козацтва зруйнували так звану Стару Запорізьку Січ як осередок антифеодального протесту, а кошового отамана Петра Калнишевського – останнього кошового отамана, гетьмана Запорізької Січі – було засуджено на довічне ув'язнення.

Петро Калнишевський, уродженець с. Пустовійтівка Роменського повіту (нині Сумської області), юнаком потрапив на Запорізьку Січ та пройшов усі щабелі козацької звитяги. У сімдесят років Петро Калнишевський був обраний військовим суддею Війська Запорізького низового. Це була за своєю владою і авторитетом друга особа після кошового отамана, його заступник, користуючись сучасною мовою. Уже 1769 року Калнишевський обирається кошовим отаманом та в складі російської армії з козаками воює з турками. За роки бурхливого, сповненого небезпек козацького життя Петро Калниш, як його називали козаки, набув неабиякого військового й політичного досвіду, став видатним політиком і воєначальником того часу, пройшовши довгий шлях від козацького джури, молодика, до кошового отамана, «батька» синів «плодовитої матки козацької». «Петро Калнишевський, отаман кошовий Війська Запорозького з отаманською із всім старшим і меншим товариством» – таким титулом підписував він документи, листи і укази січові.

Заслуги Петра Калнишевського, його авторитет згодом мусила визнати й цариця Катерина II, яка в 1770 році оголосила подяку Війську Запорізькому за доблесть у російсько-турецькій війні, а самого кошового отамана Петра Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами (за деякими дореволюційними джерелами, найвищою відзнакою імперії – орденом Андрія Первозванного), а в 1773 році йому було присвоєне військове звання російської армії генерал-лейтенанта.

Уперше кошовим отаманом Петро Калнишевський став у 1762 році і перебував на цій посаді менше року. У вересні 1762 року Калниш разом з військовим писарем січовим Іваном Глобою зустрічався в Москві з царицею Катериною II. Тоді ще, 9 вересня, під час коронування імператриці Іван Глоба виголосив блискучу промову, що дуже сподобалася Катерині II.

Мабуть, тоді Петро Калнишевський не дуже заімпонував цариці, бо з посади кошового отамана його усунули. Якщо врахувати, що у 1753 і 1756 роках царський уряд скасував вибори на Січі й відтоді кошового та інших керівних осіб обирали, як правило, не на загальновійськових радах, як раніше, а на обмежених кількісно й якісно сходах генеральної старшини, де здебільшого затверджувалися рекомендовані царицею та її представниками кандидатури. Натомість ці царські закони козацтво дуже часто ігнорувало, обираючи найдостойніших і найавторитетніших.

Одним із таких обранців козацької громади і був Петро Калнишевський, який у січні 1765 року всупереч царській волі знову став кошовим отаманом. Про це свідчить «Справа про самовільне обрання козаками отаманом Коша Запорізької Січі Калнишевського», розпочата 12 лютого і закінчена 16 березня 1765 року – більше місяця спеціальна слідча комісія з Петербурга розслідувала цей вияв «зухвалої непокори й свавілля» запорожців. Та з огляду на майбутню війну з Туреччиною (царська Росія тоді пробивалася до Чорного моря), де українському козацтву відводилася чи не вирішальна роль, цариця Катерина II примирилася з самовільним обранням Петра Калнишевського кошовим і змінила (на якийсь час!) гнів на милість, визнала його на цій посаді, урахувавши безоглядний авторитет серед козацтва. Так Петро Калниш став кошовим отаманом удруге й остаточно – аж до зруйнування Січі, тобто на десять років підряд, «чого зроду-віку не бувало».

На кінець свого існування Запорізька Січ опинилася у вкрай тяжкому становищі: її землі постійно захоплювали російські вельможі та поміщики, їх роздавали іноземним колоністам, що спричиняло майже безперервні прикордонні суперечки й сутички. Непевність, тривожність свого становища розуміла й військова маса – козацтво – це й було однією з причин незвичайного для Запорожжя багаторічного отаманства Калнишевського.

Незважаючи на майже безперервні бойові дії, він переймався не тільки визначенням та захистом кордонів запорозької території, а й всіляко стимулював якнайшвидше заселення її великих безлюдних просторів, сприяв переселенню селян центральної та західної України на вольні землі.

Після зруйнування Запорізької Січі Петро Калнишевський підпільно проводив роботу щодо встановлення контактів з тією козацькою старшиною, яка залишалася йому вірною, аби самовільно відновити Січ у іншому місці, за межами Російської імперії, за що й був засуджений до смертної кари з заміною її довічним ув'язненням у Соловецькому монастирі. Причиною цього, на наш погляд, стала зрада його деякими козаками, які донесли цариці про дії Калнишевського, що й стало причиною його арешту та суду. Про це свідчить лист Потьомкіна до цариці:

«Всемиловейшая государыня!

Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнышевского и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемиловейшая государыня, исчислением оного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце, а при том и не нахожу ни малой надобности приступать к какому-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость преступления их перед освященным вашего императорского величества престолом, которою, по всем гражданским и политическим законам, заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя блистательность души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким и матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейше представить: не соизволите ли высочайшим указом помянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить милосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, их коих кошевого – в Соловецкий, а прочих – в состоящие в Сибири монастыри, с производением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевому по рублю, а прочим по полуполтине на день. Остающееся же затем обратить, по всей справедливости, на удовлетворение разоренных ими верноподданных ваших рабов, кой, повинуюсь божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков

более нежели на 200 000 рублей, коим и не оставлю я соразмерное делать удовлетворение, всемилостивейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданнейший раб

князь Потьомкин.

На подлинном подписано собственной е.и.в. рукою тако: «Быть по сему».

14 мая 1776 года.

Царское Село».

Калнишевський відбував покарання в одному з найстрашніших казематів Головленкової вежі Соловецького монастиря. Історик М. Колчин, який у 1880 роках був монастирським фельдшером, так описує камеру цього в'язня: «Перед нами маленькі, аршина в два (один аршин – 71 см) двері з крихітним віконечком посередині: двері ці ведуть до житла в'язня, куди і ми входимо. Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири, завширшки сажень, висота при вході три аршини, у вузькому кінці – півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву – ложе в'язня... На другому боці – залишки розломаної печі. Стіни... сирі, плісняві, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати знаходиться маленьке віконце верхків шість у квадраті, промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні й то з великим напруженням зору. Якщо ув'язнений пробував крізь це вікно подивитися на світ божий, то його погляду відкривалося саме кладовище, що знаходиться просто перед вікном. Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. У кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання і злітає запитання: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?»

Крім того, в камері текла стеля, про що свідчить письмова доповідь від 12 жовтня 1779 року намісника, знайдена в монастирському архіві: «По многократной меня просьбе П.И. Калнышевского для надобности ему к исправлению и перекрытию кельи, в которой он живет, что от дождя великая теча происходит, от чего й платье у него гниет, и просит ваше высокопреподобие приказать особливо, всех монастырских нанятых в плотничью

работу работных, на его счет нанять четырех человек и весной с прочими монастырскими работными прислать с показанием на его имя, кто и какими ценами». Так за власні гроші Калнишевський відремонтував свою камеру.

Його тюремний режим відзначався особливою суворістю. У «Відомості про колодників, що утримуються в Соловецькому монастирі» написано: «Петро Калнишевський с 1776 года, июля 29. По приказу Потемкина, по высочайшему повелению для содержания безвыходно из монастыря и удалению не только переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения за неослабным караулом обретающихся в том монастыре солдат». Такими словами архімандрит супроводжував відомості, які він регулярно надсилав до Синоду. За переказами, останнього кошового виводили з камери до церкви лише тричі на рік: на Великдень, Преображення й Різдво.

Улітку Калнишевського позмінно охороняли чотири солдати. При інших же в'язнях таких охоронців було по двоє. Узимку біля камери, де томився останній гетьман Січі, чатувало троє, біля всіх інших – по одному солдату.

Указом нового царя Олександра I від 2 квітня 1801 р. Петру Калнишевському було «дароване прощення» та надане право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням.

110-літній в'язень, котрий за 25 років перебування в одиночках, як твердять перекази, осліп, нарешті став вільний.

Указу від 2 квітня передувала перевірка списків ув'язнених усієї імперії. Такий список надіслав і архангельський генерал-губернатор Мезенцев на розгляд уряду – той звільнив із Соловецької тюрми лише двох в'язнів: одним із них і був Петро Калнишевський. Уже у відомості арештантів за березень 1801 року, що була направлена Соловецьким монастирем до столиці, навпроти прізвища Калнишевського зазначено: «Прощений».

7 червня 1801 р. Петро Калнишевський у листі архангельському губернатору Мезенцеву не без іронії дякує за звільнення і просить дозволити йому «в обителі сій чекати зі спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за 25 років перебування в тюрмі він до монастиря цілком звик, а свободою і тут насолоджується повною мірою».

Єдине прохання висловив він у цьому листі до Мезенцева: щоб дожити «залишок днів безбідно», хай йому залишить те саме арештантське утримання – один карбованець на день. Що цар і вволив.

Восени 1803 року Калнишевського не стало. Перед Преображенським собором Соловецького кремля, на сірій гранітній плиті

вибито святеницьку епітафію: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года».

Петро Калнишевський – не просто видатний син українського народу. Це символ нездоланності людини, яка об'єднала три століття нашої історії – народився в XVI, жив у XVII, помер у XVIII столітті. Що то була за епоха – чи не найліпше сказав перший президент національної академії наук України Володимир Вернадський в опублікованій у 1915 році статті «Українське питання і російська громадськість»: «У XVII та XVIII століттях російсько-українські відносини зводилися до поступового поглинання й перетравлювання Росією України як чужорідного тіла, причому попутно ліквідувалися основи місцевого культурного життя (школи, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідування навіть етнографічні відмінності».

Після розгрому Запорізької Січі й арешту та заслання кошового отамана Калнишевського закінчила існування й Українська козацька демократична державність. Частина козаків пішли на р. Дон і приєдналися до тамтешніх козаків, інші оселилися на хуторах, але більша частина козаків перейшла спочатку в гирло р. Кам'янки (120 км до південного заходу від Нікополя), а в 1711 р., не витримавши утисків, перейшла в урочище Альошки (Херсонська обл.) у володіння Кримського ханства. Тільки в 1734 р. вони з дозволу російського уряду повернулися на батьківщину й утворили Нову Січ на острові Чортотлик, у гирлі р. Підпильної (у районі сучасного с. Покровського Нікопольського району).

У період Нової Січі різко посилилася селянська колонізація Запорожжя через зростання кріпосницького пригноблення в центральних районах України. Приплив населення у 30-річний період миру з Туреччиною (1739–1768) сприяв розвитку скотарства, землеробства, рибних промислів і торгівлі. Великі хуторські господарства стали перетворюватися на скотарсько-землеробські ферми, засновані на застосуванні найманої праці, які виробляли продукцію на ринок. Риболовецький промисел з найманими робітниками являв собою різновид мануфактури або простої капіталістичної кооперації. З іншого боку, старшина прагнула до

закріпачення населення і вводила (особливо під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.) трудову повинність, змушуючи населення до роботи на її хуторах.

Територія Нової Січі була поділена на 8 паланок (округів), якими керував призначений кошем старшина. Населення слобід (сіл), що належали до паланок, ділилося на: козаків і посполитих, кожні з яких складали свою общину (громаду) і обирали своїх отаманів. Головним обов'язком козаків була військова служба в царських військах за свої кошти.

Повертаючись до Запорізької Січі, слід зазначити, що в ній майно поділялось на загальносічове та курінне. Курінь як самостійна господарська одиниця мав майно і доходи, якими кошовий отаман і його уряд не розпоряджались. Сімейні козаки, виділившись із громадського курінного господарства, заводили власний хутір, так звані зимівники. Як січове товариство, так і зимівники займалися рибним промислом, мали млини та інші промисли.

Курінь був одночасно адміністративно-бойовим і побутово-господарським підрозділом. Січові козаки та хуторяни поза бойовими діями займалися скотарством, рибною ловлею та землеробством і ремісництвом. Заняття промислами вважалось привілеєм козаків. Крім того, козаки постійно бували в походах, воювали з татарами, поляками і мали військову здобич як у вигляді грошей, коштовностей і цінностей (військову здобич становили золото і срібло, дорогий посуд, зброя, цінні тканини, килими, ікони, худоба, одяг і другі товари), тобто мали військові трофеї. До того ж січове братство отримувало, так би мовити, царське «жалування» за захист кордонів. Реєстрове козацтво також не було обділене, воно отримувало платню від Короля Польщі. Як ті, так і інші, крім платні, отримували військові припаси: зброю, порох та продовольчі товари.

Таким чином, Запорізька Січ мала достатньо коштів, щоб утримувати козацьке військо, яке в окремі роки перевищувало 50 тис. чоловік. Для забезпечення цільового використання коштів, отримуваних як від вищезазначених доходів, так і від повинностей, тобто отримувався дохід з козаків, які проживали на хуторах, та від митних зборів за провіз товарів через козацькі землі, крамарів, шинків, орендної плати та ін. Використання коштів згідно з кошторисом провадилося генеральною старшиною на чолі з кошовим отаманом.

Отже, кошторис Запорізької Січі формувався із військової здобичі, податків, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій. Податки стягувались через ціни на товари. До речі, Кіш мав

право тимчасово або постійно звільняти від податків заслужених або збіднілих козаків.

Якими ж коштами володіло січове товариство? У різних друкованих виданнях загальна сума коштів Запорізької Січі сягала від 120,0 тис. до 200,0 тис. рублів на рік. Для розуміння того, якими сумами володіло запорозьке товариство, слід навести для порівняння такі дані: 10 пудів (пуд – 16 кг) пшениці коштували 30 коп., кварта (літр) горілки того часу коштувала 2 коп.

Особливістю Запорізької Січі як держави було те, що вона не мала в обігу своїх грошей, а використовувала гроші всіх країн Європи. Можна припустити, що в Запорізькій Січі могли ходити заміники грошей типу біфонів ОУН – УПА, адже процвітали бартер і надання кредитів.

У цьому аспекті не слід забувати про роль Петра Могили (21.12.1596–01/11.01.1647) – релігійного і культурного діяча, богослова й мислителя – у підтримці населення України й козацтва в боротьбі із загарбниками.

Освіту він здобув у школі Львівського братства і в закордонних університетах. У 1625 році прийняв чернецтво. З 1627 року П. Могила – архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1632 р. – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, екзарх Константинопольського патріарха. Толерантно ставлячись до різних віросповідань, до ідеї зближення всіх християнських церков, П. Могила підпорядковує свою діяльність зміцненню православ'я, духовної єдності українського народу, які запроваджував через такі інституції, як церква, школи, колегії, друкарні, бібліотеки, мистецькі заклади. Як високоосвічена людина, Петро Могила значно розширив сферу вживання української мови в книгодрукуванні, богослужінні, перекладах, готував українське видання Біблії. Реформи Петра Могили, спрямовані на піднесення освіти, моральності, дисципліни, організації кліру, вивели православну церкву з кризи та занепаду. У 1632 році Петро Могила започаткував Києво-Могилянську колегію – перший вищий навчальний заклад на Україні, який відіграв провідну роль у розвитку освіти, науки і культури впродовж майже двох століть. У колегії вперше в Україні почали викладати філософію та богослов'я як певні розгалужені теоретичні системи.

Петро Могила відомий не тільки як релігійний і культурний діяч, богослов і мислитель, але ще і як банкір козаків Запорізької Січі. Адже він приймав від козацької старшини та кошових отаманів Запорізької Січі на збереження кошти та цінності, а в разі необхідності організовував закупівлю для них військових припасів та продовольства.

§ 3. Розвиток банківської системи у імперський період

Створення Державного банку і його контор та відділень було однією з ланок реформування фінансової і кредитної систем. У першому статуті Державного банку, затвердженому в травні 1860 р., зазначалося, що останній утворюється «для поживлення торгових оборотів і упорядкування грошової та кредитної системи».

Статут визначав такі його завдання: покращення грошового обігу, сприяння розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості й сільського господарства шляхом короткотермінового кредитування, а також зміцнення грошової кредитної системи. Значно розширився обсяг операцій банку. Він мав право здійснювати такі операції: облік векселів і деяких інших термінових зобов'язань; позики під заставу державних відсоткових паперів, акцій і облігацій приватних товариств безпосередньо і через посередників під залізничні накладні та інші транспортні документи, а також під складські свідоцтва; позики сільським господарям, промисловим підприємствам на обігові кошти під заставу нерухомості та під інші гарантії; позики на придбання сільськогосподарських машин фабричного та заводського обладнання під їх заставу; спеціальні поточні рахунки, забезпечені векселями, відсотковими паперами, товарами; позики містам і земствам; купівля й продаж відсоткових паперів, простих і перевідних векселів, російських та іноземних; купівля й продаж золота, срібла; взяття на комісію векселів і залізничних квитанцій на одержання платежів; комісійні платежі за купонами в паперах, що вийшли в тираж; приймання вкладів на поточний рахунок у паперовій і металевій валюті; приймання грошових вкладів строкових і звичайних, переказ сум за переказними білетами й телеграмами, видача кредитів; видача металевих депозитних квитанцій; приймання вкладів на зберігання; купівля і продаж іноземних векселів і чеків; видача переказів поштою та телеграфом і кредитних віз на закордонні поїздки; купівля і продаж банкнот французького, німецького та англійського банків.

Для розширення операцій щодо кредитування сільгоспвиробників і дрібних промисловців, видачі позик за соло-векселями на придбання сільськогосподарських машин і фабрично-заводського обладнання були потрібні великі обігові кошти.

До 1861 р. комерційний кредит був розвинений дуже слабо. Залучені дореформеними банками кошти спрямовувались на підтримку кріпосницького дворянства або позичалися скарбниці для покриття дефіциту бюджету. Розрив, що існував між порівняно

високим рівнем капіталістичного розвитку країни й недостатніми можливостями надання комерційного кредиту, призводив до спроб створити приватні банки та сприяв діяльності лихварів.

Роблячи перший крок назустріч економічному розвитку, уряд не міг не стати на шлях перетворення кредитної системи, найбільш відсталोї й такої, що не відповідає вимогам капіталістичного господарства. Однак кредитна реформа більше, ніж будь-яка інша реформа 60-х років XIX ст., мала непослідовний, компромісний характер. За затвердженим спочатку статутом на Державний банк покладалося завдання обліку векселів, купівлі й продажу золота та срібла, щодо операцій з цінними паперами, приймання вкладів і видачі промислових товарних позик. Слід зазначити, що з моменту виникнення державного банку перед ним було поставлене завдання ліквідації боргів. До моменту організації основний і запасний капітали банку були визначені в сумі 16 млн руб. Що стосується казенних коштів, які знаходилися на поточному рахунку в державному банку, то спочатку вони були надто незначними і становили в 1861 р. всього 30 млн руб.

Тим часом загальна заборгованість державного казначейства вкладникам становила за ліквідаційним балансом 602 млн руб. Щоб покрити цей борг, щорічно були потрібні дуже значні суми. Здійснення названої ліквідаційної операції в перше двадцятип'ятиріччя діяльності державного банку призвело до витрати значної частини залучених коштів. Тільки після закінчення російсько-турецької війни борги державного казначейства почали зменшуватись. До середини 80-х років XIX ст. Державний банк закінчив виплату боргів скасованих кредитних установ, а до початку XX ст. була повністю ліквідована заборгованість казначейства.

Прагнучи залучити максимальний обсяг коштів, щоб отримати можливість розплатуватися з боргами скарбниці, Державний банк вимушений був на перших порах своєї діяльності встановити непомірно високий відсоток закладами.

Облікова політика Державного банку була зумовлена необхідністю залучити велику кількість вкладів і разом з тим всіляко скорочувати його активні операції, спрямовані на кредитування товарообігу й промисловості. Ця політика, що штучно підвищувала ціну позикового капіталу, вигідна була лише банкірам і негативно позначалася на розвитку капіталістичного господарства країни. Протягом перших 20 років свого існування Державний банк набагато більше займався сплатою казенних боргів, ніж кредитуванням промисловості та торгівлі.

До 80-х XIX ст. роки витрати скарбниці були значно більші за наявні суми коштів, що зберігалися в Державному банку. Їх доводилося покривати головним чином за рахунок залучених вкладів приватних осіб. Тільки із середини 80-х років XIX ст. становище змінюється. З цього моменту казначейські суми, що зберігалися в Державному банку, починають перевищувати розміри банківських операцій із заборгованості скарбниці.

80–90-ті роки XIX ст. ознаменувалися значним зростанням поточних рахунків скарбниці та ощадних кас у державному банку. Протягом цього часу і особливо в 90-х роках XIX ст. так звана «вільна готівка» державного казначейства стає основним джерелом для розвитку активних операцій державного банку з кредитування зростаючого капіталістичного господарства.

Крім цього, у Державному банку зберігалися капітали різних казенних установ, а також вільні грошові кошти ощадних кас.

З кінця XIX ст. в ощадних касах нагромаджувалися значні для дореволюційної Росії кошти, що використовувалися на підтримку державних і залізничних позик, а також іпотечного кредиту.

Ощадні каси виникли ще в дореформений період. Вони були створені на підставі статуту 1841 р. при Петербурзькій і Московській ощадних касах, а в Україні перша ощадна каса почала діяти в 1842 році в Одесі. У губернських містах вони розпочали свою діяльність дещо пізніше. Наприклад, у Львові Галицька ощадна каса відкрилась у 1843 році, натомість у Києві міська ощадна каса розпочала свою діяльність тільки в 1863 році, оскільки до середини 80-х років XIX ст. операції ощадних кас були розвинені ще дуже слабо.

Ощадні каси – кредитні установи, основною функцією яких є залучення грошових заощаджень і вільних грошових коштів населення.

Кошти, що акумулюються ними, слугують джерелом накопичення позикового капіталу. Ощадні каси виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст. Засновниками їх були різні товариства (у тому числі благодійні організації), муніципалітети або приватні особи. У другій половині XIX ст. з'являються й державні ощадні каси, головним чином, у складі поштової системи. Розширення операцій і збільшення обсягу залучених ними коштів тісно пов'язане з розвитком капіталізму. Особливо значне зростання вкладів відбувається в цей період розвитку, що є наслідком зростання економіки; форми вкладів набувають капітали, що не знаходять застосування у сфері виробництва й торгівлі.

Ощадні каси того часу діяли при схоронних скарбницях, а загальне керівництво очолювалось Управлінням державними ощадними касами, що перебувало при Раді Державного банку. Ощадні каси відкривалися переважно при казначействах, поштово-телеграфних установах, відділеннях Державного банку і обслуговувалися їх персоналом; штатні працівники були лише в трьох центральних ощадних касах, що пояснювалося порівняно невеликим обсягом операцій. Центральні каси керували всіма іншими касами і вели особові рахунки вкладників значної частини цих кас. Каси виконували також деякі операції з облігаціями позик, зокрема, приймали їх на зберігання, а з 1906 року – і операції зі страхування.

Що стосується Державного банку, то в ньому зберігалася лише вільна готівка ощадних кас, залишена для поточних операцій і як необхідний резервний фонд. Таким чином, до кінця XIX ст. основну масу пасивів банку становили засоби казначейства і його місцевих органів, казенних установ і ощадних кас.

У діяльності Державного банку другої половини XIX ст. можна виокремити два періоди. Протягом першого двадцятип'ятиріччя, як уже зазначалося, Державний банк виплачував за рахунок приватних вкладів борги старих кредитних внесків вкладникам, тобто покривав казенні борги. Через це він нерідко опинявся в дуже скрутному становищі, оскільки у нього часто не вистачало коштів для оплати таких боргів. З другої половини 80-х років XIX ст. становище різко змінюється: комерційні операції Державного банку починають розвиватися значною мірою за рахунок казенних коштів.

До грошової реформи Вітте Державний банк не був емісійною установою: на нього покладався лише обмін зношених і пошкоджених кредитних білетів. Але всупереч цьому правилу державне казначейство в ряді випадків, коли паперово-грошова емісія ставала необхідністю, спеціальними указами наказувало Державному банку випустити кредитні білети на певну суму.

Діяльність Державного банку в перший період його існування в основному здійснювалася в напрямку, характерному для старих дореформених кредитних установ.

Штучне скорочення комерційних операцій Державного банку зумовлювалося не тільки тією обставиною, що на нього була покладена функція ліквідації казенних боргів за старими кредитними внесками. Справа в тому, що протягом усього першого двадцятип'ятирічного періоду роботи банку уряд неодноразово вдавався до використання банківських коштів для покриття найрізноманітніших витрат.

Крім того, щоб догодити поміщикам-кріпосникам, які нарікали на те, що внаслідок банківської реформи 1860 р. вони позбавилися кредиту й нібито опинилися в безпорадному становищі, уряд став на шлях відвернення частини банківських коштів у сферу непродуктивного іпотечного кредиту. З 1884 р. Державний банк почав надавати позики сільгоспвиробникам під векселі.

Зрозуміло, що дана операція, покладена на Державний банк під тиском дворянства, відволікала його кошти від кредитування господарства країни. Навіть такий апологет фінансової політики, як Гур'єв, визнавав вексельні операції не сумісними з основними функціями Державного банку і висловлювався за їх скасування.

Крім того, Державний банк протягом 80–90-х років ХІХ ст. надавав систематичну допомогу Дворянському й Селянському банкам, причому в окремі роки на це відволікалися значні кошти.

Державний Селянський поземельний банк – державний іпотечний банк Росії, утворений у 1882 р., мав на меті забезпечити вигідну реалізацію землі розореними поміщиками й сприяти розвитку сільгоспвиробників. Широком селянським масам кредити надавалися на дуже обтяжливих умовах: позики видавалися в розмірі 75% купованої ціни землі; відсотки разом із щорічним погашенням боргу досягали 7,5–8,5%. Це робило кредит недоступним не тільки бідняцьким, але й середняцьким господарствам. У перший період своєї діяльності банк не користувався правом придбання землі за рахунок власних капіталів, але надавав позики й кредити на її придбання.

Наприклад, у 1885 р. радою банку було дозволено надати 1747 позик на 22 426 201 руб., з них 542 сільським громадам, 1005 товариствам, 194 селянам. Усього позику отримали 78 383 господарства (див. табл. 1.1).

Наведені дані свідчать, що надана позика становить лише 81,8% загальної суми коштів, наданої для купівлі землі сільськими громадами, товариствами та селянами, яким необхідно було додатково вишукувати кошти, оскільки високі відсоткові ставки за позиками змушували губернії звертатись до уряду з проханням про їх зниження. Для більш реального сприйняття цього наведемо уривок з висновків Таврійських губернських зборів:

«Открытое слышкомъ годъ назадъ въ Таврической губерніи, по инициативе и по ходатайству Таврическаго губернскаго собранія, отделение крестьянскаго банка составляетъ предметъ одной изъ главныхъ заботъ мѣстнаго земства. Такъ, въ последнюю очередную сессию губернскаго собранія, при обсужденіи отчета о деятельности банка за истекшее время, возбуждено несколько

Таблиця 1.1. Розподіл позик за губерніями України

Губернії	Кількість дозволених позик	У тому числі			Кількість придбаної землі	Вартість купівлі	У тому числі		
		Кількість покупців		руб.			руб.	доплати селян	
		сільським громадам	товариствам						селянам
Волинська	19	7	10	2	592	2137	186 051	135 131	50 020
Єкатеринославська	179	101	79	—	17 388	53 975	623 3411	5 279 288	954 123
Київська	61	7	30	24	1861	5444	6695	812 456	223 354
Ковельська	8	—	5	3	34	98	277	24 625	14 414
Подільська	18	4	12	2	1191	3050	4773	486 945	105 221
Полтавська	514	42	353	119	14 034	37 217	62 757	5 978 260	845 488
Тавричеська	10	7	3	—	1123	4556	10 979	519 224	92 289
Харківська	6	2	3	—	168	579	1199	79 543	14 143
Херсонська	63	25	40	—	4431	13 500	30 693	1 948 520	449 006
Чернігівська	100	9	73	8	4198	12 434	20 870	1 523 348	599 763

вопросовъ, безспорно имеющихъ существенное значеніе. Прежде всего было высказано, что «процентный платежъ крестьянскими обществами и товариществами поземельному банку слишкомъ великъ»; это признали все почти гласные и тутъ же возбудили ходатайство предъ правительствомъ о пониженіи процентовъ по ссудамъ, выдаваемымъ изъ крестьянскаго банка, до возможнаго minimum'a. Далее, обращено было вниманіе собранія на то обстоятельство, что колонистамъ, которыхъ въ Таврической губерніи такая масса, отказывается въ выдаче ссудъ изъ банка, «потому что они не крестьяне.» Вследствие этого некоторые изъ гласныхъ и предложили собранію ходатайствовать о распространеніи деятельности банка и на колонистовъ, темъ более, что между колонистами, по свидетельству одного изъ гласныхъ (изъ колонистовъ же), чуть ли не 2/3 семействъ совершенно безземельны. Однако, предложеніе это не встретило сочувствія въ среде остальныхъ гласныхъ, высказавшихъ, что «масса малоземельныхъ и безземельныхъ крестьянъ нуждается въ ссуде больше колонистовъ.» Затемъ, возбужденъ былъ также немаловажный для Таврической губерніи, особенно для Крымскихъ уездовъ, вопросъ о земляхъ общаго владенія въ связи съ деятельностью банка. Дело въ томъ, что масса земель въ Крыму остается еще совершенно не размежеванными, находясь въ общемъ владеніи и представляя массу неудобствъ своимъ владельцамъ. На покупку такихъ земель отделеніе банка не разрешаетъ ссудъ, и вотъ некоторые изъ гласныхъ находили полезнымъ изменить этотъ порядокъ. Другіе же гласные, наоборотъ, находили такое измененіе не только нежелательнымъ, но даже опаснымъ, такъ какъ это создало бы целый рядъ путаницъ въ делахъ банка. Къ этому взгляду присоединилось большинство, и предложеніе было отвергнуто. Представитель Феодосійскаго уезднаго земства обратилъ вниманіе собранія, по порученію своего собранія, на неудобство, проистекающее отъ того, что банкъ при спеціальной оценке выдаетъ въ ссуду только 3/4 стоимости даннаго именія. Где же взять покупателю остальную сумму? Собраніе присоединилось къ мненію Феодосійскаго земства по этому предмету и единогласно поручило управе возбудить ходатайство предъ правительствомъ, чтобы «безземельнымъ и малоземельнымъ крестьянамъ ссуды выдавались въ точномъ размере спеціальной оценки покупаемаго именія.» Въ собраніи, между прочимъ, констатированъ былъ невеселый фактъ, что «ссудъ выдано немного» («Р.В.»).

Однак 1895 р. замість збільшення позик і зниження відсоткових ставок, ураховуючи інтереси банку, уряд прийняв новий статут банку, за яким йому було надано право викупу земель. Масові неплатежі поміщиків за земельними позиками, спричинені

сільськогосподарською кризою 90-х рр. XIX ст., призвели до того, що велика кількість земель стала надходити в продаж з торгів. Право банку купувати землі за рахунок власних коштів полегшувало поміщикам збування малоприбуткових земель на вигідних умовах. До того ж банк систематично підвищував ціну на поміщицькі землі, що скуповуються.

Банк відіграв велику роль у проведенні столипінської аграрної реформи, насадженні та зміцненні заможної верхівки села. У 1906 р. йому було надане право скуповувати землі незалежно від розмірів власного капіталу і видавати пільгові кредити заможним верствам селянства на купівлю землі для виходу на хутори. У 1906–1914 рр. банк скупив більше ніж 6,4 млн десятин землі; усього за ці роки було придбано заможними верствами селянства завдяки отриманим від банку великим кредитам більше ніж 9,0 млн десятин землі.

Державний Дворянський земельний банк був створений у 1885 р. урядом для видачі на пільгових умовах позик поміщикам-дворянам під заставу належних їм маєтків. Він був проповідником аграрної політики уряду, мав на меті затримати розпад напівкріпосницького поміщицького землеволодіння і тим самим загальмувати розвиток капіталізму на селі.

Банк надавав дворянам-позичальникам пільги у вигляді тривалого відстрочення сплати відсотків і погашення позик, повного і часткового списання недоплат і т.ін. У перші роки існування банку дворяни-поміщики почали переводити в нього маєтки, закладені в приватних банках, і погашати свою заборгованість цим банкам за рахунок позик.

Незважаючи на підтримку поміщицького землеволодіння, банк не спроможний був зупинити процес переходу земель від дворянства до сільської буржуазії. Спільно з державним Селянським поземельним банком він створював поміщикам, що розорялися, найбільш вигідні умови для реалізації земель.

Земельні банки – банки, що видавали позики в основному під заставу землі. В Україні – Росії до таких банків належали державні – Дворянський земельний банк і Селянський поземельний банк та акціонерні банки. Державні банки підтримували за допомогою кредитів, що надавалися на пільгових умовах, поміщицьке землеволодіння. Перший акціонерний банк – Харківський земельний банк Росії – був створений в Україні в 1871 році. Серед них був також Київський земельний банк та аналогічні банки – Бессарабсько-Таврійський в Одесі та Полтавський банки, а до 1914 р. їх налічувалося вже 10. Позики видавалися поміщикам

і власникам міських земель, але в основному ці банки обслуговували інтереси дворянського землеволодіння. Діяльність акціонерних банків суворо регламентувалася урядом: позики видавалися лише в певних губерніях, їм було наказано більшу частку своїх ресурсів надавати як довгострокові позики поміщикам, і лише решту – міській буржуазії. Вони мали право випуску заставних листів, за допомогою яких надавали позики під заставу землі на термін від 9 до 66 років і міської нерухомості – від 10 до 38 років.

Деякі зміни в діяльності Державного банку почали відбуватися в 90-х роках XIX ст. Унаслідок чергового піднесення капіталістичного господарства країни преса все наполегливіше вимагала реформи державного банку. Крім того, на початок 90-х років XIX ст. змінилися взаємовідносини банку з державним казначейством. Виплата боргів скарбниці була закінчена. Пасиви Державного банку все більше поповнювалися за рахунок горезвісної «вільної готівки» казначейства. Якщо на початку свого існування банк виконував операції казначейства за рахунок залучених коштів, то до кінця XIX ст. величезні суми казначейства й ощадних кас дозволяли банку широко розгорнути операції щодо кредитування промисловості.

Напередодні грошової реформи уряд змушений був стати на шлях реформи Державного банку. Упорядкування грошового обігу і поновлення розміну було пов'язане зі зростанням капіталістичного господарства країни. За цих умов неминуче повинні були відбуватися зміни в характері центрального банку.

Ці обставини вже в 90-х роках XIX ст. обумовили необхідність розширення діяльності Державного банку. Питання про те, чи треба змінювати його статут, дебатовалося в пресі протягом усього пореформеного періоду. Навіть економісти з поміщицького табору, надто правого толку, не були задоволені політикою Державного банку. Вони вважали, що останній продовжує традиції старих банківських установ.

Набагато різкіша і рішучіша критика діяльності Державного банку лунала з табору економістів. В умовах великого промислового підйому початку 90-х років XIX ст. напередодні проведення грошової реформи уряд змушений був певним чином реорганізувати Державний банк, пристосувати його діяльність до запитів капіталістичного господарства, що розвивалося. У 1892 р. була створена спеціальна комісія під головуванням Вітте для перегляду статуту Державного банку. Уже на засіданнях цієї комісії, що складалася головним чином з чиновників, розглядалося питання про внесення промислового кредиту до операцій

Державного банку, збільшення його власних капіталів, кількості відділень, спрощення умов обліку векселів і т.ін.

За статутом 1894 р. були подовжені терміни обліково-позичкових операцій Державного банку. Промислові позики, наприклад, видавалися на термін від 1 до 3 років. Разом з тим розвиток капіталізму і зумовлене цим зниження норми позикового відсотка примусили Державний банк змінити свою облікову політику. З 90-х років ХІХ ст. банк значно низив відсоток, що виплачував вкладникам і власникам поточних рахунків.

Фінансова політика зводилася до значного розширення кола діяльності Державного банку. Крім розвитку системи короткострокового кредитування (облік векселів, позики під закупку товарів), Міністерство фінансів висловлювалося за зосередження в банку також і промислового кредиту. У доповідній записці про необхідність введення нового статуту державного банку Вітте писав: «На основі понад тридцятирічного досвіду не можна не визнати, що поставлене перед банком завдання – поживляти торгові обороти країни – розумілося ними в дуже вузькому значенні». Вітте доводив, що промисловий кредит як найбільш продуктивний є найефективнішим, що з його розвитком зростатиме й капіталістичне господарство країни.

Новий статут Державного банку був затверджений у червні 1894 р. і введений у дію з початку 1895 р. Основний капітал банку був збільшений до 50 млн, а резервний – до 5 млн руб. У статуті підкреслювалося, що основне завдання банку – це «полегшення грошових оборотів і сприяння за допомогою короткострокового кредиту вітчизняній торгівлі, промисловості та сільському господарству». Статут дозволяв кредитування промисловців під соло-векселі за умови забезпечення кредитів промисловими будівлями та обладнанням.

Введення нового статуту не послабило, а, навпаки, посилило залежність Державного банку від міністерства фінансів.

Керуючий банком і весь його керівний склад, як і раніше, призначалися міністром фінансів. Вся діяльність банку регулювалася міністерськими розпорядженнями. Державний банк звітував у своїй діяльності перед державним контролем і державною радою.

Під час проведення грошової реформи на Державний банк була покладена відповідальність за випуск кредитних білетів і золотих монет. Банк перетворився на центральну емісійну установу. Разом з тим його емісійні операції відзначалися великою своєрідністю і не були джерелом для утворення кредитних ресурсів банку.

Хоча емісійний закон від 29 серпня 1897 р. і надавав банку право випускати кредитні білети на суму, що перевищує на 300 млн руб. золотий запас, насправді воно ніколи не використовувалося.

Політика міністерства фінансів, спрямована на підвищення кредитоспроможності Росії на іноземних ринках, полягала в подальшому накопиченні золотого запасу шляхом нових позик. Завдяки цьому аж до Першої світової війни кількість золота, що перебувала в обігу і в Державному банку, становила не менше 100% кредитних білетів, що оберталися. Російські кредитні білети, як уже зазначалося, не були банкнотами в строгому розумінні, їх випуск не був безпосередньо пов'язаний з борговими зобов'язаннями, що лежали в портфелі банку.

Але якщо Державний банк не мав емісії, не покритої золотом, то у нього існувало, як ми бачили, інше могутнє джерело для розвитку активних операцій. Широко розгорнуте із середини 90-х років XIX ст. банківське кредитування промисловості та торгівлі, а також операції щодо підтримки всієї системи комерційного кредиту в країні виконувалися, головним чином, за рахунок казенних коштів, що були в розпорядженні Державного банку.

Перетворення Державного банку в центральну емісійну установу – «банк банків» країни – було цілком закономірним явищем.

У всіх країнах з розвитком капіталізму відбувалося розмежування сфери діяльності між комерційними та емісійними банками. Перші, як правило, зосереджували у своїх руках безпосереднє кредитування промисловості та торгівлі, у той час як випуск банкнот, а також надання кредитів комерційним банкам ставали функціями емісійних банків.

Діяльність Державного банку дореволюційної Росії разом з тим була дуже своєрідною.

На відміну від класичних центральних емісійних банків Державний банк, зосередивши у своїх руках емісійну справу і очоливши всю кредитну систему, зберіг за собою функції найбільшого комерційного банку Росії. Про це свідчать такі дані. З 1895 по 1900 р. вексельний і підтоварні кредити Державного банку вирости з 263 до 272 млн руб., тобто вони продовжували посідати значне місце в його діяльності. Кредит під цінні папери, промислові позики та інше досяг 134 млн руб., а власний портфель цінних паперів – 51 млн руб. Значним було кредитування земських банків, таких як Полтавський та Херсонський земські банки (1864), а також приватних банків.

Нарівні з отриманням позик акціонерні комерційні банки зберігали свою вільну готівку в Державному банку, який, таким чином,

з 90-х років XIX ст. перетворився на центральну кредитну установу держави, або банк банків.

У 60-х рр. XIX ст. утворюються такі акціонерні комерційні банки на Україні: у 1867 р. – Харківський торговий банк і Київський приватний комерційний банк, Миколаївський комерційний (1872), Катеринославський комерційний (1872), Кременчуцький комерційний (1872), Кам'янець-Подільський комерційний, Бердичівський комерційний (1873), Херсонський комерційний (1873), Одеський обліковий (1879), Одеський торговельно-промисловий (1888) та інші, у 1912 р. був утворений Одеський купецький банк, але жоден з них не ввійшов до першої п'ятірки банків Росії.

На особливу увагу заслуговують *міські громадські банки*, засновниками яких були органи місцевого самоуправління або меценати. В Україні вони почали з'являтися з 1810 року, однак широкій розвиток отримали лише у другій половині XIX століття, а точніше, з моменту прийняття у лютому 1862 року Положення про міські громадські банки.

Їх створення відбувалося з дозволу Міністерства фінансів при міських думах. Мінімальний розмір акціонерного капіталу визначався 10 тис. руб., і його зобов'язання не повинні були перевищувати п'ятикратної суми акціонерного та резервного капіталів. Міські громадські банки виконували банківські операції із залучення коштів на поточні рахунки та вклади. Вони надавали кредити місцевим купцям, тобто представникам малого й середнього бізнесу.

Міські громадські банки робили вагомий внесок і в розвиток економіки, надаючи кредити міським і земським управам у разі невиконання дохідної частини їх бюджетів, безумовно, з обов'язковим поверненням у зазначені в договорах строки.

Наприклад, Чернігівський міський громадський банк був створений 19 лютого 1875 року зі статутним капіталом 10 000 карбованців, а вже на 1 січня 1885 року, тобто за десять років, його показники становили:

1) громадський капітал	– 221 000	руб.;
2) цінні папери	– 52 177	руб.;
3) готівкові кошти	– 54 073	руб.
При цьому банк мав:		
1) готівкових вкладів,	– 1 362 298	руб.
із них:		
- довгострокових (вічних)	– 23 521	руб.;
- на поточному рахунку	– 189 765	руб.;

2) позичок, забезпечених заставами	– 1 113 226	руб.
3) урахованих векселів	– 647 290	руб.

Більш складне уявлення про діяльність банку надають таблиці прибутків і видатків (табл. 1.2, 1.3).

Як свідчить таблиця прибутків і видатків, за десять років діяльності, банк отримав валовий прибуток у сумі 1 278 660 руб. і чистого прибутку – 429 243 руб., з яких було спрямовано на розпорядження міської думи – 236 504 руб. і на благодійну діяльність – 24 739 руб. Наведене свідчить, що банк дійсно був громадським банком, беручи активну участь у громадському житті міста, виділивши на ці цілі 55,1% чистого прибутку, а фактично в бюджет міста. З урахуванням коштів, виділених на благодійні цілі, цей показник зростає до 60,8% чистого прибутку банку.

Поряд з акціонерними міськими громадськими банками створювались й інші банки за спрямуванням. Яскравим прикладом створення такого банку може бути Олександрівський сільськогосподарський банк Сумського повітового земства, який розпочав свою діяльність у 1885 році. Цей банк своєю появою зобов'язаний відомому меценату, мільйонеру-цукрозаводчику І.Г. Харитоненку, який вніс у статутний капітал 50 тис. руб. з єдиною умовою, що цей банк буде кредитувати сільське господарство повіту. Зрозуміло, що кредити надавались під заставу майна, землі, лісових угідь.

Практично для створення сільського банку необхідно було внести в статутний капітал згідно з «Правилами про порядок і умови заснування сільських банків, нагляду за ними і припинення їх діяльності» та «Нормальним статутом сільського банку» не менше ніж 300 руб. як однією, так і декількома сільськими громадами. При цьому в статутний капітал могли бути спрямовані кошти земської управи та пожертвування приватних осіб.

Незважаючи на незначну суму статутного капіталу, необхідного для створення сільського банку, процедура затвердження статуту охоплювала всі етапи: земська управа, губернія, міністерство внутрішніх справ і міністерство фінансів. Затвердження статуту сільського банку належало до виключної компетенції міністра фінансів.

Накопичення власниками капіталів обумовило необхідність займатися банківськими операціями. Значною подією в їх подальшому збагаченні була участь у засновницькій компанії промислових підприємств і акціонерних банків 1860–1870-х рр. Тобто

Таблиця 1.2. Прибутки і видатки за 10 років

Прибутки	Відсотки за вексялями	Відсотки за позичками	На купівлю відсоткових паперів	Відсотки різних дебіторів	Комісійні	За зхоронність	Різні	Усього
1875 р.	17979 36	4873 81	688 40	-	1427 47	25 -	-	24994 04
1876 р.	55454 01	18619 93	914 80	-	2573 44	30 80	369 24	77962 22
1877 р.	48667 53	28411 91	2529 36	-	2283 94	56 -	3592 83	85551 57
1878 р.	68316 10	38373 59	2878 57	1612 23	2919 88	86 15	2370 49	116557 01
1879 р.	83046 24	44207 25	5090 93	3082 65	3003 44	86 80	2250 11	140767 42
1880 р.	75437 20	55294 98	5493 23	3072 30	7187 74	75 80	-	146561 25
1881 р.	74294 51	68987 80	4966 43	6762 44	6770 11	227 85	-	162009 14
1882 р.	73541 77	75440 23	6204 75	9866 -	6651 16	120 50	-	171824 41
1883 р.	68075 43	77856 19	7473 74	8066 43	4443 41	241 75	2016 61	168173 56
1884 р.	70316 99	90586 69	7885 14	5887 39	5636 04	219 -	3728 56	184259 81
Усього	635129 14	502662 38	44125 35	38349 44	42896 63	1169 65	14327 84	1278660 43

Таблиця 1.3. Прибутки і видатки за 10 років

Видатки	На утримання управління ліній банку	Видано % за вкладами	Відраховано капіталів банку	У розпорядження думи	На благодійні цілі	Комісійних і різних	На покриття протестованих векселів	Усього
1875 р.	3559 50	9521 03	11170 -	-	467 66	275 85	-	24994 04
1876 р.	7352 22	28391 85	33630 -	-	2605 87	5982 28	-	77962 22
1877 р.	10108 27	33523 39	2700 -	14614 68	1478 80	23126 43	-	85551 57
1878 р.	11227 03	4256 07	19500 -	40027 51	1600 -	346 40	900 -	116557 01
1879 р.	12802 24	61291 11	7000 -	49500 -	1703 59	3670 48	4800 -	140767 42
1880 р.	14596 98	65793 80	13000 -	40000 -	3473 90	6196 57	3500 -	146561 25
1881 р.	15101 55	80228 53	22000 -	22975 16	3654 53	6049 37	12000 -	162009 14
1882 р.	15786 93	83743 70	18000 -	33387 41	3046 69	2877 22	14982 46	171824 41
1883 р.	17160 96	104057 78	10000 -	21000 -	2191 57	4804 82	8958 43	168173 56
1884 р.	16185 78	100388 54	31000 -	15000 -	4516 68	7150 27	10018 54	184259 81
Усього	123881 46	609895 80	168000 -	236504 76	24739 29	60479 69	55159 43	1278660 43

вони відіграли вирішальну роль у створенні нової банківської системи – були засновниками основних акціонерних комерційних банків.

Зростання капіталу призвело до того, що в травні 1871 р. в Україні був створений перший акціонерний земельний банк – Харківський. За рік після цього виникло ще дев'ять акціонерних земельних банків (серед них: Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський і Донський). Земельні банки випускали 6-відсоткові заставні листи в кредитних карбованцях і видавали позики або в заставних листах за номінальною вартістю, або грошима, але нижче від номінальної вартості (наприклад, по 90% за 100%).

Слід зазначити, що протягом періоду з 1880 р. по 1917 р. акціонерні комерційні банки зайняли ключові позиції в економіці України.

§ 4. Розвиток банківської системи незалежної України в період з 1917 року

Виникнення української державності спочатку на правах автономії, а потім незалежної держави обумовило необхідність створення Державного банку Української Народної Республіки. Нагальне вирішення цього питання було доцільним і необхідним, адже вже в серпні 1917 р. Україна розірвала будь-які відносини з Росією і почала підготовку до проведення грошової реформи. Важливим кроком у цьому напрямку стало те, що Центральна Рада 09.12.1917 р. ухвалила «Закон про утворення Державного банку України», який наведемо в повному обсязі:

Копія в копії

ПЕРШИЙ ЗАКОН ПРО УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

/«Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки в дня 21 грудня 1917 року № 6, сторінка 2, шпальта 3./

Закони і постанови Центральної Ради
і Генерального Секретаріату

6. Закон про Головну Скарбницю Української Народної Республіки.

Центральна Рада дня 9-го грудня 1917 р.
ухвалила закон:

I

1. Всі Державні податки і прибутки, які на підставі існуючих Законів вбираються на території Української Народньої Республіки, визнаються прибутком Державного Скарбу Української Народньої Республіки.

II

1. Для прийняття і переховування прибутку Державного Скарбу і одпуску сум на Державні видатки, закласти Головну Скарбницю Української Народньої Республіки.

2. Всі існуючі на території України губерніяльні і повітові казначейства стають скарбницями Української Народньої Республіки.

3. Обов'язки Головної Скарбниці, до видання особливого Статуту і штатів цієї Скарбниці, доручити виконувати Київській Скарбниці.

4. Доручити Генеральному Секретареві Фінансів виробити і внести на ухвалу Ради Статут і штати Головної Скарбниці Української Народньої Республіки.

III

1. «Київскую Контору Государственного Банка» перетворити в Український Державний банк, який має тимчасово керуватися уставом Государственного Банка /т. II ч. 2 св. Зак. Рос. Имп./ – Цей же Банк має взяти на себе тимчасово всі функції Київської Контори Українського Державного Банку.

2. Усі місцеві установи Государственного Банка на території Української Народньої Республіки стають відділами Українського Державного Банку.

IV

1. Відділи «Государственного Дворянского Земельного Банка» «Крестьянского Поземельного Банка» на території Української Народньої Республіки скасувати, а служачих лишити за штатом у звичайному порядку.

2. Ліквідацію зазначених Банків доручити Генеральному Секретарству Фінансів в порозумінні з Генеральним Секретарством Земельних Справ.

V

1. Цукрову монополію, що заведена з 1-го листопаду 1917 року на підставі закону з 14 вересня 1917 року, визнати на території Української Народньої Республіки виключним правом Державного Скарбу Української Народньої Республіки.

З оригіналом протоколу згідно:

Товариш Голови Української Центральної

Ради А. ВІКОВСЬКИЙ

Секретар Української Центральної Ради А. ПОСТОЛОВСЬКИЙ
Ствердив в.о.Генерального Писаря Ів.Мірний
З текстом надрукованим в «Вістнику Генерального Секретаря
Української Народної Республіки»
Згідно: Іван Флоринський
В.о. Директора Канцелярії Центрального Керування
Державного Банку
Ст. Діловід Данилів

Створення Державного банку України та Головної Скарбниці не вирішувало питань випуску грошей, адже в грошовому обігу перебували російські рублі. Незалежна Україна повинна була мати і свою національну валюту, це питання стало визначальним та обумовило те, що Центральна Рада приймає 19.12.1917 р. «Тимчасовий закон про випуск Державних Кредитових Білетів Української Народної Республіки», текст закону наводимо без поправок.

ТИМЧАСОВИЙ ЗАКОН ПРО ВИПУСК ДЕРЖАВНИХ КРЕДИТОВИХ БІЛЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Центральна Рада дня 19-го Грудня 1917 року ухвалила:

I

1. Кредитові білети Української Народної Республіки випускаються Державним Банком Української Народної Республіки в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасове, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками Української Народної Республіки від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.
2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищити половини річної суми прибутків від монополій.
3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише закондатним шляхом.
4. Кредитові білети Української Народної Республіки випускаються в карбованцях, причому один карбованець містить 17,424 частки щирого золота і ділиться на 200 шагів.
5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.
6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.
7. Розмін і обмін українських кредитових білетів на російські і, навпаки, російських кредитових білетів на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без будь-якого комісійного та розмін і обмін винагородження.

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартости на другу, а також ветхих білетів на нові переводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народний обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неоплатности в разі їх попсовання.

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів Української Народньої Республіки і опис їх оголосити до загальної відомости.

II

Закон цей входить в силу з дня ухвали.

З оригіналом протоколу згідно:

Заст. Голови Української Центральної Ради Мик. Шраг.

Секретар Української Центральної Ради А. Посталовський.

Ствердив В.О. Генерального Писаря Ів. Мірний.

Кредитні білети випускались в карбованцях і відповідно номіналом у 100 карбованців. Один карбованець поділявся на 200 шагів. Недоліком було те, що в обіг було випущено недостатньо грошової маси для забезпечення нормального функціонування грошового обігу.

Уже 18.03.1918 р. Центральна Рада прийняла Закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк Державних Кредитних Білетів», відповідно до якого на теренах України вводилась замість карбованця нова грошова одиниця – гривня, яка поділялась не на 200, а на 100 шагів. Примітно, що в обігу перебували як карбованці, так і гривні. При цьому дві гривні відповідали карбованцю випуску 1917 р.

Політична ситуація навесні 1918 р. різко змінилася. Вона закінчилася переворотом, і до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Особливістю того періоду було те, що на посаду міністра фінансів був призначений банкір, який залишався на цій посаді впродовж існування гетьманату. Міністерство фінансів поряд з загальними потребами пошуку коштів для фінансування першочергових заходів, передбачених бюджетом, контролювало й грошовий обіг. Адже Україні тих часів були притаманні спекуляція, дорожнеча, несплата податків. Однак для врегулювання грошового обігу провадиться друк грошей як в Україні, так і за кордоном – у Німеччині, але вже не гривні, а знову карбованця.

До речі, Рада Народних Міністрів 10 серпня 1918 р. ухвалила статут Українського Державного банку, а через два тижні був започаткований Державний земельний банк, який став право-

наступником колишніх відділень Всеросійського дворянського земельного банку та Селянського поземельного банку. Нещасливою була доля цих банків: уже в лютому 1919 р. через погіршення політичної ситуації вони евакуюються разом з Мінфіном до Вінниці і далі до Тернополя, а Україна втрачає незалежність і входить до складу Російської федерації, а згодом – до СРСР.

§ 5. Розвиток банківської системи України у повоєнні роки

Друга світова війна та повна окупація України призвели до руйнування господарства держави. Зрозуміло, що купівельна спроможність рубля різко знизилась, наростали інфляційні процеси. Необхідні були кардинальні заходи, спрямовані на виправлення становища.

Саме грошова реформа 1947 р. і була спрямована на ліквідацію наслідків війни та розглядалась як результат великих зусиль народу з відновлення й розвитку економіки. Її проведенню передувала низка важливих заходів економічного порядку: підвищення обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, накопичення товарної маси у власності держави, зближення комерційних і пайових цін на основі зниження комерційних і підвищення пайових, стійке перевищення доходів державного бюджету над його витратами. Для подальшого успішного розвитку економіки необхідно було нормалізувати грошовий обіг, підняти купівельну спроможність рубля, підвищити матеріальні стимули. Ці завдання розв'язувалися шляхом грошової реформи, проведення якої було покладено на *Державний банк*.

Основи грошової реформи були визначені Постановою Ради Міністрів СРСР від 14 грудня 1947 р. «Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі та промислові товари». Реформа передбачала випуск в обіг нових повноцінних грошей і вилучення з обігу фальшивих і неповноцінних старих грошей. У ході її був здійснений обмін старих грошей на нові, переоцінені грошові вклади в ощадних касах, проведена конверсія всіх випущених державних позик, за винятком позики 1947 р. Обмін старих грошей на нові супроводжувався великими обмеженнями, що боляче вдарили по доходах, а особливо по збереженнях коштів населення, адже обміну не підлягали гроші, що зберігалися поза Ощадбанком.

Цією самою постановою була відмінена карткова система постачання продовольчими і промисловими товарами й введені єдині державні роздрібні ціни.

Обмін грошей відбувався у стислі строки, з 16 грудня до 22 грудня, а у віддалених районах до 29 грудня, чому сприяла величезна організаційна робота, проведена Держбанком зі створення обмінних пунктів, забезпечення їх грошовими знаками нового зразка і здійснення чіткого обліку всіх операцій, пов'язаних з грошовою реформою.

Реформа дозволила нормалізувати грошовий обіг, зміцнити роль кредитних і касових планів у регулюванні процесами виробництва та обігу товарів, створила передумови для подальшого розвитку товарно-грошових відносин і оздоровлення економічного обігу між містом і селом на основі принципу еквівалентності товарного обміну.

Підвищилась стабільність валюти в міжнародних відносинах, рубль був підкріплений стійкою золотою основою. Цьому сприяла Постанова Ради Міністрів СРСР, згідно з якою з 1 березня 1950 року золотий вміст рубля становив 0,222168 г чистого золота. Курс рубля до долара був визначений 4 руб. за 1 доллар замість 5 руб. 30 коп. Відповідно був змінений курс рубля й до інших іноземних валют.

Зростання національного доходу і зміцнення на цій основі державного бюджету сприяли збільшенню обсягу операцій щодо його виконання. З метою кращої організації цієї роботи згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1948 р. у Держбанку було створене Управління касового виконання державного бюджету СРСР. На нього покладалася організація бюджетної роботи в Держбанку, складання зведеної звітності касового виконання бюджету, а також обслуговування міністерств і відомств з бюджетних операцій. Держбанку була передана також функція касового виконання місцевих бюджетів, що здійснювалася комунальними банками. Таким чином, у Держбанку було зосереджене все касове обслуговування державного бюджету. Зросла роль Держбанку в організації касових операцій і касового господарства в країні.

Значення Держбанку як касового центру підкреслювалося в «Положенні про ведення касових операцій підприємствами, установами та організаціями», затвердженому Радою Міністрів СРСР 15 січня 1949 року.

Державні кооперативні та суспільні підприємства, установи й організації зобов'язувалися зберігати свої грошові кошти

в установах Держбанку, а також у встановлених законом випадках – в ощадних касах і комунальних банках. Були внесені зміни щодо порядку витрачання грошей з виручки, переглянуті норми витрачання та здавання грошей в каси банку й видачі їх з банку. Особливу увагу було приділено здійсненню банківського контролю за дотриманням касової дисципліни.

Наступний період, після закінчення Великої Вітчизняної війни, характеризується інтенсивним розвитком зовнішніх економічних відносин. Зростанню зовнішньої торгівлі значно сприяло укладення більш ніж з 30 країнами двосторонніх угод про товарообіг і платежі, відповідно до яких у Держбанку відкривалися клірингові рахунки для розрахунків за взаємними поставками товарів. Подальший розвиток отримало кредитування Держбанком зовнішньоторговельних операцій.

Успіхи у відновленні та розвитку зруйнованого війною господарства дозволили уряду висунути широку програму подальшого підйому економіки й народного добробуту. У 1958 році випуск валової продукції промисловості збільшився порівнянно з 1955 роком на 34% , роздрібний товарообіг – на 31,7 і національний дохід – на 33,9% .

Державний банк своєю діяльністю сприяв успішному розвитку народного господарства СРСР.

Протягом 1951–1958 рр. обсяг короткострокових кредитних вкладень у народне господарство збільшився на 92% , у тому числі в промисловість – на 69% , сільське господарство і заготівлю – у 2,9 разів, торгівлю – 2,2 рази. Велика увага в цей період приділялася розширенню кредитних зв'язків банку з важкою промисловістю. У 1957 р. починає посилено розвиватися кредитування з обігу підприємств з несезонним характером виробництва на основі пайової участі банківського кредиту в постійних витратах господарств. Нарівні з цим удосконалювався порядок кредитування промисловості із сезонним характером виробництва – легкої і харчової, а також заготівельних організацій за спецпозиковими рахунками: подовжується період їх регулювання, вводиться перевірка забезпечення заборгованості банку за балансом, здійснюються заходи щодо поєднання операцій, які виконуються за спецпозиковими рахунками, з операціями за децзалаками.

З метою прискорення темпів технічного прогресу Держбанк вжив низку заходів щодо розширення кредитування витрат, пов'язаних з технічним удосконаленням виробництва. У липні 1955 р. на основі постанови уряду «Про кредитування витрат із впровадження нової техніки, механізації та поліпшення технології виробництва,

раціоналізації та інтенсифікації виробничих процесів» вносяться зміни в порядок кредитування цих витрат, спрямовані на підвищення ролі кредиту в розширеному відтворюванні основних фондів.

Розвиток банківського кредиту сприяв розвитку товарно-грошових відносин на селі, зміцненню економіки й фінансів радгоспів і колгоспів. Це обумовило збільшення кредитних вкладень банку в сільське господарство. Банківський кредит надавався в основному на витрати виробництва.

Крім безпосереднього кредитування окремих об'єктів і колгоспів, Держбанк значно розширив надання кредитів заготівельним організаціям для видачі колгоспам грошових авансів за обов'язковими поставками державі зерна, буряку, м'яса та іншої продукції.

Був посилений диференційований підхід при кредитуванні та розрахунках підприємств залежно від результатів їх діяльності, а також вжиті заходи банку щодо підприємств, які не виконували планові завдання, введений особливий режим кредитування і розрахунків. З метою більш оперативного вирішення питань, пов'язаних з кредитуванням підприємств, у 1954 р. були розширені права контор Держбанку щодо маневрування лімітами кредитування.

Держбанк вжив серйозних заходів щодо поліпшення системи безготівкових розрахунків у господарстві. На основі постанови від 21 серпня 1954 р. у розрахунках за товари і послуги були застосовані чеки з лімітованих чекових книжок. Поряд з цим було застосовано й такий вагомий захід, адже з 1 січня 1955 р. було ліквідовано семиденне відстрочення платежу з розрахункових і поточних рахунків. Щоб зосередити платежі підприємств на одному рахунку, особові рахунки за заліками взаємних вимог почали об'єднуватися зі спеціальними позиковими рахунками.

Усі ці заходи сприяли прискоренню розрахунків, обігу грошових коштів у господарстві та відносному зменшенню потреби в кредиті під розрахункові документи в дорозі.

Збільшення обсягу виробництва, товарообігу, розширення товарно-грошових відносин, особливо на селі, підвищення купівельної спроможності рубля сприяли зміцненню грошового обігу. Зростання роздрібного товарообігу в цей період випереджало зростання обігу готівки через каси банку.

Унаслідок переходу в 1967 р. на територіальну систему управління промисловістю та утворення радгоспів були внесені зміни до порядку кредитування підприємств, кредитного планування, а також у структуру апарату Держбанку.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1959 р. була проведена реорганізація кредитної системи. Сільськогосподарський банк, Банк фінансування комунального і житлового будівництва (Цеком-банк) і комунальні банки були ліквідовані, а проведення їх операцій було передано Державному банку СРСР і Промисловому банку СРСР, який був перетворений у Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень (Будбанк СРСР). Зазначимо, що з 1960 р. Держбанк розпочав складання річних планів кредитування довгострокових вкладень.

Ці зміни, що обумовили подальший розвиток функцій Держбанку і підвищення його ролі в системі органів управління економікою знайшли відображення в новому Статуті Держбанку, його роль підвищилась, коли в серпні 1961 р. Правління Держбанку ухвалило Положення про установи Держбанку СРСР.

З 1963 р. у ведення Держбанку були передані також державні трудові ощадні каси, що дозволило повніше сконцентрувати ресурси кредитування і більш ефективно використовувати загальнодержавний позиковий фонд.

Діяльність Держбанку була спрямована на те, щоб удосконалити кредитування господарства, нівелювати негативні інфляційні процеси в економіці та всіляко сприяти кредитом зростанню суспільного продукту, підвищенню ефективності виробництва, грошового обігу, купівельної спроможності рубля і його ролі на міжнародній арені; посилювати дієвість банківського контролю за допомогою рубля за роботою підприємств і організацій; поліпшувати організацію безготівкових розрахунків у господарстві, підвищувати фінансову, платіжну й договірну дисципліну; забезпечувати фінансування та довгострокове кредитування капітальних вкладень у сільське господарство.

Таким чином, зростання суспільного виробництва та розширення сфери використання банківського кредиту обумовили збільшення кредитних вкладень у всі галузі господарства.

Цьому сприяло й те, що 4 травня 1960 року Рада Міністрів СРСР ухвалила Постанову «Про зміну масштабу цін і заміну нині обігових грошей новими грошима», на основі якої була проведена велика робота щодо зміни масштабу цін і обміну старих грошей на нові у співвідношенні 10:1.

У цей період були здійснені заходи щодо поліпшення системи емісійно-касового регулювання на основі Постанов Ради Міністрів СРСР від 18 травня 1963 року та 18 лютого 1966 р. Відповідно до цих постанов були розширені права контор і відділень Держбанку щодо маневрування касовими ресурсами та підвищена їх

відповідальність за стан розрахунків готівкою в господарстві. Керівники контор також отримали право самостійно проводити внутрішньообласне і внутрішньореспубліканське регулювання емісійно-касових ресурсів шляхом використання вільних ресурсів обігових кас одних установ банку для підкріплення обігових кас інших банківських установ у межах міста, галузі, краю, республіки.

Розширення прав контор і відділень Держбанку надало змогу розширити розвиток виробництва в Україні: за 25 років (1960–1985) виробництво промислової продукції збільшилось за цей період у 4,7 рази, валовий суспільний продукт у 3,6 рази, у 5,8 рази збільшився прибуток, а реальна заробітна плата зростала в 2,4 рази.

У цьому аспекті значну роль відіграли банківські установи України, які шляхом постійних кредитних вкладень нівелювали негаразди економіки, і не лише. Кредитування банками народного господарства і населення республіки можна відстежити, розглянувши таблицю надання позик у період з 1960 по 1985 рік, тобто до початку перебудовчих процесів (табл. 1.4).

Таблиця 1.4. Надання позик у 1960–1985 рр. (на кінець року, у млн руб.)

	1960	1970	1980	1985
Усього позик	6946	21 211	51 958	70 842
у т.ч.				
- короткотермінові	6335	17 851	38 692	57 867
- довгострокові	611	3360	13 266	12 975
серед них:				
а) державним і кооперативним підприємствам і організаціям	51	1277	7572	5810
б) колгоспам	392	1876	5400	6674
в) населенню	169	208	294	491

Наведена таблиця яскраво висвітлює наявність чіткої тенденції збільшення кредитування відповідно до зростання негараздів у розвитку економіки.

Досліджуваний період доречно розглянути і в іншому плані. Так, провівши грошову реформу рубля в 1947 р., було започатковано перекладання тягаря негараздів в економіці на плечі населення. Свідченням цього стала знову ж таки грошова реформа 1961 року, коли обмін рубля провадився у співвідношенні 10:1,

а золотий вміст рубля збільшився з 0,22 гр. до 0,97 грн, тобто тільки в 4,4 рази. Знову, щоб виправити негаразди в економіці та знівелювати інфляційні процеси, увесь тягар знецінення рубля переклали на населення.

Характерною ознакою інфляції є різке зростання грошової маси при такому самому різкому зниженні виробництва товарної маси. Дедалі більша емісія грошової маси необхідна на покриття бюджетного дефіциту, бо на відміну від податків таке замасковане вилучення коштів у населення обґрунтовується необхідністю підтримки установ охорони здоров'я, освіти та культури. Подібне вилучення коштів у населення нарівні з податками є, як правило, безповоротним і безплатним.

Зниження товарного виробництва породжує дедалі більше зростання цін, бюджетного дефіциту й знецінення грошових знаків, а це потребує додаткових емісій грошових мас, що, у свою чергу, ще більше активізує інфляційні процеси.

Слід зазначити, що особливе значення для становлення й розвитку банківської системи України мало те, що на підставі загальносоюзного закону від 2 грудня 1990 р. банк Української РСР зі звичайної республіканської контори Держбанку СРСР перетворюється на Центральний банк України, хоча поки що загальносоюзної кредитної системи. З цього часу банківська система України набуває класичної дворівневої форми.

Уже 20 березня 1991 р. Верховна Рада УРСР приймає закон «Про банки та банківську діяльність». На основі цього закону в травні 1991 року було створено Національний банк України, і з 2 жовтня 1991 р. починається перереєстрація комерційних банків, зареєстрованих в Україні Держбанком СРСР. Мережа банків України набуває самостійності. Слід зазначити, що в цей період Український республіканський банк Промбудбанк СРСР перетворюється на Промбудбанк України, відповідно Український республіканський банк Житлосоцбанк СРСР перетворюється в АКБ Укрсоцбанк, а Український республіканський банк Ощадбанку СРСР також набуває самостійності і перетворюється в державний спеціалізований комерційний Ощадбанк України.

Як бачимо, поряд з набуттям самостійності державних банків України та їх перетворенням на акціонерні паралельно відбувається процес створення комерційних банків. Так, уже станом на 01.01.1992 р. банківська система України налічувала 77 кредитних установ. Створення незалежної України та Національного банку України і банківської системи поставило питання про необхідність створення національної грошової системи.

Основними передумовами створення національної грошової системи були проголошення державності України і прагнення до її політичного й економічного відродження.

Реальний хід подій показав, що після того як Росія взяла на себе функції правонаступниці Союзу, Центральний банк Росії в явочному порядку привласнив собі право власності на рубль як національну грошову одиницю, а разом з цим також право визначати порядок емісії й обігу грошей, та ще й заморозив усі валютні кошти юридичних і фізичних осіб України. Такі дії спричинили, з одного боку, виникнення в економіці України грошового голоду, а з іншого – різке посилення інфляції.

Переважно з цих причин в Україні було вжито заходів, що певною мірою сприяли соціальному захисту її населення. Введення готівково-грошової одиниці – купоно-карбованців – слід розглядати як етап грошової реформи, а безпосередньо купоно-карбованці як замітник грошей, що було зумовлене необхідністю подолати дефіцит російського рубля.

Ми розглядаємо грошову реформу як закріплену законодавчу форму організації власного грошового обігу в Україні. Вона охоплює впровадження нової грошової одиниці, зміна масштабу цін, визначення видів грошей (кредитні, паперові, розмінна монета), що мають законну платіжну силу; порядок емісії й обігу грошей (забезпечення, випуск, вилучення); формування апарату, що здійснює регулювання грошового обігу.

Для розв'язання цих проблем потрібно з'ясувати ряд конкретних питань, виділивши серед них тільки найгостріші.

Перш за все, це санація грошової системи, тобто визначення заходів, що вживаються з метою запобігання масовим банкрутствам. Розглянути методи вилучення надлишку грошей – чи шляхом зниження купівельної спроможності через підвищення цін і замороження заробітної плати; чи через деномінацію, тобто зниження номіналу всієї наявної грошової маси і грошових вкладів при збереженні старих цін і рівня заробітної плати; чи шляхом поступового викачування, так би мовити, надлишку грошей за допомогою економічних і фінансових заходів (обмеження зростання цін і заробітної плати). Безумовно, ці методи можуть застосовуватися і в комбінації.

Надзвичайно серйозні питання – це скорочення банківських авуарів і забезпечення ліквідності комерційних банків, взаємовідносини Національного банку як центрального банку з комерційними банками в галузі відсоткової політики і мінімальних резервних вимог обслуговування державного боргу, забезпечення

безперервного здійснення платіжного обороту, регулювання взаємовідносин суб'єктів господарської діяльності України з підприємствами країн рубльової зони.

Як упровадження національної валюти повинне було вплинути на ефективність зовнішньоекономічних зв'язків країни? Від стабільності національної валюти, її конвертованості й курсового паритету залежать інтереси експортерів і імпортерів, можливість створення резервів емісійного банку.

Звідки взагалі з'явився курс на запровадження купонів в обіг? У 1990 році в IV кварталі уряд прийняв рішення – взяти курс на захист споживчого ринку України не економічним шляхом, як це робили, наприклад, держави Балтії, які просто підняли рівень зарплати і рівень цін і тим самим відсікли споживачів з інших держав, а шляхом адміністративним: при збереженні того самого рівня зарплати і цін запровадити одноразові купони. Таким чином, одноразовий купон, що друкувався на ледь захищеному папері, відіграв роль доповнення до рубля і давав можливість тільки нашим громадянам, які отримували певну суму купонів, купляти товари в роздріб. Громадяни інших держав теоретично не могли цього здійснити, але на практиці це відбувалося, оскільки з'явилась особлива сфера торгівлі – торгівля купонами. Звичайно, де-хто продавав купони, за рублі, долари, збільшуючи таким чином свої доходи.

Пізніше було вирішено вдосконалити купонну систему шляхом заміни одноразових купонів багаторазовими. Так були надруковані відповідні купони. Проте становище, що склалося в грошовому обігу в 1991 році, змусило піти шляхом запровадження купонів у готівковий обіг, використання їх як грошового сурогату.

Причина – з середини 1991 року Україна не отримувала грошових підкріплень від Центрального банку Росії. Уже було відомо, що з 2 січня вивільняються ціни. Було ухвалене рішення про попередній захист населення і необхідність попередньої виплати з метою збільшення грошових доходів, а готівки для здійснення цієї акції не було. І тому було ухвалене рішення використати багаторазовий купон не як доповнення до рубля, а як готівку.

Виходячи з положень Декларації про державний суверенітет України щодо впровадження своєї грошової одиниці та на виконання ст. 6 Закону України «Про економічну самостійність України» Указом Президента України від 07.11.92 р. «Про реформу грошової системи України» починаючи з 23-ї години 12 листопада 1992 року було припинене функціонування рубля в грошовому обігу на території України та встановлено, що єдиним законним

засобом платежу на території України стає український карбованець, представником якого в готівковому обігу є купон Національного банку України.

Рішення, безумовно, вимушене й правильне в тих умовах. Проте здійснювати таку акцію слід було, урахувавши наслідки, і проводити її хоча б з урахуванням того, що запроваджується не просто купоно-карбованець, а грошовий сурогат з урахуванням об'єктивних законів грошового обігу.

Цього не було зроблено, і в результаті на першому етапі припустилися помилки, коли штучно обмежувалася кількість купоно-карбованців. Одночасно рублі були відокремлені від споживчого ринку, на якому дозволявся обіг лише купоно-карбованців; кожному працюючому було виплачено по 200 купонів.

Як розвивались події? У січні 25% заробітної плати було виплачено купоно-карбованцями. За купоно-карбованці можна було придбати будь-які товари, а рублями можна було заплатити лише за послуги, транспорт, газети й т.ін. Курс купоно-карбованця до рубля не був встановлений. Априорі він був 1:1. Але в той самий час був визначений, на нашу думку, дуже помилковий курс купоно-карбованця до долара – 1 долар за 10 купонів. Звичайно, за таким курсом ніхто долари не міняв, бо на «чорному» ринку курс дорівнював 1 долару за 100 купоно-карбованців. Реальний курс купоно-карбованця до рубля на початку січня був приблизно 3–4 рублі за 1 купоно-карбованець. Оскільки у нас не було і не могло бути на той час руху грошей, забезпечувався тільки їх фізичний рух, тому в різних регіонах курс купоно-карбованця до рубля був неоднаковий: ближче до кордонів з Росією курс купона був нижчим, у Західній Україні та в центрі – вищий. Але в середньому він становив 3–4 рублі за один купоно-карбованець.

Потім почалося падіння його курсу. Десь за два місяці курс купоно-кабованця до рубля був уже 1:1. Офіційний курс купоно-карбованця до долара зменшився в 5 разів. Тобто почалася девальвація – за один долар давали 50 купоно-карбованців. Але, звичайно, як і раніше, ніхто не міняв за таким курсом долари, тому що курс купоно-карбованця до долара мав бути адекватним курсу до рубля. Уже на другий місяць виплачували 50% заробітної плати купоно-карбованцями, на третій – 75%, четвертий – 100%.

При цьому купоно-карбованці були запроваджені лише в готівковий обіг, а безготівковий обіг залишився в рублях. В історії, мабуть, не було прецедентів, коли б функціонувала паралельна валюта з неповним набором функцій, тобто тільки як готівка. І це призвело до того, що курс купоно-карбованця штучно став нижчим за

курс рубля, оскільки рублі можна було вкласти в приватизацію, тобто приватизувати власність, а за купоно-карбованці зробити це було неможливо.

Унаслідок цього економіка України практично захлинулася. Чому? Оскільки торгівля не могла реалізувати товари населенню, вона була змушена через те, що попит населення був обмежений штучно, відмовлятися від відповідних товарів. Виробництво або припинялося, або виробники шукали шляхи, щоб обійти ці штучні обмеження. На той час в Україні різко збільшився обіг через громадське харчування, а також різко збільшився вивіз товарів за межі держави. Ось такий гіркий урок був нам поданий на першому етапі запровадження власних грошей.

Далі поступово квота випуску купоно-карбованців була знята, і все ніби нормалізувалося. Але пізніше держава опинилася в ситуації, яка могла бути прогнозована, – це стихійна купонізація повного обігу, коли рублі практично були вилучені з обігу. В Україні в готівковому обігу були лише купоно-карбованці. Виникла нова складність – купоно-карбованець, який не був офіційно визнаний як грошова одиниця, іншими державами теж не визнавався, через це за межами України він не сприймався. Сферою його обігу була тільки Україна. Громадяни, які виїжджали за межі України, змушені були якимось чином вишукувати рублі. Оскільки рубль був у дефіциті, на нього виникав попит, і тому плата за один рубль зростала, тобто його вартість постійно збільшувалась.

Отже, курс купоно-карбованця різко знизився саме через те, що ця грошова одиниця була обмежена в обігу.

Щодо самого курсу купоно-карбованця, то його не було і не могло бути, оскільки зарплата нараховувалась і виплачувалась в рублях і купоно-карбованцях 1:1; на рахунки торгівлі, яка отримувала купоно-карбованці, зараховувались суми також у співвідношенні 1:1. Тобто це була просто заміна рубльової готівки, і про курс купоно-карбованця як офіційний не могло бути й мови.

Цей курс виник на першому етапі, він був спекулятивним, оскільки кількість грошей в обігу була обмежена. Процвітала спекуляція купоно-карбованцями. Це називається спекулятивним очікуванням: за купони переплачували через штучне обмеження їх кількості в обігу за наявності величезної сфери обігу, адже нею була вся роздрібна торгівля.

Шлях же до впровадження гривні був ще занадто довгим і тернистим, а причин для цього було немало (як об'єктивних, так і суб'єктивних).

У січні 1992 р. купоно-карбованці багаторазового використання відкрили цей шлях, а в березні того самого року Верховна Рада України ухвалила «Основи національної економічної політики України», де передбачалося негайне введення власної валюти, що свідчило про намір зробити коротким життя купоно-карбованців на цьому шляху. Однак цього саме й не сталося.

Основною причиною, що стримувала запровадження гривні, була, на нашу думку, невизначеність в уряді щодо процесу здійснення грошової реформи в Україні.

Починаючи з 1992 р. подальше становлення і розвиток банківської системи відбувалося під впливом низки чинників, які спричинили величезні негаразди в розвитку економіки і грошового обігу, зокрема, початок гіперінфляції, розрив платіжних систем Росії й України, а кінець року ознаменувався розвитком кризових явищ в економіці. Попри це банки вистояли й продовжували розвиватися.

Грошово-кредитна політика Національного банку України

§ 1. Банківська система незалежної України

Банківська система України є дворівневою системою, до якої належать Національний банк України та комерційні банки. Крім них, ця система охоплює Ексімбанк, Ощадний банк та інші комерційні банки різних видів і форм власності.

Національний банк України – це емісійний центр держави, що здійснює єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організовує міжбанківські розрахунки, координує банківську систему в цілому, визначає курс грошової одиниці щодо валют інших країн. Він має монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України. Він має у своєму складі державну скарбницю і організовує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золотовалютні запаси. Національний банк представляє інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях, де міжнародне співробітництво передбачене на рівні центральних банків.

Національний банк накопичує золотовалютні резерви, що зраховуються на його баланс, здійснює операції з їх розміщення (також і в іноземних банках) самостійно або через банки, уповноважені ним на виконання зовнішньоекономічних операцій. У межах своєї компетенції Національний банк виконує ряд операцій: надає комерційним банкам кредити на строк за домовленістю з позичальником; веде рахунки банків-кореспондентів і здійснює розрахункове касове обслуговування комерційних банків та інших кредитних установ; купує та продає цінні папери, випущені державою; надає кредити банкам під заставу векселів і цінних паперів;

здійснює емісію приватизаційних паперів; є гарантом кредитів, що надаються суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності іноземними банками, фінансовими та іншими міжнародними організаціями під заставу державного валютного фонду та іншого державного майна України; купує та продає іноземну валюту й платіжні документи в іноземній валюті; виконує операції з резервними фондами грошових знаків та інші операції відповідно до своїх функцій.

Функції і права Національного банку затверджуються в Положенні. Національний банк має статутний фонд, що слугує для забезпечення його зобов'язань і утворюється за рахунок коштів держави. Його розмір, як і мережа установ Національного банку, затверджується Верховною Радою України. Керівним органом Національного банку є Правління, яке розглядає питання організації і здійснення єдиної політики у сфері кредитування, розрахунків, грошового обігу, обліку та звітності банківського контролю, інші питання діяльності банків, проекти основних напрямків державної грошово-кредитної політики, прогнозів касових оборотів, зведеного валютного плану, питання діяльності управлінь Національного банку України на місцях, а також підвідомчих підприємств і організацій, проекти найважливіших наказів, постанов та інших нормативних актів Національного банку, річний звіт і баланс Національного банку, річний звіт про роботу систем банків і зведений баланс банків України. До його компетенції належать питання підбору, розстановки, підготовки і перепідготовки кадрів тощо.

Кредитні ресурси Національного банку складаються з коштів статутного та інших фондів, залишків коштів державного бюджету, коштів на депозитних рахунках, коштів в обігу та в міжбанківських розрахунках, а також переданих за плату коштів ощадним банкам, що формуються за рахунок вкладів населення. Національному банку належить право на випуск в обіг і регулювання кількості грошей, що перебувають в обігу. Він визначає вид грошових знаків, їх номінал, відмітні ознаки і системи захисту, регулює рівень відсоткових ставок банківських та інших фінансово-кредитних установ України. Його основною метою у сфері банківського регулювання і нагляду залишається дотримання безпеки та забезпечення фінансової стабільності та надійності банківської системи, захист інтересів вкладників і кредиторів.

З метою забезпечення ефективного контролю за діяльністю комерційних банків і недопущення системної кризи банківської системи Національний банк України передбачає завершити роботу із запровадження у банках України міжнародних стандартів бухгал-

терського обліку, удосконалити методичку банківського нагляду внаслідок введення бухгалтерського обліку у комерційних банках відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку і звітності, удосконалити систему ліцензування банківської діяльності і привести її у відповідність до базових принципів ефективного нагляду за банківською діяльністю Базельського комітету з питань банківського регулювання, розробити й запровадити систему заходів раннього виявлення та реагування на фінансові проблеми в діяльності комерційних банків, запровадити механізми санації та фінансового оздоровлення банків з визначенням критеріїв проблемності в їх діяльності, забезпечити проведення аудиту банків відповідно до міжнародних стандартів із внесенням змін і доповнень до Закону України «Про аудиторську діяльність», удосконалити процес інспектування діяльності комерційних банків, створити базу даних (досьє) комерційних банків, розробити принципово нові порядок і процедури ліквідації банків, удосконалити систему електронних платежів шляхом підвищення надійності її функціонування, розширення сфери послуг комерційним банкам, розвитку бухгалтерської моделі функціонування системи з упровадженням нового захисту інформації типу «електронний підпис» за технологією ланцюгового перехресного закриття інформації, створити і впровадити систему термінових переказів у великих сумах у режимі реального часу та ввести до системи депозитарного обліку цінних паперів облік облігацій муніципальних позик як одного з виду боргових зобов'язань держави.

Даючи дозвіл на створення на території України комерційних банків, шляхом їх реєстрації Національний банк здійснює і контрольний нагляд за їх діяльністю в частині дотримання ними економічних нормативних актів.

Свою діяльність нарівні з виконанням своїх функцій і прав Національний банк здійснює через регіональні управління в областях і республіці Крим, які є його підрозділами та виконують частину його функцій.

До основних завдань регіональних управлінь банку належать проведення єдиної державної грошово-кредитної та валютної політики, спрямованої на зміцнення грошового обігу відповідно до основних напрямків грошово-кредитної політики, що розробляються банком, здійснення контролю за розвитком валютного ринку і ринку цінних паперів, аналіз грошово-кредитних відносин у регіоні та їх прогнозування, здійснення розрахунків між комерційними банками через кореспондентські рахунки, здійснення контролю за дотриманням комерційними банками банківського

законодавства, економічних нормативів і нормативних актів банку чинного законодавства України та проведення емісійно-касової роботи.

Донедавна (при соціалістичній системі господарювання) у системі грошових та кредитних відносин країни або окремого регіону працювали державні банки і значно меншою мірою – страхові організації. Нині фінансово-кредитну систему формують, крім різноманітних комерційних банків, такі позабанківські організації, як лізингові компанії, факторингові компанії, інвестиційні фонди, страхові організації, фінансові структури (пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди, каси взаємодопомоги), трастові товариства.

Основою фінансово-кредитної системи все ж таки залишаються банки, що акумулюють значну частину грошових ресурсів. Діяльність банківських установ така різноманітна, що їх справжня суть здається невизначеною. Сьогодні банки здійснюють різні види операцій. Вони не тільки організують грошовий обіг та кредитні відносини, але й здійснюють фінансування народного господарства, страхові операції, купівлю-продаж цінних паперів, а в окремих випадках і посередницькі угоди та управління майном. Банківські структури беруть участь в обговоренні народногосподарських програм, здійснюють статистику, виступають як консультанти, мають свої підсобні підприємства.

Банк, як і будь-яке підприємство, є самостійним суб'єктом господарювання, має право юридичної особи, виробляє та реалізує продукцію, надає послуги, діє на принципах госпрозрахунку. Разом з тим він має свою специфіку. Його діяльність відрізняється від діяльності інших підприємств передусім тим, що вони діють у сфері обміну: «купають» ресурси, «продають» їх, функціонують у сфері перерозподілу, сприяють обміну товарами, їх основою є організація грошово-кредитного процесу та монетарна політика.

В основу діяльності банків покладено їх функціонування як специфічних підприємств. Банки можуть бути при цьому різноманітними. Серед критеріїв класифікації кредитних установ особливо вирізняється ознака власності. За формою власності банки є державними, акціонерними, кооперативними, приватними, муніципальними або змішаними.

Починаючи з 1991 р. відбувається роздержавлення банківської системи. Найбільші банки країни провели відкрите акціонування, і державними залишились тільки Національний банк України та Ощадбанк. Вихідними в їх діяльності є підпорядкованість державним національним інтересам: підтримці стабільності грошового

обігу через систему емісійних банків, фінансуванню програм розвитку тих чи інших галузей, підприємств через систему комерційних банків, здійсненню контролю і нормативного регулювання діяльності останніх.

Найбільш поширена форма власності у сучасній банківській справі – акціонерна. В основному це пов'язане з тим, що комерційні банки опинились перед необхідністю створення надто великих Статутних фондів (тепер для реєстрації банк повинен мати Статутний фонд не менший ніж 3 млн ЄКЮ). Створення таких фондів можливе лише за участі великої кількості акціонерів. Акціонерами банків є різноманітні юридичні та фізичні особи. Можна простежити тенденцію до того, що поступово зі складу великих комерційних акціонерних банків виводяться юридичні особи із заміною їх невеликою кількістю фізичних осіб, які володіють цими підприємствами.

Широкого розвитку в регіонах України набули великі комерційні банки. Так, в усіх регіонах, включаючи райони й міста, свої філії та відділення мають Український акціонерно-комерційний промислово-інвестиційний банк, акціонерно-комерційний Укрсоцбанк та Ощадбанк України. Поряд з ними все більше утверджуються такі акціонерно-комерційні банки, як АКБ ПриватБанк, Правексбанк та інші, що мають відділення та філії як в обласних центрах, так і в містах обласного підпорядкування.

Розвиток великих банків практично став на перешкоді можливості створення нових банків, оскільки їм доводиться вести жорстку боротьбу за клієнтів, а в умовах малих кредитних ресурсів вони перемогти не здатні.

Слід зазначити, що до 1991 р. банки були в основному спеціалізованими за галузями. Після проведення акціонування вони стали надавати переваги розширенню сфери свого впливу на інші галузі та із спеціалізованих переходили в ранг універсальних, які обслуговують різних клієнтів, що мають стійкий фінансовий стан, надають будь-які види послуг (від з традиційних – організація безготівкових та готівкових грошових розрахунків, кредитування, залучення депозитних коштів, валютні обслуговування до нетрадиційних – факторингові та лізингові операції, надання гарантій, порук, консультацій тощо). Тільки Ощадбанк України зберіг вузьку спрямованість своєї діяльності – залучення грошових коштів населення, здійснення за дорученням операцій, що належать до внутрішньої компетенції клієнтури (виплата зарплати шляхом різних платежів громадян), і частково кредитування фізичних осіб.

Створені за останні роки комерційні банки та філії з перших днів свого існування прагнуть до універсальної спрямованості –

обслуговування різних клієнтів та здійснення будь-яких банківських операцій, що дають їм прибуток. Клієнтами цих банків стають різні недержавні структури: приватні малі підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні страхові товариства, приватні підприємці тощо.

У міру створення нових комерційних банків відбуватиметься збільшення кількості їх відділень та філій, а також подальший перерозподіл клієнтури. Розширення мережі нових банків пов'язуватиметься насамперед зі збільшенням кількості комерційних недержавних підприємств та організацій, які зацікавлені у швидкому, якісному і всебічному задоволенні їх потреб у банківському обслуговуванні.

Натомість реальність сьогодення у тому, що розвиток економіки держав йде шляхом глобалізації. Процес глобалізації неспинний, поширюючись, він охоплює все більше країн, і тому Україна, незважаючи на бажання чи його відсутність, добровільно чи примусово буде втягнута в цей процес, адже світовий досвід показує: ще жодна країна не спромоглася створити повноцінної економіки, ізолювавши себе від світової економічної системи.

Ось головна причина того, що Україна виголосила курс на європейську інтеграцію та вживає всіх можливих заходів для вступу до СОТ. Натомість головною умовою вступу для банківського сектору є надання національного режиму доступу іноземного капіталу на внутрішній ринок банківських послуг.

Влада та уряд держави впевнені, що залучення й ефективне використання іноземного капіталу в Україні можуть стати важливою умовою розвитку економіки. Незважаючи на це, навколо цієї тези, що цілком лояльно сприймається щодо галузей промисловості чи АПК, розгортаються гострі дискусії, коли йдеться про вітчизняну банківську систему.

На перший погляд, дискусія безпідставна, адже, здається, яка різниця, чиї гроші працюватимуть на розвиток української економіки. До того ж слід не забувати про те, що українські банки не задовольняють потреби реального сектору економіки, а залучення іноземних банків до цих процесів дозволяють стимулювати надходження в економіку іноземних інвестицій, а це нові робочі місця, розширення обсягів кредитування, покращання обслуговування, нові стандарти якості та методи роботи.

Але чи необхідно повністю віддавати банківську систему України іноземному капіталу, що ми маємо на прикладі Польщі? Ні, оскільки (ось головна причина дискусії!) стратегічну роль банківської системи ми бачимо в забезпеченні економічного розвитку, а

поряд з цим і безпеки України. Через слабкий розвиток фінансово-кредитних інститутів (первинного та вторинного ринку цінних паперів та інших) банки в Україні стали ключовою ланкою фінансової системи, і як такі вони здатні здійснювати практично всі види фінансової діяльності та ще й мають монополію на валютному ринку. В Україні практично вся фінансова та інвестиційна діяльність здійснюється лише через банки, адже казначейства – це своєрідні банки. Отже, приплив іноземного капіталу через банки в Україну порушить існуючу систему роботи українських банків, отже, необхідно розглянути як позитивні, так і негативні моменти цього процесу.

До позитивних наслідків припливу іноземного капіталу можна віднести такі:

- суттєве збільшення обсягів інвестицій у національну економіку – як безпосередньо у банківський, так і в реальний сектор економіки;
- здешевлення вартості кредитних коштів;
- розвиток банківської системи шляхом розширення кола послуг, посилення конкуренції;
- підвищення внутрішньої стабільності банківської системи.

Натомість приплив значного іноземного капіталу до України має і свої негативні наслідки, а саме:

- залежність як від зовнішніх загальноекономічних депресій та потрясінь, типу 1998 року, так і від фінансового становища окремих транснаціональних банків та компаній;
- поступове усунення вітчизняних банків з лідируючих позицій та втрата ними найбільш привабливих клієнтів і ринків, зниження якості їх кредитних портфелів;
- ускладнення банківського нагляду з боку НБУ;
- підвищення можливості відпливу вітчизняного капіталу за кордон.

Спираючись на світовий досвід, можна стверджувати, що плюси та мінуси вливання іноземного капіталу до банківських систем держав можливі лише внаслідок чіткої організації контролю з боку Центрального банку, який стимулює активну діяльність вітчизняних банків та забезпечує за ними левову частку банківського сектору економіки країни.

Така позиція Центрального банку потребує забезпечення фінансової стійкості та конкурентоспроможності, наприклад, комерційних банків України як основи забезпечення можливості успішного розвитку, реалізації власних конкурентних переваг та постійного аналізу діяльності іноземних банків на теренах нашої

славної України. Ось чому з боку НБУ потрібне постійне визначення конкурентоспроможності комерційних банків на основі аналізу розвитку банківської системи України в цілому, конкурентних переваг іноземних банків, а наразі й зміни специфіки українського ринку банківських послуг.

Тим більше не можна забувати про те, що нарощування капіталу в банківській системі України відбувається дуже повільно. До того ж проблемою банківської системи України є наявність тіньового сектора економіки, що обслуговується комерційними банками, а тому проблемою вітчизняної банківської системи стає непрозорість структури власників. Як результат, значна частка операцій банків із цими пов'язаними структурами здійснюється поза встановленими обмеженнями.

Розглядаючи фінансову діяльність акціонерних комерційних банків, слід зазначити, що в областях створені філії, відділення, і як такі всі вони є практично філіями столичних банків, а це обумовлює відплив грошових ресурсів з регіонів. Великі банки, які раніше були державними, отримали значну кількість підприємств держсектору, а після приватизації та розвитку підприємницької діяльності як старі, так і нові установи продовжують користуватись їх послугами. Відповідно великий капітал дозволив їм створити філії практично в усіх регіонах, які для кредитування отримують ресурси від головних контор. Відповідно прибуток від діяльності філій, за винятком тієї незначної частки, що залишається в розпорядженні філії, спрямовується до головних контор цих комерційних банків, які переважно знаходяться у Києві.

Нещодавно створені комерційні банки не мають достатнього капіталу і, створюючи філії, майже не надають останнім таких підкріплень. Вони вдаються до залучення максимальної кількості місцевих ресурсів за вкладками населення і депозитами підприємств. Залучені кошти спрямовуються знову ж таки не на розвиток регіонів, де вони створені, а в ті галузі, де значно вища потреба в кредитних ресурсах і вищі відсотки за їх використання. Крім того, будь-яка філія банку зобов'язана отриманий від діяльності прибуток спрямовувати вищому органу, що знову ж таки знижує кредитні вкладення регіонів.

Іншою проблемою кредитної системи є те, що практично відсутні інвестиційні вклади з боку нових комерційних банків у виробничі галузі. Це пов'язане з тим, що довгострокові кредити є низькорентабельними вкладками, а в умовах сучасної інфляції окремі галузі стають збитковими.

Підсумовуючи аналіз банківської системи, слід зазначити, що найвигіднішими для розвитку регіонів є організація і розвиток системи незалежних місцевих комерційних банків.

§ 2. Кредитні відносини і кредитна політика

Кредит є потужним двигуном розширеного відтворення виробництва. Його необхідність обумовлена тим, що в процесі кругообігу грошей в одних підприємств неухильно утворюються вільні капітали, а в інших виникає в них потреба.

Можна виокремити такі форми кредиту: комерційний, банківський, споживчий та державний.

Комерційний кредит – це тимчасове надання одними підприємствами іншим відстрочення виплати грошей за проданий товар, виконані роботи, надані послуги. Він є реальністю сьогоdnішнього дня, що відображає втрату підприємствами ринків збуту і постачальників.

Нині всі підприємства закредитовані і не мають вільних коштів для проведення розрахунків за куплений товар чи сировину або матеріали. В умовах стабільного розвитку економіки комерційний кредит виконує важливу роль у прискоренні реалізації товарів і кругообігу капіталу. Він обмежується розміром резервних капіталів підприємств і організацій, що можуть надавати комерційний кредит лише тоді, коли вони мають надлишок капіталів. По-перше, скоротити обсяг обігових коштів підприємств і організацій, по-друге, прискорити розрахунки й зменшити обсяг неплатежів між підприємствами та, по-третє, відчутти господарську самостійність. Він надається не більше як на один рік. Його оформлення здійснюється за допомогою векселя, який є документом, що дає змогу сформува-ти фінансово-господарські та юридичні взаємовідносини між кредитором і боржником.

Банківський кредит – це надання банком грошових коштів підприємствам, організаціям та іншим суб'єктам кредитування в тимчасове користування на умовах повернення, строкowości та платності. Він надається в межах банківських ресурсів, які складаються з власних та залучених коштів. До власних коштів належать статутні, резервні (страхові) та інші фонди, а також нерозподілений прибуток, до залучених коштів – залишки коштів на рахунках клієнтів, депозити організацій, вклади громадян і банківські кредити.

Банківські кредити можна класифікувати у відповідному порядку:

- 1) за строками користування: короткострокові (від кількох днів до одного року); середньострокові (до трьох років); довгострокові (понад три роки);
- 2) за забезпеченням: забезпечені заставою (майном, цінними паперами), гарантовані (банками або третьою стороною), з іншим забезпеченням, наприклад, за свідоцтвом страхової компанії;
- 3) за методами надання: у разовому порядку, відповідно до відкритої кредитної лінії і резервні або гарантійні;
- 4) за строками оплати відсотків.

Споживчий кредит надається для закупівлі предметів особистого користування, переважно для придбання дорогих предметів тривалого користування: автомобілів, телевізорів, холодильників тощо. В умовах економічної кризи він різко скорочується, а якщо й надається, то під високі відсотки, що не сприяє його використуванню широкими верствами населення.

Як уже зазначалося, чільне місце серед названих кредитів посідає банківський кредит. Законодавство України передбачає, що надання кредитів позичальникам має здійснюватись банком для цілей, пов'язаних з розвитком виробництва та товарообороту, інвестиціями, задоволенням споживчих потреб та інших видів діяльності, передбачених статутами юридичних осіб та кредитними договорами. При цьому кредити для викупу державного майна можуть надаватися позичальникам тільки за рахунок власних коштів банку.

Необхідно мати на увазі, що надані кредити забороняється використовувати на погашення раніше наданих кредитів, покриття збитків господарської діяльності позичальника, формування та збільшення статутного фонду комерційних банків та придбання цінних паперів будь-яких підприємств. Разом з тим нові кредити не надаються позичальникам, що мають прострочену заборгованість за раніше отримані кредити.

Надання як банківського, так і комерційного чи споживчого кредиту визначається після вивчення кредитоспроможності позичальника та прогнозування кредитного ризику. *Кредитний ризик* – це ймовірність несплати позичальником за своїми зобов'язаннями в зазначений договором строк. З метою зниження ступеня ризику банк здійснює надання кредитів під заставу майна, гарантії платоспроможних юридичних осіб та поручительство. Для додаткової гарантії погашення кредиту банк має право вимагати від позичальника страхування прокредитованого майна. Щоб знизити підвищений ризик, надання кредиту супроводжується страхуванням майна через

страхові компанії. У практиці роботи банків при кредитуванні з метою зниження ступеня ризику банк може здійснювати надання кредитів під заставу майна, гарантій платоспроможних юридичних осіб та поручительство. Заставою майна під кредит можуть бути товарні і товарно-розпорядчі документи, цінні папери (акції, облігації, векселі, акцептовані покупцем або гарантовані третьою особою), депозити на рахунках у банку, гарантії страхових організацій, банків, фінансових та інших фірм, а також нерухоме майно (будівлі, споруди, земельні ділянки).

Усі питання, пов'язані з кредитуванням, вирішуються банком і позичальником на підставі договору. **Кредитний договір** – це угода між банком і позичальником з визначенням конкретних умов надання кредиту, прав і обов'язків сторін. У ньому передбачено мету, суму, строк кредитів, умови і строки їх надання та повернення, відсоткові ставки, порядок їх сплати, вид забезпечення, зобов'язання й економічну відповідальність сторін, перелік звітності та періодичність її подання до банку.

Погашення кредиту й нарахування на нього відсотків здійснюються платіжним дорученням позичальника. Індивідуальні позичальники розраховуються за кредити через перерахування коштів з особистого рахунку чи депозитного, або поштовим переказом, а також готівкою. У виняткових випадках банк може здійснювати відстрочення погашення кредиту з підвищенням відсоткової ставки, але це робиться тоді, коли в позичальника виникають тимчасові фінансові ускладнення за непередбачених обставин, які він намагається терміново усунути.

Відносини між банками і позичальниками у сфері кредитування мають відповідати таким вимогам:

- діяльність банків у сфері кредитування не повинна суперечити основним напрямкам грошово-кредитної політики;
- кредитування позичальників має здійснюватись з дотриманням встановлених економічних нормативів;
- з метою здійснення впливу на стан грошово-кредитної системи України комерційним банкам можуть надаватись винятково цільові кредити за рахунок централізованих ресурсів, чим контролюватиметься цільове використання наданих кредитів.

Державний кредит – це кредит, який надається державі як позичальнику або як кредитору залежно від того, яку роль вона виконує. Він є однією з форм руху тимчасово вільних коштів. У сучасних умовах цей кредит, як правило, має цільове спрямування на поповнення дефіциту бюджету, який все більше посилюється

за рахунок розвалу економіки, різкого зниження виробництва і скорочення дохідної частини бюджету при постійному зростанні видатків, що посилює інфляційні процеси. Отже, державний кредит є не що інше як додатковий випуск грошей в обіг без товарного покриття.

В усіх суспільствах кредит є як системою грошових відносин, пов'язаних з тимчасовим перерозподілом частини вільних коштів підприємств, організацій і населення, як правило, у формі банківського кредиту.

Банківський кредит є джерелом додаткових ресурсів підприємств усіх форм власності, що використовується для відновлення основних фондів і їх розширення, формування оборотних фондів і фондів обігу.

Для забезпечення постійного виробництва і його відтворення у все більших розмірах, постійного кругообігу капіталу підприємств необхідно мати резерв коштів, що використовується для проведення розрахунків із заробітної плати, оплати за матеріали, сировину тощо. Якщо підприємство не має резервів, воно позичає гроші в кредит.

Кредит як прискорює процес відтворення виробництва, обіговості коштів, регулятором грошового обігу, змінюючи готівку в обігу через безготівкові розрахунки, так і забезпечує раціональне використання грошових резервів.

Банки – це установи, спеціальною функцією яких є посередництво в кредиті. Адже, з одного боку, вони мобілізують і концентрують вільні грошові кошти, а з іншого – спрямовують їх через кредит у різні галузі господарства. Функція банків полягає не тільки в посередництві, але й у тому, що доходи підприємств і збереження населення, накопичуючись, становлять кредитні ресурси, які потім спрямовують у формі кредитів на відтворення виробництва і поповнення обігових коштів. Зберігаючи кошти підприємств і населення, вони виконують операції з проведення за дорученням клієнтів платежів, ведення обліку, тобто ведуть касові операції. Банки – найдавніші і найбільш поширені кредитні установи, що виконують для своїх клієнтів операції із ведення депозитних рахунків, безготівкового перерахування коштів, збереження заощаджень, надання кредитів тощо. Тому вони відіграють велику роль у розвитку економіки держав через проведення монетарної та кредитної політики.

Загальна макроекономічна ситуація в Україні багато в чому визначалася монетарною політикою Національного банку, спрямованою на підтримку купівельної спроможності гривні, стабілізацію фінансових ринків та підтримку банківської системи. Така

політика заклала підвалини можливого економічного зростання на подальші роки. Насамперед це стосується створення середовища довіри та ринкових стимулів для потенційних зовнішніх і внутрішніх інвесторів. З іншого боку, знижуються інфляційні очікування в суспільстві. Звичайно, фінансова стабілізація є тільки потрібною, але недостатньою умовою можливого економічного зростання. Монетарна політика Національного банку України як складова загальної макроекономічної політики країни має бути підтримана подальшою структурною перебудовою економіки, реформами в бюджетній сфері як з боку податків, так і з боку видаткової частини бюджету, залучення прямих іноземних інвестицій до економіки та її дерегуляції. Фінансова криза на світових фінансових ринках, зокрема в країнах Південно-Східної Азії, показала, що треба передусім робити ставку на внутрішні реформи в економіці та залучення довгострокового іноземного капіталу в українську економіку у вигляді прямих інвестицій. Фінансування видатків держави за рахунок короткострокового капіталу може призвести країну до фінансової кризи.

Основний напрямок грошово-кредитної політики – це виконання Національним банком України основної функції, покладеної на нього Конституцією України (ст. 99), тобто забезпечення стабільності національної валюти. Національний банк повинен зберегти основні принципи і механізми здійснення грошово-кредитної політики, спрямувати їх на закріплення досягнутих результатів стабілізації внутрішніх цін та відповідної стабільності грошово-кредитного ринку.

Основними орієнтирами засад грошово-кредитної політики здійснення регулювання грошово-кредитного ринку через відповідні інструменти, що сприяли б утриманню досягнутої економічної та фінансової стабільності, рівня соціального розвитку і не провокували б через розкручування інфляційної спіралі падіння реального рівня життя, є:

- здійснення кількісного контролю за динамікою грошової маси, встановлення межі її приросту (24%), що відповідає реальній зміні ВВП і має забезпечити помірний темп інфляції;
- забезпечення купівельної спроможності національної валюти до рівня, який дав би змогу збалансувати інтереси як державні, так і суб'єктів національної економіки, включаючи зовнішньоекономічну діяльність;
- стимулювання процесів збільшення обсягів вкладів населення в банківську систему через підвищення гарантованості їх

- повернення завдяки введенню механізмів страхування депозитів та орієнтації комерційних банків на встановлення відсоткових ставок за депозитами на реальному позитивному рівні щодо інфляції;
- підвищення кредитної підтримки вітчизняних підприємств через інтенсифікацію кредитної активності комерційних банків, а також підтримання Національним банком України ліквідності комерційних банків через систему рефінансування;
 - стимулювання інвестицій у діяльність банків, зокрема, збільшення обсягів довгострокового кредитування через забезпечення фінансової стабілізації і на цій основі збільшення депозитних вкладів, залучених на довгостроковій основі;
 - захист економічних інтересів суб'єктів грошово-кредитного ринку тощо.

Напрямки грошово-кредитної політики слід узгоджувати з економічною політикою Уряду України і орієнтувати на макроекономічні показники, використані при розробленні державного бюджету.

Залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку Національний банк може вносити зміни щодо темпів зростання монетарної бази та грошової маси, але в межах, які не провокуватимуть дестабілізацію ринку. Відповідно до зазначених орієнтирів, за прогнозом мають збільшитися обсяги кредитування банківською системою суб'єктів господарювання різних форм власності, що відповідатиме підтримці та відновленню виробництва, економічній активності без ризику для стабільності гривні та провокування зростання темпів інфляції.

З метою забезпечення стабільності гривні та утримання відповідної стабілізації у сфері макроекономічної і монетарної політики Національний банк передбачає:

- здійснення кількісного контролю за динамікою грошової маси шляхом встановлення межі її приросту, що відповідає реальній зміні валового внутрішнього продукту, цільовим показникам інфляції та забезпечує реальне зростання кількості платіжних засобів в обігу;
- збільшення валютних резервів для підтримки купівельної спроможності національної валюти до рівня збалансованих інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, включаючи й державні;
- подальший розвиток фондового ринку державних цінних паперів як одного з найважливіших інструментів національного ринку позичкових капіталів та регулювання грошово-

кредитних відносин і поєднання його функціонування з валютним ринком на базі використання валютних деривативів;

- забезпечення дотримання позитивного рівня облікової ставки Національного банку щодо рівня інфляції шляхом здійснення оперативного регулювання облікової ставки залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку і на цій основі – зниження відсоткових ставок за кредитами комерційних банків.

Регулювання грошово-кредитного ринку слід здійснювати шляхом застосування вже діючих інструментів:

- політики обов'язкових резервів з використанням уніфікованої ставки резервування залучених коштів комерційними банками як у національній валюті, так і у вільно конвертованій. Норма обов'язкових резервів може змінюватись за постановами Правління Національного банку України як у бік зменшення, так і в бік збільшення протягом року залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку;
- відсоткової політики, що передбачає використання облікової ставки Національного банку та відсоткових ставок за його операціями як базової ціни національної валюти;
- здійснення відповідних регулюючих операцій на валютно-му та фондовому ринках з метою утримання стабільності курсу національної валюти;
- використання депозитних сертифікатів Національного банку України.

Для підтримки необхідної ліквідності банківської системи Національний банк має здійснювати рефінансування комерційних банків через операції репо, ломбардне кредитування, кредитні аукціони. У разі появи в господарському обігу комерційних векселів Національний банк готовий буде рефінансувати комерційні банки і під переоблік векселів, що акцептовані комерційними банками.

Національний банк України передбачає здійснювати валютну політику в загальному контексті єдиної державної грошово-кредитної політики з визначенням курсової політики – складової частини політики фінансової стабілізації. Курсова політика повинна мати відповідну гнучкість, яка б забезпечувала виконання банком своїх зобов'язань щодо досягнення цілей грошово-кредитної політики і захищала свої валютні резерви.

Основними завданнями Національного банку України щодо валютної політики є: забезпечення внутрішньої та зовнішньої стабільності гривні; продовження забезпечення процесу деполаризації української економіки через підвищення привабливості гривневих

активів порівняно з вкладеннями в активи в іноземній валюті; забезпечення золотовалютних резервів в обсязі не менше ніж фінансування імпорту протягом двох місяців; забезпечення ефективного функціонування національної валютної системи через збалансованість платіжного балансу, гармонізацію інтересів експортерів та імпортерів; здійснення поточного регулювання системи валютних обмежень та економічних нормативів; удосконалення структури внутрішнього валютного ринку з урахуванням міжнародної практики та запровадження нових видів міжнародних розрахунків; створення сприятливих умов для вкладення коштів резидентами і нерезидентами України в національну економіку.

Політика у сфері управління готівковим обігом має спрямовуватись на повне й своєчасне забезпечення потреб економіки в готівці і ефективне її використання в економічних процесах, посилення контролю за готівковими розрахунками між суб'єктами господарювання та децентралізацію випуску готівки в обіг і вдосконалення організації роботи з готівкою в обласних управліннях Національного банку України через запровадження сучасних методів і технологій на основі використання високошвидкісних систем обробки готівки.

У державі, що не досягла економічного розвитку, не може бути чітко діючої банківської системи. Цей висновок впливає з банкрутств великої кількості банків.

Факторами, що стимулюють надійність і конкурентоспроможність банківської системи, є стабільність і поступальний розвиток економіки, достатність власного капіталу та виважена податкова політика. Ці чинники в умовах спаду виробництва спричиняють жорстоку централізацію комерційними банками капіталу своїх дирекцій, відділень і філій. При цьому встановлюється жорстокий режим контролю за наданням останніми кредитів у проведенні валютних операцій, а також розподілі прибутку, чому сприяє система електронних платежів, яка дозволяє провадити надання кредитів позичальникам через центральний комерційний банк незалежно від місця знаходження відділення чи філії. Виходячи з фінансового стану підприємств та мети зміцнення надійності і стабільності банківської системи в Україні, зменшення можливих фінансових ризиків у кредитній діяльності банків, започатковане формування резервів, що гарантують покриття можливих ризиків у діяльності банків, сприяють підтримці їх ліквідності.

Але така централізація відбувається не тільки у банківській, а й у бюджетній системі, коли, наприклад, податок на додану

вартість повністю вилучається у державний бюджет, а після цього регіони одержують дотацію для збалансування своїх бюджетів. Так само філії і відділення комерційних банків одержують кредитні ресурси з головних банків. За цих умов регіони не можуть проводити самостійну як бюджетну, так і кредитну політику, що спонукає їх до створення регіональних банків з їх філіями в містах і районах для забезпечення хоча б мінімальних можливостей для проведення весняно-польових робіт, збору урожаю, підтримки підприємств харчової та іншої переробної промисловості місцевого значення.

В усіх випадках організація роботи зі створення регіонального банку не може відбутись без реєстрації його статуту в Національному банку України. Причому банк набуває прав юридичної особи тільки з часу реєстрації його в книзі реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ.

Національний банк та його регіональні управління після реєстрації регіонального комерційного банку провадять нагляд за його діяльністю і при порушенні діючого законодавства в банківській діяльності, наприклад, порушення нормативів, незабезпечення ліквідності, припиняють діяльність банку або ставлять його в режим фінансового оздоровлення.

Розглянемо основні особливості роботи регіонального комерційного банку, властиві всім комерційним банкам.

Основними завданнями банку є залучення й ефективно використання мобілізованих грошових коштів та спрямування їх на кредитування підприємств і організацій різних форм власності та населення. Він діє, враховуючи комерційні інтереси банку, акціонерів, клієнтів і суспільства взагалі. Регіональний комерційний банк має право надавати клієнтам увесь комплекс кредитних, фінансових, розрахункових та інших банківських послуг на підставі ліцензії Національного банку України. Це залучення і розміщення грошових вкладів та кредитів; здійснення розрахунків за дорученням клієнтів, банків-кореспондентів та їх касове обслуговування; ведення рахунків клієнтів і банків-кореспондентів; фінансування капітальних вкладень за дорученням власників або розпорядників інвестованих коштів; випуск платіжних документів і цінних паперів (чеків, акредитивів, акцій, облігацій, векселів тощо); купівля-продаж і зберігання платіжних документів, цінних паперів, а також операцій з ними; видача поручительств, гарантій та інших зобов'язань за третіх осіб, що передбачають їх виконання у грошовій формі; придбання права вимоги і поставки товарів та надання послуг, прийняття ринку виконання таких

вимог та інкасація цих вимог і факторингу; придбання за власні кошти засобів виробництва для передачі їх в оренду (лізинг); купівля в організацій і громадян та продаж їм іноземної валюти готівкою та валюти, що знаходиться на рахунках і вкладах; залучення й розміщення дорогоцінних металів на рахунки і вклади та інші операції з цими цінностями відповідно до міжнародної банківської практики; довірчі операції (залучення та розміщення коштів, управління цінними паперами тощо) за дорученням клієнтів; надання консультаційних послуг; проведення операцій з касового виконання державного бюджету за дорученням Національного банку; здійснення інших операцій з дозволу Національного банку України.

Комерційний регіональний банк може залучати грошові кошти населення на вклади. Для забезпечення повернення вкладів він бере участь у створенні міжбанківського фонду страхування вкладів населення в порядку, встановленому Національним банком України. Він здійснює ці операції на підставі договорів, де визначаються права, обов'язки, відповідальність сторін, строки, відсоткові ставки, інша оплата за послуги, пільги і санкції, інші умови, що не суперечать законодавству України і нормативним документам Національного банку.

Для здійснення своєї діяльності банк відкриває кореспондентський рахунок в обласному управлінні Національного банку України. Власні його кошти становлять грошові кошти, передані в оплату за акції, прибуток, отриманий банком у результаті діяльності, та інші кошти і майно, придбане на законних підставах.

На покриття банком використовується його резервний фонд. Порядок та розміри формування його визначає Національний банк. Резервний фонд банку формується за рахунок щорічних обов'язкових відрахувань у розмірі п'яти відсотків чистого прибутку до досягнення розміру 25% статутного фонду.

Згідно з вимогами Національного банку України формується страховий фонд. У банку можуть формуватись також фонд розвитку, фонд матеріального заохочення та інші фонди, призначені для розширення матеріально-технічного забезпечення діяльності банку, вирішення соціальних питань, матеріального заохочення працівників. Порядок і розмір формування та використання цих фондів визначаються відповідними положеннями, затвердженими загальними зборами акціонерів.

Кредитними ресурсами банку є фонди банку, нерозподілений прибуток, залишки коштів клієнтів, що знаходяться на рахунках банку, кредити інших банків, інші власні та залучені кошти.

Використання клієнтами кредитних ресурсів банку та дотримання ними принципів кредитування може забезпечуватись заставою, поручительством, гарантією, страхуванням та іншими засобами забезпечення кредитних зобов'язань згідно з діючим законодавством і договорами банку зі своїми клієнтами. Банк самостійно встановлює відсоткові ставки за кредит. Він дотримується економічних нормативів, установлених Національним банком України, і підтримує ліквідну структуру свого балансу.

Регіональний комерційний банк здійснює кредитні операції в межах кредитних ресурсів, створених під час своєї діяльності, розрахунки у формах, установлених Національним банком України, а також прийнятих у міжнародній банківській практиці.

Балансовий прибуток банку визначається як різниця між отриманими доходами від здійснення банківських операцій і витратами, включаючи й витрати на оплату праці робітників банку.

Його чистий прибуток створюється після сплати з балансового прибутку згідно з чинним законодавством податків та інших платежів у бюджет.

Від нього проводяться обов'язкові відрахування до резервного фонду, страхового фонду, фонду розвитку і фонду матеріального заохочення банку. Сума, що залишилась, розподіляється згідно з рішенням загальних зборів акціонерів банку.

В умовах нестабільності економіки, існуючої кризи платежів, відсутності коштів на проведення інвестиційної діяльності як з боку держави, акціонерних комерційних банків, так і приватних компаній, фірм і осіб вихід бачиться в співробітництві комерційних банків України з європейськими та міжнародними банками, наприклад, з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР). Зацікавленість регіонів полягає в тому, що цей банк як міжнародна організація має конкретну мету – сприяння країнам Центральної та Східної Європи в створенні ринкової економіки. ЄБРР цю роботу здійснює за допомогою фінансування та впровадження в життя інвестиційних проектів для розвитку малих і середніх приватних підприємств, залучаючи для цього як свій, так і іноземний та вітчизняний капітали. Фінансування інвестиційних проектів відбувається в межах угоди, підписаної Урядом України та ЄБРР через Національний банк України за спеціальними кредитними лініями. Банк має представництво в Києві, а розташований у Лондоні.

Умови надання кредитів. Кредити надаються суб'єктам господарської діяльності в безготівковій формі через сплату платіжних документів з позикового рахунку відповідно до затвердженого плану графіка за придбання товарів або послуг зарубіжного походження.

Мінімальний розмір кредиту – 50 тис. дол. США, максимальний – найменша сума з наведених нижче:

- а) *2,5 млн дол. США*; при цьому загальна сума кредиту одному позичальнику (групі позичальників або учасників, пов'язаних між собою) не повинна перевищувати 5 млн дол. США;
- б) *70% загальної вартості проекту*. Власний вклад у проект фірми позичальника – не менше 30% вартості проекту. Позичальник повинен мати заплановане накопичення коштів або збільшення акціонерного капіталу, достатнє для здійснення необхідних витрат за проектом. Термін користування кредитом залежить від періоду обороту грошових коштів та типу проекту і підлягає певним обмеженням. Для кредитів на експорт та імпорт цей термін відповідає циклу конвертації грошових коштів позичальником і становить, як правило, 6–12 місяців, а також не повинен перевищувати п'яти років, включати не більше двох пільгових років у разі, якщо остання дата сплати буде не пізніше кінцевої дати повернення кредиту Національним банком України Європейському банку реконструкції і розвитку (для транші, з якої фінансується кредит).

Фінансування здійснюється в доларах США і спрямовується на довгострокове (до п'яти років) фінансування засобів виробництва й постійного оборотного капіталу, короткострокове (до одного року) фінансування експортних контрактів, короткострокове (до одного року) фінансування витрат на імпорт технологій, оренду (лізингове фінансування).

Відсоток, що підлягає сплаті за користування кредитом, становить до 15% річних і складається з вартості грошових коштів для банківської установи (відповідно до курсу долара LIBOR), маржі, яка забезпечує банківській установі комерційний прибуток та комерційне обґрунтування зборів.

Ставка LIBOR – це ставка для доларів на Лондонському міжбанківському ринку депозитів. За останні три роки вона коливалася в межах п'яти-шести відсотків річних. Ця ставка не стала і може змінитися за названі вище межі протягом терміну погашення кредиту, особливо якщо термін його погашення дорівнює п'яти і більше рокам.

Термін кредиту розраховується з моменту оплати платіжних документів з рахунку позичальника, але не більш як 15 днів з моменту надходження кредитних коштів на ім'я позичальника, до повного погашення кредиту і відсотків за його використання. При цьому передбачено плату за резервування (0,5% річних з дати

затвердження кредиту) і пеню за кожен день прострочення використання коштів, що надійшли позичальнику.

Згідно з офіційними процедурами кредитування необхідно визначити відповідне забезпечення. Воно може бути представлене або у вигляді застави, або у вигляді гарантій, і має покривати не менше 130% суми кредиту. Воно не може передаватися в заставу третім особам до повного погашення кредиту.

Не надаються кредити для рефінансування існуючих зобов'язань приватних підприємств уповноваженому банку, фінансування внесків в уставні фонди, фінансування проектів, пов'язаних з ігровим бізнесом, виробництвом і збутом зброї, радіоактивних продуктів, виробництвом і продажем заборонених пестицидів і гербіцидів, продукції із вмістом азоту, алкоголю більше 15%, фінансування проектів, пов'язаних з торгівлею дикими тваринами та продуктами з них.

Вимоги, що ставляться до підприємств. Підприємства мають належати приватному сектору або контролюватися ним (50% власності має належати приватним юридичним або фізичним особам і ними контролюється). Вони зобов'язані бути платоспроможними і життєдіяльними з комерційного погляду. Кількість працюючих на них не повинна перевищувати 500 чоловік, їх фонди перед упродовженням проекту мають становити не більше ніж 2,5 млн дол. США (на основі ринкової вартості, без урахування вартості будівель землі).

Підприємство не може бути дочірньою компанією банку, який надає кредит.

Співвідношення між боргом і власними коштами не повинне перевищувати 70:30 (на корпоративній основі, включаючи кредит). Коефіцієнт покриття боргу має бути не меншим ніж 1,3:1.

Жодних істотних змін у статут (структуру акціонерів виду діяльності і т.ін.) не може бути внесено без попередньої згоди.

Розмір дивідендів обмежується відповідно до зобов'язань з обслуговування боргу.

За необхідності інші обмеження спрямовуються на погашення кредиту.

Вимоги, що ставляться до проектів. ЄБРР фінансує проекти, спрямовані тільки на придбання імпортованих товарів і послуг. Інвестиційний проект повинен бути представлений у вигляді конкретного бізнес-плану з супровідними документами і матеріалами. Усі проекти мають затверджуватися на основі оцінки, включаючи детальний бізнес-план і план експорту. Проекти повинні забезпечити хоча б позитивну чисту вартість при ставці дисконту, яка б

щонайменше вирівнювала майбутні грошові надходження порівняно з вартістю кредиту, включаючи нарахування відсотків та інші збори. Проект має включати спеціальний розділ, що обґрунтував би його відповідність вимогам охорони навколишнього середовища (на рівні, прийнятому для ЄБРР); проекти також не повинні суперечити існуючим в Україні природоохоронним законам і правилам. Вони не повинні пов'язуватися з азартними іграми, виробництвом міцних напоїв, військової техніки, а також товарами або діяльністю, занесеними до природоохоронного списку ЄБРР.

Мінімальний розмір вартості проекту 75 тис. дол. США, максимальний 4 млн дол.

Для інвестиційних проектів спонсор має внести не менше 30% вартості проекту з власних коштів (включаючи значну суму у вигляді грошових коштів).

Повинна бути підтверджена принципова можливість постачання сировиною, комплектуючими матеріалами, обладнанням, а також можливість збуту продукції у вигляді договорів або, як мінімум, протоколів про наміри.

Закупівля буде здійснюватися відповідно до правил ЄБРР з тим, щоб товари першої послуги надавалися за ринковими цінами і щоб рішення про капітальні інвестиції приймалися з урахуванням ефективності вкладення коштів на конкурентній основі.

§ 3. Позитивні та негативні аспекти глобалізації економіки. Світовий банк – флагман глобалізації економіки

Поступальний розвиток суспільства спонукає країни до спілкування в політичній, економічній, культурній сфері та, відповідно, в різних галузях виробництва і впровадження новітніх технологій. Інша річ – застосування й упровадження в життя отриманої інформації, адже останнє залежить від стану й ступеня розвитку кожної окремо взятої держави, але в будь-якому разі ця інформація надає змогу суттєво поліпшити економічний розвиток унаслідок упровадження наукоємних технологій та досягнень у різних галузях виробництва, що сприяє поступальному розвитку слабкорозвинутих в економічному плані держав.

Підтвердженням залежності держав від розвитку світової спільноти може бути приклад розвитку економічно високорозвинутих країн, що поступово захоплюють світовий економічний простір,

його все більше і більше пронизують внутрішні зв'язки через міжнародні організації – ООН, МВФ, НАТО, Світовий банк, що є групою асоціацій або споріднених банків, таких, як Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Багатостороннє агентство гарантії інвестицій (БАГІ), Міжнародний центр урегулювання інвестиційних конфліктів. Штаб-квартири зазначених організацій розташовані у Вашингтоні.

Міжнародний банк реконструкції і розвитку був утворений в липні 1944 року на валютно-фінансовій Бреттонвудській конференції, що відбувалася в Нью-Гемпширі (США), а свою діяльність розпочав 25 червня 1946 року.

Статутний капітал МБРР формується шляхом підписки держав-членів на його акції. Квоти держав у капіталі банку встановлюються на основі квот у МВФ, а відповідно до статуту банку його членами можуть бути лише держави – члени МВФ. Статутний капітал МБРР становить більше ніж півтора мільонів акцій. Загальна сума підписаного капіталу становить близько 200,0 млрд дол. Голоси в МБРР, як і в МВФ, розподіляються залежно від розміру внеску. Держава-член має 250 голосів плюс 1 додатковий на кожен придбану нею акцію. Підписка України становить 10 908 акцій (1315,9 млн дол.), тобто вона має в МБРР 11 158 голосів (0,7% загальної кількості).

Україна вступила до МБРР 3 вересня 1992 р. відповідно до Закону України від 3 червня 1992 р. № 2402-ХІІ «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства з гарантій інвестицій».

МБРР надає позики країнам з метою проведення фінансування інвестицій, які, зрозуміло, сприяють економічному зростанню. Інвестиції спрямовуються як на будівництво шляхів, електростанцій, шкіл, так і на таку діяльність, як сприяння розвитку сільськогосподарських структур, перекваліфікація вчителів, програми покращення харчування дітей та вагітних жінок. Позики банку спрямовуються на фінансування також видатків, пов'язаних з переструктуралізацією, що сприяє посиленню стабільності, ефективності і ринковій орієнтації економіки країни. Крім того, ця група банків допомагає урядам країн підвищити ефективність їх специфічних секторів економіки відповідно до цілей національного розвитку. Слід підкреслити, що перші позики допомогли фінансувати реконструкцію зруйнованих війною економік у країнах Західної Європи.

МБРР функціонує під адміністративним контролем ради керуючих. Кожну з більш ніж 176 країн – членів банку представляє один керуючий, що, як правило, відповідає рівню міністра уряду.

Рада керуючих не бере на себе виконання всіх функцій управління, а делегує частково свої повноваження групі представників – раді виконавчих директорів, яка також знаходиться у Вашингтоні. Рада виконавчих директорів несе відповідальність за рішення, що впливають на функціонування банку та займається підтвердженням надання позик. Рішення за позиками приймаються на підставі як економічних, так і політичних критеріїв і гарантій урядів країн, що одержують позики. Президент асоціації Світового банку є головою ради виконавчих директорів. Менеджмент і щоденне функціонування Банку забезпечують більше ніж 7000 чол. персоналу із більш ніж 100 країн світу.

Відсоткові ставки за позиками Світового банку для країн, що розвиваються, змінюються кожні 6 місяців. Згідно із загальними правилами, позики мають п'ятирічний період відстрочення платежів і мають бути сплачені протягом періоду, що коливається в межах від 15 до 20 років. Світовий банк затверджує надання позик на виконання проектів економічного розвитку і програм, спрямованих на проведення структурної перебудови національної економіки в різних країнах світу.

Міжнародна асоціація розвитку, започаткована в 1960 році, налічує близько 155 країн-членів. МАР надає безвідсоткові позики найбіднішим країнам світу. Тільки ті країни, річний прибуток яких становить менш ніж 1305 дол. США на душу населення, можуть мати позику від МАР. Однак більшість позик МАР було надано країнам, річний прибуток яких на душу населення становив 805 дол. США або менше цієї суми. Позики МАР, відомі як «кредити», мають 10-річний період відстрочення і підлягають сплаті протягом 35–40-річного періоду (згідно з кредитоспроможністю країни-позичальника). До речі, Україна стала членом МАР у 1993 році.

Грошові надходження, які позичав МАР, формуються за рахунок внесків від більш розвинутих (економічно) країн; внесків, які час від часу надходять від доходів МБРР, а також за рахунок погашення наданих МАР кредитів. Незважаючи на те що МАР легально відокремлена від Світового банку, ця установа має спільний з ним як персонал, так і організаційно-технічні засоби.

Світовий банк та його концесійно-позикова філія. Міжнародна асоціація розвитку надає позики для фінансування проектів і проведення змін економічної політики від початку свого функціонування

та коротко- і середньострокові позики своїм членам, традиційно допомагаючи їм подолати труднощі платіжного балансу. Штатні співробітники як банку, так і фонду походять з більш ніж 100 країн світу.

Міжнародна фінансова корпорація (МФК), утворена в 1956 році, активно працює на ринку фінансових послуг з 1959 року, налічує 156 країн-членів. Причому членами МФК можуть бути лише члени МБРР, а внески в статутний капітал повинні бути пропорційні частці внесків у МБРР. Україна стала членом МФК у 1993 році. МФК сприяє економічному розвитку країн, надаючи позики безпосередньо в приватний сектор на строк від п'яти до п'ятнадцяти років.

МФК останнім часом значно розширила свою інвестиційну програму в Україні, зосередивши увагу на пошуку можливостей для інвестування в агросектор, туризм, автомобільний сектор, виробництво будівельних матеріалів, роздрібну торгівлю та послуги, транспортне обладнання та інфраструктуру. Відповідно вона надала кредити та інвестувала кошти провідним банкам, а саме: Першому Українському міжнародному банку та Прокредитбанку – саме тим банкам, які надають кредити малому й середньому бізнесу й підприємцям. Крім того, корпорація значно збільшила свою інвестиційну програму в Україні як стосовно агросектору, так і фінансового та виробничого секторів економіки. Інвестиційні проекти підтримують розширення та модернізацію вітчизняних компаній, сприяють удосконаленню практики корпоративного управління.

Активізація діяльності МФК в Україні сприяє покращенню інвестиційного клімату, відкриттю нових можливостей у різних галузях економіки, а також зростанню інтересу з боку іноземних інвесторів.

На відміну від МБРР ця установа надає позики без урядових гарантій, а тому МФК може займати рівне положення в компаніях, яким вона надає позички, і поряд з цим відігравати роль каталізатора щодо інших інвесторів у приватний сектор економіки, а також створювати ринки капіталу як в Україні, так і країнах, що розвиваються. Показово, що МФК за свій рахунок схвалює надання позик на фінансування проектів та інших видів діяльності, що виконуються в приватному секторі економіки.

Багатостороннє агентство гарантії інвестицій (БАГІ) створене в 1988 році. Діяльність цієї філії Світового банку спрямована на підтримку приватних інвестицій в країнах, що розвиваються. БАГІ забезпечує гарантії інвестицій, захищаючи інвесторів від

таких некомерційних ризиків, як війна або націоналізація. Ця установа надає консультативні послуги на рівні урядів, допомагаючи останнім знайти шляхи залучення приватних інвестицій в економіку.

Міжнародний центр урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК) був заснований у 1966 р., головою його є президент Світового банку. Головною метою МЦУІК є посередництво й вирішення інвестиційних спорів між урядами та приватними іноземними інвесторами, а поряд з цим питання щодо сприяння припливу міжнародних інвестицій в країни.

Особливої уваги потребує *Міжнародний валютний фонд* (МВФ), започаткований одночасно зі Світовим банком у 1944 році на конференції світових лідерів, що відбулася в Бреттон-Вуді, поблизу Нью-Гемпшира, а їх штаб-квартири розташовані у Вашингтоні.

Метою цих двох «бреттонвудських» установ, як їх іноді називають, є зміцнення міжнародної економіки після закінчення Другої світової війни.

Потрібно було мати впевненість, що невідрегульована націоналістична монетарна політика 30-х років не відновиться в післявоєнний період. Це завдання покладалося на Міжнародний валютний фонд. Іншою потребою була відбудова шляхів, мостів, засобів, комунікації, енергетичних систем та інших основних будівельних споруд, зруйнованих війною в країнах Європи.

Допомога країнам Західної Європи дійсно прийшла у вигляді плану Маршалла, запропонованого США. Англійський економіст Лорд Кейнс, один із засновників Світового банку, передбачав можливість зміну напрямку діяльності від початкових рішень Бреттонвудської конференції. Він зазначав: «На мій погляд, імовірно, що реконструкція наслідків війни буде основним завданням створюваного банку на перших етапах його діяльності. Однак як тільки стане можливим, із усе зростаючою вагою на нього буде покладений другий основний обов'язок, тобто розвиток ресурсів і продуктивних потужностей світу, що особливо стосується менш розвинених країн».

Отже, Світовий банк і МВФ можна правильно розглядати як партнерів, що сприяють глобальному економічному добробуту, але їх структура, обсяг і зацікавленість країн не ідентичні. Наприклад, як багатим, так і бідним країнам надається право на вступ до Світового банку, однак тільки бідніші належать до категорії країн, що можуть отримати допомогу від установи. Членство в МВФ є передумовою до вступу в банк, і обидві організації налічують на поточний період більше ніж 175 членів.

У той час як Світовий банк надає позики лише тим країнам, що розвиваються, усі країни-члени (багаті й бідні) можуть звертатись до послуг і ресурсів Міжнародного валютного фонду. Фактично, оскільки Фонд виконує свою діяльність відповідним чином, переважна більшість країн світу повинна брати участь в його роботі. Ураховуючи те що міжнародна торгівля та інвестиції не знають кордонів, майже кожна країна купує і продає іноземні валюти для фінансування імпорту та експорту. МВФ здійснює моніторинг таких угод і провадить консультації з членами щодо шляхів створення гнучкої і стабільної монетарної системи. МВФ також пропонує надання технічної допомоги на рівні макроекономічного менеджменту та поширює фінансову допомогу країнам, що зобов'язалися здійснити зміни в економічній політиці, наприклад, Україні.

У перші роки функціонування банку найбільший обсяг допомоги надавався країнам, що розвиваються, тобто спрямовувався на фінансування специфічних проектів розвитку.

Цикл інвестиційного проекту в Світовому банку складається з таких шести етапів: ідентифікація, підготовка, експертиза, переговори і представлення на Раді, упровадження і нагляд, оцінювання. Деякі ідеї проектів не проходять навіть першої фази – ідентифікації. Інші переробляються на етапах підготовки та експертизи і мають кінцевий вигляд, що відрізняється від початкового варіанта. Протягом року банк схвалює більше ніж 200 проектів.

Ідентифікація й пропозиції проектів, що подаються на розгляд Світового банку, є обов'язком країн – одержувачів позик. У деяких випадках проект може бути ідентифікований на підставі результату роботи загальноекономічного або більш специфічного сектору, що виконується працівниками банку. Наприклад, на підставі аналізу транспортної і сільськогосподарської політики країни може виникнути ідея побудови під'їзних доріг, щоб допомогти фермерам дістатись до більшої кількості ринків збуту. Натомість зусилля Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй і Світового банку, що одержали спільну назву – Програма допомоги в галузі менеджменту енергетичного сектору (ПДМЕС), мають на меті визначення пріоритетних енергетичних проектів.

На цій першій фазі планування необхідно відповісти на такі запитання:

- Хто буде мати вигоду від проекту?
- Чи буде дохід від проекту перевищувати видатки?
- Чи можливі інші варіанти для досягнення тієї самої мети?

Проект також має пройти тест на пріоритетність: вдалий промисловий проект не може бути схвалений в першу чергу, оскільки сільськогосподарський проект є більш терміновим. Якщо проект подолав бар'єр, він вноситься до банківської багаторічної програми позик для країни, щоб забезпечити наявність ресурсів, необхідних з часом для закінчення всіх ідентифікованих проектів.

Незважаючи на те що банк у більшості випадків надає допомогу в підготовці, країна – одержувач позики несе відповідальність за дослідження технічних, економічних, соціальних аспектів, а також аспектів навколишнього середовища, пов'язаних з реалізацією проекту. Вона також визначає припустимі варіанти, можливість здійснення кожного з них, видатки і прибутки. Переваги позики на вдосконалення обробної промисловості, наприклад, мають бути зіставлені з імовірністю погіршення стану довкілля, яке може виникнути внаслідок збільшення забруднення від газових викидів.

У сільськогосподарському проекті позичальник має вирішити, яка техніка буде використовуватись для культивування врожаю, у той час як для міського проекту необхідно зробити вибір між покращенням житлових будівель або будівництвом нових. Такі рішення ухвалюються на підставі вивчення можливостей їх здійснення. Розгляд виконання проекту розробляється на стадії підготовки.

Навіть з усіма цими підготовчими матеріалами банк ще не готовий сказати «так» чи «ні» щодо фінансування проекту. Він мусить спочатку зробити власне незалежне оцінювання проекту – експертизу. Тобто група співробітників і консультантів банку робить огляд досліджень, виконаних потенційними одержувачами позик і розпочинає власний аналіз за чотирма основними напрямками: технічним, установчим, економічним та фінансовим.

За технічним напрямком розглядаються питання:

- чи спроектовано і сконструйовано основну проектну документацію і її обґрунтування;
- чи відповідає вона прийнятим стандартам;
- чи матиме вона вплив на довкілля будь-яким несприятливим чином;
- чи має отримувач позики продуману політику та організацію, менеджмент, персонал, необхідні для будівництва за лізници і її обслуговування;
- якщо ні, які зміни потрібно внести для виконання цих вимог.

Крім того, необхідно вирішити й економічні питання:

- чи переважають вигоди від впровадження проекту видатки;
- яким буде вплив проекту на сімейні доходи;

- чи будуть забезпечені робочі місця для місцевого населення;
- яка попередня оцінка рентабельності інвестицій.

Фінансові питання:

- чи є обґрунтованим фінансовий план одержувача позики;
- чи життєздатний з фінансового погляду впроваджуваний проект;
- чи адекватна запропонована система розрахунків.

Доповідь експертів банку підсумовує їх рекомендації щодо умов позики, формує основу переговорів з одержувачем позики. На переговорах співробітники Світового банку і одержувач позики домовляються щодо заходів, необхідних для успішного виконання проекту шляхом взаємних поступок. Банк і одержувач позики переглядають усі розбіжності, які виникли протягом підготовки та експертизи.

Після переговорів експертна доповідь (включаючи всі зміни, зроблені на стадії переговорів), доповідь президента банку, позикові документи подаються на розгляд ради виконавчих директорів, що представляють країни-члени банку, для затвердження.

Після цього розпочинається впровадження проекту. Це стадія, на якій відбувається реалізація проекту, закуповуються й встановлюються механізми та обладнання, здійснюється навчання кадрів. Оскільки банк вимагає від країн-членів «надання переконливих доказів використання кожної позики тільки на ті цілі, на які вона була надана», співробітники банку спостерігають за виконанням проекту близько 10 тижнів на рік. Безпосередньо на місцезнаходженні проекту вони ідентифікують проблеми і допомагають знайти шляхи їх вирішення. Нагляд є також важливим інструментом Банку в забезпеченні технічної допомоги своїм одержувачам позик, однією з функцій розвитку.

На відміну від комерційного банку, який утверджує позику і надає гроші її одержувачу, Світовий банк не розподіляє своїх фондів без наявного свідчення того, що одержувач позики використав надані кошти на досягнення узгоджених цілей. Правила вимагають точного використання грошей на придбання необхідних матеріалів та послуг. Згідно з цими правилами одержувач позики забезпечує свої потреби щодо купівлі товарів та отримання послуг на міжнародному конкурсі (МК), відкритому для фірм в усіх країнах-членах Світового банку й Тайваню.

Конкурсний процес, який включає публічну рекламу, переко-нує, що контракти заключаються на справедливій і ефективній основі. Далекосяжні рекомендації щодо поліпшення процесу впровадження проектів банку відображаються у звіті, який засвідчує,

що ефективно впровадження – ключ до впливу на розвиток. Наприклад, до основних рекомендацій звіту належать такі: керувати портфелем проектів Банку у країні в цілому, а не за окремими проектами, щоб цілий портфель становив «одиницю рахунку» для оцінки ефективності; приділяти більше уваги якості проектів; посилювати участь отримувачів на місцях, зокрема бідних, у розробці і впровадженні проектів; виділяти більше ресурсів для нагляду за проектом; вести роботу із заохочення персоналу банку у впровадженні проектів.

Слід мати на увазі, що незалежний департамент оцінки операцій, що входить в структуру Світового банку (ДОО), відповідає за оцінку результатів проектів. Для забезпечення своєї неупередженості ДОО доповідає безпосередньо раді виконавчих директорів і президенту банку. Оцінка включає порівняльний аналіз видатків, прибутків та ефективності з тими результатами, що очікувались під час проведення експертизи. Він також пропонує шляхи вдосконалення проекту в майбутньому.

Більшість з проектів містять також такі компоненти, як підготовка фахівців, підвищення кваліфікації вчителів, впровадження бізнесу ноу-хау на малих підприємствах.

У той час як банк зосереджує увагу на індивідуальних проектах і це залишається сферою діяльності, куди банк спрямовує більшість своїх ресурсів, протягом останніх років Світовий банк почав також надавати позики на загальне покращення економічної політики. Нафтова криза 70-х та криза заборгованості 80-х років ХХ ст. виявилися серйозним економічним викликом для багатьох країн, включаючи збільшення витрат на імпорт та зростання потреби експортування для забезпечення надходження твердої валюти.

Банк надає позики з метою здійснення широкої програми вдосконалення економічної політики, що називається структурною перебудовою, мета якої, серед іншого, полягає у спрямуванні обмежених ресурсів у більш ефективні інвестиції, що сприятиме скороченню бюджетних дефіцитів або гальмуванню інфляції.

Корегуючи ці викривлення, позики на перебудову економічної структури можуть допомогти країнам ефективно використовувати ресурси і, таким чином, забезпечити довгострокове зростання. Позики банку на здійснення проектів також чинять вплив на економічну політику: наприклад, робота експертів на місцях зі створення нової системи газопостачання часто вимагає нової політики ціноутворення, здатної зробити використання енергії більш ефективним.

У той час як Світовий банк надає позики на фінансування політики реформ і проектів, Міжнародний Валютний Фонд займається лише питаннями економічної політики. МВФ слідкує за монетарною та фінансовою політикою своїх членів в тих аспектах, що можуть впливати на їх здатність фінансувати свій імпорт і експорт, тобто на «платіжний баланс». Фонд пропонує рекомендації під час регулярних консультацій з урядовими службовцями стосовно того, яких заходів необхідно взяти в політиці, щоб виправити стан поточних проблем або запобігти їм у майбутньому. Він також надає позики країнам-членам, що зазнають незначних проблем, пов'язаних із зовнішніми платіжними проблемами. Нарешті, Фонд намагається досягнути повної конвертованості валют серед країн-членів у межах системи гнучкого курсу валюти. Якщо валюта підлягають легкому обміну то значно полегшується торгівля та інвестування серед різних країн.

Світовий банк і МВФ є установами, що доповнюють одна одну. Однак процес суттєвого вдосконалення економічної політики сприяв частішим зустрічам серед фахівців цих двох установ протягом останніх 10–15 років з метою прискорення їх кооперації. І, якщо банк сподівається створити обґрунтовану підставу успіху специфічних проектів, зусилля Фонду спрямовані на сприяння досягненню більшої міжнародної монетарної стабільності.

Ресурси фінансування, позик Світового банку формуються за рахунок капіталу, забезпеченого його членами, запозиченнями на світових ринках валюти і надходженнями від погашення позик та інвестицій. Банк отримував прибутки кожного року з часу початку функціонування, але він не є максимально прибутковою установою.

Міжнародний банк реконструкції і розвитку, основний позикодавець, отримує більшість своїх фінансових ресурсів завдяки операціям на світових фінансових ринках. Він продає бони та інші гарантії заборгованості пенсійним фондам, страховим компаніям, корпораціям, іншим банкам та індивідуальним особам з усього світу. Іншим джерелом фондів банку є акціонерний (пайовий) капітал та отриманий прибуток. Міжнародна асоціація розвитку (МАР), організація Світового банку, яка надає позики біднішим країнам без відсотків і з незначною оплатою за послуги, майже повністю залежить від фінансових ресурсів більш багатих урядів-членів.

Отже, виважена фінансова політика підвищує ефективність банку в посередницькій діяльності між приватним капіталом і урядами країн, що розвиваються. Ретельний менеджмент при проведенні грошових операцій відносить гарантії Світового банку до

розряду найбільш забезпечених у світі. У результаті цього він спроможний брати позики на найкращих можливих умовах і передавати заощадження країнам, що розвиваються, більшість яких не мають інакшої можливості доступу до приватних інвестицій.

Крім того, передбачливість фінансового менеджменту банку виявляється таким чином. Як і кожна фінансова установа, банк має капітал. Уряди держав-членів забезпечують цей капітал, але нетрадиційним шляхом, що мінімізує їх накладні витрати. Вони купують акції, але в дійсності сплачують тільки малу частку вартості кожної акції. Несплачений капітал залишається недоторканим «до запитання» і сплачується тільки в тому випадку, якщо банк виявиться нездатним сплатити своїм кредиторам, чого ніколи не траплялося. Цей гарантований капітал не може бути використаний на покриття адміністративних витратів або надання позик.

Світовий банк має дуже консервативне співвідношення фінансової позиції між основним вкладеним капіталом і загальним обсягом фінансової діяльності. Іншими словами, частка його несплачених позик не може перевищувати загальної суми внесеного капіталу та активів «до запитання», отриманих заощаджень і надлишків. Напротивагу цьому, комерційні банки, як правило, ставлять під ризик суми, що перевищують їхній капітал.

Банк також вживає інших заходів для захисту свого реноме на ринках капіталу. Коливання процентних ставок за позиками безпосередньо визначається вартістю його власних запозичень, адже банк надає позики тільки тією валютою, якою він її позичав, що наближається до рівня отриманих прибутків від його позик. Це мінімізує ризик, обумовлений флуктуацією валютних курсів.

Хоча банк не ставить собі за мету одержання прибутку, генерування доходів і раціональна політика надходжень сприяють підвищенню його кредитоспроможності і таким чином дозволяють збільшувати фонди на кращих, ніж прийнято, умовах. При цьому банк не сплачує дивідендів урядам-членам, а частина прибутків використовується для підтримки діяльності МАР.

Отже, обачливість при проведенні фінансових операцій не суперечить іноваційним підходам банку при мобілізації капіталу. Загалом ця наднаціональна установа зробила величезний внесок в розвиток міжнародних ринків капіталу, ідентифікуючи й відкриваючи нові сектори, виступаючи спонсором іноваційних концепцій. Слід зауважити, що міжнаціональні бони Світового банку являють собою деноміновані доларові інструменти, що одночасно випускаються в обіг у Нью-Йорку, Лондоні і Токіо як місцеві бони. Ці бони, перша партія яких була випущена на суму 1,5 млрд дол.США, є

особливо привабливими, оскільки, крім інших причин, вони суттєво підвищують ліквідність або еластичність інвестицій. Це пояснюється тим, що держателі нових бонів можуть легко здійснювати операції купівлі або продажу в межах або між трьома основними ринками.

Починаючи з 1982 року, банк також виконує активну програму обміну валюти на умовах «своп» (купівля іноземної валюти в обмін на вітчизняну з подальшим викупом) – як частину операцій з фондом. Банк має певні цільові валюти, які він запозичує. Очевидно, сенс полягає в тому, щоб запозичити певну кількість однієї валюти й обмінювати її на цільову валюту, ніж безпосередньо запозичити цільову валюту. Якщо банк визначить, що потрібна конкретна валюта, наприклад, долари США, він може купити іншу валюту, наприклад, фунти стерлінгів, і обміняти останню в покупців, що тримають долари. Банк вимагає, щоб вартість цільової валюти після такого обміну була нижчою, ніж вартість прямого ринкового запозичення цієї валюти.

Банк досяг значного успіху в операціях з погашенням боргів. Принцип політики банку полягає в тому, що він не переглядає встановлені відсотки або основні платежі за позиками й не бере участі в угодах по перегляду боргів щодо наданих ним позик. Це допомагає зрозуміти причини найвищого рейтингу інвестицій банку на світових ринках, а також здатності розповсюджувати свої бони на ринках серед найбільш консервативних інвесторів світу. Ці бони, у свою чергу, дають можливість банку позичити гроші на проведення реформ економічної політики, будівництво шляхів, шкіль та інші цілі.

Не можна залишити поза увагою й таку організацію, як Міжнародна фінансова корпорація (МФК), що є банком інвестицій серед організацій Світового банку. Вона надає позики безпосередньо приватним компаніям, вкладаючи інвестиції в їх основний капітал без гарантій від урядів, а також залучає інші джерела фінансування на розвиток проектів приватного сектору. У міру того як усе більше країн запроваджують спрямовану на ринок економічну політику, зростає й попит на послуги МФК. В основному вона фінансує проекти приватного сектору, мобілізуючи додаткове фінансування від інших інвесторів та позикодавців, а також забезпечує надання консультативних послуг і технічної допомоги урядовим і бізнесовим колам з питань, що стосуються інвестицій.

Отже, на відміну від Світового банку МФК надає позики приватним компаніям і не вимагає гарантій від урядів країн, яким

надається допомога. Вона також робить інвестиції в основний капітал бізнесових підприємств у країнах, що розвиваються, а також мобілізує додаткові позики та фінансування основного капіталу на міжнародних фінансових ринках. Унаслідок успішних операцій МФК, рейтинг випущених нею бонів на міжнародних ринках одержав оцінку «AAA» від «Мудіз» та «Стендард енд Пуерз» (Організації, що займаються оцінкою фінансових установ. AAA – найвища оцінка).

МФК є єдиним найбільшим джерелом прямого фінансування проектів приватного сектору, і, хоча МФК інвестує і надає позики на ринкових умовах, вона не конкурує з приватним капіталом, фінансуючи проекти, які не можуть отримати суттєвої фінансової підтримки на прийнятних умовах з інших джерел. Як правило, МФК фінансує не більше ніж 25% загальної суми видатків на проект, щоб запевнити, що фінансування відбувається здебільшого силами приватних інвесторів та позикодавців. Незважаючи на те, що МФК може купити аж до 35% акціонерного капіталу компанії, вона ніколи не буває найбільшим держателем акцій і не бере участі в менеджменті фірми. Оскільки МФК не вимагає урядових гарантій, вона розділяє весь фінансовий ризик щодо проекту зі своїми партнерами.

МФК фінансує як утворення нових компаній, так і розширення діяльності або модернізацію заснованих компаній в різноманітних секторах економіки – від агробізнесу до виробництва електроенергії та видобутку вугілля. Деякі проекти МФК стосуються розвитку фінансового сектору в країнах, що розвиваються, наприклад, шляхом фінансування створення таких установ, як банки інвестицій і страхові компанії.

МФК може надавати позики, інвестиції в основний капітал та готувати інструменти квазіосновного капіталу в будь-яких комбінаціях, необхідних для обґрунтованого фінансового забезпечення проекту з самого початку. МФК може надавати додаткову фінансову підтримку за допомогою контингенту фінансування, або повних чи часткових гарантій від інших джерел фінансування. МФК надає можливість компаніям користуватися такими похідними фінансовими інструментами, як своп валюти і процентної ставки, допомагаючи їм отримати доступ до техніки ризикового менеджменту, яка широко застосовується компаніями промислово розвинутих країн, але недостатньо доступна компаніям, що розвиваються.

Відповідно МФК залучає фонди на виконання проектів в країнах, що розвиваються, від інших інвесторів і позикодавців різними

способами. Вона активно здійснює пошук партнерів для спільних підприємств і підвищує додаткове фінансування шляхом заохочення інших установ у наданні позик або інвестицій в основний капітал для проектів, що фінансуються МФК. Завдяки синдікованим позикам МФК здатна залучати широкий обсяг кредитів комерційних банків для компаній з країн, що розвиваються.

З юридичного погляду при наданні синдікованих позик МФК виступає в ролі офіційного позикодавця, що підписує угоду з отримувачем позик. Комерційні банки також беруть участь у позиках МФК. МФК також гарантує розміщення цінних паперів компаніями країн, що розвиваються, і сприяє формуванню портфелю замовлень іноземних інвестицій на біржах акцій в країнах, що розвиваються, завдяки фінансовим фондам, які вона допомогла створити.

Під час проведення експертизи проекту МФК може надавати суттєву технічну допомогу компаніям, наприклад, допомагаючи їм у виборі технічного партнера або технології, в ідентифікації ринків для збуту продукції, а також у підготовці найбільш відповідного умовам фінансового пакету. Крім того, МФК надає поради компаніям з питань перебудови фінансової структури, допомагаючи скоротити заборгованість.

МФК є радником членів урядів з низки питань, наприклад, з розвитку ринків капіталу, допомагає створити й поєднати регуляторну, юридичну та бюджетну структури, необхідні для ефективного функціонування фінансових установ. МФК надає також поради щодо питань приватизації та структурної перебудови державних підприємств, визначених для приватизації. Консультативна служба з питань іноземних інвестицій, започаткована МФК, керівництво якою здійснюється на спільних засадах з Багатостороннім агентством гарантії інвестицій та Світовим банком, надає поради урядам з питань залучення прямих іноземних інвестицій.

Ефективне забезпечення послугами в таких секторах, як енергетика, водопостачання, транспорт і зв'язок, виявляється критично важливим для успішного розвитку приватного сектору. Все більша кількість країн – членів МФК відкривають ці сектори, які донедавна були підпорядковані державі, для приватних інвестицій та менеджменту. У відповідь на цю тенденцію МФК було створено підрозділ, що спеціалізується з питань інфраструктури, який активізував діяльність у цій галузі.

Сьогодні фокус уваги МФК змістився в сторону країн Східної й Центральної Європи, а також країн колишнього Радянського Союзу. МФК має представників в Варшаві, Празі, Будапешті й Москві.

Діяльність МФК заключається у фінансуванні проектів розвитку приватного сектора, консультуванні урядів з питань створення сучасного фінансового сектора, розпродажу підприємств державної власності, залученні іноземних інвестицій.

МФК надає поради урядовим службовцям в Україні та, наприклад, була надана допомога в підготовці та проведенні аукціону з розпродажу підприємств в місті Львові.

Сьогодні МФК надає охороні довколишнього середовища один з найвищих пріоритетів і відіграє провідну роль у сприянні залученню приватного сектору до екологічної діяльності в країнах. МФК зміцнила процес екологічної перевірки, поглибила свої зусилля щодо спрямування ресурсів приватного сектору у сектор екологічних товарів та послуг у країнах, що розвиваються, а також розширила співробітництво з іншими установами з питань екології.

Світовий банк і його споріднена установа Міжнародний валютний фонд є кооперативними підприємствами урядів, бізнесові стосунки яких здійснюються в основному на рівні урядів. Оскільки вони мають функціонувати таким чином, щоб зберегти свої активи і найбільш плідно використовувати свої фінансові засоби, їх не можна вважати прибутковими установами.

Засновники банку вірили в результати такої кооперації, йдучи на створення установи, управління якою здійснювалось держателями акцій. Однак на відміну від комерційної корпорації держателі акцій банку є суверенними націями, а не приватними інвесторами. Ці нації-члени представляють всі форми урядів.

У статуті банку, відомому як Статті угоди, закладено структуру функціонування установи. Обговорення Статтей відбувалося на Бреттонвудській конференції (Нью-Гемпшир), у 1944 році. Сорок чотири країни, найбільші з яких США, Великобританія, Франція, Китай, Індія та Радянський Союз, надіслали своїх представників до Бреттон-Вуду. Більшість з країн, що брали участь в конференції, за винятком Радянського Союзу, пізніше ратифікували Статті угоди і стали першими членами банку. Тільки в 1991 і 1992 роках 15 країн – колишніх республік Радянського Союзу подали індивідуальні заяви на членство.

Адже статті Угоди констатують, що тільки члени МВФ можуть стати членами Світового банку. Кожна країна представлена керуючим, як правило, це міністр фінансів країни, або голова (керуючий) Центрального банку. Розподіл акцій капіталу відбувається за формулою на підставі розміру квоти країн-членів в МВФ, а підрахунок голосів – відповідно до частки участі країни в акціонерному капіталі. Таким чином, на сьогодні США мають

найбільший відсоток голосів (17,07%), за ними йдуть Японія (7,09%) та Великобританія (5,26%).

Засновники банку делегували повноваження з проведення основних операцій банку раді виконавчих директорів, на чолі з президентом банку, що виконує функцію голови ради. За радою керуючих зберігається право певних інших повноважень, включаючи право приймання нових членів, збільшення чи скорочення акціонерного капіталу, або усунення членів.

Раз на рік відбувається зустріч членів ради керуючих як МВФ, так і банку на спільній сесії, відомій як щорічні збори. Протягом року погляди на проблеми окремих урядів представляють виконавчі директори.

Згідно зі Статтями угоди виконавчі директори виконують свої обов'язки під час постійно триваючої сесії, що відбувається у штаб-квартирі банку у Вашингтоні, і зустрічаються так часто, як цього потребує бізнесова діяльність банку. Представницька природа ради є одною із характерних особливостей, яка відрізняє її від рад директорів комерційних корпорацій.

У банку працюють 24 виконавчих директори. Згідно зі Статтями угоди кожна з п'яти країн – найбільших держателів акцій, США, Японія, Німеччина, Франція і Великобританія – призначає одного виконавчого директора. Інші країни об'єднані в 19 виборчих груп, кожна з яких представлена виконавчим директором, обраним країною або групою країн. Кількість країн, кожна з яких представляє представник цих 19 директорів, дуже відрізняється. Так, наприклад, кожен з виконавчих директорів з Китаю, Російської Федерації і Саудівської Аравії представляє одну країну, тобто 3 із 19 директорів, натомість один директор представляє інтереси 24 франкомовних країн Африки, а інший – 21, в основному англомовні африканські країни.

Члени банку самі вирішують, на яких принципах створюватиметься угруповання. Більшою чи меншою мірою групи країн формуються за географічною ознакою, урахувуючи деякі політичні та культурні фактори при їх створенні.

На регулярних щотижневих сесіях виконавчі директори розглядають роботу банку, включаючи питання пропозиції позик, бюджету і напрямки політики, що подаються на розгляд президентом, який виконує функції голови ради.

У Статтях угоди зафіксовані основні правила, згідно з якими відбувається функціонування банку. Перш за все банк має надавати позику тільки на продуктивні цілі, а також сприяти економічному зростанню країн, що розвиваються. Він має приділяти

відповідну увагу перспективам погашення позик. Кожна позика надається уряду, і сплата її має бути ним гарантована. Використання позики не може бути обмежене закупками в специфічній країні-члені. Рішення банку щодо надання позики може бути ухвалене лише на підставі міркувань економічного характеру.

Згідно зі звичаєм на посаду президента банку призначається виконавчий директор, який представляє США, але обраний серед виконавчих директорів. Президент банку несе відповідальність за менеджмент і організацію роботи персоналу, призначення на посаду і звільнення, що також становить предмет загального контролю виконавчих директорів. Президент очолює штат, чисельність якого перевищує 7100 працюючих із більш ніж 100 країн світу. Апарат президента включає трьох директорів з питань менеджменту, які здійснюють нагляд за функціонуванням банківських структур у специфічних сферах діяльності. У Статтях угоди констатується, що президент і штатний персонал зобов'язані виконувати службові обов'язки тільки в інтересах банку, жодна інша служба, навіть для власної країни, неприпустима.

У той час коли Світовий банк був створений, він складався з однієї установи – Міжнародного банку реконструкції і розвитку, який згодом був поповнений трьома філіалами. Міжнародна фінансова корпорація була створена в 1956 році для сприяння росту приватного сектору в країнах, що розвиваються, шляхом консультацій і надання інвестицій без гарантій з боку уряду. Далі утворилася Міжнародна асоціація розвитку в 1960 році для забезпечення концесійної допомоги найбільш біднішим країнам світу. Багатостороннє агентство гарантії інвестицій також було засноване в 1960 році для залучення іноземних інвестицій в країни, що розвиваються, надаючи страховку у випадку політичного ризику.

Як бачимо, ці філії були започатковані з метою розв'язання різних завдань, кожна з них має власний статут і окреме членство. Президент МБРР є одночасно президентом кожного філіалу, той самий склад виконавчих директорів керує МБРР, МФК та МАР (БАГІ має окрему раду директорів, більшість членів якої становлять виконавчі директори МБРР).

Останнім часом збільшується важливість залучення приватного іноземного капіталу в економіку країн, що розвиваються. Багатостороннє агентство гарантії інвестицій, що входить до групи організацій Світового банку, допомагає полегшити приплив іноземних інвестицій, страхуючи інвесторів від комерційних ризиків, надаючи консультації з питань інвестування та інші послуги, що сприяють розвитку приватного сектора.

Для будь-якої країни прямі іноземні інвестиції (ПІІ) виявляються надзвичайно привабливими. Це дає можливість залучити капітал, необхідний для розвитку приватного сектору, що зростає, і, у свою чергу, створює потенціал робочих місць та технічні можливості передачі сучасних технологій із промислово розвинутих країн. Країни, що розвиваються, усе частіше визнають вигоди від залучення прямих іноземних інвестицій і зацікавлені в них як у додатковому капіталі для внутрішніх інвестицій.

Процес надання іноземних інвестицій загальмовується значною мірою внаслідок усвідомлення інвесторами можливостей виникнення серйозних політичних ризиків у більшості країн світу, що розвивається, хоча широкомасштабна націоналізація іноземних інвестицій відбувається сьогодні рідко. Потенційні іноземні інвестори також усвідомлюють можливі збитки від пошкодження фізичних активів через війну, громадянську непокору та інші акти насильства.

Багатостороннє агентство гарантії інвестицій було започатковане в квітні 1988 року для допомоги інвесторам у вирішенні цих проблем. Його основна мета полягає в сприянні поширенню потоку іноземних інвестицій серед країн-членів шляхом страхування інвестицій від «комерційних» (політичних) ризиків, щоб допомогти їм створити сприятливий клімат для інвестицій.

Драматичні зміни, що відбуваються сьогодні в економічному середовищі, підвищили світову конкуренцію щодо залучення державного та приватного фінансового капіталу. Крім країн з низьким рівнем прибутків, що зацікавлені в припливі капіталу, країни із середнім рівнем прибутків також шукають можливості їх залучення для прискорення свого економічного розвитку. Крім того, програми приватизації, що здійснюються в усьому світі, створюють потенціал для приватного фінансування проектів на мільярди доларів.

Ідея страхування інвестицій від політичного ризику не є новою. У 1948 році програма уряду США вперше запропонувала подібну форму страхування від «катастрофи» американським фірмам, які робили інвестиції в країнах Західної Європи. У нинішніх умовах більше 20 країн мають специфічні програми страхування національних інвестицій, що допомагають національним інвесторам подолати наслідки, пов'язані з політичним ризиком. Очевидно, що спектр критеріїв прийнятності щодо різноманітних національних мандатів з цих програм часто обмежує кількість інвестицій і інвесторів, які можуть бути застраховані.

Саме БАГІ і було створене для страхового забезпечення тих інвестицій, що виходили за межі перелічених вище умов, а також

для доповнення діяльності існуючих установ із страхування інвестицій такими послугами, як співстрахування та перестраховування.

БАГІ пропонує такі чотири типи покриття:

- 1) *відсутність конвертованості валюти* – реалізує захист від зазнання втрат, що виникають через неспроможність конвертувати прибутки від інвестицій, отримані в місцевій валюті, у тверду валюту для перерахування за межі країни, в якій здійснюється діяльність;
- 2) *експропріація* – захист від втрат, спричинених діями уряду, що можуть скоротити або елімінувати права власності, або контролю і права на застраховані інвестиції;
- 3) *війна та громадянська непоко́ра* – захист від втрат, що виникають унаслідок військових дій або громадянської непоко́ри, що руйнують, або пошкоджують матеріальне майно проекту підприємства, або шкодять цими діями;
- 4) *розрив контракту* – захист від втрат, які виникають через неспроможність інвестора отримати і/або змусити прийняти рішення або ухвалу проти країни-акцепта, яка відмовилась або розірвала контракт.

Під час подання заяви до БАГІ проекти переглядаються стосовно їх фінансового, економічного обґрунтування, відповідності стандартам з охорони навколишнього середовища, а також внеску до потреб розвитку країни-акцепта. Хоча немає зафіксованого мінімуму інвестицій, існує поточний максимальний ліміт покриття, який становить 50 млн дол. США на проєкт.

БАГІ виконує покладене на нього завдання поліпшити інвестиційний клімат в державах-членах, що належать до його складу, таким чином. Преференційні послуги надаються через Департамент політики і консультаційних послуг. Ці послуги включають організацію конференцій з питань сприяння інвестиційній діяльності, проведення адміністративних програм розвитку, засідань «круглого столу» з питань політики іноземних інвестицій, а також виконання досліджень з проблем інвестування. За допомогою Консультативної служби з питань іноземних інвестицій (КСІІ) – спільного підприємства Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації, філіалу Світового банку, що надає допомогу в фінансуванні проєктів приватного сектору, – БАГІ допомагає країнам виробити напрямки політики й створити установи, необхідні для залучення прямих іноземних інвестицій.

У цьому плані не відстає і Європа, маємо Європейський банк реконструкції і розвитку та інші.

До речі, кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується розумінням необхідності економічного об'єднання держав, що можна

спостерігати на прикладі Європейського Союзу. Більше того, країни ЄС пішли далі – ввели єдину валюту – євро. Такий розвиток подій можна вважати позитивним, але не слід забувати історію. Адже розвиток суспільства в ХХ ст. відбувався в жорсткій боротьбі монархій і республік, тоталітаризму й демократії, не говорячи вже про «холодну війну», до цього необхідно додати дві світові війни, що забрали життя десятків мільйонів людей.

Минув невеликий проміжок часу з дня закінчення Другої світової війни, але вогнища війни і сьогодні палають то в одному, то в іншому місці. Попри це ми вже маємо чітку систему глобалізації економіки. Тобто людство за короткий відрізок часу пройшло значний період розвитку, і економічно розвинуті держави вже не «вогнем і мечем», а економічними методами завойовують слабкорозвинуті країни через глобалізацію економіки.

Слід чітко визначитись, що глобалізм – це вже реальність. У широкому плані глобалізм начебто стоїть на захисті цивілізації, яка передбачає волю до співіснування. Тоді можливий єдино правильний висновок, що співіснування має відбутися тільки в тому випадку, коли кожна держава й люди в ній мають відповідні умови і право на економічний розвиток та забезпечене життя. Ось тут і виникає зворотний бік глобалізму: чи зможуть такі країни, як Україна, мати необхідні умови для розвитку виробництва та забезпечення життя людей в умовах глобалізації? Тому слід визначити позитивні та негативні сторони глобалізації.

На наш погляд, позитивними сторонами глобалізації економіки для високорозвинутих держав слід вважати:

- 1) можливість розподілу сфер впливу та спеціалізації на виробництві тієї чи іншої продукції з використанням високоефективних технологій, що вже існує в країнах світового співтовариства, таких, як США, Англія, Японія, Німеччина та інші;
- 2) подальший розвиток комп'ютерних технологій: інтернету, комп'ютерної, телефонної, електронної пошти та електронних платежів;
- 3) створення міжнародних сил для оборони на зразок НАТО та інших військових об'єднань;
- 4) можливість започаткування й впровадження в життя програм освоєння космосу або програм з охорони здоров'я, наприклад, у боротьбі з раком, вірусами (вірусом Ебола) та ін.

Головним позитивним моментом глобалізації економіки слід також вважати можливість на випадок загрози існуванню цивілізації з боку, наприклад, космічних об'єктів (астероїдів, комет та інших) мобілізувати всі ресурси Землі для знищення загрози цивілізації.

Прикладів можливостей міжнародного співробітництва можна навести багато – як позитивних, так і негативних. Отже, поряд з позитивними моментами слід висвітлити й негативні. Ураховуючи що ми живемо в незалежній державі, їх висвітлення буде доцільно розкрити відповідним чином, тим більше, що економічні негаразди посилюються.

На наш погляд, до негативних аспектів слід віднести:

- 1) те, що великі економічно розвинуті держави, що входять до складу «великої сімки», постійно, невідступно і всеохоплююче підкоряють слабкорозвинуті в економічному плані держави, такі, як Україна та ін. Для цього використовуються всі можливі важелі впливу. У першу чергу, це кредити як Світового, так і того самого Європейського банку, а далі – ідеологічні канали одурманювання людей через ЗМІ, кіно, телебачення, інтернет і т.ін.;
- 2) те, що ще зовсім недавно ми були свідками того, як ті самі великі держави обіцяли «золоті гори» Україні, якщо вона ліквідує ядерну зброю і ракети стратегічного призначення. Україна чітко виконала зобов'язання, а обіцянки Заходу залишились обіцянками. Аналогічний приклад із закриттям Чорнобильської АЕС. Україна чітко виконала зобов'язання, а ось кошти на будівництво як саркофагу на Чорнобильській АЕС, так і компенсуючих блоків на діючих Рівненській і Хмельницькій АЕС у повному обсязі так і не надійшли до цього часу;
- 3) лозунг про те, що «Захід нам допоможе», який протягом тривалого часу «втовкмачували» пересічному громадянину України, залишився «мильною бульбашкою». Заходу не потрібна економічно розвинута Україна, і він робить все, щоб повністю розвалити її економіку та перетворити на сировинну базу, своєрідну економічну колонію.

Таким чином, Україна з набуттям незалежності потрапила під економічний контроль міжнародних фінансових організацій, адже на словах всі народні депутати клянуться в любові і публічно виступають за розвиток України, а самі «перекачують» кошти за кордон. На сьогодні за кордоном знаходяться десятки мільярдів доларів, зароблених громадянами України, але ці кошти працюють на розвиток не українського виробництва, де вкрай необхідно запроваджувати новітні технології, а на ті держави, в які їх вкладено, – це аксіома.

На нашу думку, слід чітко визначити, що глобалізм і глобальна економіка вигідні високорозвинутим державам, адже за допомогою цього надзвичайно сильного важеля можна ставити в економічну

залежність всі без винятку слабкорозвинуті країни. Раніше зі зброєю в руках завойовували країни, а сьогодні за допомогою економічної глобалізації завойовуються і держави, і цілі народи. Зростаючі борги перед міжнародними фінансовими установами дають можливість диктувати залежним країнам правила гри, і нікуди від цього не подітись. Виникає питання: а кому потрібні слабкорозвинуті країни?

Під лозунгом «Захід допоможе» було відкрито кордони для товарів, які заповнили український ринок, що привело до повної руйнації українського виробника. За прикладом далеко ходити не потрібно. Донедавна всім були відомі і в Україні, і в Росії кінофотоплівка та магнітна стрічка з маркою «СВЕМА», які вироблялись на Шосткинському НВО «СВЕМА». Продукція з цією маркою представлялася не тільки в крани колишнього СРСР, а й за кордон – у більше ніж сорок країн. На цьому об'єднанні працювало більше 15 тис. робітників і службовців, а в бюджет надходило більше мільярда рублів. Хто сьогодні бачить продукцію цього підприємства? Відповідь однозначна – ніхто. Ринок захопила продукція фірм «КОДАК», «СОНІ» та ін. Таких прикладів можна навести тисячі. Ще один приклад. Україна, яка у всі віки славилася своєю сільськогосподарською продукцією, тільки сьогодні відмовилась від «ніжок Буша».

Слід зазначити й те, що раніш проголошені лозунги про безвізовий проїзд за кордон, тобто підтвердження на ділі розвитку процесів свободи і демократії, знову виявились «мильними бульбашками» для України, адже на неї ці процеси не поширюються. Тими самими державами «великої вісімки» вона віднесена до економічно слабкорозвинутих країн типу африканських.

Виходячи з наведеного, можна визначити головні негативні чинники, які призвели до розвалу економіки України:

- 1) акція з переведення капіталів з України в іноземні банки повністю зруйнувала економічну незалежність;
- 2) відмова від вікових традиційних економічних зв'язків з державами, які виникли після розвалу СРСР і, у першу чергу, з Російською Федерацією, призвела до розвалу виробництва;
- 3) продукція, вироблена на більш ніж на 50% зношеному обладнанні в Україні, не могла і не може бути конкурентоспроможною і користуватись попитом на Заході;
- 4) орієнтація на економічну допомогу Україні держав Заходу виявилась повністю хибною.

Сьогодні, як і раніше, зі шпальт газет не сходить гасло про європейський вибір України. Не заперечуючи цей вибір, необхідно

поставити питання: «Чи готова Україна до входження до Євросоюзу?» Можна з упевненістю стверджувати, що сьогодні не готова. Наразі вже саме розуміння того, що відокремленість в умовах глобалізації призводить до загибелі, вимагає того, щоб Україна ввійшла до Євросоюзу рівноправним партнером.

На нашу думку, рівноправність Україна може отримати завдяки вчиненню дієвих заходів, спрямованих на:

- 1) повернення коштів, перерахованих бізнесменами й політиками за кордон, як у валюті, так і в новітньому обладнанні, для стимулювання виробництва конкурентоспроможних товарів. При цьому повинна бути 100% гарантія від переслідування, адже початковий капітал чесним шляхом ніколи не створювався;
- 2) надання дієвої державної підтримки розвитку малого й середнього бізнесу, без якого Україна не може мати перспектив. Свідченням цього є розвиток країн з ринковою економікою, де не менше 50% ВВП становить продукція малого й середнього бізнесу;
- 3) відновлення і розвивиток економічних зв'язків з країнами СНД і, так званими, країнами третього світу, що надасть змогу поступово відтворити виробництво і крок за кроком завойовувати відповідну торговельну нішу у світовому співтоваристві;
- 4) розв'язання питання з Російською Федерацією про справедливий розподіл капіталу колишнього СРСР, який розміщений за кордоном як у валюті, так і в нерухомості. Адже загальна сума вкладених коштів колишнього СРСР за кордоном на сьогодні перевищує 400 млрд дол. Тим більше, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо погашенню зовнішнього боргу, і тому справедливість вимагає участі у розподілі та отриманні частки капіталу колишнього СРСР, розміщеного за кордоном. Адже це не примарні скарби гетьмана Полуботка, а цілком реальна валюта, яка вкрай необхідна для розвитку економіки України.

На макро- і мікрорівні глобалізація не обійшла й питання розвитку банківської системи України, адже знову ж таки ЗМІ запевняють пересічного громадянина в необхідності продажу українських банків іноземним, що ми й бачимо на практиці з комерційними банками, такими, як «Аваль», Укрсіббанк», «Укрсоцбанк» та ін. Тобто ми є свідками поглинання великими іноземними банками українських, а тому незабаром можемо спостерігати проведення ними своєї грошово-кредитної політики. Виникає питання: чи зможе банківська система України проти-

стояти іноземним банкам? Зрозуміло, ні, оскільки малі й середні банки України мають недостатній капітал. Останні, як правило, є регіональними і як такі забезпечують кредитними ресурсами регіони, а прихід іноземних банків витіснить їх з регіонів, і вони будуть ліквідовані.

Проте, говорячи про глобалізацію, слід зазначити, що вона поступово, крок за кроком завоює позиції в різних сферах світової спільноти. Хотіли б ми того чи ні, а Європейське співтовариство вже діє й встановлює свої правила гри. Наприклад, поряд із введенням євро відповідно провадяться заходи щодо усунення перешкод у торгівлі, грошовому обігу, а також створюється Єврозона, реальна та прозора для громадян. Вагомим є і розширення торгівлі з державами Співтовариства, для яких встановлюється рівень плати за трансграничні платежі не вищий за платежі на внутрішньому ринку (національних платежів держави-члена).

Таким чином, не виступаючи проти ідеї глобалізації, адже це закономірний процес розвитку, та підтримуючи ідею європейського вибору, слід ще раз зазначити, що Україні вкрай необхідно увійти в Європейське Співтовариство рівноправним членом, тобто економічно розвиненою державою, яка може на рівних вирішувати питання політичної та економічної інтеграції. Адже в цьому – сенс розвитку суспільства.

Сподіваємося, що світова спільнота не дасть перетворити процеси глобалізації на шкоду слабкорозвинутим країнам і громадянам, які проживають у них.

§ 4. Методологічні засади організації ефективної діяльності комерційного банку

У сучасних умовах, коли банк розглядається як специфічне комерційне підприємство, яке, як і підприємства інших галузей, функціонує за ринковими принципами, на порядку денному стоїть питання про визначення того, що є предметом діяльності банку та засобом задоволення суспільних потреб, які саме та завдяки чому задовольняє банк.

Сьогодні, коли відбувся перехід від ринку виробника до ринку споживача, неможливо уявити підприємство, яке б не орієнтувалося на вимоги конкретного покупця, виходячи на ринок зі своїми пропозиціями. Але до цього часу серед економістів нема спільної думки відносно того, що банк реалізує своїм клієнтам: «продукти», «послуги» чи «операції».

Невирішеним це питання є і з юридичної точки зору. Так, НБУ видає ліцензію на здійснення банківських операцій (операції з валютними цінностями, операції з цінними паперами і т.д.). У навчальних посібниках можна зустріти таке визначення: «Перелік банківських операцій та послуг, які комерційні банки мають право здійснювати на підставі банківської ліцензії». З цього визначення не зрозуміло, що ж банк має право здійснювати: операції чи послуги.

Навіть відомі фахівці банківської науки не можуть визначитись з кінцевим результатом банківської діяльності, використовуючи в першому випадку термін «продукт», а в другому – «послуга». Аналізуючи публікації на цю тему, ми знаходимо такі вирази:

- «банк як підприємство виробляє свій продукт. Оскільки банк виконує роль економічного підприємства, то його продукт має вартісний характер»;
- «сучасний рівень розвитку виробничих сил потребує від банківського сектора все більшої кількості послуг своїм клієнтам».

Проте без вирішення питання, що банк пропонує своїм клієнтам: продукти, послуги чи операції – неможливе здійснення подальшого аналізу ефективності роботи банку.

Зазначене питання почало розглядатися лише останнім часом, з переходом банків на комерційні основи функціонування. Існуючі на сьогоднішній день підходи пов'язані зі встановленням певної ієрархії між термінами «продукт», «послуга» та «операція». Адже специфіка функціонування банківських установ полягає в тому, що їх продуктом є, з одного боку, надання різноманітних послуг шляхом проведення активних, пасивних і комісійно-посередницьких операцій, а з іншого – створення безготівкових платіжних засобів, що здебільшого є результатом тих самих операцій.

Близькі до останнього підходу й такі визначення. Банківський продукт – засіб надання послуги клієнту банку, регламент взаємодії службовців банку з клієнтом при наданні послуги, комплекс взаємопов'язаних організаційних, інформаційних, фінансових та юридичних заходів, об'єднаних спільною технологією обслуговування клієнта.

Банківська операція – система узгоджених за цілями, місцем та часом дій, спрямованих на розв'язання визначеного завдання з обслуговування клієнта.

Банківська послуга – форма задоволення потреб (у кредиті, розрахунково-касовому обслуговуванні, гарантіях, купівлі-продажу та зберіганні цінних паперів, іноземній валюті і т.ін.) клієнта банку.

Це не єдині підходи до визначення термінів: «продукт», «послуга» та «операція». Але й наведені тези свідчать про відсутність чіткого підходу до розмежування базових понять банківської діяльності. Відсутність єдності у визначеннях може призвести до непорозуміння між банками, їх клієнтами та наглядовими органами.

На жаль, ми не спроможні сперечатися з визначеннями, які закріплені на законодавчому рівні й унаслідок цього мають юридичну силу, але визначитися з економічною сутністю розглянутих термінів на основі критичного аналізу наведених підходів та формулювань вважаємо за необхідне.

Розглянувши вищенаведене, можна зробити висновок про існування різних підходів до визначення первинності понять «продукт» та «послуга».

Водному випадку продукт є єдиним, складається з операцій і розуміється як більш загальне поняття, ніж «послуга». З нашої точки зору, це неправомірно з деяких причин. По-перше, формування активів та пасивів банку хоча і є двома сторонами єдиного процесу перерозподілу коштів в економіці, але вони є самостійними та самодостатніми напрямками роботи банку. Це виявляється як з огляду на їх цілі, так і на технологію організації цих видів діяльності (у тому числі незалежності підрозділів банку, що їх забезпечують).

Крім того, існують фінансові інститути, що спеціалізуються на залученні вільних грошових коштів, але обмежених (особливо в наших сучасних умовах) щодо можливості їх розміщення. Наприклад, вклади, залучені страховими компаніями та пенсійними фондами, як правило, потрапляють до банківської системи, але через це хіба ми не вважаємо продуктом страхової компанії реалізацію страхового поліса? Чому ж тоді не вважати продуктом банку продаж депозитного сертифіката?

В іншому випадку розрахунково-касова діяльність банку – це єдина можливість для суб'єктів економіки задовольнити потребу в розрахунках, тому вона є незалежним та самостійним напрямком роботи банку.

Крім того, слід конкретизувати, що створення безготівкових платіжних засобів комерційним банком може бути пов'язане лише з дією кредитного мультиплікатора, а не з емісійною діяльністю комерційного банку.

Інший підхід, навпаки, трактує банківський продукт як конкретне втілення банківської послуги. Отже, якщо банківська послуга – це абстрактна категорія, то банківський продукт – це більш конкретна категорія. Так, наприклад, кредитна послуга знаходить своє відображення в таких банківських продуктах, як кредитна лінія, овердрафт, іпотечний кредит і т.ін.

Знову не зрозуміло: якщо послуга – це абстрактна, нематеріальна категорія, то яким чином вона може задовольнити потреби конкретного клієнта, наприклад, у кредиті? Дотримуючись такої логіки, клієнт купує в банку тільки його продукти, а послуга – це якась «... діяльність, ... спрямована на задовольнення потреб клієнтів». Тобто клієнт купує продукт банку, що виник унаслідок послуги як результату діяльності, спрямованої на задовольнення клієнтської потреби.

Виникає питання: чому потребу клієнта задовольняє банківська послуга, а купує він банківський продукт. Якщо погодитися з таким підходом, треба визнати або тотожність понять «послуга» та «операція» (те, що надання продукту вимагає виконання цілої низки операцій, автори цього підходу не заперечують), або абстрагуватися від поняття «послуга» взагалі.

З нашої точки зору, більш коректно було б підходити до проблеми задоволення потреб споживачів банківських послуг з позиції такої економічної категорії, як споживча вартість.

Адже для того, щоб бути споживчою вартістю, продукт обов'язково повинен приймати форму речі, бути матеріальним благом. Споживчими вартостями є й послуги, що мають нематеріальний характер. Це послуги освіти, медицини, сфери культури, побуту. Виробничі потреби людей задовольняються, наприклад, науковими, інформаційними, транспортними та іншими послугами.

У цьому визначенні встановлюється тотожність між поняттями «продукт» та «послуга» в тому разі, якщо мова йде про здатність задовольняти потреби людей, споживчу вартість. Тому, якщо діяльність банку визнається суспільно необхідною, задовольняє конкретні потреби конкретних суб'єктів економіки, слід у першу чергу говорити про споживчу вартість, а поняття «продукт» та «послуга» можна розглядати як тотожні.

З нашої точки зору, споживча вартість банківських продуктів (послуг) пов'язана з виконанням банком двох основних макроекономічних функцій – перерозподілу грошових коштів в економіці та посередництва в розрахунках.

Функція перерозподілу коштів в економіці реалізується шляхом залучення коштів вкладників з метою їх розміщення та

подальшого повернення власнику через визначений період часу. Завдяки своєму статусу центра розрахунків банк має притягнуті кошти у вигляді залишків на рахунках вкладів до запитання, частина з яких також формує його кредитний потенціал. Завдяки наявності великого обсягу ресурсів різної терміновості банк має можливість змінювати термін і розміри руху ресурсів від одних галузей економіки до інших.

Під перерозподілом розуміють досить широке поняття. Вкладнику байдуже, яким чином банк розпорядиться його коштами. Для нього важливо наприкінці визначеного терміну одержати внесenu суму з відсотками. Банк зі свого боку ухвалює рішення: надати комерційний кредит, придбати цінні папери, розмістити ресурси на міжбанківському ринку чи купити валюту з розрахунку на підвищення курсу. У такий спосіб у формулу «перерозподіл коштів» фактично внесені всі види активів та пасивів комерційного банку.

Забезпечення розрахунків в економіці – окрема банківська функція, специфічний напрямок роботи банку, що стосується діяльності всіх інших суб'єктів економіки. Поняття організації системи розрахунків досить багатогранне. Воно охоплює і безготівкові розрахунки, і касове обслуговування, і здійснення валютних переказів (яким, як правило, передують купівля валюти).

Є ще один термін з політичної економії – товар, що являє продукт праці, призначений для продажу.

Незважаючи на всі свої макроекономічні функції, банк є комерційним підприємством, орієнтованим на збільшення продажів та максимізацію прибутку. Тому цілком можливо було б вживати термін «банківський товар» нарівні з поняттями «продукт» та «послуга».

Таким чином, практично всі економісти, що займаються банківською тематикою, погоджуються, що операція – це складовий елемент, що формує поняття більш високого рівня – продукту чи послуги. Але існуючі на сьогоднішній день підходи до розкриття термінів «банківський продукт» та «банківська послуга» не відштовхуються від такого базового економічного поняття, як «споживча вартість» та «товар». Тому триває дискусія відносно первинності понять «продукт» та «послуга».

З нашої точки зору, ці поняття є повністю рівноправними та тотожними, якщо мова йде про споживчу вартість як спроможність задовольняти суспільні потреби. Що ж стосується пріоритетності використання цих термінів, то можна говорити лише про мовні традиції. Якщо в іноземній традиції прийнято використовувати

поняття «bank product» (банківський продукт), то в нашій практиці під продуктом прийнято розуміти щось матеріальне, а послуга належить до споживчих вартостей нематеріальної сфери.

Отже, під економічною ефективністю сьогодні в основному розуміють співвідношення витрат і одержуваних від цього результатів, або рентабельність. В економічній теорії ефективним є не тільки те, що дає прибуток, а й усе те, що сприяє досягненню повнішого задоволення суспільних потреб, підвищенню продуктивності праці, тобто враховує не тільки економічний, але й соціальний ефект, що виражається у вдосконаленні продуктивних сил і виробничих відносин.

Виходячи з цього, необхідно визначити методологічні основи організації діяльності банку, на підставі яких він зумів би, таким чином, упорядкувати свою діяльність, щоб, з одного боку, сприяти досягненню повнішого задоволення суспільних потреб, а з іншого – мав нормальне співвідношення витрат і одержуваних результатів.

У цьому плані необхідно провести критичний перегляд існуючого понятійного апарату, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається.

Унаслідок цього в роботі уточнюється визначення низки економічних категорій.

Загальновідомо, що розподіл і перерозподіл національного доходу здійснюється за двома основними каналами: через систему державних фінансів і систему ринкових відносин – шляхом реалізації споживачам специфічних послуг підприємствами, що спеціалізуються на діяльності у сфері грошового обігу й кредиту.

Істотні відмінності в організації перерозподілу за вказаними двома каналами визначають і різні підходи до їх вивчення. Проте на сьогоднішній день відбувається необґрунтоване зміщення понять «фінанси», «ринок» і «послуги» при побудові таких термінів, як «фінансовий ринок» або «ринок фінансових послуг».

Об'єднання цих понять в єдину економічну категорію вважається дуже спірним, якщо виходити з таких міркувань:

- 1) виникає питання, які послуги зі створення, розподілу й використання фондів грошових коштів можуть продаватися й купуватися на ринку. Фонди грошових коштів створюються або на рівні держави і тоді пов'язані із системою обов'язкових платежів і відрахувань, які хоча і є суспільно необхідними, але неринковими відносинами, або на рівні підприємств для вирішення їх виробничих і соціальних проблем. Як у першому, так і в другому випадку не йдеться ні про послуги як товари для продажу, ні про ринок як систему відносин з їх купівлі-продажу;

2) фінансовий ринок сьогодні, власне, ототожнюють з ринком послуг банку і спеціалізованих небанківських кредитних інститутів.

Виходячи з цього, ми дотримуємося позиції, що слід говорити окремо про ринок послуг банків і спеціалізованих небанківських інститутів і окремо про державні фінанси і фінанси підприємств як системи, що не належать прямо до функціонування даного ринку.

Оскільки неможливо вдосконалювати об'єкт дослідження, у даному випадку банк, без усвідомлення його суті, основ діяльності й місця в економіці, слід виконати опис і аналіз етапів дослідження. Для цього пропонується схема сутності банку як суб'єкта господарювання. Зрозуміло, банк є і суб'єктом економіки (див. рис. 1.1).

На нашу думку, підхід до пояснення суті і функцій банку складається з трьох етапів. На першому етапі визначається суть комерційного банку як суб'єкта економіки. На другому етапі ця суть розкривається у функціях комерційного банку, які, у свою чергу, визначають основні напрямки його діяльності. На третьому етапі продуктивний ряд комерційного банку сполучається з формуванням його організаційної структури.

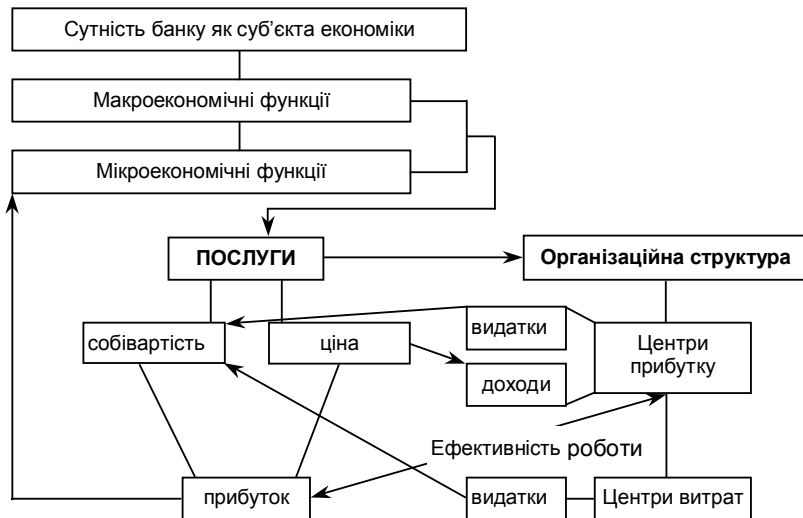

Рис. 1.1. Банк як суб'єкт господарювання

Перейдемо до розкриття першого етапу – визначення суті комерційного банку. Отже, комерційний банк, з одного боку, є частиною банківської системи, що забезпечує економіку необхідними грошовими коштами, здійснює їх переміщення і перерозподіл між окремими суб'єктами економіки, а з іншого – сам є суб'єктом господарювання, має свої продукти і споживачів цих продуктів.

Банк подібний до підприємств інших сфер економіки, з погляду технології виробництва і реалізації кінцевого продукту.

Ця подібність полягає в системному характері підприємств різних сфер матеріального і нематеріального виробництва: наявності в них окремих структурних підрозділів, що мають свій продукт певної собівартості й ціни, свої доходи і витрати. При цьому, незважаючи на відносну самостійність у виробництві та реалізації певного продукту, ці підрозділи не стають самостійними підприємствами, а функціонують у межах об'єднуючої їх структури.

Сучасний комерційний банк є типовим виробником послуг нематеріальної сфери, який задовольняє потреби розширеного відтворення, обслуговуючи конкретні підприємства, які беруть у ньому участь, сприяє зростанню економіки в цілому.

Останнім часом запити клієнтів банку і, як наслідок, його діяльність пов'язані не тільки зі сферою реального виробництва. Все частіше діяльність банку, орієнтуючись на обслуговування клієнтів, відмежовується від реального виробництва і прямує суто до сфери обігу, представленої фондовим і валютним ринками. Тому сьогодні діяльність комерційного банку пов'язана не тільки з традиційними формами обслуговування. Банк починає генерувати нові специфічні продукти і напрямки отримання прибутку.

Виходячи з вищесказаного, суть комерційного банку можна було б визначити так. *Комерційний банк* – це цілісне підприємство, яке складається з ряду функціонуючих відносно автономно один від одного підрозділів, що забезпечують перерозподіл грошових коштів в економіці, організацію системи розрахунків і реалізацію специфічних послуг, породжених сферою грошового обігу.

На другому етапі маємо розкрити функції комерційного банку і їх зв'язок з його продуктовим рядом. Повинен існувати комплексний підхід до розкриття функцій комерційного банку, що ґрунтується не на переліку основних напрямів його роботи, а на визначенні того, які послуги банк надає, виходячи зі своїх макро- і мікроекономічних функцій.

Банк, як і будь-яке підприємство, що виробляє суспільно необхідний продукт, але в той самий час працює на комерційній основі, виконує і макро-, і мікроекономічні функції.

Обслуговуючи процес розширеного відтворення, забезпечуючи конкретні підприємства, що беруть в ньому участь, грошовими коштами і надаючи можливість здійснення платежів, банк сприяє розвитку й зростанню економіки, виконуючи макроекономічну функцію. Здійснюючи ж спекулятивні та інші комерційні операції від свого імені або за дорученням клієнтів, банк діє як комерційне підприємство, спрямоване на отримання прибутку.

Мікроекономічна функція банку полягає у створенні умов для власного розвитку, у тому числі для вдосконалення бізнесу, задоволенні запитів своїх акціонерів у частині отримання дивідендів, створенні умов для нормальної життєдіяльності співробітників. На цьому ґрунтується робота всіх підприємств недобродійного напрямку.

Цікаво, що, розглядаючи функції кредиту, у дослідженнях на перше місце ставиться перерозподільна функція. У цьому аспекті виникає питання, чому ж тоді, виходячи з функції банку, для якого основним продуктом є кредит, поняття перерозподілу замінюється на посередництво?

Переходячи до третього етапу формування організаційної структури банку, слід зазначити, що відносна автономність функціонування підрозділів дозволяє розглядати комерційний банк або його філії як систему, що складається з підсистем – відділів і управлінь, кожне з яких видає свої продукти.

Виходячи з цього, для повноцінного виконання своїх функцій банку важливо визначити склад функціональних підрозділів і закріпити за ними окремі напрямки роботи, статті доходів і витрат, що стосуються їх діяльності, склад і функції штабних підрозділів, порядок віднесення їх витрат на собівартість банківських продуктів.

Організаційна структура комерційного банку повинна будуватися за принципом: продукт – продавець продукту.

Склад підрозділів, їх ієрархічна побудова і взаємодія визначають організаційну структуру банку, яка, у свою чергу, є важливою складовою успішного виконання банком своїх функцій і ефективної реалізації банківських продуктів.

Безумовно, кожен банк має нагоду формувати організаційну структуру відповідно до своїх переваг і можливостей. При цьому вибрана організаційна структура повинна бути оптимальною з погляду технології виробництва і реалізації його продукції. Основну роль у виробництві і реалізації виконують окремі структурні підрозділи незалежно від того, як вони називаються – департаменти, управління або відділи. Ми дотримуємося позиції,

що необхідна прив'язка конкретного банківського продукту до конкретного його продавця. При цьому в принципі не має значення вид організаційної структури, використовуваної банком, адже в будь-якому випадку кожен функціональний підрозділ матиме свої продукти.

Саме такий підхід дає можливість уявити, на що перетворяться облік, аналіз і управління в цілому, якщо почати фіксувати і порівнювати точний внесок того чи іншого підрозділу в реалізацію кожного банківського продукту на основі оцінки виконаних технологічних операцій.

Відповідно до так званого процесного підходу в одному виробничому процесі банку, який генерує декілька продуктів, можуть брати участь представники декількох підрозділів, виконуючи свої технологічні операції. При цьому саме технологічна операція є предметом калькуляції.

Чи буде банк, його структурний підрозділ або конкретний виконавець фіксувати, скільки та яких операцій він виробив за день, місяць і т.д.? Наприклад, скільки договорів, довідок, позовів і т.ін. склав юрист стосовно поточних або депозитних рахунків фізичних осіб? Чи можливо формалізувати й скласти калькуляцію за всіма видами робіт і операцій, виконуваними співробітниками функціональних і штабних підрозділів?

Нині стоїть завдання не ускладнити й уточнити підходи до організації діяльності підрозділів і банку в цілому, а створити простий, зрозумілий і більш-менш надійний механізм, що дозволяє відстежувати й оцінювати результати роботи.

У цьому значенні найбільш застосовувані функціональні підходи, угруповання підрозділів навколо грошових ресурсів банку, закріплення конкретних продуктів за конкретними підрозділами, визначення схеми руху внутрішньобанківських грошових потоків між цими підрозділами як основи розрахунку собівартості і ціни їх продуктів, їх доходів і витрат.

Це є найправильнішим підходом ще й тому, що всі дрібні й середні банки, як правило, організовуються саме за функціональним принципом. За цим же принципом будуються і філіали великих банків, що є безпосередніми продавцями продуктів, а основні штабні функції практично повністю виконуються головною конторою.

Якщо говорити про систему управління будь-яким підприємством у цілому, то воно складається з технологічних аспектів, управління фінансами й маркетингом.

Специфіка роботи банку полягає в тому, що технологія виробництва основних його продуктів – це і є управління фінансами, тобто

порядок формування й використання фондів грошових коштів у межах реалізації функції перерозподілу грошових коштів в економіці.

Тому особлива увага при розгляді питання про підвищення ефективності роботи банку слід приділяти саме питанням організації фінансового менеджменту. У роботі запропонований такий підхід до його організації.

Функції фінансового менеджменту банку. Оскільки в поняття управління активами автоматично входить управління ліквідністю, кредитним портфелем і банківськими ризиками, а в управлінні пасивами – управління власним капіталом і позиковими коштами банку, то виділяти їх як окремі функції фінансового менеджменту немає потреби (*позикові й залучені кошти*).

Разом з тим слід звертати особливу увагу на підсумковий показник діяльності – прибуток – як результат управління доходами і витратами банку. При цьому управління активами і пасивами має на меті частину даного процесу, що стосується управління відсотковими доходами і витратами або собівартістю і ціною відсоткових продуктів банку. Отже, відсоткові доходи і витрати є предметом окремого управління і другою основною функцією фінансового менеджменту банку, оскільки складають основу встановлення собівартості та ціни його невідсоткових продуктів.

Ціна відсоткових продуктів банку визначається собівартістю акумульованих банком пасивів (власні і позикові засоби); рівнем ризику активів і нормою неприбуткових (ліквідних) активів. Ціна невідсоткових продуктів банку залежить від рівня його невідсоткових витрат і доходів. Підсумковий фінансовий результат – прибуток – визначається на підставі співвідношення ціни і собівартості відсоткових і невідсоткових продуктів банку.

Система формування (фондування) активів банку повинна будуватися на чіткому визначенні джерел ресурсів для кожного з них. Це не дозволить банку втратити ліквідність і дасть можливість пов'язати вартість пасивів з прибутковістю активів і, головне, реалізувати функцію перерозподілу.

Пропонована схема використання ресурсів в активах наведена на рис. 1.2.

Незважаючи на безособовість ресурсного фонду, напрямки використання різних його джерел за певними категоріями вкладень повинні бути встановлені відповідно до чітких пріоритетів, виходячи з економічної суті операцій, необхідності підтримки ліквідності і рівня ризику.

Пріоритетність розподілу різних джерел залучення коштів між видами активів наведена в таблиці 1.5.

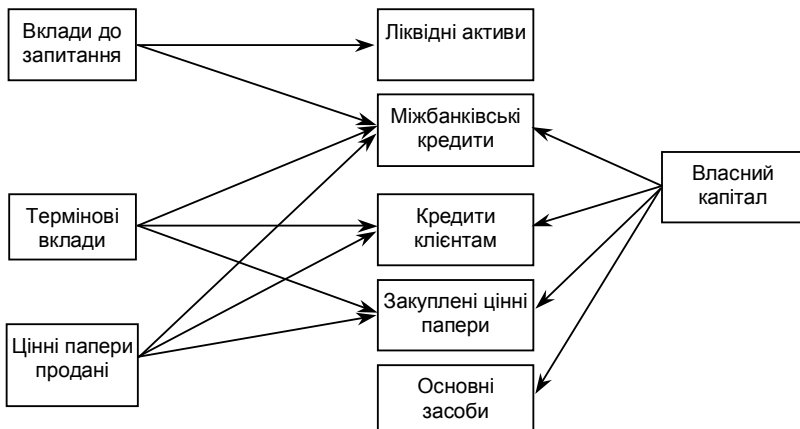

Рис.1.2 . Напрямки використання банківських ресурсів

Таблиця 1.5. Розподіл джерел залучення засобів між активами

Стаття пасиву	Стаття активу
Внески до запитання	1. Ліквідні активи
	2. Міжбанківські кредити
	3. Комерційні кредити
	4. Цінні папери
	5. Розрахунки між філіалами
	6. Дебітори
	7. Неприбуткові активи
Міжбанківські кредити	1. Міжбанківські кредити
	2. Ліквідні активи
	3. Цінні папери
	4. Комерційні кредити
	5. Розрахунки між філіалами
	6. Дебітори
	7. Неприбуткові активи
Термінові внески	1. Комерційні кредити
	2. Цінні папери
	3. Міжбанківські кредити
	4. Розрахунки між філіалами
	5. Ліквідні активи
	6. Дебітори
	7. Неприбуткові активи

Продовження таблиці 1.5.

Стаття пасиву	Стаття активу
Цінні папери	1. Цінні папери 2. Комерційні кредити 3. Міжбанківські кредити 4. Розрахунки між філіалами 5. Ліквідні активи 6. Дебітори 7. Неприбуткові активи
Розрахунки між філіалами	1. Розрахунки між філіалами 2. Комерційні кредити 3. Цінні папери 4. Міжбанківські кредити 5. Ліквідні активи 6. Дебітори 7. Неприбуткові активи
Капітал	1. Неприбуткові активи 2. Дебітори 3. Цінні папери 4. Комерційні кредити 5. Міжбанківські кредити 6. Розрахунки між філіалами 7. Ліквідні активи
Кредитори	1. Дебітори 2. Комерційні кредити 3. Цінні папери 4. Міжбанківські кредити 5. Ліквідні активи 6. Розрахунки між філіалами 7. Неприбуткові активи

Запропонований в даній моделі варіант пріоритетності розподілу пасивів за статтями активних операцій обумовлений такими підходами:

1. Центри прибутку банку виконують активні операції в першу чергу за рахунок власних джерел залучення коштів, а потім, у частині нестачі власних джерел, за рахунок ресурсів, залучених усередині банку.

2. У найменш ліквідних активах використовуються найстабільніші пасиви.
3. Пасиви і активи повинні бути співвідносними з погляду їх терміновості.

Під власними джерелами формування активів запропоновано вважати

Внески до запитання	—————>	Ліквідні активи
Міжбанківський кредит залучений	—————>	Міжбанківський кредит розміщений
Термінові внески	—————>	Комерційні кредити
Цінні папери продані	—————>	Цінні папери куплені
Кошти, одержані від філіалів	—————>	Кредити надані
Кредитори банку	—————>	Дебітори банку
Власний капітал	—————>	Неприбуткові активи

Слід визначити порядок внутрішньобанківських грошових потоків між центрами прибутку як основи калькуляції собівартості їх продукту. Для цього необхідно визначити, які відсоткові витрати припадають на конкретний відсотковий продукт банку, а поряд з цим визначити, які із залучених коштів формують ресурсну базу для даного продукту.

На першому етапі відбувається угруповання статей балансу банку за збільшеними показниками, а також визначення різниці між джерелами залучення за пріоритетними напрямками розміщення засобів.

Негативна різниця між одними джерелами залучення і напрямками використання ресурсів, виходячи зі змісту балансу, повинна бути покрита за рахунок позитивної різниці за іншими.

Знаючи, завдяки яким джерелам і в якому обсязі сформована кожна стаття активу, можна на підставі вартості кожного виду ресурсів визначити відсоткову складову витрат за кожним видом вкладень.

За вартість капіталу береться середньозважена величина за платними (акціонерний капітал) і безкоштовними (власний капітал) ресурсами.

Виконавши аналіз обсягів і вартості ресурсів, використаних в активних операціях, можна робити висновки про ефективність даних вкладень – одержану маржу. Витрати, не пов'язані з оплатою залучених ресурсів, містять усі інші витрати, пов'язані з діяльністю банку за поданням відсоткових продуктів. Цю категорію витрат

запропоновано включати в собівартість банківських продуктів на підставі показника витрат на одного працівника.

При розрахунку місячної суми витрат на одного працівника враховують дані про витрати всіх підрозділів банку, за винятком оплати залучених ресурсів (відсоткових виплат) і витрат, здійснюваних з прибутку.

Для визначення кількості працівників, що вносяться в розрахунок, із загального штату співробітників виключаються підтримувальні й обслуговуючі напрямки (автоматизація, юридична служба, аналітичні і господарські підрозділи і т.д.), керівництво банку, секретаріат, управління справами, внутрішня бухгалтерія. Це робиться для того, щоб відразу віднести витрати, пов'язані з діяльністю зазначених вище підрозділів, на працівників функціональних підрозділів або тих, хто безпосередньо здійснює реалізацію банківських послуг.

Сума невідсоткових витрат, що покладається на собівартість конкретного банківського продукту, визначатиметься місячною сумою витрат на одного працівника і кількістю працівників, зайнятих у реалізації даного продукту.

Операції з розрахункового обслуговування клієнтів складаються з декількох етапів обробки платіжних документів і здійснюються в декількох відділах банку. Відповідно до цього методика розрахунку собівартості обробки платіжних документів охоплює два етапи.

На *першому етапі* провадиться визначення тимчасових витрат, що припадають в кожному відділі на обробку різних видів платіжних документів.

Варіанти визначення витрат часу на обробку платіжних документів:

- за допомогою фотографії робочого дня;
- за хронометражем;
- за питомою вагою окремих видів платіжних документів у загальному обсязі документів, оброблюваних у банку;
- за питомою вагою часу, що витрачається на участь у процесі обробки документів у загальному обсязі робочого часу відділу.

На *другому етапі* провадиться визначення розрахункової ціни обробки платіжних документів (Z) за формулою:

$$Ж = \frac{R - W + P}{O}, \quad (1.1)$$

де R – витрати на проведення розрахункових операцій;

W – інші витрати;

P – плановий прибуток операцій;

O – кількість оброблених документів.

Розрахунок собівартості основних розрахунково-касових послуг незалежно від використовуваного варіанта буде ґрунтуватися на:

- визначенні підрозділів банку, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування, і чисельності працівників даних підрозділів;
- витратах на утримання підрозділів, що беруть участь у проведенні розрахунків (або в показниках їх загального обсягу, або в показнику витрат на одного працівника);
- показниках трудомісткості окремих операцій у межах розрахункових послуг;
- кількості проведених операцій.

На основі розглянутих підходів пропонується така комплексна методика розрахунку собівартості розрахункових операцій.

1. Принципи розрахунку.

Розрахунок вартості обробки платіжних документів (дебетових трансакцій) визначається на підставі:

- кількості співробітників, зайнятих у розрахункових операціях, і місячних витрат, що припадають на одного співробітника (витрати на оплату праці й утримання банку);
- кількості документів, оброблюваних кожним співробітником за місяць;
- прийнятого співвідношення трудомісткості обробки у машинний і ручний способи як 1:1,3 і відповідного даному співвідношенню розподіленню витрат між документами, оброблюваними різними способами (ручним і машинним);
- виділення внутрішньобанківського документообігу (неклієнтських платежів), пов'язаного з проведенням розрахункових операцій;
- клієнтського документообігу, що не підлягає оплаті (платежі в системі банку).

2. Для цього необхідно використати дані:

- розрахунок місячних витрат на утримання одного працівника відділень;
- дані аналізу щодо кількості дебетових трансакцій;
- дані щодо кількості платних трансакцій за місяць;
- дані щодо суми фактично одержаних доходів за місяць від дебетування клієнтських рахунків.

3. Початкові дані за той чи інший місяць беруться після заповнення таблиці (див. табл. 1.6):

Таблиця 1.6.

Вид операцій	Кількість документів за місяць			Кількість, людина	Витрати на одну людину	Разом витрати
	модем	ручні	усього			
Операції за дорученням клієнтів						
«Персональний банкір»						
Неклієнтські операції						
Разом						

4. Розрахунок вартості дебетових трансакцій без урахування безкоштовних клієнтських платежів усередині системи банку.

Для покриття суми витрат на здійснення розрахункових операцій слід ураховувати не тільки витрати за операціями безпосередньо з клієнтами, але й витрати, пов'язані з внутрішніми провідками банку і внутрішнім документообігом. У результаті визначаємо суму витрат з обробки документів модемним і ручним способом.

Для обліку витрат, пов'язаних із внутрішніми провідками банку, слід додати ці витрати до витрат, за клієнтськими операціями.

Контроль виконання планових завдань і аналіз досягнутих результатів роботи є основою для досягнення банком визначених цілей. При цьому контроль припускає дотримання запланованих кількісних і якісних показників роботи банку і контроль за самим процесом складання плану.

Систему кількісного контролю ми пропонуємо розглядати не як оцінку досягнення планових показників за прибутковістю (для цього існує етап «вимірювання фактично досягнутих результатів»), а як контроль за відповідністю фактичного обсягу операцій, виконаних працівником конкретного підрозділу, нормативам завантаження, визначеним для даного підрозділу. На підставі проведених вимірів тимчасових витрат визначаються нормативи виконання окремих операцій працівниками різних підрозділів. При цьому норма часу на виконання операції встановлюється як у хвилинах, так і в абсолютних показниках з розрахунку 8-годинного робочого дня.

На сьогоднішній день вироблено вже досить підходів до визначення ефективності продажів банківських послуг, і кожний з них може бути використаний конкретним банком у конкретних умовах. Має право на життя і внутрішньобанківське трансфертне ціноутворення, і оцінка ринкової вартості активів, і спрощені

моделі, що ґрунтуються на єдиному фонді ресурсів, використуваних для формування портфеля активів.

З нашої точки зору, ключовим питанням внутрішньобанківського господарського розрахунку як основи оцінки ефективності роботи центрів прибутку є грошові потоки, що мають місце між функціональними підрозділами банку. Проблема ж встановлення трансфертної ціни або поточної ринкової вартості активів і пасивів є вторинною щодо внутрішньобанківських грошових потоків. Знаючи, скільки і яких ресурсів задіяно у формуванні певного активу, оцінити їх вартість можна і за поточними витратами, і за витратами протягом певного періоду, і за середніми витратами.

Таким чином, при аналізі ефективності роботи підрозділів банку слід виходити з того, яким чином і за якими напрямками розподіляються джерела залучення засобів, а вже потім порівнювати вартість пасивів, задіяних у формуванні активів банку з прибутковістю останніх.

При внутрішньобанківському перерозподілі витрат і доходів між функціональними підрозділами банку, що ґрунтується на моделі загального фонду, будуть використані такі принципи:

- 1) усі функціональні підрозділи, що здійснюють активні операції, оплачують вартість пасивів пропорційно обсягу розміщених ними ресурсів у загальному обсязі активів за винятком неприбуткової їх частини. Можливо припустити, що чим більше засобів із загального фонду використовував підрозділ, тим більшу частину оплати залучених ресурсів він повинен виконати сам;
- 2) сума витрат, визначена відповідно до пункту 1, перерозподіляється між підрозділами відповідно до питомої ваги залучених ними ресурсів у загальному обсязі пасивів, за винятком власних засобів банку;
- 3) сума витрат, визначена відповідно до пункту 2, вилучається з доходів одного підрозділу і включається в доходи іншого;
- 4) у доходи підрозділів, що забезпечують тільки пасивні операції, включають платежі за ресурси в сумі фактичної вартості даних пасивів. При цьому розмір платежу кожного підрозділу, що виконує активні й активно-пасивні операції, визначається відповідно до його частки в підсумковій величині відсоткових витрат без урахування тієї їх частини, що відноситься на діяльність підрозділів, які виконують лише пасивні операції. Подальший перерозподіл витрат відповідно до структури пасивів здійснюється без урахування частки ресурсів підрозділів, що виконують тільки пасивні операції.

У сучасних умовах невід’ємною частиною системи управління сучасного комерційного банку є маркетинг.

Маркетинговий підхід змінює вимоги до організації роботи банку. Так, якщо раніше основна теза маркетингу полягала в тому, щоб виробляти те, що можна продати, а не продавати вироблене, сьогодні першочерговим завданням є намагання схилити споживача до придбання максимальної кількості послуг на основі формування попиту, розвитку комунікацій, методів продажів і після-продажного обслуговування.

Інколи певні функції маркетингу настільки тісно переплітаються з функціями менеджменту, що достатньо складно розмежувати деякі заходи відповідно до компетенції першої або другої системи.

Наприклад, ціноутворення на банківські продукти розглядається як один з основних блоків системи фінансового менеджменту банку і в той самий час належить до елементів маркетингової стратегії, або система матеріального стимулювання банківських службовців, з одного боку, є складовою управління персоналом, а з іншого – це один із напрямків стимулювання збуту в межах комплексу маркетингу.

Ми дотримуємося позиції, що маркетинг є інформаційною підсистемою менеджменту.

Оснoву даної підсистеми становить інформація, спрямована на розвиток продуктового ряду, вибір методів продажів, індивідуальної моделі обслуговування клієнтів, оцінювання клієнтами якісних характеристик банку та ступеня їх задоволеності банком.

Крім того, маркетинговими напрямками вдосконалення роботи банку є комплекс комунікацій і вибір стратегії просування продуктів:

- на основі комплексного системного аналізу ефективності роботи підрозділів при організації процесу продажів визначено, що існують загальні й специфічні підходи до оцінки результатів діяльності підприємства. Вони враховують конкретну специфіку, що для комерційного банку пов’язана з функцією перерозподілу грошових коштів. Це визначає наявність в його структурі підрозділів, що забезпечують акумуляцію засобів, підрозділів, що здійснюють їх розміщення, і підрозділів, що займаються оптимізацією цього перерозподілу. Тому об’єктивна оцінка фінансових результатів підрозділів, що виконують активні операції, неможлива без урахування відсоткових витрат підрозділів, що забезпечують ресурсну базу, і невідсоткових витрат на зміст штабних і обслуговуючих структур;
- визначення суті і функцій банку, які характеризують його як специфічне підприємство нематеріальної сфери виробництва,

дозволяє застосовувати до нього загальнотеоретичні положення з науки економіки, організації й управління підприємством. Запропонований підхід до пояснення суті і функцій банку складається з визначення суті комерційного банку як суб'єкта економіки, розкриття реалізації цієї суті через функції комерційного банку, які, у свою чергу, визначають основні напрями його діяльності – надання послуг. Продуктовий ряд комерційного банку, через який реалізуються його функції, пов'язується з формуванням його організаційної структури;

- зазначимо, що особливості реалізації банківських продуктів обумовлені специфікою макроекономічних функцій банку як суб'єкта ринкової економіки і мікроекономічних функцій банку як комерційного підприємства. Макроекономічні функції банку пов'язані з перерозподілом грошових коштів в економіці і організацією платіжного обігу. Мікроекономічна функція ґрунтується на комерційній діяльності банку, яка виявляється в реалізації специфічних продуктів, створених у сфері грошового обігу;
- узагальнення науково-понятійного апарату і концептуальних основ визначення предмета діяльності банку дозволяє зробити аргументований висновок про тотожність понять «банківський продукт» і «банківська послуга» як результатів банківської діяльності з позиції такої економічної категорії, як споживча вартість. Це сприяє застосуванню загальноекономічних підходів при визначенні попиту і пропозиції на банківські послуги, їх собівартості і ціни;
- поняття «управління активами» охоплює такі поняття: «управління ліквідністю», «управління кредитним портфелем» і «управління банківськими ризиками», а «управління пасивами» – «управління власним капіталом» і «управління позиковими ресурсами» банку. Тому розглядати їх як окремі функції фінансового менеджменту немає сенсу. Проте необхідно особливу увагу звернути на остаточний показник діяльності – прибуток як результат управління доходами й витратами банку;
- щодо основної функції фінансового менеджменту банку – управління активами і пасивами, можна зазначити, що механізм його реалізації побудований на чіткому визначенні джерел ресурсів для формування кожного з активів відповідно до реалізації банком своїх функцій в економіці і умов ведення безпечного й прибуткового бізнесу;
- розгляд підходів до групування статей балансу в агреговані аналітичні показники – «позикові» і «залучені» засоби – показав, що оскільки відносини позики виникають між

банком і його контрагентом при отриманні міжбанківського кредиту, продажу боргових цінних паперів і отриманні термінового депозиту, усі ці категорії ресурсів слід відносити до розряду позикового засобу. У складі залучених засобів залишаються внески до запитання, оскільки в цьому випадку виникають відношення зберігання й обслуговування, але не відносини позики. Така класифікація ресурсів банку важлива і з погляду аналізу (виділення платних пасивів), і з погляду управління ресурсами банку (підтримка необхідного рівня високоліквідних активів);

- ураховуючи те, що на сучасному етапі функціонування комерційних банків відбувається трансформація в управлінський облік процесу калькуляції собівартості банківських послуг і обліку витрат, необхідно сформувати таку систему управлінського обліку, яка б відображала реальний економічний зміст кожної операції, незважаючи на специфіку її запису в балансі і звіті про прибутки і збитки. Унаслідок цього визначено, що основними завданнями управлінського обліку є акумуляція первинної інформації про зміст операції, розрахунок вартості залучення або прибутковості вкладення ресурсів, виявлення джерел формування активів, оцінка ефективності продажів банківських продуктів з урахуванням реальних витрат і реальної прибутковості, відображення динаміки зміни реальної вартості і реальної прибутковості банківських продуктів;
- запропонований метод оцінки собівартості і ціни на продукти банку, пов'язані з перерозподілом грошових коштів в економіці, припускає облік зовнішніх і внутрішніх платежів за ресурси, можливість обліку при ціноутворенні непрямих доходів, отриманих у результаті внутрішньобанківського перерозподілу, облік частини загальнобанківських витрат, що відносяться на витрати підрозділів. При оцінці маржі враховується рівень попиту й пропозиції на окремі продукти в різних сегментах ринку і рівень прибутку, необхідний для нормального розширеного відтворення банківського бізнесу;
- витрати, не пов'язані з оплатою закумульованих ресурсів, запропоновано включати в собівартість банківських продуктів за показником витрат на одного працівника. При розрахунку місячної суми витрат на одного працівника використовуються дані про витрати всіх підрозділів банку, за винятком оплати закумульованих ресурсів і витрат з прибутку. При визначенні кількості працівників, яких ураховують у розрахунку, зі штату співробітників виключаються ті, хто підтримує й обслуговує різні напрямки роботи банку.

Комплексна методика визначення собівартості розрахункових операцій ґрунтується на:

- визначенні підрозділів банку, які здійснюють розрахунково-касове обслуговування, і чисельності працівників цих підрозділів;
- витратах на зміст підрозділів, які беруть участь в проведенні розрахунків;
- показниках трудомісткості окремих операцій у межах розрахункових послуг;
- кількості проведених операцій.

Ураховуючи те, що всі структурні одиниці банку розв'язують свої специфічні завдання під час підготовки й продажу послуг, для цілеспрямованого стимулювання ефективної роботи всіх підрозділів щодо досягнення загальної мети в дослідженні запропонований метод оцінки центрів прибутку з урахуванням внутрішньобанківських платежів і надходжень за ресурси. Аналіз ефективності продажів банківських послуг здійснюють, виходячи з напрямків, за якими розподіляються джерела ресурсів, і порівняння вартості пасивів, задіяних у формуванні конкретних активів банку, з прибутковістю останніх.

Дослідження маркетингової діяльності сучасних банків показало, що інколи функції маркетингу тісно пов'язані з функціями менеджменту, тому деякі заходи досить складно розмежувати щодо компетенції першої або другої систем. Таким чином, *маркетинг* – це інформаційна підсистема менеджменту, основу якої становить інформація, спрямована на розвиток продуктового ряду, вибір методів продажів, індивідуальної моделі обслуговування клієнтів, оцінювання клієнтами якісних характеристик банку і ступеня задоволення їх банком.

Необхідність розвитку фондового ринку

Однією з основних причин фінансових криз, які виникають на ринках країн, що розвиваються, є те, що останні не володіють технологіями портфельних інвестицій, не здатні швидко створювати додатковий капітал або використовувати його достатньо ефективно, щоб уникнути значних втрат при масовому залишенні інвесторами фондового ринку. У свою чергу, низькі темпи збільшення капіталу на ринках країн, що розвиваються, з одного боку, проваються недостатньою роботою міжнародних фінансових організацій з утримання цих економічних систем від негараздів, а з іншого – слабкою участю в цьому процесі країн,

ринки яких розвиваються, у міжнародній секьютерізації активів і боргів, а також інших кредитних продуктів, якими розвинені країни володіють досконало.

Для нинішнього періоду характерна нова бізнес-реальність, що ґрунтується на глобалізації широкого сектору кредитних і заставних інструментів, які забезпечують зниження кредитних ризиків шляхом їх перерозподілу через інші ринки, а крім того, через глибоку інтеграцію з резервними й страховими системами. На зміну традиційним механізмам запозичень приходять електронні системи заставного кредитування, що працюють цілодобово в режимі реального часу, а тим більше в середовищі підвищених взаємних гарантій і резервів, що дають можливість отримання прибутків від вкладень в економіку.

Сьогодні у світовій економіці утворилися дві групи країн. Одна група об'єднує економічно розвинені країни, що надають достатні гарантії для іноземних інвесторів завдяки використанню глобальної інфраструктури, яка, у свою чергу, сприяє глобалізації кредитних інструментів, захисту прав інвесторів і залученню міжнародних резервів для зниження кредитних ризиків.

До другої групи належать країни з ринками, що розвиваються, слабо інтегровані у світову економіку, зокрема, такі, як Україна, що зазнають серйозних труднощів із залученням інвестицій і кредитів у свою економіку. Як правило, ці країни характеризуються тим, що максимальною мірою схильні до світової фінансової кризи, володіють невеликим сукупним капіталом, низькою їх ефективністю, орієнтовані в основному на дорогі позикові засоби від міжнародних фінансових організацій (МВФ, ЄБРР, МБ), відсутністю сучасного ринку боргових зобов'язань і відлучені від наймасштабніших за обігом і прибутковістю операцій із заставами в середовищі зарубіжного міжнародного приватного капіталу.

Ця група країн не має розвиненої фондової інфраструктури і через це зазнає: небезпеки девальвації валюти, дефіциту резервів, нестійкості фондового ринку, постійної готовності інвесторів достроково закрити свої кредитні лінії і т.ін.

Натомість глобалізація фінансової, фондової, заставної та резервних систем ґрунтується на використуванні глобальних технологій, що забезпечують взаємне погодження всіх основних світових фондових біржових майданчиків. Це дозволяє сформувати єдиний ринок світового капіталу шляхом залучення в торговий обіг, крім грошових коштів, різних видів цінних паперів, обтяжених активами, нерухомістю, природними ресурсами, дорогоцінними металами. Учасники даної інфраструктури утворюють інтегровану

депозитарно-клірингову систему, що спирається на найбільші національні банки, які широко використовують систему застав під загальновізнані світові цінні папери, доступні кредиторам незалежно від країни, де зберігається ця застава, технології кредитування цінними паперами, систему операцій РЕПО, конвертацію низьколіквідних довгострокових активів у високоліквідні середньо- і короткострокові фондові активи (секьютерізація активів). У системі використовуються найсучасніші банківські комунікації і єдині міжнародні стандарти, що дозволяють у будь-якому місці планети в лічені хвилини заблокувати право на власність, використовувану як застава, у разі невиконання позичальником своїх зобов'язань.

Глобалізація новітніх технологій дозволила створити ринок, що працює в постійно діючому режимі реального часу на міжнародному заставному аукціоні з однаковими для всіх правилами дій і оперативним управлінням за допомогою новітніх комунікаційних технологій у відносинах між продавцями й покупцями боргів. При цьому борги купують брокери й інші учасники для спекулятивних операцій з метою взаємозаліку за боргами своїх клієнтів, виставлення зустрічних вимог до кредиторів, стримання конкурентів, оплати на вигідних умовах товарів за допомогою боргових зобов'язань, викупу власних боргів і т.д.

Сьогодні значна кількість секторів української економіки втратила свою привабливість для потенційних інвесторів і продовжує рух до руйнування основних фондів і перегікання капіталу в невиробничу сферу. Реалізована модель розвитку фінансово-фондового ринку сприяла поглибленню цього процесу, створюючи альтернативні джерела капіталізації активів, що вивільняються. Істотна частка вільних оборотних коштів підприємств була залучена в операції з цінними паперами, що забезпечують набагато вищу прибутковість, ніж реальне виробництво. Наслідком цього є гіпертрофований розвиток фінансових і фондових інститутів і загальна домінанта спекулятивних операцій.

Українські цінні папери практично не виконують функції фінансового інструменту, що забезпечує інвестиційний дохід для приватного інвестора, не сприяють залученню портфельних інвестицій в реальні сектори економіки і не є надійним заставним інструментом, що забезпечує зниження ризику в разі прямого кредитування. Поза сумнівом, революційний поштовх до розвитку ринку корпоративних цінних паперів дала приватизація. Проте емісія акцій під час приватизації була лише засобом перерозподілу за безцінь власності і не створила умов для подальшого залучення капіталу.

Найявний негативний досвід розвитку українського фондового ринку та інші чинники призвели до масового відтоку іноземного капіталу, що в подальшому практично спричинило негаразди фінансового й фондового ринків.

У цих умовах особливої гостроти набувають конструктивна оцінка одержаних «результатів» і пошук нових механізмів розвитку фондового ринку, що забезпечують фінансування реального сектора економіки.

Міжнародний досвід доводить, що в існуючій українській моделі розвитку фондового ринку практично не була задіяна найважливіша функція фінансового інструменту – розвиток українського первинного і вторинного ринку цінних паперів. Натомість цінні папери українських емітентів повинні стати нормальним міжнародним фінансовим інструментом, що застосовується основними кредитними організаціями як заставне забезпечення, та мати доступ до вільної торгівлі на основних торгових фондових ринках світу, а також стати надійним інструментом для залучення приватного капіталу.

Актуальність питання, що розглядається, обумовлена необхідністю корегування курсу економічних реформ у бік підвищення якості реалізації інвестиційних програм з метою використання ринкових методів господарювання, що забезпечують фінансування як державних, так і регіональних та галузевих програм соціальної орієнтації.

Слід створити такі механізми інвестування, які дозволяли б забезпечити зовнішні запозичення без істотного зростання державного боргу, поповнюючи валютні запаси держави і забезпечуючи залучення дешевих інвестиційних ресурсів з міжнародного ринку приватного капіталу.

Формування гарантованого забезпечення запозичень в державному масштабі повинне виконуватись шляхом створення відповідної фондової інфраструктури на всіх рівнях, що сприяє виходу українських цінних паперів на світовий ринок капіталу, і забезпечення комплексного захисту портфельних інвестицій.

Досягнення цього можливе, якщо гармонізувати нормативи, стандарти і продукти депозитарно-клірингового обслуговування професійних учасників фондового ринку.

Побудова в Україні повноцінно функціонуючої інфраструктури дозволить, формуючи індикативний обсяг торгових операцій на українській фондовій біржі, кредитувати цінними паперами найбільші комерційні банки, передаючи їм цінні папери в довірче управління. Це може стати одним основним позабюджетним

джерелом формування бюджету розвитку, що дозволить забезпечити державну підтримку реального сектора економіки.

Банки, працюючи з цінними паперами за заставно-депозитними технологіями, здатні забезпечувати не менше ніж 10–15% річного доходу від обсягу переданих цінних паперів в управління.

Поряд з цим можна розширити область фінансових ресурсів також для формування регіонального фінансового й фондового ринків, що мають певні вимоги до інфраструктурного забезпечення цивілізованого управління активами з достатнім ступенем ліквідності. На цьому рівні головне завдання полягає в державній підтримці регіональних і економічних програм розвитку, що мають синдигований характер формування, застосуванні методів і способів практичного системного рішення фінансових і економічних проблем регіонів і конкретних підприємств, що відрізняються капіталоемністю виробництва, шляхом запровадження ринкових методів управління у відносини власності і застосування ефективних механізмів використання активів, реконструкції заборгованостей, що відповідають вимогам звільнення від ризику.

Поряд з цим слід провести реструктуризацію накопичених боргових зобов'язань та створити вільний від ризику механізм фінансування програм соціальної і виробничої орієнтації за рахунок позабюджетних ресурсів через використання ринкових методів управління активами.

Для цього необхідно вирішити питання щодо випуску довгострокових фінансових інструментів, які можуть забезпечити формування грошових потоків необхідної величини й тривалості. При цьому створювані активи повинні мати такі якості, що сприяють реструктуризації грошових потоків не тільки в короткостроковому, а і в середньо- і довгостроковому періодах.

Удосконалення методології забезпечення діяльності комерційних банків з управління інвестиційним портфелем

Активізація інвестиційного процесу в Україні – необхідна умова економічного зростання, а фактори цього процесу – внутрішні та зовнішні запозичення. Сьогодні комерційний банк саме і є універсальною організацією, що має можливість забезпечити найкращу якість послуг в інвестиційній сфері. Натомість ця сфера інвестиційної банківської діяльності на ринку цінних паперів ще недостатньо розвинута.

Термін *інвестиції* можна визначити як довгострокові вкладення коштів у фінансові, матеріальні й нематеріальні активи, унаслідок яких, у першу чергу, відбувається процес відтворення, розширення та розвитку виробництва, створюється прибуток чи досягається позитивний соціальний ефект.

Виходячи з цього, банківські інвестиції поділяються на кілька груп, що обумовлюється цілями інвестування, які залежать від стратегії розвитку банку, а саме: одержання прибутку; підвищення ліквідності; досягнення позитивного соціального ефекту й т.ін.

Інвестиції можна розглядати також за ступенем ризику, тобто їх надання: з мінімальним ризиком; середнім ризиком; максимальним ризиком.

Їх також можна класифікувати й за джерелами банківських інвестицій, а саме: інвестиції за рахунок власних коштів; за рахунок залучених коштів; за рахунок позикових коштів комерційного банку.

Натомість проблема недостатнього інвестування коштів в українську економіку вимагає термінового вирішення, адже це найдієвіший спосіб забезпечити зростання економіки як сьогодні, так і в перспективі довгострокового розвитку вітчизняної економіки.

Ось чому організація дієвої роботи з універсальними банками за їх хоча б частковою спеціалізацією щодо інвестиційної діяльності в сучасних умовах економічного розвитку України вкрай необхідна, а з іншого боку, може бути здійснена шляхом створення інвестиційних інститутів за допомогою формування спеціалізованих інвестиційних банків, які повинні діяти на основі системи державних гарантій та пільг.

Розглядаючи формування інвестиційного банківського портфеля, слід зазначити, що відповідно до вимог Національного банку України комерційні банки розрізняють: торговий портфель цінних паперів, портфель цінних паперів на продаж, портфель цінних паперів до погашення, інвестиції в асоційовані та дочірні компанії.

При цьому нормативні акти Національного банку України з цього питання повинні слугувати прозорій звітності та полегшувати облік і контроль. Натомість діюча нормативно-правова база, в якій портфель цінних паперів комерційного банку поділено на чотири вищезазначені частини, не зовсім відповідає спрощенню процесу обліку та контролю. На практиці лівову частку всього торгового портфеля займає портфель на продаж. Причому визначити, які цінні папери переважають у портфелі на продаж та які операції проводять з ними комерційні банки – спекулятивні чи інвестиційні – неможливо. Адже, купуючи цінні папери з метою

тримати до погашення, деякі банки зараховують їх до портфеля на продаж, щоб у разі тимчасової втрати ліквідності швидше позбутися цих паперів, не здійснюючи зайвих бухгалтерських проводок, тобто переводити їх з портфеля до погашення в портфель на продаж. Таким чином, створення чотирьох різновидів портфеля не виправдує себе.

До того ж відповідно до Інструкції з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами в банках України інвестиції банку в цінні папери поділяються на торговий портфель, портфель на продаж, портфель до погашення та інвестиції в асоційовані й дочірні компанії. Натомість цей торговий портфель цінних паперів, як правило, утримується не більше ніж року.

Тому його аж ніяк не можна віднести до інвестиційного портфеля, адже інвестиції повинні мати довгостроковий термін дії. Виходячи з цього, доцільно поділити вкладення в торговий портфель цінних паперів на спекулятивний та інвестиційний портфелі. Таким чином, аналізуючи обсяги інвестиційної діяльності комерційних банків, слід ураховувати вищезазначене і ввести в практику роботи комерційних банків інвестиційний портфель цінних паперів.

Виходячи з цього, слід передбачати інвестиційний ризик як фінансовий. Відповідно доцільно виокремити інвестиційний ризик як самостійний, ураховуючи його важливість у банківській діяльності.

Аналізуючи різні точки зору стосовно визначення інвестиційного ризику, зауважимо, що слід встановити негативний вплив та наслідки ризику в інвестиційній діяльності комерційного банку. Інвестиційним ризиком банку буде ймовірність втрати банком недоодержаних доходів, невиправдані витрати або недосягнення соціального ефекту в результаті здійснення банком інвестиційних операцій.

Відповідно слід зазначити, що інвестиційний ризик, наприклад, під час вкладень комерційних банків у державні цінні папери та інвестування в асоційовані й дочірні компанії може виявитися в ризику недосягнення соціального ефекту, до того ж він буде різним. Тому з метою управління ризиками комерційні банки при здійсненні операцій з цінними паперами повинні встановлювати як загальні ліміти (на проведення банками операцій з цінними паперами), так і ліміти, що стосуються безпосередньо спекулятивного та інвестиційного портфелів.

Ліміти за операціями з цінними паперами має встановлювати правління кожного комерційного банку, що займається операціями

з цінними паперами, шляхом обмеження якісних та кількісних показників, які стосуються умов і порядку проведення операцій. Якісні обмеження стосуються об'єкта інвестування, певного виду цінних паперів, конкретного емітента, схеми проведення операцій та вибору контрагентів при купівлі цінних паперів. Додатковими кількісними показниками ліміту можуть бути ставка прибутковості, термін обігу і номінал цінних паперів тощо.

Теорія торгового портфеля ґрунтується на таких характеристиках активів, як очікувана норма прибутку, дисперсія та інші, але дослідження доводять, що це припущення часто порушується. Тобто характеристики активів є функціями часовими, причому залежність від часу одних – значна, інших – виявляється дещо меншою мірою. Крім того, комерційні банки здійснюють інвестиційні операції не в статичі, а в динаміці, за різноманітних інформаційних ситуацій, що характеризують рівень невизначеності та ступінь ризику при виборі економічного середовища, починаючи з відомих станів портфеля цінних паперів та стратегії його формування і закінчуючи певною кількістю станів навколишнього фінансово-економічного середовища. Отже, для кожної інформаційної ситуації слід визначати ступінь ризику й такого поняття, як ефективний портфель з попередньо заданими характеристиками, та використовувати теоретичні концепції для вирішення цього завдання.

Формування інвестиційного портфеля повинне здійснюватися за узгодженням інвестиційних цілей банку з його ресурсною базою, адже мета інвестування не завжди може бути досягнута за наявної ресурсної бази банку, а тому здатна призвести до негативних для банку наслідків через специфіку його роботи переважно з коштами клієнтів, що залишили їх на певний термін. Така специфіка обумовлює зростання ризику ліквідності і відсоткового ризику, що слід обов'язково враховувати при визначенні цілей.

При цьому базовими принципами формування інвестиційного портфеля повинні бути: принцип забезпечення реалізації інвестиційної стратегії, принцип забезпечення відповідності портфеля інвестиційним ресурсам, принцип оптимізації співвідношення прибутковості та ризику, принцип забезпечення керованості портфелем.

Інвестиційна діяльність комерційних банків України також залежить від зовнішніх та внутрішніх факторів, які стримують активне управління банківським інвестиційним портфелем, а тому необхідно розробляти заходи щодо зниження негативного впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на вартість інвестиційного банківського портфеля.

До зовнішніх факторів слід віднести: економічні кризи на зовнішніх ринках, недосконале банківське законодавство; невважену державну політику; відсутність мотивації в здійсненні інвестиційних операцій; неналежний рівень механізму акумуляції заощаджень та їх трансформування в інвестиції; недостатній рівень всебічної інформації про фондовий ринок, що є у комерційних банків; інтенсивну зміну середніх ринкових ставок і, як наслідок, зростання відсоткового ризику; відсутність необхідних ліцензій та технічних можливостей доступу до конкретної торгової системи, а також завищену вартість «виходу» на торгову систему.

До внутрішніх факторів слід віднести: проблему внутрішньої організації банківської установи; слабкий розвиток у банках системи ризик-менеджменту; постійні зміни в правилах обліку та формах звітності комерційних банків; малу капіталізацію комерційних банків; структуру ресурсної бази, в якій переважають короткострокові пасиви, що обумовлює зростання ризиків ліквідності.

Таким чином, виходячи з наведеного, можна дійти єдино правильного, на наш погляд, висновку, що мінімізація негативного впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на вартість інвестиційного портфеля комерційних банків можлива шляхом:

- запровадження пільг з оподаткування та резервування залежно від складу портфеля цінних паперів і заохочення в такий спосіб комерційних банків займатися довгостроковими вкладеннями коштів в економіку країни;
- перегляд НБУ рівня ризику цінних паперів емітентів, в яких держава має значні пакети акцій, щоб запобігти відволіканню значної частини ресурсів комерційних банків для формування резервів;
- полегшення механізму надання кредитів рефінансування під цінні папери, що є в інвестиційному портфелі комерційного банку, аби додати банкам упевненості в тому, що вони будь-коли зможуть отримати кредит від НБУ і за рахунок цього збільшуватимуть обсяги свого інвестиційного портфеля;
- адаптування положень мінімізації ризику інвестування до особливостей динамічної діяльності сучасних комерційних банків;
- щотижневе відстеження реальних обсягів пасивів з різною часовою стабільністю для запобігання ризику ліквідності;
- встановлення лімітів інвестицій у цінні папери відповідно до розробленої стратегії розвитку банку;
- збільшення капіталізації банківських установ завдяки зменшенню кількості неконкурентоспроможних шляхом їх злиття чи приєднання.

Загалом удосконалення методології забезпечення діяльності комерційних банків з управління інвестиційним портфелем надасть змогу значно підвищити рівень інвестицій і забезпечити стабільний розвиток економіки України.

§ 5. Моделювання поведінки грошового ринку в існуючій операційній структурі монетарної політики НБУ

Динаміка ставок грошового ринку привертає увагу монетарної влади, у першу чергу, як ефективний індикатор дієвості факторів, що визначають поведінку операторів ринку.

У цьому сенсі поведінка короткострокових ставок міжбанківського ринку кредитних ресурсів (овернайт), що, як правило, виконують роль операційної цілі в профілі монетарної політики центрального банку, значною мірою залежить від характеристики джерел формування попиту на ліквідність з боку банків, існуючих альтернативних можливостей задоволення цього попиту, потенційної можливості центрального банку компенсувати незадоволений попит у межах існуючого механізму та чутливості ринку до заходів монетарного впливу.

Збалансування ліквідності відповідно до існуючого попиту при даному рівні операційної цілі вимагає від центрального банку аналізу потенціалу всіх можливих джерел ліквідності (*контрольованих* з боку центрального банку і *автономних*), щоб отримати можливість якісно визначити чисту позицію ліквідності – кількість ліквідності, поставку якої через існуючі механізми (інструментарій) центральний банк повинен забезпечити для даного рівня операційної мети.

Таким чином, моделювання та прогнозування поведінки короткострокових ставок грошового ринку як операційної мети повинні виконуватися у форматі діючих факторів попиту та пропозиції.

Як зазначалося в попередніх параграфах, альтернативним початальником ліквідності є центральний банк. Діючий механізм збалансування ліквідності ринку в цілому формує операційну структуру монетарної політики, яка може визначатися універсальністю або специфічністю, властивою лише практиці конкретного центрального банку.

Для ефективного регулювання ліквідності банків, виконання функції кредитора останньої інстанції Національний банк України з урахуванням поточної ситуації на грошово-кредитному ринку застосовує такі інструменти:

- операції рефінансування (постійно діюча лінія рефінансування для надання банкам кредитів овернайт, кредитів рефінансування строком до 14 днів та до 365 днів, операції прямого репо);
- надання стабілізаційного кредиту;
- депозитні операції (укладання депозитних договорів, емісія депозитних сертифікатів Національного банку, операції зворотного репо);
- операції на відкритому ринку з державними цінними паперами.

У разі потреби підтримати ліквідність банки за своєю ініціативою можуть звертатися до Національного банку за визначеною схемою залежно від інструментів рефінансування.

З метою вирівнювання тимчасових коливань ліквідності банків, «тонкого» регулювання грошово-кредитного ринку Національний банк здійснює підтримку короткострокової (миттєвої) ліквідності банку в національній валюті через постійно діючу лінію рефінансування (далі – лінія рефінансування). Кредит через лінію рефінансування строком на один робочий день (далі – кредит овернайт) надається на умовах, визначених Положенням про регулювання Національним банком України ліквідності банків України шляхом рефінансування, депозитних та інших операцій, затверджених Постановою Правління Національного банку України від 24.12.2003 № 584 (зі змінами та доповненнями) та генеральним кредитним договором, що укладається між НБУ та банком. Так, на отримання кредиту овернайт можуть розраховувати банки, що задовольняють таким вимогам:

- наявність ліцензії Національного банку на здійснення відповідних банківських операцій і письмовий дозвіл, у тому числі на операції з валютними цінностями та цінними паперами за дорученням клієнтів або від свого імені;
- строк діяльності повинен бути не меншим ніж один рік після отримання ліцензії Національного банку на здійснення банківських операцій і відповідного письмового дозволу;
- наявність активів, що можуть бути прийняті Національним банком у заставу (крім кредиту овернайт (бланкового));
- задовольняти таким нормативам: мінімального розміру регулятивного капіталу (Н1), адекватності основного капіталу (Н3), максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7);
- формують резерв для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями в повному обсязі відповідно до встановлених вимог;

- здійснюють своєчасне погашення одержаних від Національного банку кредитів та сплачують відсотки за користування ними;
- є учасниками інформаційної системи міжбанківського кредитного ринку;
- для отримання бланкового (беззаставного) кредиту овернайт мають комплексну рейтингову оцінку «1» або «2» за рейтинговою системою CAMELS (інформація щодо рейтингової оцінки надається Генеральним департаментом банківського нагляду за результатами останньої комплексної інспекційної перевірки);
- у кредитному портфелі банку кредити (крім кредитів на строк, більший ніж один рік), що отримані банком на міжбанківському ринку, не перевищують 20%, а ті, що надані іншим банкам, не перевищують 15% загальної суми зобов'язань банку на останню звітну дату, що передує даті звернення;
- кредит овернайт (бланковий) може надаватися в обсязі 30% суми сформованих обов'язкових резервів банкам, які мають комплексну рейтингову оцінку «1» за рейтинговою системою CAMELS, не більше ніж 20 разів протягом календарного місяця, банкам, які мають комплексну рейтингову оцінку «2» – не більше ніж 10 разів протягом календарного місяця.

Якщо банк не дотримується вимог, установлених для кредитів овернайт, то він може одержати кредит овернайт за умови надання територіальним управлінням гарантії іншого банку в обсягах наданої гарантії.

Таким чином, за визначених умов усі банки мають можливість коригувати тимчасові коливання ліквідності через постійно діючу лінію рефінансування. Саме за цих обставин активність банків у цьому виді операцій впливає на рівень короткострокових ставок грошового ринку і в обов'язковому порядку повинна обчислюватися як складова процесу моделювання.

Іншим різновидом операцій з рефінансування є угоди строком до 14 днів та до 365 днів шляхом проведення кількісного або відсоткового тендера. Тендери проводяться щосереді з такою періодичністю: три середі підряд – рефінансування строком до 14 днів; одна середа – рефінансування строком до 365 днів.

Залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку та стану ліквідності банків Національний банк може змінювати періодичність та черговість проведення тендерів. Участь у зазначених тендерах банками планується, виходячи з прогнозу своєї ліквідності

(як правило, у межах періоду резервування). Регулярне проведення 14-денних тендерів дає банкам можливість, вдало плануючи ліквідність, не порушувати вимог обов'язкового резервування.

Національний банк може також проводити з банками, що дотримуються вищезазначених вимог, операції прямого або зворотного репо. Операції репо можуть здійснюватися шляхом безпосередньої домовленості з банком щодо купівлі (продажу) державних цінних паперів та проведення тендера заявок банків щодо участі в операціях репо (лише з державними цінними паперами). Національний банк може здійснювати відкрите репо в межах 30 календарних днів (відсотковий дохід (витрати) не є фіксованим і розраховується залежно від строку дії операції репо; строк операції в договорі не визначається, кожна із сторін договору може вимагати виконання операції репо в будь-який час, але з обов'язковим повідомленням за два робочих дні про дату завершення дії цього договору) та строкове репо (відсотковий дохід (витрати) обумовлений та є фіксованим; строк операції чітко визначений і не перебільшує 30 днів).

Аналогічно до вищезазначеного цей тип операцій також впливає на стан ліквідності в межах періоду резервування і повинен об'єктуватися як фактор, що обумовлює поведінку операційної мети монетарної політики.

Як свідчать статистичні дані, найбільш затребуваними ринком є операції з рефінансування в межах постійно діючої лінії для надання банкам кредитів овернайт (операції «тонкої налашки» стану ліквідності), та кредити з короткострокового рефінансування, що проводяться на регулярній основі. При цьому активність банків у межах тих чи інших операцій визначалася не тільки співвідношенням вартості кредитів Національного банку та отриманих на міжбанківському ринку, але й умовами (регламентом) їх отримання.

Унесення постановою Правління НБУ від 29 січня 2003 р. № 26 змін до Положення про механізми рефінансування банків України в частині спрощення порядку отримання кредиту овернайт через укладення генерального кредитного договору дозволило банкам в оперативному порядку із дотриманням менших формальностей щодо виду забезпечення вирішувати проблеми коригування тимчасового коливання ліквідності. У результаті, як свідчить статистика, відбулося суттєве збільшення активності банків щодо отримання односторонньої ліквідності в НБУ, що сприяло створенню відповідного формату реалізації Національним банком засад управління ліквідністю грошового ринку та впливу на ринкові очікування банків.

За умови накопичення надлишкової ліквідності банків, зростання грошової маси значно вищими темпами, ніж передбачається монетарною програмою, Національний банк може здійснювати з банками операції зворотного репо та інші депозитні операції на відповідний період. Однак цей вид операцій з абсорбції ліквідності, як правило, не має підґрунтя для регулярного проведення і реалізується здебільшого за ініціативою самих банків.

З метою регулювання грошово-кредитного ринку, активізації проведення міжбанківських операцій з державними цінними паперами, а також сприяння встановленню котирувальних цін на цінні папери Національний банк також здійснює операції з продажу (викупу) державних цінних паперів на відкритому організованому та неорганізованому ринках. Однак, як зазначалося вище, операції одностороннього викупу чи продажу (операції аут-райт), як правило, передбачають унесення структурних коректив у стан ліквідності грошово-кредитного ринку, а також певний вплив на кон'юнктуру ринку державних цінних паперів, а не міжбанківського ринку кредитних ресурсів. Отже, на наш погляд, недоречно враховувати цей вид операцій як регулярне джерело ліквідності в процесі моделювання поведінки монетарної операційної цілі – короткострокових ставок міжбанківського ринку.

У процесі моделювання поведінки короткострокових ставок грошового ринку наведена операційна структура монетарної політики НБУ повинна бути врахована як факторна ознака, що впливає на попит і пропозицію ліквідності.

Вихідними параметрами запропонованої до використання моделі є твердження про те, що учасники ринку працюють у середовищі, яке представлено такими елементами:

1. Система обов'язкових резервних вимог із механізмом усереднення \bar{R} протягом періоду резервування $t = 1, \dots, T$ не передбачає наявності ні надлишку, ні дефіциту, які б могли бути перенесені на наступний період. Обсяг обов'язкових резервів слід розраховувати за такою формулою:

$$\bar{R} = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T R_t, \quad (1.2)$$

де \bar{R} – розмір обов'язкових резервів;

R_t – обсяг резервів, що підтримувався комерційними банками кожного t -го дня протягом періоду резервування;

T – тривалість періоду резервування.

Формування середнього обсягу резервів обумовлене впливом тривалості періоду дотримання резервних вимог та загального обсягу резервів, що підтримувався комерційними банками протягом зазначеного періоду.

Банкам не дозволяється мати овердрафт на рахунку в Національному банку. Необхідний середній обсяг коштів \bar{R} , що повинен резервуватися і зберігатися на кореспондентському або окремому рахунку в Національному банку, відомий заздалегідь на період резервування, тобто система резервних вимог має повний лаг. Вважаємо, що рівень обов'язкових резервів \bar{R} , що підтримують банки, набагато перевищує цільовий рівень їх робочих балансів (мінімальний рівень надлишкової ліквідності R^* , що підтримується банками з метою врегулювання розрахунків за відсутності системи резервних вимог.

2. Національний банк використовує виключно операції ринкового характеру для впливу (регулювання) на короткострокові ставки грошового ринку. Це операції двох типів, а саме:

- регулярні операції (RO), що виконуються у визначених інтервалах з метою забезпечення рефінансування та передачі сигналів монетарної політики; протягом періоду резервування заплановане проведення трьох тендерів з поставки двотижневої ліквідності: два перших фактично повинні покривати потреби в ліквідності протягом поточного періоду, третій – для згладжування коливань ліквідності на перехідну дату до наступного періоду;
- операції тонкої наладки (FT) у межах постійно діючої лінії рефінансування, що застосовуються щоразу, коли необхідно обмежувати волатильність ставок грошового ринку.

3. Пропозиція ліквідності на ринку може змінюватися не тільки внаслідок проведення Національним банком операцій з рефінансування, тобто через зміну в чистій позиції банків щодо центрального банку (за винятком обов'язкових резервів), але й через дію автономних факторів (AF), що за визначенням з позиції балансу центрального банку представлені як $AF = \Delta \text{Чисті резерви в іноземній валюті} + \Delta \text{Чиста позиція щодо Уряду} + \Delta \text{Інші активи} - \Delta \text{Банкноти та монети}$.

Визначення монетарною владою кількості ліквідності, що поставляється на ринок через операції з рефінансування, повинне враховувати і нівелювати дію автономних факторів.

4. Ухвалення Національним банком рішення щодо втручання на ринку відбувається залежно від типу операцій з рефінансування:

- у випадку регулярних операцій (RO_1, RO_2, RO_3) монетарна влада передбачає, що даний різновид операцій, що проводяться за визначеним графіком, повністю повинен покривати потребу банків у резервах для виконання обов'язкових вимог (\bar{R}), ураховуючи при цьому вплив очікуваних (прогнозованих) автономних факторів (\overline{AF}^e) протягом періоду резервування; це може бути описане таким рівнянням:

$$(RO_1, RO_2, RO_3) = \overline{AF}^e + \bar{R}, \quad (1.3)$$

де \overline{AF}^e – очікуваний середній рівень автономних факторів протягом періоду резервування – у свою чергу розраховується за формулою (1.4):

$$\overline{AF}^e = \frac{1}{T} E_t \sum_{t=1}^T AF_t; \quad (1.4)$$

- у випадку щоденних операцій щодо точного налаштування стану ліквідності використовується дещо інший підхід – монетарна влада вважає, що в період між регулярними операціями можуть мати місце зміни як у попиті банків на резерви, так і в їх пропозиції; зміни в попиті, як правило, повинні відображати поведінку банків у форматі виконання резервних вимог, зміни в стані робочих балансів або очікування майбутніх відсоткових ставок міжбанківського ринку протягом періоду резервування; на пропозицію ліквідності впливають не тільки шоки автономних факторів (відхилення від прогнозованого рівня), але також і операції тонкої наладки, ініційовані на розсуд Національного банку. Таким чином, відхилення щоденних резервних позицій від усередненого рівня, як причина змін у попиті, повинне бути збалансоване відповідною зміною в пропозиції (через зміну обсягів операцій у межах постійно діючого механізму рефінансування з урахуванням шоків автономних факторів), що може бути виражене таким математичним записом:

$$S_t^{(1)} = AF_t^{ne} + FT_t, \quad (1.5)$$

де $S_t^{(1)}$ – відхилення резервної позиції t -го дня від середнього рівня \bar{R} , регламентованого системою обов'язкового резервування;

AF_t^{ne} – відхилення автономних факторів t -го дня від очікуваного середнього рівня протягом періоду резервування:

$$(AF_t^{ne} = AF_t - \overline{AF}^e).$$

Таким чином, на зміну пропозиції резервів у межах періоду резервування впливають два фактори:

- 1) поведінка автономних факторів, що обумовлює відхилення від прогнозованого середнього їх рівня AF_t^{ne} ;
- 2) операції точного налаштування, запропоновані ринку Національним банком FT_t .

Що стосується автономних факторів, то вони можуть бути абсолютно нееластичними щодо ставок поведінки грошового ринку і розвиватися стохастично. Поведінка ж Національного банку в частині проведення операцій рефінансування на умовах овернайт (точного налаштування стану ліквідності ринку) може бути змодельована як проста функція реакції монетарної влади (проведення операцій тонкої налашки) на відхилення ставки міжбанківського ринку (or_t) від цільової ставки рефінансування – ставки за регулярними операціями (rr), що може бути записана таким чином:

$$FT_t = \beta (or_t - rr). \quad (1.6)$$

Безумовно, це досить спрощений опис мотиву проведення нерегулярних операцій. Однак основним припущенням є теза про інформаційну складову ставок за регулярними операціями як сигналу монетарної влади щодо офіційно запланованого, а отже, й оптимального для ринку рівня короткострокових ставок на міжбанківському ринку. З урахуванням того факту, що протягом періоду резервування НБУ згідно з планом проводить три регулярних тендери з рефінансування, визначення параметра (rr) повинне відбуватися в межах коридору навколо граничної ставки за останнім 14-денним тендером.

З іншого боку, рівняння (1.6) відображає реакцію монетарної влади на мінливість ставки міжбанківського ринку (or_t) незалежно від джерела шоку. Однак на практиці не виключається можливість ігнорування Національним банком різких відхилень ставки міжбанку, що генеровані, наприклад, валютним ринком у випадку валютної нестабільності, та прийняття відхилення овернайт від офіційного рівня протягом певного періоду як нормально припустимого без реагування шляхом проведення операцій точного настроювання.

Попит на резерви є результатом менеджменту банківської ліквідності протягом періоду резервування й у певному розумінні залежить від параметрів існуючої системи резервування в частині механізму усереднення. Ключова особливість механізму усереднення полягає в тому, що фактично банкам дозволяється обирати в межах періоду резервування час і обсяг виконання (підтримання) резервних вимог, виходячи із необхідності задовольнити дотримання визначеного \bar{R} . Рішення банків стосовно щоденного рівня обсягів резервування залежить від дієвості таких факторів:

1. Очікувана вартість можливого підтримання резервів у кожний день періоду резервування, що визначається як різниця між поточним рівнем міжбанківської ставки овернайт (or_t) і очікуваним її рівнем на частину періоду резервування, що залишилася до завершення ($E_t \bar{or}$):

$$E_t \bar{or} = E_t \frac{1}{T-t} \sum_{i=t+1}^T or_i. \quad (1.7)$$

Банківські установи намагаються максимально виконувати резервні вимоги в ті дні, коли вартість залучення ресурсів (вартість виконання цих вимог) є мінімальною. Таким чином, якщо поточна ставка міжбанківського ринку вища (нижча) за очікувану, банки будуть демонструвати тенденцію підтримання резервних вимог на рівні, нижчому (вищому) від середнього рівня \bar{R} . Реакція щоденних резервних позицій на наявність спреда між поточною і очікуваною ставками позначається параметром (η), що вимірює буферну (стабілізуючу) функцію резервних вимог із механізмом усереднення: чим вищою є цінність цього параметра, тим вищим є вклад механізму усереднення в стабілізацію міжбанківських ставок. У свою чергу, значення цього параметра залежить від технічних особливостей системи резервних вимог (тривалість періоду резервування, рівень резервування) та аспектів поведінки банків (ставлення до ризику, ступінь невпевненості щодо очікуваного рівня ставки овернайт). Однак ці аспекти в моделі не будуть враховані.

2. Невиконана частина резервних вимог, яка підлягає виконанню протягом періоду резервування, що залишився. У результаті дії цього фактора відносна значимість різноманітних чинників (параметрів) у визначенні поведінки банків суттєво змінюється протягом періоду резервування. Так, на початку періоду резервування обмеження як необхідність виконання резервних вимог у повному обсязі не є значущим, і банки залежно від напрямку руху

(мінливості) міжбанківської ставки, що сприймається як тимчасове, можуть підтримувати більш високим або низьким рівень резервних вимог. Діючи таким чином, банки значною мірою поглинають (абсорбують) шоки відсоткової ставки.

Наприкінці періоду обслуговування обмеження, подані у вигляді необхідності виконання резервних вимог у повному обсязі, стають більш значущими, залишаючи банкам менші можливості поглинати шоки ліквідності на грошовому ринку. Скорочення часу призводить до меншого ступеня свободи банків, роблячи їх попит на ліквідність менш чутливим і нееластичним до мінливих ставок міжбанківського ринку. Це пояснюється відсутністю у банків будь-якого іншого вибору, ніж виконання резервних вимог за рахунок ліквідності, що пропонується грошовим ринком за визначеною ціною.

Таким чином, обмеження, які накладаються на банки параметрами системи резервних вимог, можуть бути змодельовані як такі, що мають циклічний характер в стані робочих балансів банків протягом періоду резервування. Такий підхід дозволяє банкам у відповідь на поведінку поточної відсоткової ставки і очікуваної майбутньої відсоткової ставки грошового ринку реалізовувати конкретні стратегії, що передбачають щоденне підтримання резервів на рівні, вищому або нижчому за необхідний. Надалі в контексті очікувань за відсотком протягом періоду, що залишився, банки можуть бути зацікавленими в притримуванні повного виконання резервних вимог до кінця періоду резервування саме з метою скорочення часу впливу «неявного податку», яким вважається невинагороджувана система обов'язкових резервних вимог.

У останній день періоду резервування рівень обов'язкових резервів буде повністю визначатися накопиченою раніше резервною позицією, що й визначає ухвалення банками рішень та застосування певних заходів з метою досягнення необхідного рівня \bar{R} .

У моделі накопичена резервна позиція розраховується за формулою, що після незначних перетворень набуває вигляду:

$$S_t^{(2)} = \sum_{j=1}^t R_j - t \times \bar{R}. \quad (1.8)$$

При цьому зауважимо, що відхилення резервної позиції t -го дня ($S_t^{(1)}$) від середнього рівня \bar{R} , регламентованого системою обов'язкового резервування, розраховане за формулою (1.5), являє собою щоденну зміну в накопиченій резервній позиції банків:

$$S_t^{(1)} = R_t - \bar{R} = \Delta S_t^{(2)}. \quad (1.9)$$

Компонент $\Delta S_t^{(2)}$ може бути застосований як інформаційний параметр для коригування похибки (визначення й усунення відхилення) резервної позиції t -го дня. При цьому значущість похибки, що обумовлює наявність подальших відхилень, може бути оцінена через визначення накопиченої резервної позиції попереднього дня ($S_{t-1}^{(2)}$) з урахуванням параметра значущості коригування похибки (α_s), цінність (або значення) якого зростає наприкінці періоду резервування.

На відміну від зростаючої з часом (у межах періоду резервування) важливості механізму коригування похибки в резервній позиції банків значущість очікуваних змінних (очікуваних ставок), про які мова йшла раніше, втрачає сенс у визначенні попиту на резерви. Це твердження може бути оформлене через застосування параметрів, що змінюються в часі, цінність яких залежить від положення в межах періоду резервування (s):

$$\Delta S_t^{(2)} = -\alpha_s S_{t-1}^{(2)} - \eta_s (or_t - E_t \overline{or}), \quad (1.10)$$

$$\text{де } \frac{\partial \alpha}{\partial s} > 0; \quad \frac{\partial \eta}{\partial s} < 0; \quad \alpha_T = 1; \quad \eta_T = 0.$$

Формула (1.10) може бути трансформована з тим, щоб ізолювати компонент очікування стосовно майбутньої відсоткової ставки. Тоді ми отримуємо попереднє рівняння в такому вигляді:

$$\Delta S_t^{(2)} = -\alpha_s S_{t-1}^{(2)} - \eta_s (or_t - rr) + \eta_s (E_t \overline{or} - rr). \quad (1.11)$$

При підстановці формул (1.11) та (1.6) у формулу (1.5) і розв'язанні відносно $(or_t - rr)$ отримуємо:

$$(or_t - rr) = \varepsilon_s A F_t^{ne} + \pi_s S_{t-1}^{(2)} + \rho_s (E_t \overline{or} - rr), \quad (1.12)$$

$$\varepsilon_s = \frac{1}{(\eta_s + \beta)}; \quad \pi_s = \frac{-\alpha_s}{(\eta_s + \beta)}; \quad \rho_s = \frac{\eta_s}{(\eta_s + \beta)},$$

де or_t – поточний рівень міжбанківської ставки овернайт;
 r – цільова ставка рефінансування за регулярними операціями;
 $A F_t^{ne}$ – відхилення автономних факторів t -го дня від очікуваного середнього рівня протягом періоду резервування;
 $S_{t-1}^{(2)}$ – накопичена резервна позиція попереднього дня;
 $E_t \overline{or}$ – очікуваний рівень міжбанківської ставки овернайт на частину періоду резервування, що залишилася;

α_s – параметр значущості коригування похибки резервної позиції t -го дня (визначення й усунення відхилення);

η_s – параметр буферної функції попиту на резерви в межах періоду резервування;

β – параметр регулювання ліквідності через операції точного настроювання;

$\epsilon_s, \pi_s, \rho_s$ – коефіцієнти при незалежних досліджуваних змінних.

Формула (1.12) є зменшеною формою рівняння для визначення ставки овернайт. Три змінні, що містяться в її складі, обумовлюють відхилення овернайт від ставки за регулярними операціями з рефінансування в результаті дії таких чинників: несподіваних автономних факторів, накопиченої резервної позиції попереднього дня і очікувань стосовно майбутньої ставки міжбанківського ринку. Вагомість цих трьох змінних у визначенні попиту на резерви варіюється протягом періоду резервування. Отже, ці три змінні можуть робити внесок у мінливість ставок грошового ринку (а отже, й стану ліквідності) і повинні бути нейтралізовані діями Національного банку, якщо їх волатильність перевищує припустимий рівень.

При цьому Національний банк має два механізми для нейтралізації впливу цих факторів на ставку міжбанківського ринку. Ці механізми подаються через два структурних параметри у знаменнику скороченої форми рівняння (1.12):

- 1) параметр буферної функції попиту на резерви (η);
- 2) параметр регулювання ліквідності через операції точного настроювання (β).

Чим вищим буде значення цих параметрів, тим нижчим виявиться шок (удар) від дії дестабілізуючих факторів на ставку овернайт.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, можна зробити такі висновки:

1. Дії монетарної влади на тактичному рівні реалізації монетарної політики (в певному розумінні рівні «мікро-», який за змістом охоплює операційні заходи) визначаються впливом факторів (чинників), що формують зовнішнє середовище управління ліквідністю.
2. Міжбанківський ринок виступає в ролі індикатора стану ліквідності банківської системи. Налагоджене функціонування міжбанківського ринку, являючи собою основу сучасної банківської системи, полегшує банкам доступ до короткострокових ресурсів, сприяє збільшенню обсягу й кількості угод, зменшує необхідність підтримання додаткових резервів, дозволяючи банкам працювати більш ефективно і з меншими втратами.

3. Ринок міжбанківського кредитного ресурсу поступово може перетворитися на відокремлений сегмент грошового ринку, де мотивом роботи банків є не стільки потреба у вирішенні проблем короткострокової ліквідності, скільки проведення арбітражу із надлишковою ліквідністю, незадіяною за тими чи іншими обставинами в процесі кредитування реального сектору економіки.
4. Ринок міжбанківського кредиту України не є чутливим до заходів грошово-кредитної політики монетарної влади. Саме тому вирішення проблеми підвищення чутливості міжбанківського кредиту до заходів грошово-кредитної політики монетарної влади необхідно шукати не тільки в удосконалення стратегії і тактики урегулювання попиту на банківську ліквідність, але й в усуненні дезорганізуючого впливу зовнішніх факторів на стан міжбанку, а саме результату неузгодженості дій окремих органів у частині управління державними коштами.
5. Зменшення мінливості (волативності) ставок міжбанківського ринку кредитних ресурсів є не тільки головною метою управління ліквідністю грошового ринку, але й важливою передумовою формування ефективного комунікаційного сигнального механізму, що має сприяти підвищенню чутливості міжбанківського кредиту до заходів грошово-кредитної політики монетарної влади.
6. Для ефективного регулювання ліквідності банків, виконання функції кредитора останньої інстанції Національний банк України з урахуванням поточної ситуації на грошово-кредитному ринку застосовує такі інструменти:
 - операції рефінансування (постійно діюча лінія рефінансування для надання банкам кредитів овернайт, кредити рефінансування строком до 14 днів та до 365 днів, операції прямого репо);
 - надання стабілізаційного кредиту;
 - депозитні операції (укладення депозитних договорів, емісія депозитних сертифікатів Національного банку, операції зворотного репо);
 - операції на відкритому ринку з державними цінними паперами.
7. Незалежно від домінуючого застосування того чи іншого підходу, а також від обраного центральним банком типу механізму ліквідності (пасивного чи активного), важливою передумовою зменшення нестійкості відсоткових ставок грошового ринку є точний прогноз змін у стані ліквідності ринку, а також розумінні поведінки ставок грошового ринку.

8. Головним і визначальним джерелом попиту на ліквідність з боку банків, а отже, і фактором, який, у першу чергу, повинен обумовлювати поведінку ставок міжбанківського ринку, є (виходячи із теоретичних засад) система обов'язкових резервних вимог.
9. Передумовою впровадження передового світового досвіду в частині реформування резервних вимог як складової механізму управління ліквідністю повинне бути створення умов для стабілізації грошово-кредитного ринку через:
 - оптимізацію структури міжбанківських кредитів за строками на користь короткострокових;
 - підвищення дисципліни комерційних банків щодо формування обов'язкових резервів;
 - підвищення контрольованості операцій на міжбанківському ринку кредитного ресурсу з метою підвищення ефективності регулювання ліквідності банків шляхом оперативного відстеження потоків кредитних ресурсів, мінімізації витрат банків, усунення спекулятивного попиту на кредитні ресурси, подальшого зниження вартості ресурсів для реального сектора економіки;
 - налагодження сигнального механізму грошово-кредитної політики, посилення інформаційної складової короткострокових ставок грошового ринку, надання більш вагомого статусу ринковим механізмам монетарного впливу, а саме, операціям з рефінансування.
10. З метою вдосконалення методичних засад управління ліквідністю грошового ринку в роботі запропонований системний підхід до прогнозування динаміки короткострокових ставок грошового ринку (відхилення овернайт від ставки за регулярними операціями з рефінансування) через побудову розширеної моделі грошового ринку за методикою, поширеною серед центральних банків країн ЄС, яка враховує коло визначених факторів, дестабілізуючих стан ринку (несподіваних автономних факторів, накопиченої резервної позиції і очікувань щодо майбутньої ставки міжбанківського ринку) у форматі операційної структури монетарної політики.

Розділ ІІ

ЧІТКИЙ
БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК
ТА ЗВІТНІСТЬ У БАНКАХ –
ОСНОВА РОЗВИТКУ
ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ
СИСТЕМИ

Бухгалтерський облік, планування та звітність

§ 1. Бухгалтерський облік у банках

Бухгалтерський облік у банківській системі нашої країни організує Національний банк України, виходячи із загальноприйнятих у міжнародній практиці принципів та стандартів бухгалтерського обліку та чинного національного законодавства. Найбільш жорстко НБУ регулює фінансовий облік. Управлінський облік банки організують самостійно, як того вимагають особливості діяльності, структура, потреби управління. Але бухгалтерський облік у банках повинен ґрунтуватися на єдиних методологічних засадах, визначених чинним законодавством, а також способах і прийомах, за допомогою яких діяльність банків відображається в бухгалтерському обліку.

Методологія подачі окремих банківських операцій, використання визначених чинним законодавством принципів, способів, прийомів та процедур ведення бухгалтерського обліку фіксується в документі банку (наприклад, наказі), яким визначається облікова політика цієї фінансової установи. Зміни положень облікової політики та причини, що їх обумовили, викладають окремо – у пояснювальній записці до річного звіту банку.

Господарські операції, тобто факти підприємницької та іншої діяльності, що впливають на стан майна, капіталу, зобов'язань і фінансові результати, відображаються у бухгалтерському обліку методом їх всеохоплюючого й безперервного документування. Записи в облікових регістрах виконують на підставі первинних документів, тобто письмових свідоцтв, що фіксують, підтверджують господарські операції та надають юридичної чинності даним бухгалтерського обліку.

Первинні документи складають у момент проведення кожної господарської операції, а якщо це неможливо – безпосередньо після

її закінчення. Відповідальність за своєчасне і якісне складання документів, передачу їх для відображення в бухгалтерському обліку, за достовірність наведених даних несуть особи, які готували й підписали ці документи. Інформація, що є у прийнятих до обліку первинних документах і необхідна для відображення в бухгалтерському обліку, накопичується, систематизується та узагальнюється в облікових регістрах. Ці регістри – носії спеціального формату у вигляді ордерів, журналів, особових рахунків тощо. Форми облікових регістрів рекомендує НБУ, або банки їх розробляють самі, дотримуючись загальних методологічних засад. Установи, що складають ці документи на носіях, повинні забезпечити їх відтворення в зручному для читання вигляді.

Згруповані відомості про господарські операції банку за звітний період з облікових регістрів переносять до фінансових (бухгалтерських) звітів.

Щоб упорядкувати рух та своєчасно відобразити господарські операції в бухгалтерському обліку, банки розробляють графіки документообігу. Рух носіїв інформації за банківськими операціями – це послідовне переміщення розрахунково-грошових документів з моменту їх виписування або надходження ззовні до завершення операцій цього робочого дня і здавання в поточний архів. Графіком встановлено чітко визначене переміщення документів між банком і клієнтами, різними установами банків; кількість підрозділів, через які проходить кожен первинний документ, та виконавців, які беруть у цьому участь. Цим же графіком визначається максимальний час перебування даних носіїв у підрозділі, термін для відображення інформації у обліку.

Рух документів залежить від специфіки тих або інших операцій, структури обліково-операційного апарату банку, автоматизації обліку тощо. Тому порядок проходження документів у банку встановлюється ним самостійно з урахуванням вимог НБУ до окремих операцій, а також із дотриманням основних правил:

- кожний документ підлягає попередньому контролю;
- документи за безготівковими розрахунками спочатку проводяться за дебетом рахунків платників і лише потім – за кредитом рахунків одержувачів;
- прибуткові касові документи обліковуються після того, як гроші прийме каса, а видаткові направляються в касу для оплати тільки після відображення їх за рахунками бухгалтерського обліку.

Графіки документообороту за різними операціями банку можуть набувати різних форм. Вони оформляються у вигляді схеми або переліку робіт зі створення, перевірки та обробки документів,

що розробляються кожним підрозділом банку, а також усіма виконавцями із зазначенням їх взаємозв'язку і терміну виконання робіт. До речі, НБУ надає комерційним банкам ліцензії на ведення банківських операцій лише тоді, коли у них є внутрішні нормативні акти, які регламентують діяльність, що за законом підлягає ліцензуванню.

Щоб переконатися в достовірності даних бухгалтерського обліку та звітності, банки повинні проводити інвентаризацію своїх коштів, грошових зобов'язань та майна. Інвентаризації бувають повні (коли охоплюються всі кошти, грошові зобов'язання та майно установи банку) і часткові (коли охоплено лише один або кілька господарських об'єктів). Кількість та вид інвентаризацій у звітному році, дати їх проведення, перелік майна, коштів та грошових зобов'язань, що підлягають інвентаризації під час кожної з них, визначає банк, крім випадків, коли згідно з чинним законодавством проведення інвентаризації є обов'язковим.

Розходження фактичної наявності матеріальних цінностей та коштів з даними бухгалтерського обліку, що встановлені під час інвентаризації, установа банку врегулює в такому порядку: виявлений надлишок підлягає оприбуткуванню та зарахуванню на результати фінансово-господарської діяльності як прибуток банку; нестача цінностей і коштів відшкодовується винними особами або зараховується на збитки банку відповідно до чинного законодавства.

Для групування, відображення руху засобів, коштів, їх джерел і господарських процесів у обліку використовують рахунки. За своєю формою бухгалтерський рахунок – це таблиця, що має дві протилежні за своїм призначенням сторони – дебет і кредит. Підсумки записів за дебетом та кредитом називають оборотами, а різницю між ними (з урахуванням залишку на початок періоду, за який беруться обороти) – сальдо.

Господарські операції відображаються на рахунках бухгалтерського обліку подвійним записом, тобто з одночасною реєстрацією кожної операції в однаковій сумі в дебеті одного рахунка та кредиті іншого. Унаслідок цього між рахунками виникає взаємозв'язок, що називається кореспонденцією рахунків. Вона подається проводкою, тобто формулою, яка показує, за дебетом та кредитом яких рахунків і в якій сумі записується та чи інша операція.

За допомогою подвійного запису господарських операцій на рахунках бухгалтерського обліку забезпечується контроль. В однаковій сумі вони відображаються на дебеті одного й на кредиті іншого рахунку, завдяки чому досягається тотожність підсумків

оборотів за дебетом і кредитом усіх рахунків. Відсутність такої рівності свідчить про те, що в записах операцій на рахунках допущено помилку. Крім цього, подвійний запис дає змогу контролювати економічний зміст проведених господарських операцій. Можна з'ясувати, після яких операцій відбулися зміни в засобах певного виду, джерелах їх утворення чи господарських процесах; звідки ці засоби надійшли і куди вони вибули.

Рахунки бухгалтерського обліку поділяють на *балансові* та *позабалансові*. Головну роль у цьому розмежуванні відіграють такі критерії:

- 1) імовірність того, що банк отримає або втратить якусь майбутню економічну вигоду, пов'язану з конкретним видом активу або пасиву;
- 2) конкретний вид активу або пасиву має вартість, що може бути точно оцінена.

Якщо господарські засоби, кошти та цінності не відповідають цим двом критеріям, то вони обліковуються на позабалансових рахунках. На них же заносять: вимоги та зобов'язання банку, що можуть виникнути в майбутні періоди та за якими він несе ризики; документи й цінності; операції з приватизації.

Слід зазначити, що бухгалтерський облік за позабалансовими рахунками банки виконують за методом подвійного запису. Для цього вони використовують рахунки розділу 99 «Контррахунки».

Рахунки поділяють на *активні*, *пасивні* і *активно-пасивні* залежно від обліку засобів або джерел їх утворення. *Активні* призначені для обліку розміщення коштів і господарських засобів, а *пасивні* – для обліку джерел утворення господарських засобів і коштів. Певна частина рахунків має змішаний характер – вони так і називаються: *активно-пасивні*. Якщо на активно-пасивному рахунку сальдо дебетове, то його призначення – як активного рахунка, якщо кредитове – як пасивного.

Характеризують позабалансові банківські рахунки так: він активний, якщо в разі переведення його на балансний рахунок дебетується балансний рахунок; якщо ж під час цієї операції кредитується балансний рахунок, то позабалансовий рахунок вважається пасивним.

За призначенням та структурою банківські рахунки поділяють на *основні*, *регулюючі* й *операційні*. У основу такої класифікації покладене те, як вони відображають ті чи інші об'єкти бухгалтерського обліку, що обліковуються за дебетом та кредитом і показують залишок кожного рахунку. Так, *основними* є рахунки, призначені для обліку господарських засобів і джерел їх утворення.

Для регулювання (уточнення) оцінки господарських засобів і їх джерел, показаних на основних рахунках, використовують **регулюючі**. Вони, у свою чергу, поділяються на *контрактивні, контрпасивні, контрарно-доповнюючі*.

Контрактивні рахунки призначені для регулювання оцінки окремих основних активних рахунків, а тому самі є пасивними. За їх кредитом відображається збільшення сум, що підлягають вирахуванню з основного активного рахунку, а за дебетом – зменшення цих сум. Сальдо показує остаточну суму, що підлягає вирахуванню із залишка основного активного рахунку. До цих рахунків належать, наприклад, такі: «Зношення власних операційних основних засобів», «Зношення нематеріальних активів», «Результати індексації операційних основних засобів понад ринкову ціну», «Резерв під знецінення цінних паперів у портфелі банку на інвестиції» тощо.

Контрпасивні рахунки призначені для регулювання основних пасивних рахунків, а самі є активними. Вони слугують для зменшення сум джерел засобів, обліковуваних на основних пасивних рахунках. Дебет контрпасивного рахунку показує на збільшення сум, що підлягають вирахуванню із сальдо основного пасивного рахунку. Прикладами контрпасивних рахунків є: «Технічний рахунок для розподілу доходів державного бюджету України», «Технічний рахунок для перерахування коштів державного бюджету України», «Неамортизований дисконт за цінними паперами власного боргу, емітованими банком» тощо.

До **контрарно-доповнюючих рахунків** належать такі, що можуть мати дебетове або кредитове сальдо. При цьому уточнення оцінки на регульованих рахунках здійснюється в бік збільшення або зменшення. До таких рахунків, наприклад, належать: «Результати переоцінки вартості господарських матеріалів», «Результати переоцінки вартості дорогоцінних металів та каменів» тощо.

Операційні рахунки використовуються для відображення та контролю витрат, фінансових результатів. Вони неоднорідні за своїм складом. До них можна віднести: «Витрати майбутніх періодів», «Результат поточного року» тощо.

За способом групування та узагальнення облікових даних бухгалтерські рахунки поділяють на *синтетичні й аналітичні*:

Синтетичні рахунки призначені для обліку інформації про склад та рух господарських засобів, коштів, джерел їх утворення і господарських процесів в узагальненому вигляді й у грошовому вимірі. Облік, що ведеться на таких рахунках, називається синтетичним. У банках він виконується на рівні балансових рахунків II, III та IV порядків.

Для детальної характеристики об'єктів бухгалтерського обліку призначені аналітичні рахунки. Вони деталізують зміст синтетичних рахунків. Облік, що виконується на аналітичних рахунках, так і називається аналітичним. НБУ розробив і довів до банків методичні вказівки щодо параметрів аналітичного обліку, згідно з якими банки поділяють параметри на такі, що стосуються клієнтів (контрагентів), та на параметри безпосередньо аналітичних рахунків.

Усі параметри Національним банком України поділено на дві групи: *обов'язкові* і *необов'язкові*. У свою чергу обов'язкові параметри бувають *загальні* і *спеціальні*.

Обов'язкові параметри вводяться з урахуванням вимог НБУ щодо звітності банків. Вони неодмінно заповнюються при занесенні до комп'ютерної системи нового контрагента або при відкритті аналітичного рахунку.

Необов'язкові параметри мають рекомендаційний характер. Вони можуть бути використані в організації управлінського обліку та звітності.

Спеціальні параметри застосовують до окремих груп аналітичних рахунків залежно від їх економічного змісту. Вони придатні для автоматизованого ведення окремих банківських операцій та надання спеціальної звітності Національному банку України.

Рекомендований Національним банком формат параметрів аналітичного обліку узгоджений з форматом кодування відповідних параметрів у класифікаторах Державного комітету статистики України та Держстандарту України. Між аналітичними й синтетичними рахунками існує нерозривний зв'язок. На аналітичних відображаються ті ж самі зміни, що й на синтетичних, але докладніше. Залишки й обороти усіх аналітичних рахунків повинні дорівнювати одні одним за сумою і відповідати за підсумками залишків та оборотам синтетичного рахунку, на якому вони відкриті.

Для відображення у бухгалтерському обліку та звітності майно та господарські операції оцінюються в національній грошовій одиниці України. Записи за валютними рахунками в синтетичному обліку роблять у гривнях, а в аналітичному обліку – у подвійному вираженні: в іноземній валюті за її номіналом і в гривнях за офіційним валютним (обмінним) курсом НБУ на час виконання операції.

Активи та зобов'язання в іноземній валюті повинні переоцінюватися на звітну дату. Але в банках таке переоцінювання здійснюється того ж самого дня, коли змінюється курс валюти.

Активи та пасиви обліковуються за фактичними витратами на їх придбання або виникнення.

При здійсненні операцій необхідно розрізнити дату операції та дату валютування. Перша з них – це дата відображення в бухгалтерському обліку операції на момент її здійснення, тобто виникнення прав (активів) або зобов’язань (пасивів) незалежно від того, коли фактично були отримані чи сплачені за цією операцією гроші. Дата валютування – це день реального (фактичного) зарахування або списання коштів за операцією.

При веденні бухгалтерського обліку банки повинні враховувати заборону взаємного заліку активів та зобов’язань, доходів та витрат як у бухгалтерських записях, так і в фінансовій звітності, а саме:

- кредитів, депозитів, іншої дебіторської та кредиторської заборгованості різних юридичних і фізичних осіб;
- кредитів, депозитів, іншої кредиторської та дебіторської заборгованості одних і тих самих юридичних чи фізичних осіб, що враховуються в різній валюті та з різними строками погашення;
- депозитів та кредитів, що надані під заставу депозиту, якщо інше не передбачене чинним законодавством;
- витрат на виплату відсотків та доходів тієї ж самої особи у вигляді відсотків.

На підставі даних бухгалтерського обліку банки складають бухгалтерську (фінансову) звітність. Вона становить систему взаємопов’язаних узагальнюючих показників, що відображають фінансовий стан банку та результати його діяльності за звітний період. Важливою рисою бухгалтерського обліку в банках є щоденне завершення всіх процесів обліку за рахунками та складання щоденних балансів.

Рахунки бухгалтерського обліку – це не лише джерело інформації про господарську діяльність, а й основний аргумент у разі контролю відносин, які складаються між банком і державою, між банком і його клієнтами, іншими зовнішніми користувачами облікової інформації. Слід зазначити, що для самого банку необхідна певна систематизація рахунків, яка б давала можливість обґрунтовано контролювати та аналізувати його фінансово-господарську діяльність як у цілому щодо банку, так і щодо його філіалів. Це досягається за допомогою єдиної системи рахунків бухгалтерського обліку та уніфікованих вимог щодо здійснення обліку на них. Із цією метою Національним банком України розроблений спеціальний перелік рахунків, який називається Планом

рахунків бухгалтерського обліку. Він побудований на загальноприйнятих принципах та міжнародних стандартах бухгалтерського обліку.

В Україні функціонує дворівнева банківська система. Перший її рівень представляє Національний банк України, який відіграє роль центрального банку з характерними лише для нього функціями та операціями. Другий рівень – комерційні банки, які виконують універсальні банківські операції для фізичних та юридичних осіб. Виходячи з цього, Національним банком України розроблено два Плани рахунків: один для установ Національного банку України, другий – для комерційних банків.

Обидва документи мають багато спільного:

- вони ґрунтуються на загальноприйнятих принципах бухгалтерського обліку;
- мультивалютність обліку операцій, тобто операції в іноземній валюті здійснюються за тими ж самими рахунками, що й операції в гривнях. Зв'язок між операціями з іноземною валютою, монетарним золотом, банківськими металами й національною валютою забезпечують технічні рахунки;
- позабалансові операції відображаються за методом подвійного запису;
- рахунки поділено на класи за ступенем зниження ліквідності активів та збільшення часу, необхідного для повернення боргів (пасиви);
- Плани рахунків складаються з дев'яти класів, кожний з яких, у свою чергу, розподілений на рахунки II порядку (вони двозначні і складають розділ плану), III порядку (тризначні і складають групу рахунків) та IV порядку (чотиризначні і використовуються як балансові рахунки);
- синтетичний облік ведеться на балансових рахунках II, III та IV порядків, а деталізація його забезпечується аналітичними рахунками, що дає змогу уникнути використання зайвої кількості окремих балансових рахунків.

Слід сказати, що для правильного користування ними Національний банк України спеціально затвердив вказівки, що містять характеристику рахунків та операцій, а також основні вихідні дані щодо побудови аналітичного обліку.

Плани рахунків та вказівки щодо їх застосування є засобами державного регламентування організації бухгалтерського обліку в банківській системі й забезпечення єдиного методологічного порядку відображення господарських операцій у системі банківських бухгалтерських рахунків.

Методологічне керівництво бухгалтерським обліком у банках здійснює НБУ, який з урахуванням загальноприйнятих у міжнародній практиці принципів та стандартів, чинного законодавства України встановлює єдині правила бухгалтерського обліку в банках на базі комплексної автоматизації та комп'ютеризації. Національний банк розробляє та затверджує План рахунків бухгалтерського обліку в банках, указівки щодо його застосування, інші нормативні акти з питань бухгалтерського обліку та звітності, що належать до його повноважень. Нормативні документи стосовно банківського бухгалтерського обліку та звітності в державній статистиці погоджуються з Державним комітетом статистики України.

Нормативний акт НБУ – це офіційний документ, юридична форма його правотворчої діяльності. Він містить правові норми з основних питань банківської діяльності, регулює відносини в межах банківської системи та визначає правила її діяльності. Якщо нормативні акти регулюють правовідносини, суб'єктами яких є фізичні особи, то вони підлягають державній реєстрації згідно із законодавством України. Набирають чинності нормативні акти Національного банку у визначений ним термін, але не раніше дня прийняття (крім тих, що підлягають державній реєстрації та набирають чинності в термін, визначений законодавством України).

Нормативні акти з питань бухгалтерського обліку і звітності в банках готуються Національним банком на виконання законодавчих актів, постанов Верховної Ради України, указів Президента України, рішень Правління або вказівок керівництва Національного банку. При цьому значна увага приділяється впорядкуванню прийнятих раніше нормативних актів з метою зменшення їх кількості, а також поліпшення правового й методологічного забезпечення бухгалтерського обліку та звітності в банківській системі.

Важливу роль Національний банк відводить роз'ясненням щодо застосування банками єдиних правил бухгалтерського обліку, єдиного порядку відображення банківських операцій у системі рахунків та фінансовій звітності. Роз'яснення готуються департаментом бухгалтерського обліку Національного банку і направляються за підписом Голови Національного банку або його заступників. Якщо роз'яснення стосуються діяльності інших підрозділів Національного банку, то вони узгоджуються з ними.

Керівництво бухгалтерським обліком – це не лише розроблення й упровадження Плану рахунків, підготовка нормативних актів та

роз'яснень, але ще й перевірка стану бухгалтерського обліку, операційної роботи і звітності, надання необхідної допомоги. НБУ зобов'язаний також розробляти форми розрахунково-грошових документів, указівки щодо порядку складання річних звітів банками.

Удосконалення організації обліково-операційного процесу – один із напрямків керування бухгалтерським обліком. Найкращих результатів досягають там, де розробляють та впроваджують нові форми носіїв облікової інформації, раціональні схеми обігу документів, поліпшують порядок проведення інвентаризації, добирають найоптимальніші технології для розв'язання облікових завдань. Система МСБО покликана забезпечувати накопичення, підтримку в актуальному стані і багатocільове комплексне використання даних, що містять бухгалтерську й статистичну інформацію про фінансово-економічний стан банківських установ.

Упровадити облік на засадах міжнародних принципів і стандартів, якісно ним керувати можна, лише маючи кваліфіковані кадри. Тому Національний банк подбав про підвищення кваліфікації бухгалтерських працівників, розробив кваліфікаційні вимоги до них. Наприклад, комерційні банки мають узгоджувати з Національним банком кандидатури головних бухгалтерів, контролювати те, як уповноважені банки дотримуються кваліфікаційних вимог до працівників, що проводять і обліковують валютні операції тощо.

Викладені вище напрямки роботи Національного банку України сприяють подальшому вдосконаленню методологічного керування бухгалтерським обліком у банківській системі України.

1997 рік у банківській системі України був оголошений роком підготовки до переходу на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку (МСБО). Основні етапи цієї роботи визначені в «Програмі реформування бухгалтерського обліку та звітності комерційних банків України», затвердженій постановою Правління НБУ № 315 від 29.11.1996 р. Вони були уточнені й конкретизовані «Програмою дій комерційних банків з питань реформування бухгалтерського обліку та звітності на II півріччя 1997 року», затвердженою постановою Правління НБУ № 237 від 21.07.1997р.

Природно, багато в кого виникають запитання щодо процесу проведення реформи бухгалтерського обліку, її суті, гарантій забезпечення інформацією різних потреб користувачів тощо. Тому мета цієї роботи – відповісти на деякі з них, акцентуючи увагу на важливості реформи, розпочатої НБУ.

Україна, хоч і з великими труднощами, але рухається до ринку. Усе більше банків активно ведуть конкурентну боротьбу. У цих умовах послідовна, надійна, змістовна фінансова інформація стає

дедалі важливішою для банкірів, акціонерів, потенційних інвесторів та міжнародної спільноти. Не секрет, що в розвинутих країнах світу інформація є однією з найбільших цінностей. Створює сучасну інформаційну систему й Україна – роботу розпочато ще в 1993 році, коли Кабінет Міністрів затвердив відповідну програму. Йдеться про цілий комплекс заходів, які здійснюють або вже здійснили різні відомства країни. Наприклад, Державний комітет статистики створює нові класифікатори, присвоює коди, Державна податкова адміністрація складає реєстри платників податків тощо.

Активну участь у цій справі бере Національний банк України. Зроблено багато: відповідно до нових вимог організовано грошово-банківську статистику, забезпечено складання платіжного балансу України. У результаті отримала визначення низка економічних понять, впроваджено нові класифікатори, відпрацьовано системи збирання інформації та її аналізу. Складовою цього процесу є реформування бухгалтерського обліку.

Перехід на МСБО – не самоціль, а об'єктивна необхідність, оскільки вони є своєрідною мовою фінансової звітності, зрозумілою в усіх країнах. Міжнародні стандарти дають можливість спеціалістам різного профілю однаково розуміти й оцінювати економічні явища, наприклад, капітал, активи, зобов'язання, доходи, витрати.

Реформування бухгалтерського обліку і звітності в банківській системі охоплює кілька блоків питань, кожен із яких можна визначити як окремий проект, а саме:

- зміна ідеології бухгалтерського обліку, норм обліку, що забезпечуватиме формування нової фінансової звітності банку;
- зміна Плану рахунків бухгалтерського обліку та підходів до його побудови;
- принципово нова організація аналітичного обліку банку, завдяки чому з'явиться можливість отримувати необхідну статистичну інформацію;
- відокремлення від фінансового та створення нових видів обліку – управлінського, податкового й інших, яких вимагатиме та чи інша ситуація (наприклад, для нагляду за окремим сектором економіки або галуззю, якщо цього потребують державні органи);
- перехід на прогресивну форму організації фінансової та статистичної звітності – за економічними показниками;
- зміна руху потоків інформації (збирання звітності за економічними показниками від банку – юридичної особи, а не від філій).

Із наведеного переліку зрозуміло, що реформа бухгалтерського обліку і звітності стосується всього менеджменту банку, а не тільки бухгалтерів, які практично забезпечують його технічну реалізацію. Тому помиляються окремі спеціалісти банків, розглядаючи реформу лише як перехід з одного Плану рахунків на інший. Саме це і є технічним аспектом реформи бухгалтерського обліку. А суть її полягає у створенні достовірної, чіткої фінансової звітності шляхом упровадження нових норм обліку фінансових інструментів, міжнародних принципів обліку (де принцип нарахування є одним із основних), створення адекватної системи страхових резервів та переходу до реальної оцінки активів банку. Інакше кажучи, в основу нового балансу покладено фінансову діяльність банку й достовірне відображення його активів та зобов'язань. Таким чином, нова звітність, у тому числі й баланс, даватиме можливість спостерігати за станом і тенденціями розвитку банківської системи, визначити потенційні ризики банків, а отже, запобігати негативним проявам у фінансовій сфері. Зокрема, надзвичайно цінну інформацію, дефіцит якої відчутний останнім часом, отримують служби банківського нагляду.

Для аналізу діяльності банку, а також ухвалення оперативних рішень на макрорівні необхідна певна статистична інформація. Як правило, донедавна її брали з діючого Плану рахунків. Оскільки згідно з новими принципами бухгалтерського обліку передбачається зміна підходів до побудови цього документа, який відтепер буде орієнтуватися на економічні аспекти діяльності банку, то статистичний зріз банківської системи України забезпечить аналітичний облік, що має формуватися в операційній системі і контролюватися балансом. Це дасть змогу оперативно вносити необхідні доповнення, які неодмінно виникатимуть унаслідок реформування інформаційних систем у інших відомствах, зміни потреб уряду тощо, не втручаючись у балансові рахунки, що відображають певну узагальнену економічну інформацію.

НБУ визначає економічні показники, за якими надаватиметься вся звітність, необхідна для забезпечення його функцій. Ця інформація загалом повинна використовуватися менеджментом банку. Що ж до організації глибшого аналізу комерційного банку, створення управлінського обліку, то весь цей обсяг конкретнішої інформації визначає сам банк, уводячи свої додаткові параметри, які реалізує шляхом програмного забезпечення.

Удосконалення програмного забезпечення – справа на нинішньому етапі надзвичайно важлива. Перехід на МСБО практично неможливий без відповідного технічного забезпечення. Кожен

комерційний банк повинен визначити власну стратегію й тактику, дбаючи про свій розвиток, оскільки впровадження нових систем звітності, нових фінансових інструментів передбачає складні розрахунки – доведеться визначати вплив одразу кількох факторів, прогнозувати результати операцій тощо. А це можливе тільки в разі використання розвинених інформаційних систем.

Такі глобальні перетворення в системі бухгалтерського обліку, впровадження нових норм обліку фінансових інструментів, перехід до відображення у звітності лише реальних активів вимагають докорінних змін у підходах до визначення економічних нормативів. Це можна здійснити лише за умови тісної співпраці всіх департаментів НБУ. Тому і форми звітності, і Плани рахунків формувалися з урахуванням пропозицій і зауважень багатьох спеціалістів. У роботі над необхідними документами активну участь брали працівники 15 комерційних банків, що належали до складу робочої групи, представники Асоціації українських банків, вузів. Багато корисних зауважень і практичних порад дали фахівці комерційних банків уже в процесі випробування нових матеріалів. Велику допомогу надали консультанти міжнародних організацій. Вони офіційно підтвердили відповідність Плану рахунків і звітності міжнародним стандартам бухгалтерського обліку.

Звісно, банківський загал глибоко осмислить нововведення не відразу. На даному етапі найбільш інформовані й підготовлені до роботи за новими стандартами служби бухгалтерій банків. Але в процесі впровадження нових інструкцій щодо формування експериментальних звітів до неї залучається дедалі більше коло фахівців. Вони вивчають нові матеріали (зокрема, План рахунків комерційних банків України) на спеціальних семінарах. У межах різних проектів банківських працівників навчають також міжнародні організації. Паралельно з новим Планом рахунків вводяться відповідні інструкції щодо обліку основних фінансових інструментів (основних фондів і нематеріальних активів, валютних операцій, цінних паперів, доходів і витрат та ін.), що конкретизує порядок використання рахунків бухгалтерського обліку. Робота триватиме і в наступні роки. Окремі інструкції та бухгалтерські моделі обліку фінансових інструментів дадуть змогу сформуванню основ бухгалтерського обліку банківських операцій, що базуватимуться на новому Плані рахунків. Це значно полегшить роботу бухгалтерських служб, сприятиме швидкому опануванню та глибокому розумінню нової ідеології обліку. Наступний крок у такій складній роботі – підготовка у вузах і коледжах фахівців за програмами, які передбачатимуть нові норми бухгалтерського обліку та звітності.

Нинішній етап упровадження в практику міжнародних стандартів – це лише початок великої роботи. Закладено фундамент нової системи обліку. А в перспективі – копітка праця щодо вдосконалення облікових інструментів звітності, створення надійного внутрішнього контролю банку, переведення на нові стандарти бухгалтерського обліку всієї фінансової України.

Банківська система України перейшла на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку.

Міжнародний облік дуже різний навіть у різних країнах. Але, звичайно, є і спільні для всіх риси. Західна бухгалтерська система функціонує в умовах ринку, де окремі банки мають численні ризики. Це зумовлює потреби в інформації таких учасників фінансових ринків: акціонерів; банківського нагляду; кредиторів; податкових органів; клієнтів; аудиторів.

Саме надання інформації про ресурси та результати діяльності банків і є метою бухгалтерської звітності. Основне тут – фінансовий стан, результати діяльності і зміни в капіталі протягом звітного періоду, що потребує:

- 1) оцінювати всю діяльність банку за певний період з метою визначення всіх доходів і витрат цього періоду, незалежно від часу платежу, що призводить до:
 - нарахування зроблених у звітному періоді витрат і зароблених доходів, які будуть отримані в майбутніх звітних періодах;
 - того, що доходи і витрати, отримані або виплачені авансом, визнаватимуться в зобов'язаннях банку і відноситимуться на доходи та витрати в майбутніх звітних періодах;
- 2) від банків постійно аналізувати стан активів та рівень ризиковості своїх операцій:
 - створювати специфічні резерви під знецінення конкретних активів: кредитів, дебіторської заборгованості, цінних паперів, вкладень у дочірні та асоційовані підприємства;
 - створювати загальний резерв на покриття загальних ризиків.

Отже, за міжнародними стандартами бухгалтери мають приймати рішення і керуватися при цьому принципами, спрямованими на надання об'єктивної картини стану банку та результатів його діяльності протягом певного періоду.

Слід зазначити, що західний бухгалтерський облік бурхливо розвивається на відміну від того обліку, що застосовувався в Україні тривалий час і до якого всі звикли .

МСБО користуються всі банки, що дає змогу керівництву знати свій реальний стан і результати діяльності, порівнювати їх із результатами минулих періодів, з роботою інших банків, встановлювати надійні ділові зв'язки з банками розвинутих країн, поширювати свою діяльність на фінансові ринки світу.

Сьогодні мета середнього українського банку – показати найменший прибуток, щоб заплатити менший податок. Тоді як мета середнього європейського банку – показати найбільший результат (іноді навіть завищений), щоб мати гідний вигляд на фінансовому ринку.

Під час підготовки нового Плану рахунків бухгалтерського обліку, крім державних потреб, бралися до уваги вимоги керівництва комерційних банків.

Слід відразу нагадати, що План рахунків створений не цілком для банку (наприклад, розподіл міжбанківських активів на надані депозити та надані кредити, присутність строковості у всіх видах наданих кредитів). Комерційні банки багатьох розвинутих країн мають свої власні внутрішні плани рахунків, де враховані саме їхні конкретні операції й особливості.

План рахунків для керівництва банку – фінансовий інструмент щоденного ефективного управління діяльністю банку, який надає правдиву й реальну картину операцій, що проводяться банком. Він спрямований на подання операцій за їх економічною суттю і в разі належного використання дає чітке уявлення про вартість, ризикованість та дохідність активів.

Перелічимо операції, що обліковуються по-новому:

- нарахування за всіма операціями банку;
- облік резервів під активні операції;
- створення загальних резервів під різні ризики;
- техніка відображення рахунків овердрафту;
- облік цінних паперів;
- облік фінансового лізингу;
- облік операцій репо;
- облік консорціумних кредитів;
- облік відстроченого податку на прибуток;
- облік позабалансових операцій та ін.

Можна так згрупувати результати реформи бухгалтерського обліку та звітності комерційних банків:

- технічні і фінансові результати реформи;
- політичні та економічні її результати;
- створення передумов для подальшого розвитку.

До технічних і фінансових результатів належать:

- введення нових форм фінансової та статистичної звітності;
- запровадження нового Плану рахунків бухгалтерського обліку;
- уведення нових методологій бухгалтерського обліку таких категорій та інструментів:
 - доходів і витрат;
 - валютних операцій;
 - кредитних операцій;
 - цінних паперів;
 - депозитів та отриманих позик.

Політичні й економічні результати реформи:

- створення в країні фінансового обліку;
- вихід українських банків на міжнародний рівень;
- надання користувачам фінансової інформації звітності, яку вони розуміють, що сприятиме розвитку фінансових ринків;
- посилення банківського нагляду;
- підвищення ефективності управління комерційними банками, результатом чого стане зниження кількості банкрутств.

Створення передумов для подальшого розвитку:

- надання комерційними банками консолідованої звітності з урахуванням дочірніх та асоційованих підприємств;
- розвиток внутрішнього бухгалтерського контролю та внутрішнього контролю взагалі;
- удосконалення та підвищення ефективності операційних процедур комерційних банків шляхом їх перегляду та опису;
- створення вичерпної політики бухгалтерського обліку в кожному комерційному банку;
- створення системи моніторингу та управління ризиками;
- створення внутрішнього аудиту в комерційних банках.

Отже, логічним результатом запровадження міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та звітності стала перебудова всієї діяльності банків.

У процесі впровадження МСБО, утвердження сучасної ідеології бухгалтерського обліку вітчизняна практика збагачується новими економічними поняттями, позбавляючись давніх стереотипів та звичних трактувань. Насамперед запрацювала така крамольна колись категорія, як капітал. Від того, наскільки правильно визначається це поняття, залежить і економічна модель бухгалтерського обліку. Раніше це класичне поняття тлумачилося в бухгалтерській справі як фонди, що використовуються на соціальні та економічні потреби установи. Але реально – це залишок чистих активів банку, а не

кошти. Крім того, власний капітал не повинен бути обтяжений ніякими зобов'язаннями. А отже, будь-які претензії, що виникають через прийняті зобов'язання або на іншій підставі, слід зараховувати до витрат і лише «чисту» суму відображати в капіталі. Останній належить акціонерам банку, його рефінансують для подальшого розвитку установи. Це один із стереотипів, що найважче викорінювалися в ході реформи. Роками застосовувана, добре налагоджена система бухгалтерського обліку була орієнтована на формування фондів (як підсумкового результату) і контроль за їх використанням, а також на обслуговування потреб податкового законодавства.

Але ж економічну сутність статті витрат не можна змінити адміністративним розпорядженням – для суб'єкта господарювання всі види витрат (крім капітальних, які йому належать) економічно рівноцінні. Наприклад, витрати на оплату праці в одних випадках зараховували в собівартість, а в інших – в прибуток, як і різні соціальні витрати. Більше того, одні й ті ж самі види відрахувань у різні звітні періоди трактували по-різному: в одному періоді витрати відносили на собівартість, в іншому – списували за рахунок прибутку. Але ж економічна сутність витрат підприємства не змінювалася залежно від дати на календарі. Ще одна цікава стаття витрат – податок на прибуток. Раніше, адміністративно регулюючи доходи і витрати, визначали прибуток, з якого певний відсоток відраховували в бюджет у вигляді податку на прибуток. Однак для підприємства він становив таку ж саму статтю, як і витрати на матеріали, оплату праці, відсотки за кредитом тощо. Проблема полягала не в особливостях зазначених витрат, а в складній методиці розрахунку.

Це слід ураховувати і щодо визнання доходів: будь-які надходження, крім коштів на формування статутного капіталу, слід трактувати як доходи.

Щоб забезпечити належне відображення фінансових операцій та їх результатів, необхідно формувати нову фінансову звітність та відповідно адаптувати План рахунків бухгалтерського обліку, усвідомлюючи, що за будь-яких систем результатом обліку є звітність.

У світовій банківській системі сформувалася типова схема фінансової звітності та певна послідовність відображення в ній показників. Ідеться, зокрема, про балансовий звіт, звіти про прибутки та збитки, рух грошових коштів, капіталу й пояснення (примітки) до них. Оскільки звітність банків підлягає оприлюдненню, а банки-кореспонденти часто використовують її для налагодження кореспондентських зв'язків тощо, було ухвалене рішення про впровадження в Україні найуживанішої у світовій практиці схеми звітності, побудованої з урахуванням вітчизняних традицій бухгалтерського обліку.

Основним інструментом формування звітності є План рахунків. Особливістю організації бухобліку є те, що банківські установи складають баланс щодня. Телекомунікаційною мережею вони передають щоденні баланси НБУ, який із тією ж самою періодичністю формує консолідований баланс для системи в цілому. Протягом останніх років такий щоденний баланс надавався за Планом рахунків бухгалтерського обліку в банківській системі.

Різниця між балансом за статтями і балансом за Планом рахунків була значною мірою знівельована. Акценти чітко розставили, розробляючи нову звітність: основною є періодична фінансова звітність, а щоденний оперативний баланс складається вже на засадах Плану рахунків. За будь-якої системи бухобліку План рахунків є лише інструментом формування звітності, отже, не варто його фетишизувати. Він повинен бути економічно обґрунтованим, гнучким, зручним у використанні. У різних країнах світу формують по-різному: централізовано і децентралізовано. В Україні традиційно План рахунків формують і супроводжують централізовано. Іноземні експерти визнали систему централізованої розробки Плану рахунків в Україні однією з найкращих. Тому не слід шукати альтернативи. Ураховуючи різні економічні функції і роль НБУ та комерційних банків у банківській системі, розроблено два адаптованих Плани рахунків бухгалтерського обліку. При цьому використано один і той самий підхід: мультивалютність, подвійний запис за балансовими і позабалансовими рахунками, розміщення, вимоги до аналітичних рахунків, наявність рахунків для відображення операцій із нарахування доходів і витрат за всіма фінансовими інструментами, резервування і переоцінки. Така побудова Плану рахунків дає змогу вже на рівні синтетичних рахунків оцінити результативність роботи як основних фінансових інструментів, так і найбільших сегментів ринку (міжбанківського, клієнтів, центрального уряду тощо). Одночасно за допомогою нового Плану рахунків можна досить оперативно сформувати затверджену фінансову звітність.

Формування нової системи обліку передбачає структурування економічної інформації (зокрема, бухгалтерської) за напрямками і призначенням. Це необхідно зробити до початку реформування облікової системи, щоб не виникло сумнівного симбіозу, який в реальних умовах знову не гарантуватиме чіткості й достовірності інформації. Ідеться про розмежування бухгалтерського (фінансового), управлінського (внутрішньогосподарського) та податкового видів обліку. Таке бачення обліку сьогодні викликає шалений спротив і бухгалтерів-практиків, і більшості методологів та вчених. Але хоча

питання ще дискутується, зазначені види обліку в реальній економіці фактично вже існують. Прискорила хід подій поява нової редакції Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», яким водночас започатковано й податковий облік. Звичайно, серед бухгалтерів це викликало непорозуміння, особливо на початковому етапі його впровадження.

У світі практикують три основні підходи щодо цього питання:

- 1) бухгалтерський і податковий облік є абсолютно незалежними і ведуться окремо;
- 2) бухгалтерський і податковий облік наближені один до одного, використовують тотожну первинну базу та ведуться окремо;
- 3) бухгалтерський облік цілком підпорядковано потребам податкового.

Україна протягом десятиріч ішла саме третім шляхом, тому виокремлення податкового обліку в самостійний вид складно сприймається навіть суто психологічно. Але цього вимагає філософія нового податкового законодавства, до того ж первинна база для обох видів обліку передбачена одна й та ж сама.

Нині можна сміливо стверджувати: податковий облік в Україні реально існує. Своєрідним планом рахунків, його аналітичним обліком є не що інше, як сама декларація. Його формування тепер більш технічна проблема. Адже минулі півтора року переконали в безрезультатності спроб «підігнати» бухгалтерський облік під податковий – це лише ускладнювало бухгалтерський облік, знижувало достовірність його даних. Інакше не могло й бути, адже прибуток до оподаткування, обчислений у декларації, не є економічним прибутком, результатом роботи підприємства, навіть якщо припустити, що його обчислено за старою методою. Це не що інше, як певна розрахункова база для визначення однієї зі статей витрат підприємства. Кожна установа нині має реальну можливість порівняти цифри в декларації і в балансі – вони ніколи не збігаються. Адже прибуток до оподаткування формується частково з доходів і витрат, з оборотів за окремими операціями (наприклад, із цінними паперами), за окремими розрахунками, які не передбачають застосування бухгалтерських проводок, що по-різному вносяться в базу оподаткування і бухгалтерський облік. Тому слід якомога швидше змінити економічне трактування цього виду податку. Це прискорить побудову нової бухгалтерської моделі, сприятиме її ефективності.

До прискороного формування фінансового обліку в Україні змушують також часті зміни в податковому законодавстві. Чітко визначені принципи обліку всіх операцій повинні стати основою для

формування стабільного фінансового обліку. І будь-які зміни в оподаткуванні (а їх навіть протягом місяця вноситься чимало і навряд чи стане менше) не повинні впливати на нього, вони впливатимуть лише на базу оподаткування та вибір показників (рядків) у декларації. Зрештою, в Україні існує багато видів податків, кожен з яких має свою базу для нарахування та належить до складу витрат. Один із них – податок на прибуток. База його обчислення, як було зазначено вище, надзвичайно складна. Тому актуальними є пропозиції щодо її спрощення, а не вимоги узгодити норми фінансового та податкового обліку. Ці види обліку мають різне спрямування: мета першого – накопичення достовірної інформації про фінансовий стан установи; другий становить інструмент для визначення бази оподаткування.

Формування в Україні управлінського (або внутрішньогосподарського) обліку не є великою проблемою, оскільки він існував і раніше. Але його варто певною мірою вдосконалити. Зважаючи на те, що практичне ведення управлінського обліку не завжди відповідає вимогам, тоді як методологічне забезпечення обліку в Україні централізоване, доцільно було б у ході розроблення нового Плану рахунків та форм звітності на рівні ведення синтетичних рахунків бухгалтеру передбачити такий облік, який би забезпечував необхідний аналіз роботи підприємства. Для детального аналізу слід скористатися аналітичними рахунками, а в разі потреби застосувати додаткові облікові прийоми.

Стратегією реформування бухгалтерського обліку в банківській системі передбачалися саме такі підходи до систем обліку. Час підтвердив, що вони були правильними. З початку 1998 року фінансовий облік формується й адаптується на базі вищезазначених принципів, що дає змогу досить детально аналізувати роботу банку, стан його активів, зобов'язань і капіталу, ризиковість операцій.

Для створення управлінського обліку банкам запропоновано необхідний інструментарій. Мова йде про один із класів нового Плану рахунків та принципово новий підхід, що дає широкий простір для організації аналітичного обліку – про обов'язкові та необов'язкові параметри до синтетичних рахунків. За допомогою обов'язкових параметрів банки формують усю фінансову й статистичну звітність, а використовуючи необов'язкові, складають управлінську звітність.

Під час упровадження нового податкового законодавства банки отримали практичні рекомендації щодо окремого ведення податкового обліку, відбулося його організаційне становлення й технічне забезпечення. Щоб попередити критичні зауваження щодо збільшення витрат на організацію податкового обліку, зазначимо,

що йдеться про ті ж самі обсяги коштів і роботи, які б знадобилися, якби податковий облік було організовано в межах одного бухгалтерського балансу шляхом уведення додаткових рахунків для обліку валових доходів і витрат та аналітичного обліку до них.

Зважаючи на досвід застосування міжнародних норм бухобліку в банківській системі, можемо констатувати, що за умов чіткого визначення мети реформування обліку, грамотного економічного моделювання цього процесу, нормативного і методологічного його забезпечення, використання переваг діючої системи в Україні доцільно і необхідно сформувати систему обліку, гармонізовану з МСБО. Відтак поліпшиться якість управління всією економікою і кожним банком зокрема.

Правила ведення бухгалтерського обліку, як відомо, покликані вирішити низку найбільш актуальних проблем фінансового обліку. До них, передусім, належать:

- підвищення інформативності основного виду звітності (балансу) шляхом більш глибокої деталізації аналітичних рахунків, збільшення кількості балансових рахунків та їх структурної перебудови;
- стандартизація та скорочення основної фінансової звітності.

Правила бухгалтерського обліку базуються на таких основних принципах:

- безперервність діяльності – банк постійно функціонує й буде продовжувати виконувати свою діяльність у майбутньому, тобто не має наміру та потреби в ліквідації або зменшенні масштабів своєї діяльності;
- стабільність правил бухгалтерського обліку – банк повинен у своїй роботі постійно керуватися одними й тими ж самими правилами бухгалтерського обліку, крім випадків, коли сталися істотні зміни в діяльності або в правовій базі;
- передбачливість – активи та зобов'язання банку можуть бути оцінені й відображені в обліку розумно, з достатньою мірою обережності, щоб не перенести існуючі фінансові ризики, що потенційно загрожують фінансовому становищу банку, на наступні звітні періоди;
- нарахування прибутків і витрат – статті прибутків і витрат ураховуються й оцінюються протягом періоду здійснення економічних операцій незалежно від того, коли були отримані або виплачені кошти;
- дата операції – операції відображаються в бухгалтерському обліку в день їх проведення, тобто в день виникнення прав (активів) або зобов'язань (пасивів), незалежно від дати руху коштів за ними;

- роздільне відображення активів і пасивів – усі рахунки активів і пасивів оцінюються роздільно і відображаються в розгорненому вигляді;
- прийнятність вхідного балансу – залишки за балансовими рахунками на початок поточного звітного періоду повинні відповідати залишкам на кінець попереднього звітного періоду;
- перевага змісту над формою – операції відображаються відносно їх економічної суті, а не юридичної форми;
- оцінка – активи і пасиви враховуються за вартістю їх придбання або виникнення;
- відвертість – фінансові звіти повинні бути досить якісними й докладними, щоб уникнути двозначності, правдиво відображати операції банку з необхідними поясненнями щодо правил оцінки активів і пасивів;
- консолідація – банк повинен скласти зведену фінансову звітність загалом щодо банку з урахуванням своїх філій та відділень;
- значущість – у фінансових звітах повинна відображатися вся істотна інформація, важлива для ухвалення управлінських рішень.

Виходячи з даних принципів, сьогодні перед банками та фірмами – розробниками автоматизованих банківських систем стоять складні завдання адаптації прийомів і методів роботи, технологій, апаратного й програмного забезпечення під нові правила здійснення основних облікових операцій.

§ 2. Кошторисне фінансування витрат на утримання банків

Фінансування управління банків виконується відповідно до кошторисів видатків на рік з їх поквартальною розбивкою.

Побудова ринкової економіки відбувається в умовах інфляційних процесів, спаду виробництва, кризи платежів, що зменшує надходження доходів банківської системи відносно запланованих. Відповідно кошторис як основний фінансовий план – це не реальний план, а лише припущення про надходження доходів і напрямки їх використання. Нереальність запланованих надходжень доходів потребує скорочення видатків на розвиток господарства.

Важливими розрахунками до проекту для одержання видатків є обґрунтування через фінансові розрахунки доходів і видатків за кожним видом видатків і в цілому щодо господарства банку.

Такий кошторис є основним документом, що визначає загальний обсяг, цільове надходження і поквартальний розподіл коштів установи. Його формування здійснюється на підставі показників лімітної довідки про основні дані фінансово-господарської діяльності, яку вища організація направляє всім підпорядкованим установам у двотижневий термін після її затвердження, з якого й починає провадитися фінансування установи.

Кошторис складається всіма установами на календарний рік і затверджується керівниками вищих організацій не пізніше ніж через місяць після затвердження відповідного кошторису головного банку, з якого провадиться фінансування установи. Водночас із кошторисом на затвердження вищою організацією подається штатний розпис установи.

Кошторис складається з двох розділів – доходів і видатків. Дохідна частина складається з усіх дохідних джерел банківської діяльності. Видаткова містить видатки, що провадяться за рахунок асигнувань, і видатки, що фінансуються за рахунок надходжень з виділенням видатків, що провадяться установами за рахунок прибутку, який залишається в їх розпорядженні. Для прикладу розглянемо процес формування кошторису Центрального банку або банку банків.

При виконанні основної функції Центрального банку – забезпечення стабільності грошової одиниці держави – Національний банк, з одного боку, несе витрати, а можливо, і збитки. З іншого – він має безоплатні ресурси, що дає теоретичну можливість отримувати прибутки, хоча прибутковість для Національного банку має другорядне значення, оскільки він виконує функції, що не дають доходів: здійснення банківського регулювання та нагляду, розроблення грошово-кредитної політики, складання, аналіз, прогнозування платіжного балансу, виготовлення банкнот та обігових монет України, організація та проведення експертизи грошей тощо.

Вищезазначене, а також відповідальність Національного банку перед суспільством обґрунтовує потребу здійснення ефективного управлінського контролю через планування фінансової діяльності Національного банку, тобто організованого безперервного процесу, що забезпечує управління поточною і стратегічною фінансовою діяльністю Національного банку та взаємозв'язок необхідних для існування та розвитку банку видатків з наявними джерелами їх покриття.

Процес планування фінансової діяльності сприяє участі всіх підрозділів банку у визначенні конкретних цілей, дає змогу складати плани, які не мають внутрішніх суперечностей, та забезпечувати безперерійність роботи в разі кадрових змін.

Цілями кошторисного процесу в Національному банку є:

- забезпечення контролю насамперед за витратами;
- створення умов для відповідального ставлення до справи й підтримання дисципліни;
- створення стимулів і підвищення уваги до покращання загальних економічних результатів.

Кошторисний процес Національного банку ґрунтується на таких принципах:

- цілісності кошторисної системи, що забезпечується єдиною політикою Національного банку щодо проведення економічної та ефективної господарсько-фінансової діяльності банку, єдиною національною валютою, єдиними кошторисною класифікацією доходів і видатків, порядком бухгалтерського обліку та звітності. При плануванні доходів і видатків застосовується принцип обліку за методом «нарахування», який означає, що доходи і видатки відображаються в кошторисі на час їх виникнення незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів;
- збалансованості кошторису, що означає, що кошторис Національного банку має бути збалансованим за доходами і видатками:
 - у разі затвердження напрямків грошово-кредитної політики Національного банку та прийняття Верховною Радою України законодавчих актів на обмеження одержання доходів;
 - покладання на Національний банк функцій чи завдань, виконання яких призведе до зменшення грошових надходжень;
 - скорочення (обмеження) окремих видів його діяльності, що були джерелом поповнення фінансових ресурсів банку та після проведення цілеспрямованої роботи щодо скорочення адміністративно-управлінських витрат, а також вчинення заходів щодо перебудови структури центрального апарату, територіальних управлінь і установ Національного банку, підвищення ефективності витрачання кошторисних коштів, Рада Національного банку може прийняти рішення про складання прогностичних показників загального кошторису Національного банку із перевищенням видатків над доходами;
- згідно з чинним законодавством України в разі перевищення за підсумками року затверджених видатків Національного банку над одержаними доходами дефіцит покривається за рахунок Державного бюджету України наступного за звітним року;

- періодичності кошторису, яка означає, що кошторис доходів і видатків Національного банку затверджується щорічно;
- повноти внесення доходів і видатків до кошторисів, яка означає, що до кошторису належать всі доходи та видатки (як надходження та видатки від основної діяльності Національного банку, так і від інших операцій) усіх організаційних структур, що належать до системи Національного банку;
- обґрунтованості показників кошторисів, яка забезпечується складанням усіма центрами кошторисної відповідальності обґрунтувань і розрахунків за затвердженими формами та таблицями.

Основою розрахунків загального кошторису доходів і видатків Національного банку на наступний рік є засади грошово-кредитної політики Національного банку, що затверджуються Радою банку на підставі макропоказників економічного та соціального розвитку України, ураховуються основні вимоги щодо забезпечення головних завдань і функцій Національного банку, вимоги чинного податкового законодавства, а також забезпечення надходжень доходів у поточному році;

- ефективності використання коштів кошторису; це означає, що при складанні та виконанні кошторису всі учасники кошторисного процесу мають виходити з необхідності досягнення запланованих цілей із залученням мінімального обсягу коштів або досягнення максимального результату з використанням визначеного кошторисом обсягу коштів;
- недопущення кошторисної дискримінації; це означає, що всі центри кошторисної відповідальності мають рівні права на забезпечення реалізації запланованих цілей коштами кошторису;
- цільового використання, тобто неприпустимості використання коштів кошторису на цілі, що не передбачені ним, та понад затверджені суми;
- відповідальності учасників кошторисного процесу; це означає, що на кожному етапі кошторисного процесу визначається особа або структура, яка відповідає за певні дії, пов'язані з розробленням і затвердженням кошторису.

Класифікація доходів і видатків кошторису Національного банку здійснюється за трьома основними структурами:

- 1) економічною, що обумовлена економічною характеристикою операцій:
 - поточні доходи;
 - поточні видатки;
 - інвестиції;
 - плани доходів і видатків Банкнотно-монетного двору, Фабрики банкнотного паперу (м. Малин);

- 2) функціональною, що є відображенням функцій, які виконує Національний банк:
- забезпечення стабільності грошової одиниці України;
 - організація та управління обігом національної валюти;
 - розвиток і діяльність національної платіжної системи;
 - здійснення банківського регулювання й нагляду та ін.;
- 3) організаційною, що відповідає в Національному банку центрам кошторисної відповідальності.

При плануванні кошторису доходів і видатків Національного банку застосовується оперативне планування з подальшим переходом до стратегічного (3 роки) у поєднанні з оперативним.

Кошторисний період для всіх кошторисів, передбачених цим Положенням, становить один календарний рік (починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж самого року).

Принцип річного періоду виконання кошторису означає, що досягнута економія за його статтями протягом фінансового року не переноситься на наступні фінансові роки.

Відповідно до Закону України «Про Національний банк України» повноваження щодо прийняття рішень із затвердження його кошторису доходів і видатків має Рада Національного банку. За потреби Рада затверджує зміни до зазначеного кошторису.

Повноваження Правління Національного банку на всіх етапах розгляду кошторису полягають у:

- розгляді проекту загального кошторису Національного банку на наступний рік та поданні його на розгляд і затвердження Ради Національного банку;
- підготовці та поданні на затвердження Ради Національного банку можливих змін до загального кошторису поточного року;
- затвердженні кошторисів поточних доходів і видатків, кошторисів інвестицій територіальних управлінь та установ Національного банку, планів доходів і видатків Банкнотно-монетного двору та Фабрики банкнотного паперу (м. Малин) у межах показників затвердженого Радою Національного банку загального кошторису доходів і видатків.

Заступник Голови Національного банку, якому підпорядкований Фінансовий департамент, має такі повноваження і зобов'язань з прийняття рішень щодо кошторису Національного банку:

- розгляд узагальненого першого варіанту кошторису Національного банку;
- прийняття рішення щодо внесення змін (у межах затверджених річних показників) до підстатей кошторисів та планів доходів і видатків.

Фінансовий департамент визначає порядок планування доходів і видатків кошторису Національного банку України, забезпечує координування робіт з виконання кошторису та здійснює центральну функцію його супроводу. З цією метою департамент:

- розробляє процедуру формування кошторису;
- уточнює структуру фінансових позицій кошторису Національного банку та окремих підрозділів фінансового менеджменту;
- розглядає, аналізує, перевіряє, узагальнює, вносить на розгляд керівництва, Правління, Ради Національного банку всі питання, що пов'язані з розглядом, затвердженням, внесенням змін до кошторисів;
- готує прогнозовані відомості про сальдо кошторису банку на наступний рік і подає їх на розгляд Правління та Ради Національного банку; доводить до центрів кошторисної відповідальності показники кошторису після його затвердження в цілому Радою Національного банку; забезпечує разом з Департаментом бухгалтерського обліку ведення кошторисної номенклатури.

Департамент бухгалтерського обліку:

- встановлює єдині правила бухгалтерського обліку в системі Національного банку;
- разом з Фінансовим департаментом забезпечує ведення кошторисної номенклатури.

Центри кошторисної відповідальності після проведення всіх необхідних розрахунків та обґрунтувань подають проекти кошторисів у визначеному порядку на розгляд Національного банку та відповідають за дотримання лімітів доведених їм кошторисів.

Підготовку проекту кошторису та контроль за дотриманням затверджених сум у центрах кошторисної відповідальності здійснюють фінансові служби та окремі службові особи, зобов'язані виконувати визначені їх службовими обов'язками певні функції та завдання щодо кошторису.

Відповідальність за правильність формування та використання коштів відповідно до затверджених показників кошторисів покладається на керівників центрів кошторисної відповідальності.

Формування планових показників загального кошторису Національного банку, який подається на розгляд Правління Національного банку, здійснює Фінансовий департамент.

Організація цієї роботи проводиться за етапами і в строки, визначені в календарному плані формування кошторису банку.

Кошториси поточних доходів і видатків, кошториси інвестицій, плани доходів і видатків затверджуються на рік з поквартальною розбивкою.

Фінансування Національного банку, його структурних підрозділів і філій без затвердженого та доведеного в установленому порядку кошторису забороняється.

Практично кожний державний чи комерційний банк використовує у своїй діяльності кошторисний порядок визначення доходів і видатків та чіткого контролю за виконанням кошторисів за всіма структурними підрозділами і в цілому щодо банку.

Для більш оптимального збалансування кошторису доходів і видатків та забезпечення витрат на заробітну плату в першу чергу виділяються кошти для забезпечення виплати зарплати, у тому числі і за рахунок прибутку від госпрозрахункової діяльності.

Запровадження кошторису витрат і жорсткий контроль за використанням коштів за кожною статтею видатків – вимушені дії, спричинені дефіцитом доходів і необхідністю проведення комплексу заходів щодо економного використання коштів.

Особливого контролю потребує використання коштів на будівництво банківських установ та їх капітальний ремонт.

Для будівництва як специфічної галузі характерні такі особливості: порівняно тривалий період будівництва, будівництво провадиться тільки на основі проектно-кошторисної документації, затвердженої у визначеному порядку. Проектно-кошторисна документація містить проектне завдання з кошторисно-фінансовими розрахунками та робочі креслення з кошторисом.

Проектне завдання розробляється з метою визначення основних технічних рішень, що забезпечують досягнення високих техніко-економічних показників як у ході будівництва, так і в процесі експлуатації побудованих основних фондів. На стадії розроблення проектних завдань за показниками та нормативами визначається кошторисна вартість будівництва об'єктів.

Залежно від призначення та складу будівництва проектування виконується в одну, дві або три стадії.

При проведенні будівництва нескладних у технічному плані об'єктів застосовується одностадійне проектування. У такому разі проект містить коротку пояснювальну записку, генеральний план, робочі креслення із кошторисами до них, а також зведені кошторисно-фінансові розрахунки за окремими роботами та витратами.

При проектуванні будівництва, розрахованого на дві стадії, яке нині досить поширене, розробляються проектні завдання з кошторисно-фінансовими розрахунками до них, робочі креслення й кошториси до них. Для будівництва у три стадії розробляються проектні завдання, технічні проекти, де уточнюються дані проектних завдань і робочих креслень. Але незалежно від того, в якому порядку

провадиться проектування будівництва, невід'ємною частиною проекту є кошторис, що складається на основі робочих креслень, де визначаються грошові кошти, необхідні для виконання будівельних робіт за окремими напрямками будівництва та об'єктами. Кошториси необхідні для обліку виконаних обсягів робіт та розрахунків між замовником і підрядчиком.

Фінансування об'єктів будівництва провадиться за такими принципами:

- наявність коштів на будівництво, затверджених у кошторисі;
- наявність проектно-кошторисної документації, затвердженої у встановленому порядку;
- цільове використання коштів у межах, затверджених щорічними і кошторисними асигнуваннями за фактично виконані обсяги робіт.

Одним з найважливіших напрямків вдосконалення господарсько-фінансової діяльності банку в частині економії грошових коштів, передбачених у кошторисах на будівництво, капітальний і поточний ремонт, господарські витрати та інші цілі, є організація і проведення спеціалізованих конкурсів (тендерів) на виконання різноманітних робіт, надання послуг або поставку дорогого обладнання.

Як правило, проведення такого конкурсу організує відповідний замовник – банк. При проведенні подібного конкурсу він гарантує всім його учасникам рівні умови та об'єктивне визначення переможця на основі заздалегідь визначених методик і критеріїв оцінки, поданих претендентами пропозицій.

Для проведення конкурсу банк повинен чітко й однозначно сформулювати свої вимоги до потенційного виконавця у вигляді замовлення, яке потім передається претендентам, що мають відповідну кваліфікацію, досвід виконання подібних робіт, гарну репутацію, а також здатні забезпечити виконання замовлення за прийнятну ціну. Відповідність претендента вказаним вимогам визначається попереднім відбором, що відбувається за суворо визначеними правилами на основі поданої претендентами і зібраної з додаткових джерел інформації. При цьому важливо зазначити, що розроблення претендентами попередніх проектів (тендерних пропозицій) банком не фінансується.

Для розв'язання поставлених при проведенні конкурсу завдань замовник створює спеціалізований тендерний комітет, на який покладаються обов'язки з дотримання тендерних процедур, вибір переможця конкурсу на основі всебічного аналізу поданої претендентами інформації та документації.

Процедура визначення переможця подібного конкурсу повинна повністю виключати або по можливості мінімізувати вплив

випадкових факторів і суб'єктивність в оцінці пропозицій, що надійшли від претендентів. Тому завдання визначення переможця конкурсу повинне ґрунтуватися на суворій формалізації і параметризації інформації, що надається претендентами. Розгляд даних, що надійшли від претендентів, на основі застосування суворого інформаційного аналізу за заздалегідь створеними алгоритмами дозволить однозначно встановити переможця попереднього етапу конкурсу.

Завдання виконання такого інформаційного аналізу на основі даних, що є в розпорядженні тендерного комітету, впливає з його основних прав, до яких передусім належать:

- право отримувати у відповідних службах замовника всю необхідну для проведення конкурсу інформацію;
- залучати у випадку необхідності для роботи в тендерному комітеті інших працівників і консультантів;
- у межах затвердженого кошторису здійснювати необхідні для проведення конкурсу витрати;
- залучати на договірній основі для аналізу поданої інформації сторонніх експертів і консультантів.

Отже, обов'язки тендерного комітету охоплюють:

- організацію проведення конкурсу відповідно до чинного законодавства, встановлених тендерних процедур і термінів, за умови забезпечення рівних умов для всіх претендентів, об'єктивний вибір переможця конкурсу;
- збереження конфіденційності інформації, отриманої від претендентів у ході проведення конкурсу.

Розглядаючи основні права й обов'язки тендерного комітету, слід зазначити, що вся його діяльність у межах наданих йому повноважень є класичною схемою інформаційної системи, де як вхідна інформація використовуються відомості, подані претендентами на попередньому етапі конкурсу, плюс дані, зібрані замовником про претендентів самостійно. Після відповідного оброблення на виході цієї інформаційної системи формуються дані про претендентів, відсортовані за принципом пріоритетності й переваги представленої початкової і розрахованої інформації, отриманої в результаті інформаційного аналізу.

Унаслідок вищевикладеного питання вдосконалення організації господарсько-фінансової діяльності банку на основі проведення конкурсів на виконання робіт або послуг слід розглядати як складову частину всього інформаційного забезпечення діяльності банківської установи.

Організація процесу збору попередньої інформації про учасників конкурсу і аналіз поданої на конкурс інформації повинен спиратися на використання сучасних інформаційних технологій.

Процедура проведення тендера регламентується чинним законодавством і відповідними нормативними документами. Розглядаючи формальну методологію проведення подібних конкурсів, важливо зазначити найбільш істотні моменти, що можуть бути алгоритмізовані і автоматизовані без втрати суті процедури в межах суворой відповідності встановленим правилам проведення тендера.

До таких правил можна віднести:

- збір підписаних відповідальною особою претендента базових документів для заповнення порівняльних таблиць (пропозиції, прайс-листи, рекламні матеріали);
- складання й заповнення порівняльних таблиць;
- аналіз порівняльних таблиць на основі заздалегідь визначених критеріїв;
- визначення переможця конкурсу.

Процес попереднього відбору переможця конкурсу є прикладом аналітичної роботи банку, покликаної більш чітко організувати його фінансову діяльність, заощадити кошти, забезпечити високу якість виконання робіт і послуг.

На відміну від операційної аналітична робота банку стосується практично всіх сторін його діяльності. Тому чітка організація такої роботи можлива лише за умови комплексного й цілісного підходу.

Як окремий випадок виконання інформаційного аналізу на замовлення спеціалізованих підрозділів і служб банку можна розглядати проведення за завданням тендерного комітету попереднього оцінювання якості поданих на конкурс тендерних пропозицій.

У межах процесу управління діяльністю будь-якого банку, який складається з процедур оцінки поточного стану банку і його аналізу, ухвалення на цій основі управлінських рішень, їх впровадження і контролю, прогнозування та планування майбутнього стану банку (далі цикл управління повторюється), адекватне оцінювання і обґрунтований вибір виконавця як великих, так і малих проектів у межах господарсько-фінансової діяльності банку відіграють істотну роль.

Алгоритмізація процесу проведення конкурсів на виконання великих контрактів на всіх його етапах дасть банку можливість не тільки впорядкувати власне процедуру проведення конкурсу, але й зробити її більш доступною й зрозумілою як для замовника, так і для претендентів. Це дозволить використати більш раціональні підходи до ухвалення рішення про виявлення переможця конкурсу, дозволить визначити нові методики проведення подібних процедур у майбутньому. Параметризація найбільш важливих критеріїв і системи показників при проведенні тендерів дозволить органі-

зувати процес накопичення та систематизації необхідної інформації, яка може бути багато разів використана тендерним комітетом банку під час наступних конкурсів.

Узагальнення інформації, зібраної в межах проведення тендерів, у вигляді самостійної інформаційно-аналітичної системи не може розглядатися як найбільш раціональний спосіб автоматизації даної процедури. Зібрана та систематизована таким чином інформація повинна розглядатися як складова частина загальної інформаційної інфраструктури банку. У такому вигляді інформація може бути багато разів використана не тільки в деякому специфічному аспекті, але й з іншою метою, в комбінації з іншими завданнями аналітичної діяльності банку.

Наявність в банку спеціалізованої аналітичної служби з широким спектром діяльності, що охоплює фундаментальний і технічний аналіз стану фінансових ринків, аналіз результатів діяльності самого банку, аналіз фінансового становища контрагентів, а також розв'язання інших завдань інформаційного аналізу, є на сучасному етапі розвитку банківських інформаційних систем надзвичайно важливим завданням.

У загальному випадку наявність в банку структурованої інформаційно-аналітичної служби дає можливість провести практично повний аналіз існуючих грошових потоків, поточного стану його господарсько-фінансової діяльності і підтримувати повну процедуру аналізу та прогнозування всіх фінансових операцій банку, починаючи вже з етапу попереднього їх розгляду.

Як відомо, будь-яка інформаційна система, що виконує систематизацію і перероблення деяких масивів інформації покликана звільнити людину від нераціональних витрат часу, пов'язаних з необхідністю виконання безлічі рутинних операцій. Як вихідну інформацію такі системи дають користувачу систематизовані дані, що полегшують процес ухвалення рішення в тій чи іншій сфері діяльності людини. Тому, говорячи про автоматизацію ухвалення рішення за результатами проведеного конкурсу на виконання робіт або послуг, необхідно мати на увазі, що остаточне рішення щодо визначення переможця конкурсу буде приймати тендерний комітет.

Повністю виключити суб'єктивність остаточних оцінок при інших рівних результатах проведеного інформаційного аналізу неможливо. Але ці оцінки, без усякого сумніву, будуть спиратися на більш глибоке й достовірне оброблення інформації, здійснене на основі чіткої відповідності методиці проведення порівняльного аналізу вихідних даних, поданих учасниками конкурсу.

§ 3. Удосконалення планування доходів і видатків Національного банку України

Сьогодні відбувається збільшення як комплексності (глобалізація, диверсифікація і т.ін.), так і динаміки (нові продукти й процеси, потоки інформації) процесів, що є складовими частинами змін структури, які відбуваються у всьому світі. Це обумовлює збільшені вимоги до координації та управління при одноразовому скороченні часу на прийняття рішення. Основою для швидкого прийняття рішення є забезпечення повною й актуальною інформацією.

Система R/3 фірми SAP пропонує для цього інтегроване рішення на основі організаційно-економічних заходів, що можуть використовуватись в усіх банківських сферах.

Метою впровадження проекту SAP R/3 з планування доходів і видатків Національного банку України є створення єдиної інформаційно-довідкової системи для введення планових показників, їх консолідації та оперативного одержання інформації шляхом одночасного оброблення єдиної бази даних планування всіма структурними підрозділами Національного банку України.

Упровадження цієї системи сприяє централізованому контролю та обробленню даних, повній прозорості інформаційних потоків планування, дає можливість підвищити якість звітності, чітко розподілити функції та повноваження.

Для планування доходів і видатків використовується модуль «Контролінг», через об'єкти якого створена загальна структура місць виникнення витрат, ієрархія видів доходів і видатків.

Розвиток проекту передбачає поетапне впровадження інших модулів системи: «Управління матеріальними потоками», «Облік основних засобів», «Управління персоналом», «Технічне обслуговування і ремонт обладнання», що дасть можливість введення планових показників через використання вихідної інформації кожного із зазначених модулів.

Організація робіт з планування доходів і видатків Національного банку України в автоматизованій системі SAP R/3 ґрунтується на вимогах Положення про порядок планування доходів і видатків у системі Національного банку України.

Планування доходів і видатків в системі R/3 здійснюється за такими етапами:

- 1) збирання та підготовка інформації для початку планування;
- 2) заповнення таблиць обґрунтування;
- 3) введення планових показників з таблиць в систему;

- 4) консолідація планових показників усієї системи Національного банку України;
- 5) коригування кошторисів:
 - блокування версій; копіювання (створення додаткових версій);
 - коригування центральним апаратом планових показників;
 - порівняння версій;
 - коригування заявочної версії;
- 6) затвердження кошторисів центрів кошторисної відповідальності в системі R/3;
- 7) розподіл центрами кошторисної відповідальності запланованих витрат між місцями виникнення витрат.

Перший етап планування наступного фінансового року починається на рівні підрозділів, відповідальних за формування окремих статей кошторису територіальних управлінь, установ, навчальних закладів. Ці ж самі підрозділи збирають статистичні показники, з використанням яких плануються дані за таблицями.

Складені цими підрозділами таблиці обґрунтування планових показників доходів і видатків на паперових носіях подаються для узагальнення відділам (службам) фінансового та кадрового забезпечення (у центральному апараті – Фінансовому департаменту).

На другому етапі планування працівником відділу (служби) фінансового та кадрового забезпечення узагальнюються і систематизуються одержані від підрозділів дані за статтями кошторису. Після цього вибираються необхідні форми таблиць обґрунтування з централізованого довідника системи.

На третьому етапі відбувається введення з таблиць обґрунтування в систему планових показників в розрізі видів доходів і видатків за кожним місцем виникнення витрат.

Після закінчення терміну введення планових показників відбувається їх консолідація на рівні всієї системи, що є *четвертим етапом* планування. Введені в систему центром кошторисної відповідальності планові показники за всіма статтями кошторису вважаються версією 1 кошторису.

П'ятим етапом є узгодження кошторису шляхом створення різних його версій:

- версія 2 – використовується для зберігання планових показників заявочної компанії;
- версія 3 – використовується центральним апаратом для змінення планових показників.

Цей етап планування починається з блокування центральним апаратом версії 1, що свідчить про завершення заявочної компанії. Дата блокування визначається центральним апаратом в регламенті робіт з планування.

Після блокування версії 1 на рівні центрального апарату здійснюється її копіювання у версії 2 і 3. При цьому версія 2 – історична, версія 3 – робоча.

У версії 3 Фінансовим департаментом коригуються планові показники за статтями кошторисів центрів кошторисної відповідальності. Після закінчення коригування версія 1 деблокується для здійснення коригування планових показників центрами кошторисної відповідальності.

Центрами кошторисної відповідальності порівнюються версії 1 і 3, визначаються відхилення між ними, у межах яких здійснюється коригування планових показників.

За необхідності повторного узгодження кошторису коригування версій здійснюється в аналогічному порядку.

Шостим етапом планування є затвердження кошторисів центрів кошторисної відповідальності.

Центром кошторисної відповідальності після затвердження його кошторису здійснюється розподіл витрат, що планувалися за окремим місцем виникнення витрат, між іншими місцями виникнення витрат, що є *сьомим етапом* планування.

Для планування в системі R/3 побудована стандартна ієрархія, що складається з:

- *організаційної структури груп MBV* (місця виникнення витрат), що відображає центри кошторисної відповідальності Національного банку України;
- *структури груп технічних MBV*, що відображає наявні основні фонди центрів кошторисної відповідальності.

Вищим рівнем ієрархії є Національний банк України.

Нижчий рівень ієрархії складається з чотирьох груп MBV. Кожна з цих груп (крім групи MBV – Центральний апарат) є ієрархією центрів кошторисної відповідальності. Група MBV – Центральний апарат у цілому є центром кошторисної відповідальності.

Кожний центр кошторисної відповідальності є також групою MBV, що складається з груп MBV та окремих MBV, якими можуть бути залежно від ієрархії департаменти, самостійні управління, відділи, сектори.

Кожному MBV загальної структури присвоєний шестизначний код, в якому:

- перший символ є ознакою групи МВВ чи МВВ і позначається відповідно літерою «Н» чи «Р»;
- другий символ є ознакою груп МВВ (центрів кошторисної відповідальності):
 - «НО» – Національний банк України;
 - «Н1» – Центральний апарат;
 - «Н3» – Установи;
 - «Н4» – Банкотно-монетний двір;
 - «Н5» – Фабрика банкотно-паперу (м. Малин);
 - «Н8» – Навчальні заклади;
 - «Н9» – Територіальні управління;
- третій символ є ознакою груп МВВ (територіальних управлінь):
 - «Н9А» – Вінницьке територіальне управління;
 - «Н9В» – Волинське територіальне управління;
 - «Н9С» – Дніпропетровське територіальне управління.

Інші символи коду відображають належність окремих МВВ до відповідної групи МВВ.

Окремі види видатків: комунальні, орендні платежі, витрати на охорону, придбання паливно-мастильних матеріалів, деякі види податків тощо – плануються за окремими об'єктами обліку. Такими об'єктами обліку є будівлі, споруди, транспорт, земельні ділянки, основні засоби та інше. Ці об'єкти обліку об'єднані в структуру технічних МВВ, що також побудована за принципом ієрархії та складається з п'яти загальних груп:

- Група МВВ – Будівлі та споруди.
- Група МВВ – Автотранспорт.
- Група МВВ – Комп'ютерна техніка.
- Група МВВ – Земельні ділянки.
- Група МВВ – Інші основні засоби.

Кожна з цих груп МВВ, у свою чергу, складається з груп МВВ нижчого рівня. Найнижчим рівнем цієї ієрархії є окремий елемент основних фондів.

Для планування в системі R/3 побудована стандартна ієрархія видів витрат. Вищим рівнем ієрархії є Національний банк України. Нижчий рівень ієрархії складається з трьох груп:

- 2 – витрати з капітальних вкладень та інших інвестицій;
- 6 – доходи;
- 7 – витрати.

Усі доходи і видатки Національного банку за кошторисною номенклатурою систематизовані за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності та організаційної структури. Кожному

виду доходів і видатків відповідно до кошторисної номенклатури присвоєний десятизначний код за принципом:

- *перші чотири символи* – ознака балансового рахунку бухгалтерського обліку Національного банку доходів чи видатків;
- *п'ятий символ «К»* – ознака контрольного розряду;
- *шостий символ* – ознака внутрішньобанківського рахунку;
- *останні чотири символи* – відображають ієрархію видів доходів і видатків за кошторисною класифікацією.

З метою систематизації даних планування та формування різнопланових звітів МВВ загальної структури можуть об'єднуватися в альтернативні ієрархії. В альтернативні ієрархії також можуть об'єднуватися й види видатків. Варіантом створення альтернативної ієрархії є угруповання окремих видів видатків за функціональною ознакою. Також альтернативні ієрархії можуть створюватися при розподілі видатків між МВВ. Упровадження системи створення альтернативних ієрархій є прерогативою Центрального апарату Національного банку України.

Розподіл видатків, запланованих за окремим МВВ, між різними МВВ можна здійснювати як за плановими значеннями, так і з використанням статистичних показників. Перелік статистичних показників виконується централізовано і за необхідності зміни критеріїв розподілу доповнюватиметься іншими показниками.

Дані за статистичними показниками щодо окремих МВВ подаються відповідними структурними підрозділами центрів кошторисної відповідальності працівнику відділу (служби) фінансового та кадрового забезпечення для заведення в систему.

Для визначення планових показників за статтею кошторису працівник відділу (служби) фінансового та кадрового забезпечення використовує з робочої папки таблиці обґрунтування до статті, заповнює та зберігає їх.

Папка статті може містити одну таблицю (ст. 5.2.4 «Орендні (лізингові) платежі» або декілька таблиць рівнозначних («Витрати на проїзд», «Витрати на проживання», «Витрати на добові») та одну загальну (ст. 3.2.1 «Витрати на підготовку кадрів та підвищення кваліфікації»).

Залежно від сутності доходів чи видатків застосовуються різні підходи до їх планування, що передбачене формами таблиць обґрунтування, а в системі – відповідними екранами планування (форматами планування).

При заповненні таблиць обґрунтування дотримуються таких правил:

- у таблицю обґрунтування заносяться коди доходів, витрат чи МВВ відповідно до кошторисної номенклатури;
- якщо формою таблиці передбачений розрахунок планових показників певного виду доходів чи витрат щодо МВВ (наприклад, «Основна заробітна плата»), у колонку «Місце виникнення витрат» заносяться повні назви МВВ відповідно до структури;
- якщо формою таблиці передбачений розрахунок планових показників щодо видів доходів чи витрат (наприклад, «Відсоткові доходи», «Комісійні витрати»), у колонку «Види доходів» чи «Види витрат» заносяться їх повні назви відповідно до структури;
- якщо формою таблиці передбачений розрахунок планових витрат за їх видами та щодо МВВ (наприклад, «Витрати на обслуговування телекомунікацій та системи електронної пошти»), у колонку «Види витрат» заноситься кожний вид витрат, а в колонку «Місце виникнення витрат» заносяться назви МВВ цього виду витрат;
- якщо формою таблиці передбачений розрахунок витрат за кожним МВВ (наприклад, «Канцелярські витрати»), у колонку «Місце виникнення витрат» заносяться поступово назва МВВ, а в колонку «Види витрат» заносяться види витрат, що за ним виникають.

При зміні форм таблиць центральним апаратом оновлюється папка «Шаблони таблиць», з якої нові форми таблиць переносяться центром кошторисної відповідальності до робочої папки. З папки «Шаблони таблиць» можна скопіювати таблицю й за необхідності відновити її форму.

Для консолідації планових показників за доходами і видатками дані з заповнених таблиць заносяться працівником відділу (служби) фінансового та кадрового забезпечення в систему.

На цьому етапі впровадження системи планові показники з таблиць заносяться в систему загальними значеннями. Можливе також детальне планування.

Оскільки у системі R/3 всі структурні підрозділи Національного банку України визначені як місця виникнення витрат, планування доходів за ними здійснюється з від'ємним значенням.

Залежно від періодичності одержання доходів і здійснення видатків при їх плануванні в системі зазначаються відповідні платіжні місяці або тільки річна сума, що автоматично розбивається рівними частками за періодами. За необхідності рівні частки коригуються в бік збільшення або зменшення.

Зміна планових показників після коригування версій виконується аналогічно до процедури їх введення. У системі фіксується

історія змін введених показників, що дає можливість переглянути хронологію й величину змін.

Розподіл витрат, що планувалися за окремим МВВ (технічної або організаційної структури), між різними МВВ здійснюється з метою одержання об'єктивної аналітичної інформації щодо витрат на їх утримання.

Витрати, які планувалися за окремим МВВ, розподіляються між різними МВВ після затвердження кошторису. У цій операції МВВ, на якому акумулювалися витрати, названий «МВВ-відправник», а МВВ, між якими розподілятимуться витрати, – «МВВ-одержувач».

§ 4. Правила визнання доходів і витрат Національного банку України та бухгалтерського обліку доходів і витрат за послугами

Правила визнання доходів і витрат Національного банку України та бухгалтерського обліку доходів і витрат за послугами, що надає або отримує Національний банк України, розроблені відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», міжнародних стандартів та національних положень бухгалтерського обліку.

Порядок бухгалтерського обліку відсоткових та комісійних доходів і витрат за операціями з фінансовими інструментами регулюється відповідними нормативно-правовими актами Національного банку.

Правила ґрунтуються на основних принципах бухгалтерського обліку та фінансової звітності, зокрема:

1. *Нарахування та відповідність доходів і витрат*; для визначення фінансового результату звітного періоду необхідно порівняти доходи звітного періоду з витратами, що були здійснені для отримання цих доходів. При цьому доходи і витрати відображаються в бухгалтерському обліку під час їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів.
2. *Обачність*; це застосування в бухгалтерському обліку таких методів оцінки, що мають запобігати заниженню оцінки зобов'язань та витрат і завищенню оцінки активів і доходів.
3. *Превалювання сутності над формою*; операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми.

Дохід від операцій з фінансовими інструментами та послугами має визнаватися за ступенем завершеності операції на дату складання балансу, якщо результат операції може бути точно оцінений.

Результат операції може бути точно оцінений за наявності таких умов:

- можна точно розрахувати суму доходу;
- є ймовірність одержання доходу;
- ступінь завершення операції на дату складання балансу може бути точно визначений;
- витрати в результаті виконання операції та необхідні для її завершення можна точно розрахувати.

Між сторонами – учасниками операції укладається угода, де передбачаються права та обов'язки сторін, терміни виконання, умови розрахунків та сума за угодою, що дає змогу точно розрахувати дохід або витрати за операцією.

Якщо на дату нарахування неможливо визначити очікуваний за останні 2–3 дні місяця дохід, наприклад, комісійні за інкасаторські послуги, розрахунково-касове обслуговування, зароблений у звітному місяці, то визнання такого доходу здійснюватиметься в наступному місяці або коригуючими проводками відповідно до нормативно-правових актів Національного банку.

Якщо дохід не може бути точно розрахований, то він має визнаватися в розмірі понесених витрат, що підлягають відшкодуванню, або за касовим методом, якщо витрат не було.

Дохід за операцією визнається тільки тоді, коли є ймовірність його отримання.

Якщо дохід не може бути точно розрахований і відсутня ймовірність відшкодування зазначених витрат, то дохід не визнається, а зазначені витрати визнаються як витрати звітного періоду.

У деяких випадках ймовірність надходження доходу може бути відсутня до часу його отримання або до моменту появи цієї ймовірності. Якщо після визнання доходу існує ймовірність його неотримання, то внесена до доходу сума визнається як витрати, а не як коригування суми доходу. Віднесення на витрати здійснюється відповідно до нормативно-правових актів Національного банку.

Залежно від сутності операції ступінь її завершеності визначається різними способами, а саме:

- визначенням виконаної роботи (складанням двостороннього акта про виконані роботи);
- визначенням питомої ваги обсягу послуг, наданих на певну дату, у загальному обсязі послуг, які мають надаватися;

- визначенням питомої ваги зазначених витрат у загальній очікуваній сумі витрат за операцією. Сума витрат, здійснених на певну дату, містить тільки ті витрати, що відображають обсяг наданих послуг на цю саму дату.

Якщо послуги надаються шляхом невизначеної кількості дій протягом терміну дії угоди, то дохід визнається на основі методу рівномірного нарахування за цей період (крім випадків, якщо інший метод краще визначає ступінь завершеності операції).

Якщо за операцією з надання послуг певна дія є більш значна порівняно з іншими, то визнання доходу відкладається до часу виконання цієї дії.

Дохід не може бути визнаний, якщо неможливо точно розрахувати витрати за операцією. За таких обставин уже отримана сума коштів визнається як зобов'язання і обліковується за рахунками кредиторської заборгованості до часу визнання доходу.

Витрати, що неможливо пов'язати з доходом певного періоду, відображаються як витрати того звітного періоду, в якому вони були здійснені.

Доходи і витрати в іноземній валюті нараховуються у валюті, яка передбачена угодою, та відображаються за рахунками класів 6 і 7 у гривневому еквіваленті за офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату нарахування з використанням меморандного рахунку 8000 «Позиція банку за іноземною валютою та банківськими металами».

Залишки за рахунками нарахованих доходів і витрат в іноземній валюті переоцінюються під час кожної зміни офіційного валютного курсу в загальному порядку переоцінки іноземної валюти.

Суми доходів і витрат, одержаних та сплачених авансом в іноземній валюті, за монетарними статтями переоцінюються під час кожної зміни офіційного валютного курсу та відображаються за рахунками класів 6 і 7 за офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату визнання доходів і витрат.

Суми доходів і витрат, одержаних та сплачених авансом в іноземній валюті, за немонетарними статтями не переоцінюються та відображаються за рахунками класів 6 і 7 за офіційним курсом гривні до іноземних валют на дату операції (одержання та сплати авансу).

Облік нарахованих та сплачених доходів і витрат за послугами здійснюється за такими рахунками:

- 2700 «Витрати майбутніх періодів»;
- 2715 «Дебіторська заборгованість за податками та обов'язковими платежами»;
- 2719 «Інша дебіторська заборгованість за господарською діяльністю банку»;

- 2745 «Дебіторська заборгованість за послугами, що надані банком»;
- 2770 «Нараховані доходи за розрахунково-касове обслуговування»;
- 2778 «Інші нараховані доходи»;
- 2779 «Прострочені інші нараховані доходи»;
- 2980 «Сумнівна заборгованість за іншими нарахованими доходами»;
- 2990 «Резерви під заборгованість за іншими нарахованими доходами»;
- 4629 «Транзитний рахунок за іншими операціями»;
- 4700 «Доходи майбутніх періодів»;
- 4715 «Кредиторська заборгованість за податками та обов'язковими платежами»;
- 4719 «Інша кредиторська заборгованість за господарською діяльністю банку»;
- 4745 «Кредиторська заборгованість за послугами, що отримані банком»;
- 4778 «Інші нараховані витрати»;
- 6110 «Комісійні доходи за послугами СЕП та електронної пошти»;
- 6111 «Комісійні доходи за операціями з розрахунково-касового обслуговування»;
- 6112 «Комісійні доходи від діяльності інкасаторської служби»;
- 6113 «Комісійні доходи за наданими консультаційними послугами»;
- 6119 «Комісійні доходи за іншими наданими послугами»;
- 6199 «Інші комісійні доходи»;
- 6720 «Зменшення резервів за нарахованими доходами»;
- 7199 «Інші комісійні витрати»;
- 7300 «Витрати на міжнародні телекомунікаційні та інформаційні послуги»;
- 7301 «Витрати на послуги для мережі передачі інформації»;
- 7304 «Витрати на послуги та обслуговування телефонного зв'язку»;
- 7410 «Витрати на комунальні послуги»;
- 7720 «Відрахування в резерви під нараховані доходи»;
- 9620 «Неотримані нараховані доходи»;
- 9911 «Контррахунок для рахунків розділів 96–98».

У допоміжних комп'ютеризованих підсистемах обліку за рахунками класів 6 і 7 здійснюється відокремлено облік нарахованих, але неотриманих доходів і несплачених витрат та отриманих доходів та сплачених витрат.

Нарахування доходів і витрат та відображення їх у бухгалтерському обліку здійснюється не рідше ніж один раз на місяць.

Умови нарахування та сплати доходів і витрат передбачаються угодою між банком і контрагентом відповідно до сутності операції.

Послуги можуть надаватися або отримуватися одноразово, безперервно, поетапно та до досягнення результату.

До доходів або витрат за одноразовими послугами належать, наприклад, комісії за послугами валютного обміну.

Доходи і витрати за цими послугами визнаються в тому звітному періоді, в якому послуги надаються або отримуються.

До доходів або витрат за безперервними послугами належать, наприклад, комісії за послугами інкасаторської служби, розрахунково-касове обслуговування, інформаційно-розрахункове обслуговування в системі електронних платежів Національного банку, за послугами системи електронної пошти Національного банку тощо.

Доходи і витрати за цими послугами визнаються щомісяця протягом усього строку дії угоди про надання або отримання послуг.

До доходів або витрат за послугами, що надаються поетапно, належать, наприклад, комісії з надання консультацій, які згідно з річними або безстроковими угодами надаються поетапно.

Доходи і витрати за цими послугами визнаються після завершення кожного етапу операції протягом дії угоди про надання або отримання послуг.

До доходів або витрат за послугами з обов'язковим результатом належать:

- комісії за послугами, надання або отримання яких лише повною мірою приведе до результату, передбаченого угодою;
- комісії за послугами, що надаються протягом певного періоду і вважаються виконаними лише після закінчення цього періоду, за умови досягнення результату, передбаченого угодою, – консультаційні послуги тощо.

Доходи або витрати за цими послугами визнаються за фактом надання або отримання послуг або за фактом досягнення передбаченого угодою результату на дату оформлення документа, що підтверджує надання або отримання послуг.

Доходи і витрати за тими послугами, що підлягають оподаткуванню і за якими передбачений облік ПДВ, відображаються такими проводками:

а) *нарахування:*
доходів:

Дт	Кт	Примітка
	Доходи	Сума нарахованих доходів
2770, 2778	4715	Сума ПДВ

витрат:

Дт	Кт	Примітка
Витрати		Сума нарахованих витрат
2715/2	4778	Сума ПДВ

*б) здійснення розрахунку:
отримання коштів:*

Дт	Кт	Примітка
Рахунок платника	2770, 2778	Сума отриманих нарахованих доходів

сплата коштів:

Дт	Кт	Примітка
4778	Рахунок отримувача	Сума сплачених нарахованих витрат

в) у разі надходження платежу, сума якого не відповідає сумі нарахованих доходів:

помилково нараховано суму, що менша, ніж належить до звіт-ного періоду:

Дт	Кт	Примітка
Рахунок платника	4629	Сума зарахованих коштів
2770, 2778	Доходи	Сума донарахованих доходів
	4715	Сума ПДВ
4629	2770, 2778	Сума отриманих нарахованих доходів

отримано коштів більше, ніж нараховано доходів за звітний період:

Дт	Кт	Примітка
Рахунок платника	4629	Сума зарахованих коштів
4629	2770, 2778	Сума отриманих нарахованих доходів, що належать до звіт-ного періоду
	4700	Сума доходів майбутніх періодів, отриманих авансом (точно розрахована сума)
	4719, 4745	Сума кредиторської заборгованості за отриманими авансами
4629	4715	Сума ПДВ

визнання доходів звіт-ного періоду, що були отримані раніше:

Дт	Кт	Примітка
4700, 4719, 4745	Доходи	Сума доходів

г) перерахування авансу:

Дт	Кт	Примітка
2700		Сума витрат майбутніх періодів, сплачених авансом (точно розрахована сума)
2719, 2745	Рахунок отримувача	Сума дебіторської заборгованості за сплаченими авансами
2715/2		Сума ПДВ

визнання витрат звітного періоду:

Дт	Кт	Примітка
Витрати	2700, 2719, 2745	Сума витрат

д) при неотриманні коштів за нарахованими доходами у строк, передбачений угодою:

Дт	Кт	Примітка
2779	2770, 2778	

е) при віднесенні заборгованості за нарахованими доходами до категорії сумнівної відповідно до нормативно-правових актів Національного банку:

Дт	Кт	Примітка
2980	2770, 2778, 2779	

ж) формування резервів на покриття можливих витрат за нарахованими доходами відповідно до нормативно-правових актів Національного банку:

Дт	Кт	Примітка
7720	2990	Сума витрат за нарахованими доходами

з) при отриманні коштів за заборгованістю за нарахованими доходами, за якими були сформовані резерви:
на суму погашення заборгованості:

Дт	Кт	Примітка
Рахунок платника	2770, 2778, 2779, 2980	Сума отриманих коштів

одночасне зменшення резервів на суму погашення заборгованості:

Дт	Кт	Примітка
2990	6720	Сума отриманих коштів

к) при погашенні суми заборгованості за нарахованими доходами за рахунок створеного резерву відповідно до нормативно-правових актів Національного банку:

Дт	Кт	Примітка
2990	2770, 2778, 2779, 2980	Сума використання резервів

одночасно:

Дт	Кт	Примітка
9620	9911	Сума неотриманих нарахованих доходів

л) при надходженні платежу за неотриманими нарахованими доходами, списаними за рахунок резерву:

отримання коштів:

Дт	Кт	Примітка
Рахунок платника	6720	Сума отриманого доходу

списання сум отриманих нарахованих доходів:

Дт	Кт	Примітка
9911	9620	Сума отриманого доходу

м) нарахування доходів за сумнівною заборгованістю здійснюється поза балансом до часу надходження суми в порядку відшкодування або до часу списання згідно з чинним законодавством України та нормативно-правовими актами Національного банку;

н) при списанні сум неотриманих нарахованих доходів:

Дт	Кт	Примітка
9911	9620	Сума списаної заборгованості

У разі врахування доходів або витрат за касовим методом за послугами, що надаються або отримуються на нерегулярній основі, облік здійснюється за такою схемою:

при отриманні коштів:

Дт	Кт	Примітка
	Доходи	Сума отриманого доходу
Рахунок платника	4715	Сума ПДВ

при сплаті коштів:

Дт	Кт	Примітка
Витрати		Сума сплачених витрат
2715/2	Рахунок отримувача	Сума ПДВ

Надання або отримання послуг може здійснюватися шляхом обміну подібними за призначенням та однаковими за справедливою вартістю послугами. За такими операціями дохід не визнається.

У разі обміну послугами, які не мають однакової справедливої вартості, дохід визначається за справедливою вартістю одержаних або таких, що підлягають одержанню послуг, зменшеною на суму переданих грошових коштів та їх еквівалентів або збільшеною на суму одержаних грошових коштів та їх еквівалентів.

Якщо справедливу вартість одержаних послуг або таких, що підлягають одержанню, визначити неможливо, то дохід визначається за справедливою вартістю наданих послуг.

Підвищення ефективності фінансової бухгалтерії банків в умовах роботи в системі SAP R/3

§ 1. Система SAP – основна система ведення бухгалтерського обліку в країнах Європейської Ради

Сучасна й ефективна система фінансової бухгалтерії повинна задовольняти вимоги, що ставляться до обліку та звітності.

У той час, як увага законодавців зосереджена на складанні звітів, а увага акціонерів, кредиторів, співробітників, громадськості – на отриманні інформації, основу ефективного контролінгу діяльності банку становить вирішення питань контролю й планування.

Порядок звітності визначається законодавством. Згідно з ним бухгалтерський облік повинен ураховувати як інструкції, що діють в німецькомовних країнах (наприклад, GOSB = Принципи ведення бухгалтерського обліку), так і розпорядження, що випливають із процесу гармонізації, який відбувається в межах Європейського союзу. Зрозуміло, що система R/3 відповідає також вимогам, що ставляться до звітності в англомовних країнах (відповідно до GAAP), а також законодавчим вимогам, що висуваються в інших, економічно розвинених країнах (за станом на 1995 р. 41 країна). За допомогою системи FI гарантується виконання даних правил (для окремих країн потрібна сертифікація). Тим самим задовольняється важлива вимога до застосування системи в міжнародному масштабі.

В інтегрованих системах звітність достатньою мірою визначається автоматизованим оновленням даних банківських операцій у логістиці та автоматично викликає проводки (з урахуванням суспільно-правових і податкових кордонів).

Обмін даними між Національним банком і комерційними банками також здійснюється більш інтенсивно електронним шляхом. Забезпечення інформацією утворює чітке визначення розвитку банківської системи та процесів.

За допомогою чітко структурованих даних, що посилаються, і правил може здійснюватися автоматичне оброблення навіть у разі неповної інформації (наприклад, вирівнювання платежів). Оброблення вручну виконується тільки як виняток.

За допомогою функції SAP Workflow виконується визначення завдань, що періодично виникають і розподіляються за місцями оброблення та контролюються за строками.

Бухгалтерський запис всіх банківських операцій здійснюється відповідно до принципу документування і дозволяє виконувати перевірку від балансу аж до окремого документа. Уже безпосередньо після проводки цих операцій на екрані можуть оброблятися рахунки, оборотні відомості, а також проводиться аналіз балансу і звіту про прибуток і збитки.

Повне документування також одночасно є й основою для всеохоплюючої та інтегрованої системи контролінгу. Тільки докладна інформація про всі банківські операції забезпечує постійний контроль на всіх оперативних і стратегічних рівнях. За допомогою системи ФІ сфери контролінга банки своєчасно забезпечуються інформацією.

Для досягнення своїх цілей головна бухгалтерія використовує план основних рахунків, що є єдиним для банків. Якщо одночасно повинні задовольнятися як вимоги, встановлені НБУ, так і специфічні вимоги, прийняті в банках, то в цьому випадку можуть використовуватися паралельні плани основних рахунків. За допомогою моделей планів основних рахунків SAP полегшує користувачу ухвалення рішення на основі даних правил. У будь-який час плани основних рахунків можуть бути скориговані індивідуально.

Для підготовки закриття року або місяця використовуються автоматичні функції для переоцінки іноземної валюти, для перерозподілів, растрування кредиторської і дебіторської заборгованості за життєвими циклами, що залишилися, і т.ін.

Баланси можуть розрізнятися за типами (сальдовий баланс, баланс руху майна і капіталів) або за цілями (баланси до певної дати, закриття року). Модуль ФІ дозволяє робити це за допомогою ведення різних версій балансу. Президент, Уряд можуть також отримувати відомості про положення справ у НБУ з відповідною мірою деталізування.

Збір даних повинен бути актуальним і не мати пропусків. Ці вимоги стосуються також і релевантних для бухгалтерії операцій оперативних систем логістики та персоналу. Система SAP за допомогою вибору бухгалтерського рахунку виконує проводку операцій логістики у фінансовій бухгалтерії в режимі реального часу.

Нарівні з бухгалтерськими книгами, рахунками і документами важливими критеріями ведення бухгалтерського обліку є організаційні структури. Вони поділяють підрозділи НБУ відповідно до суспільно-правових, податкових вимог і вимог менеджменту.

Присвоєння всіх релевантних банківських операцій даним організаційним одиницям у формі явних або неявних контрировок спричиняє як оновлення бухгалтерських книг (наприклад, відповідно до традиційного управління обліком і звітністю FI-SL), так і ведення фактичних значень на інтегрованих об'єктах контролінгу (CO) (місце виникнення витрат, носій витрат, місце виникнення прибутку й т.ін.).

Використання в системі звітності організаційних понять SAP визначається структурою НБУ на даний момент і стратегіями на майбутнє.

Балансова одиниця є центральною організаційною структурою фінансової бухгалтерії, що управляє опублікуванням балансу і звіту про прибуток і збитки, у нашому прикладі – Національний банк України і комерційні банки.

Якщо розглядати фінансову бухгалтерію з точки зору International Account Standarts (IAS), то центральною концепцією є правова одиниця, або одиниця, що зводить баланс. Однією з принципів вимог, що ставляться до такої одиниці, яка зводить баланс, є опублікування балансу і звіту про прибуток і збитки (звіт П/З). У системі SAP одиницею, що зводить баланс, є балансова одиниця. Вона являє собою центральну організаційну структуру, що відіграє інтегруючу роль при відстеженні даних обліку й звітності, що належать до численних сфер банківської діяльності. Головна книга як центральний елемент інтеграції пропонує широкий спектр можливостей для зовнішнього обліку й звітності. За допомогою відкритого інтегрованого потоку даних і роботи, зручної для користувачів, значною мірою спрощується процес пошуку правильних рішень фінансових питань і задовольняються вимоги, що ставляться до сучасної системи обліку й звітності.

За допомогою інтегрованої Головної книги навіть при виконанні господарських процесів, що є загальними для фірми, існує доступ до даних структурних підрозділів.

Відповідно до міжнародних правових вимог, що ставляться до бухгалтерії (IAS, GAAP, GOB і т.п.), здійснюється проводка в Головній книзі за допомогою різних планів основних рахунків. Це відбувається як у центральному, єдиному в технічному аспекті середовищі, так і в розподілених системах. Гнучке оформлення звіту за будь-якими структурами балансу робить можливим простий розгляд релевантних даних на необхідному рівні ущільнення.

У Головній книзі проводки можуть бути класифіковані. Це дозволяє генерувати різноманітні ракурси даних, що ведуться в різних балансових одиницях на основі принципу документування.

За допомогою балансової одиниці як найменшої організаційної одиниці зовнішнього обліку й звітності можна відобразити повну, замкнену фінансову бухгалтерію. Балансова одиниця утворюється, як правило, з урахуванням податкової, правової, фінансово-бухгалтерської точок зору або точки зору торгового права і в більшості випадків відповідає також самостійній у правовому відношенні балансовій одиниці з точки зору правових норм, вона може бути утворена також і на основі інших критеріїв.

Вона може відображати також і несамотійний у правовому відношенні підрозділ, якщо для даного підрозділу необхідно робити окремі аналітичні звіти, наприклад, у національній валюті. При цьому облік виконується на основі принципу документування.

Модуль F1 послідовно орієнтується на принцип документування. Тим самим кожна господарська операція зберігається в системі у вигляді документа проводки, що належить до операції. Документ утворює закриту й зв'язану одиницю. Він є носієм даних, що ведуть до сальдо і окремих позицій. Документ виконує функції:

- непрямого джерела даних для складання балансу;
- транспорту даних для інших функцій, таких як місце виникнення витрат, замовлення, проект;
- носія даних для оперативної обробки допоміжного бухобліку, як наприклад, числа, нагадування.

Єдина структура документа, однозначні правила проводки і суворі перевірки форми й змісту гарантують, що кожний документ проводки ввійде в систему тільки в коректному вигляді і в повній формі. Тим самим забезпечується зведення стану рахунків і підсумкових даних модуля F1 до правильно проведених окремих документів.

Для обробки за єдиними критеріями різноманітних господарських операцій модуль F1 пропонує:

- стандартизовану структуру документа з єдиними правилами проводки та введення даних;

- велику кількість індивідуальних параметрів залежно від мети введення документа.

Документ містить заголовок з даними, дійсними для всього документа (номер документа, дата документа й т.ін.) і будь-яке число позицій документа для створення відповідної операції (сума, рахунок, додаткові контировки і т.д.).

Уже проведені документи можуть бути додатково змінені. Ті поля, що ведуть до оновлення сальдо рахунків, змінюватися не можуть.

До них, наприклад, належать: сума проводки, конто, код проводки, фінансовий рік, сума податку.

Для деяких полів можливість їх зміни залежить від того, які компоненти впроваджені в доповнення до модуля фінансової бухгалтерії. Для всіх інших полів користувач сам може визначити правила, що встановлюють, чи можуть змінюватися поля, коли і яким чином це змінення може бути здійснене. Так може бути встановлено, що певні додаткові контировки можуть змінюватися тільки доти, поки період проводки документа залишається відкритим для проводки. Як тільки відбувається закриття місяця і дані передаються у власні системи для аналізу, зміна цих даних забороняється. Це здійснюється за допомогою настройки параметрів системи.

Функції зміни документа відповідають тим функціям, що існують для перегляду документа і основних рахунків. Є всі можливості для пошуку й сортування. За умови наявності відповідних повноважень можна швидко перейти від режиму перегляду до функції зміни, не втрачаючи при цьому вибраного ракурсу.

Довершена логіка документа як базис даних усіх окремих операцій і оновлень сум виконує одну з основних вимог принципу належного ведення бухгалтерії за допомогою запам'ятовуючого пристрою (GOS). У межах установлених користувачем вимог він може швидко й зручно виправляти документи, забезпечуючи при цьому правильність підтвердження проводки.

Для диференційованого відображення різноманітних цілей з урахуванням законодавчих аспектів, а також аспектів, пов'язаних з потоком вартостей і організацією проводки, у модулі FI пропонується гнучка структура Головної книги.

Кожна банківська операція повинна бути однозначно описана на основі таких параметрів:

- *вид документа* (вид банківської операції, зберігання документа). Вид документа містить контрольні дані, що дозволяють управляти різними документами;
- *код проводки* (вигляд введення даних). Код проводки визначає, чи є позиція документа проводкою з дебету чи

проводкою з кредиту. Він встановлює, на який тип рахунку здійснюється проводка (бухгалтерський рахунок Головної книги, особистий рахунок) і який вигляд буде мати екран для введення даних;

- *номер документа*. Кожний документ має певний номер, який присвоюється або системою (внутрішній номер), або користувачем (зовнішній номер). У кожному випадку системою гарантується те, щоб номер документа давався лише один раз. Визначення інтервалів діапазону номерів залежно від вигляду банківської операції дозволяє правильно зберігати різні види документів;
- *вид і форма будь-якого змісту котирування* (умови платежу/додаткового контировки).

Модуль FI пропонує всі можливості для управління документом. Дозволяється й виконання проводок за будь-який минулий період. Якщо проводка документа вже виконана, то її дані можуть переглядатися, змінюватися, сторнуватися і архівуватися на будь-якому рівні деталізування, від аналізу звіту до окремого документа. При цьому весь документ постійно розглядається як єдине ціле, тобто ні на одній з фаз роботи взаємозв'язок його елементів не зникає.

У системі SAP План рахунків як схема структури для запису грошових потоків, визначених в обліку й звітності, представлений трьома функціями:

- *як оперативний План рахунків*. Він містить рахунки, що використовуються системою щодня. Тим самим всі оперативні операції можуть бути систематизовані в масштабах усього банку на основі одних і тих самих критеріїв. Фінансова бухгалтерія і облік витрат працюють з тим самим Планом рахунків;
- *як локальний План рахунків*. Він містить рахунки, необхідні для виконання правових вимог. Завдяки їм дані бухгалтерії можуть бути представлені відповідно до специфічних для країни, заздалегідь заданих критеріїв порядку ведення бухгалтерії. Позиції даного Плану рахунків виводяться з оперативного Плану рахунків;
- *як План рахунків банку*. Він містить всі рахунки, дійсні всередині всього банку. Завдяки йому дані бухгалтерії можуть бути підготовлені і представлені відповідно до вимог зовнішньої звітності. Позиції даного Плану рахунків виводяться з оперативного Плану рахунків.

Можливість визначати різні Плани рахунків дозволяє виконувати гнучкі аналітичні звіти. Дані бухгалтерії при цьому можуть готуватися на великій кількості рівнів відповідно до ієрархії.

Щоденні проводки документів виконуються за номерами рахунків з оперативного плану рахунків. Таким чином, операції всередині можуть бути стандартизовані. При цьому вимоги, що ставляться до аналітичних звітів зі сторони, не ігноруються.

Для того, щоб під час організації Плану рахунків врахувати різні інтереси, модуль FI пропонує в централізованих організаціях визначати єдиний, як правило, максимальний план основних рахунків на рівні НБУ. Він є дійсним для всіх підрозділів і структурних одиниць.

Будь-який рахунок, за яким здійснюється проводка, визначений в Головній книзі і містить дані, що описують його функцію. Ці дані зберігаються в основному записі рахунку. Вони управляють створенням і проводкою господарських операцій за рахунком, а також обробленням даних проводки.

Основні дані основного рахунку поділяються на дві зазначені нижче сфери:

- 1) *сферу плану основних рахунків*. Дана сфера містить інформацію, дійсну для всього основного запису (як наприклад, номер основного рахунку, назва рахунку, бухгалтерський рахунок результатів, бухгалтерський рахунок наявності). Крім цього, тут містяться дані, що керують створенням основного запису в балансовій одиниці (як наприклад, група рахунків, оформлення екрана);
- 2) *сферу, специфічну для балансової одиниці*. Дана сфера містить дані, що керують створенням банківських операцій на відповідному рахунку і управлінням рахунком у відповідній балансовій одиниці (наприклад, валюта, категорія податку, контрольний бухгалтерський рахунок, перегляд окремих позицій, управління відкритими позиціями).

Для оброблення основних записів існують окремі функції для створення, змінення та перегляду. Повноваження на ці функції надаються співробітникам залежно від завдань, що стоять перед ними. Кожний новий основний запис присвоюється групі бухгалтерських рахунків. Вони поділяють основні рахунки за такими критеріями:

- *нумерація рахунку*. Певній групі бухгалтерських рахунків, що мають загальні атрибути (наприклад, банківські рахунки, контрольні рахунки) слід заздалегідь привласнити діапазон номерів, до якого повинні належати номери рахунків основного запису;
- *вигляд інтерфейса користувача*. Для кожної групи основних рахунків користувач може визначити, які атрибути є обов'язковими, а які можуть використовуватися за вибором.

Атрибути, які не потрібні, можуть бути приховані. Таким чином, повинні вводитися тільки ті дані, які характеризують рахунок.

Модуль FІ для створення основних даних основних рахунків пропонує різні методи, за допомогою яких у системі може легко й просто відображатися необхідний план основних рахунків. При цьому підтримуються всі стадії роботи – від копіювання готових планів рахівниць до створення власного плану рахунків:

- *копіювання плану рахунків.* Уже існуючі плани рахунків можна копіювати і змінювати відповідно до своїх вимог;
- *метод використання зразка.* Рахунки з потрібного плану рахунків присвоюються рахункам існуючого плану рахунків. Потім усі рахунки створюються в системі автоматично. Цей метод є найбільш оптимальним, якщо рахунки зі стандартної поставки копіюються з новими назвами й номерами;
- *копіювання даних.* Основні дані основних рахунків можуть бути перенесені в модуль FІ з іншої системи;
- *модель рахунку.* За допомогою моделі рахунку можуть бути заздалегідь задані значення для атрибутів, що при створенні рахунку будуть скопійовані. Цей метод є найбільш оптимальним, якщо необхідно заздалегідь задати атрибути основних рахунків для декількох балансових одиниць.

Окремі основні дані можна змінювати, блокувати або видаляти протягом фінансового року. Окремі атрибути можуть бути доповнені або створені нові основні рахунки. При цьому в розпорядженні користувача є гнучка функція пошуку, за допомогою якої пошук може вестися в будь-яких об'єктах. Правильність ведення основних даних забезпечується синхронним занесенням в журнал усіх даних, що вводяться.

Для огляду всіх відкритих, вирівнених і вже створених позицій рахунку в розпорядженні є функція перегляду окремих позицій. Користувач може задати сам, які дані до окремої позиції повинні бути виведені на екран. Але ракурс уже підготовленого списку позицій може бути швидко змінений. За допомогою будь-яких сортувань (за присвоєнням, номером документа, датами вирівнювання і т.п.) відповідні окремі документи можуть інтерактивно вибиратися, варіюватися і підсумовуватися. Завдяки тому, що на екрані запиту в розпорядженні користувача є функції пошуку й підсумовування, перегляд всіх позицій не потрібний. Функції перегляду окремих позицій використовуються в таких сферах:

- у рахунку в балансовій одиниці;
- у групі рахунків в балансових одиницях (робочий список).

Зі списку окремих позицій у будь-який момент можна перейти до перегляду документа.

Для інформативного аналізу балансу й звіту про прибутки та збитки істотне значення мають різні форми порівняння фактичних показників з плановими.

Тому центральне місце в модулі займає планування, що характеризується такими властивостями: охоплює балансову одиницю і номер основного рахунку, є повністю деталізованим за аспектами періоду, містить усі релевантні параметри, зберігається в різних версіях.

У середині балансової одиниці планування здійснюється за рахунком. Основу планування утворює структура балансу й звіту про прибутки та збитки. У стандартній системі створюються приклади, наведені у вигляді деревоподібної структури і завдяки цьому легко змінні. Планові значення можуть вводитися для таких сфер: всієї структури звіту про прибутки та збитки, секторів сфери.

Введені планові показники можуть автоматично розподілятися, періодизуватися, посилатися, переноситися та копіюватися. Вони можуть бути легко подані у вигляді альтернативної версії та використовуватися для порівняння. Модуль автоматизує операцію планування за параметрами, що пропонуються користувачу за замовчуванням. Крім того, можна легко доповнювати, переписувати й вибирати дані. Це забезпечує ефективне планування на всіх рівнях.

Кожна операція, релевантна для проводки, повинна вводитися у відповідному підрозділі банку за всіма діючими правилами проводки. Тільки на місці походження даних можна точно, надійно й повністю зафіксувати та записати всю необхідну інформацію. Незалежність даних, що при цьому виникає, призводить у кінцевому підсумку до контролю над усіма одиницями.

Необхідність виконання проводок у Головній книзі виникає:

- при оперативних операціях (наприклад, відпуск матеріалу викликає проводку відпуску) при активній інтегрованій системі управління матеріальними потоками SAP;
- при операціях проводки в допоміжних книгах (надходження основних коштів в основному капіталі) при активній інтегрованій системі бухгалтерського обліку основних засобів SAP;
- на основі контрирування в Головній книзі операцій при активній системі Головної бухгалтерії.

Одночасно враховується взаємозв'язок з контролінгом і його компонентами. Обсяг і вид інтегрованих систем визначають, тим самим, принципи введення, контрировки та оновлення господарських операцій. Вирішальним при цьому є те, що документи

проводки, які містять початкові дані й контрировки з операцій, шляхом застосування допоміжної бухгалтерії синхронно знаходять своє вираження в Головній книзі.

Допоміжні бухгалтерії цілком і повністю інтегровані з Головною бухгалтерією на рівні основних даних, змінних даних, системи звітності.

Інтеграція основних даних поширюється нарівні з тим, що використовується як єдине ціле планом рахунків, і на всі елементи контрировки допоміжних бухгалтерій, включаючи облік витрат. Це означає також загальне використання параметрів основних даних і взаємну перевірку правильності змісту і термінів дії.

Інтеграція даних проводки виражається передусім у централізованій базі даних документів, де зберігаються всі змінні дані; у кореспондуючих окремих позиціях допоміжних бухгалтерій з оригіналами змісту та контрировок основних документів.

Загальне використання бази даних означає:

- створення та ведення даних без надмірності;
- однозначне документування й методи перевірки в будь-який час;
- вільний доступ до всіх додатків, що повністю настроюються відповідно до вимог користувача;
- система звітності та інформаційна система.

Інтеграція даних виявляється передусім у безперервному об'єднанні всіх потоків документів господарської операції шляхом передачі та копіювання заданих понять контрировки.

Істотним є те, що при цьому всі допоміжні книги можуть бути пов'язані одна з одною. Саме тут і виявляється основна перевага повної інтеграції даних, що підтримується на рівні окремої операції. Кожна оновлена банківська операція автоматично актуалізується в усіх відповідних організаційно-економічних аналітичних звітах. Таким чином, таке автоматичне забезпечення даними є гарантією актуального й взаємопов'язаного обліку і звітності та контролінгу.

План рахунків зі своїми первинними рахунками основних засобів і бухгалтерськими рахунками наявності утворює центральний з точки зору техніки проводки зв'язок між Головною книгою та відповідними допоміжними книгами. Універсальний принцип книги, що стосується контрольних рахунків, означає, що кожна окрема банківська операція одночасно відображається й у допоміжній книзі як окрема позиція, і в Головній книзі на підсумковому рівні за допомогою присвоєного рахунку наявності.

Таке узгоджене оновлення здійснюється автоматично і гарантує, що:

- Головна і допоміжні книги можуть бути вивірені в будь-який момент часу;
- за допомогою допоміжних книг можна виконати інтегрований перегляд звітів з балансу і звіту про прибутки та збитки, розгорнений аж до окремих документів;
- кожна операція проводки внаслідок свого впливу на баланс і результат відразу ж відбивається в фінансовій інформаційній системі;
- наслідки кожної операції проводки в балансі та результат можна побачити в фінансовій інформаційній системі.

Для того, щоб раціонально, без помилок і повністю, ввести, як правило, великий і диференційований обсяг даних бухгалтерського підприємства, система містить ряд засобів введення даних і автоматичних процесів. Велика частка цих функцій індивідуально настраюється в повноваженнях користувача відповідно до завдань кожного співробітника.

Для підтримки введення документа використовуються, зокрема, такі засоби:

- технічні засоби введення даних: збереження даних, неповне введення документа з доповненням і коригуванням, проводка статистичних пам'ятних позицій, копіювання значень за замовчуванням (дата, стан бухгалтерського рахунку);
- техніка посилянь: копіювання даних з проведених документів, моделей документа або континировок зі зміною/доповненням за вибором;
- автоматичні проводки: довгострокові проводки, похідні проводки (сконто, податок на додану вартість);
- функції контролю: формальні перевірки полів і перевірки змісту полів, перевірка контрольних сум.

Закриття дня складаються без додаткових операцій проводки. Після виконання введених проводок отримують такі дані:

- стан бухгалтерських рахунків з точністю до дня за окремими позиціями і даними оборотів;
- дані бухгалтерського обліку за один або декілька днів проводки, підготовлені хронологічно або відсортовані індивідуально.

Видача документів із реєстрацією в журналі є важливою функцією перевірки та вивіряння введення поточних даних бухгалтерського підприємства і підтримує закриття окремих періодів з точки зору належного обмеження змісту проводки. У принципі можливо для кожної балансової одиниці й області рахунків визначити два відкритих періоди проводки.

У межах закриття місяця модуль дозволяє робити періодичну підготовку даних бухгалтерського обліку для закриття року.

За допомогою низки стандартних програм можна:

- поновлювати реєстр бухгалтерського рахунку на вирівняні позиції;
- складати повний журнал проводок з будь-якими можливостями для вибору й сортування;
- здійснювати вивіряння окремих значень документа з підсумковими записами;
- реорганізувати й архівувати документи.

Так, рахунки й окремі позиції готуються для програм закриття в межах закриття року. У цілому всі функції щодо закриття року можна використати і для закриття місяця або кварталу.

Закриття року може здійснюватися, виходячи із закриття місяців, але не обов'язково. Цілу низку спеціальних програм готують окремі позиції та рахунки, за якими виконані проводки до закриття року.

Важливими кроками при коригуванні балансу є:

- закриття періоду проводки;
- оцінка відкритих позицій і сальдо в іноземних валютах;
- растрування вхідних і вихідних платежів (включаючи всі відкриті позиції) за термінами оплати;
- визначення кредиторів у ролі дебіторів або дебіторів у ролі кредиторів;
- проводка переоцінок, коригувань і розмежувань;
- роздрукування балансу й звіту про прибутки та збитки.

Ціла низка звітів у режимі реального часу підтримує роботи із закриття на всіх фазах, аж до готового балансу і звіту про прибутки та збитки. Це суми проводок, реєстр контокорентного рахунку, сальдо рахунків наявності з багаторазовим перенесенням також і після початку нового фінансового року, постійне узгодження перенесень сальдо при проводках у минулий фінансовий рік.

Інші стандартні звіти, що стосуються і контокорентних рахунків і використовуються для контролю та аналізу, слугують сполучною ланкою між поточним бухгалтерським обліком банку і закриттям звітного періоду. Усі звіти можуть бути в будь-який час затребовані в діалоговому режимі.

У межах Головної книги важливими аналітичними звітами є: виписки з рахунків; баланс/звіт про прибутки та збитки; Головна книга; податкова декларація; журнал документів; суми проводок; журнал окремих позицій; реєстр контокорентних рахунків; список основних рахунків.

§ 2. Введення спеціальних реєстрів для забезпечення фінансовою бухгалтерією чіткого аналізу й звітності

У розпорядженні користувачів, що впроваджують облік і звітність системи SAP в інтегрованому вигляді, є численні аналітичні звіти для кожного додатку. У фінансовій бухгалтерії ними є класичні аналізи рахунків і заключні звіти. У більшості випадків основу для цього становлять основні рахунки з даними оборотів (дебет/кредит і сальдо за кожний місяць). В обліку витрат у користувачів у розпорядженні є аналітичні звіти за сферами відповідальності або колекторами витрат (замовлення/проект). Тут же місячні платежі доповнюються підбиттям банківських підсумків за періодами, а також розкладками та розподілами відповідно до кодів перерахунку.

За допомогою спеціальних реєстрів користувач отримує в розпорядження додаткову систему звітів, що дозволяє йому розширити класичне поняття рахунку специфічними вимогами банку. За допомогою комбінації величин (полів) різних додатків для аналізу обороту або звітності банку можуть створюватися адаптовані до специфіки банку форми підбиття підсумків, які потім можуть бути швидко й гнучко проаналізовані. Користувач може використовувати всі поля, службовців у бухгалтерії або в інших системах, що поставляються для звичайних і додаткових контрировок як ознаки при підбитті підсумків і, тим самим, для специфічної для системи звітності. Вимоги до такої системи звітності, як правило, дуже різноманітні й відмінні з точки зору тимчасового рівня (рік, квартал, місяць, тиждень, день).

Для аналізу обороту за тиждень або за день користувач може відповідним чином оновлювати деталізовані суми. За датою операції система визначає період оновлення сум для кожного реєстру. Тим самим у різних бухгалтерських книгах операція може бути присвоєна різним періодам.

Реєстр може, наприклад, містити лише ту інформацію, яка необхідна для складання щотижневих звітів з обороту; дані про відповідні господарські операції одночасно можуть надходити і в інший реєстр, що містить інформацію для складання щомісячних балансів. Так, ведення одного реєстру виконується для 52 періодів проводки, а іншого – для 12 періодів проводки. За допомогою спеціальних реєстрів користувач може визначити для фінансового року більше 365 періодів проводки, за допомогою яких він, безсумнівно, зможе отримувати точні щоденні звіти.

Підсумкові суми, що оновлюються в спеціальних реєстрах, складаються в основному прямо або непрямо з даних про банківські

операції, введені в різних підрозділах банку. Ці дані надходять у спеціальні реєстри відразу ж або періодично. Крім того, дані можуть доповнюватися із зовнішніх систем, що передають значення через стандартні інтерфейси в бухгалтерські книги.

Під час передавання даних у спеціальні реєстри відбувається багатостороння перевірка з метою забезпечити узгодженість даних за всією системою. Це досягається завдяки тому, що основні дані з постачальних систем використовуються разом з їх параметрами, якщо для розширення континговки застосовують такі поняття: рахунок, місце виникнення витрат, виріб і т.д. Це означає, що в попередніх системах необхідні для підведення підсумків величини використані або навіть унесені в обов'язковому порядку.

Користувач установлює, які банківські операції призводять до оновлення спеціальних реєстрів: проводки з фінансової бухгалтерії, операції у сфері управління грошовими потоками, кредитними ресурсами та ін. При цьому вирішується питання, які бухгалтерські книги, щодо якої операції і яким чином слід оновлювати. На основі правил і комбінації залежностей від поля, які користувач визначає сам, здійснюються перевірка операцій, підсумовування даних і накопичення даних однієї або кількох бухгалтерських книг. Користувач має можливість здійснювати оновлення даних відразу або періодично.

При інсталяції кількох компонентів SAP велика частина призначених для спеціальних реєстрів даних автоматично передається з інших додатків. Однак іноді виникає необхідність в прямому введенні даних: наприклад, при зборі статистичної інформації або при консолідуючій проводці. У цей час для збору даних в розпорядженні користувача є спеціальна функція. Дані вводяться у формі документів і після цього знаходяться в спеціальних реєстрах. Вони можуть бути ідентифіковані окремо від інших даних за допомогою відповідних індикаторів.

Для обробки даних, що копіюються із зовнішніх систем, спеціальні реєстри використовують стандартні інтерфейси. Копіювання необхідне в тих випадках, коли зовнішні дані повинні бути об'єднані з даними SAP або коли спеціальні реєстри встановлюються незалежно від інших додатків SAP. Як системи, що незалежно працюють, спеціальні реєстри знаходять застосування в банківській системі.

Оскільки в спеціальних реєстрах користувач може вирішувати сам, які операції, яким чином і коли він хоче оновлювати, то, зрештою, вивіряться залежить також від нього.

Для підтримки виконання вивіряння пропонується стандартна програма порівняння реєстрів (порівняння реєстра даних оборотів основних рахунків з реєстром, визначуваним користу-

вачем). Спеціальні реєстри автоматично копіюють дані з інших систем SAP або з будь-яких не-SAP-систем. Вони вибирають їх відповідно до специфічних для галузі вимог.

За допомогою існуючих у спеціальних реєстрах функцій розкладки і розподілу може автоматично проводитися розкладка або розподіл сум і кількостей з об'єктів-відправників (фактичні та планові значення показників) на об'єкти-одержувачі. Базою для розподілу можуть бути фіксовані суми, фіксовані відсоткові ставки або будь-яке значення з підсумкових файлів спеціальних реєстрів.

При розкладці або розподілі система розрізняє два основних види:

- 1) *розподіл усередині однієї величини*. Наприклад, місце виникнення витрат «Управління» може бути кредитоване, і дебетовані інші місця виникнення витрат;
- 2) *розподіл за додатковими величинами* (новим рівнем деталізації). Так, наприклад, фінансові витрати групи витрат розподіляються на наступний рівень деталізування окремих департаментів.

У межах обох видів розподілу можуть виокремлюватися три методи розподілу:

- 1) у випадку з методом «Фіксована сума розподілу» користувач визначає суми, на які повинні бути дебетовані окремі об'єкти-одержувачі. У відправника дана сума вартостей списується з рахунку;
- 2) у випадку з методом «Фіксована частка розподілу» кожний об'єкт-одержувач дебетується на фіксовану частку (відсоткову ставку) суми, що розподіляється;
- 3) у випадку з третім, динамічним, методом сума, що розподіляється, може бути виявлена системою автоматично. Вона визначається на основі значень, підсумовуваних у базі даних спеціальних реєстрів.

Вознаках можна виявити окремі значення, інтервали або набори значень.

У зв'язку з цим істотним елементом спеціальних реєстрів є поняття SET (набір, сет). Визначення набору має вирішальне значення також і для системи звітності, планування і для всіх правил обробки реєстрів. Набір описує будь-яку структуру змісту даних і їх зв'язок один з одним.

Так, прості цифрові поняття, наприклад, банківські рахунки, ієрархії місць виникнення витрат, багатоступінчаті зв'язки окремих банків, можуть пояснюватися обмеженою за змістом частковою кількістю всього обсягу даних. Потім змісти наборів можуть бути збережені і використовуватися в межах зазначених функцій.

§ 3. Планування і звітність – основа визначення завдань діяльності користувача та контроль за їх виконанням в системі SAP

Якщо спеціальні реєстри використовуються як інструмент контролю, то в цьому випадку нарівні з накопиченими фактичними даними система вимагає для порівняння також і відповідні планові значення. Планові дані створюються в системі не щодо окремої операції, а вводяться як загальні значення для одного чи кількох періодів. У разі необхідності вони розподіляються за періодами за допомогою різних функцій. Тому для введення планових даних необхідні інші технології та функції, ніж ті, що застосовуються для введення фактичних даних.

Звичайно, специфічний для банку процес планування охоплює період часу – лаг. Користувач виходить при цьому з основних дат і завдань, що визначають діяльність з планування. Встановлення даних кордонів задається системою у формі параметрів планування. Вони забезпечуються однозначним ідентифікатором, і в будь-який час можуть бути викликані під цим ім'ям. Вони описують основи планування користувача і значення за замовчуванням для планування. Потім за допомогою цих значень користувач може працювати протягом усього періоду планування. Крім того, параметри планування, пов'язані з профілем повноважень. Останній визначає, які параметри планування дозволено застосовувати конкретному користувачу.

У параметрах планування зберігаються такі дані: база введення, ключ розподілу (стандартний або визначений користувачем), одиниця вимірювання введення (сотня, тисяча, мільйон), запланована кількість десятиричних розрядів, версія планування, об'єкти.

Під час планування окремі параметри планування можуть бути тимчасово змінені, щоб у будь-який час забезпечити необхідну гнучкість.

Звичайно, суми і кількості необхідно вводити щорічно або щоквартально і потім за допомогою одного або кількох ключів розподіляти за періодами – місяць, квартал, рік. Для різних об'єктів планування (суми оборотів, витрати за змістом персоналу і т.д.) уявляється можливим застосовувати різні ключі розподілу. Визначений один раз ключ знаходиться в розпорядженні також і для інших об'єктів. Так, наприклад, планування групи видатків на заробітну плату можна здійснювати за допомогою специфічного для групи видатків «Зарплата» ключа розподілу або за допомогою стандартного ключа. Цей ключ може бути використаний також і для планування місць утворення витрат у територіальних управліннях НБУ.

Ці ключі розподілу зберігаються в системі і можуть, тим самим, використовуватися в наступних періодах або версіях планування. Таким чином, загальні показники за рік можуть зручно і відповідно до ситуації в банку розподілятися на окремі періоди планування. Разом з цим користувач може вводити показники безпосередньо для кожного періоду (вручну).

Введення планових значень підтримується параметрами планування, а всередині них – спеціально визначеною структурою зборуданих. Тим самим може бути встановлений рівень планування (наприклад, сфера місця виникнення витрат), що відрізняється від рівня контитування фактичних даних (наприклад, місця виникнення витрат).

При плануванні користувач діє в межах своїх параметрів планування і за допомогою функцій розподілу (рівномірний розподіл і т. п.) і ключів розподілу (наприклад, робочі дні в кожному місяці) розподіляє річні загальні суми. У разі необхідності значення, що створюються системою за замовчуванням, можуть бути переписані.

Спеціальні реєстри дозволяють виконувати як централізоване планування (наприклад, планування видів витрат для всіх місць їх виникнення), так і децентралізоване (наприклад, усі види витрат для одного місця їх виникнення). Це змінення перспективи планування може динамічно виконуватися самим користувачем у діалоговому режимі, а для контролю використовується фінансовий календар.

Фінансовий календар як інструмент планування та контролю підтримує операції щодо закриття року.

За допомогою фінансового календаря можуть бути заплановані, переглянуті та перевірені завдання, які повинні виконуватися в межах закриття року. На основі SAP у фінансовому календарі здійснюється як планування робіт (прогони програми нагадувань, прогони програми платежів, операції щодо закриття року та інші аналітичні звіти), що періодично повторюються у фінансовій бухгалтерії, так і присвоєння даних операцій певним співробітникам, які до певного моменту часу отримують про це повідомлення.

Особи, що мають відповідні повноваження, у будь-який час володіють доступом у системі до всіх релевантних даних про завдання і об'єкти, що підлягають обробленню. Співробітники можуть отримати наочне уявлення про завдання, що стоять перед ними. Кожний співробітник бачить, наприклад, коли має бути готове закриття місяця і коли повинні бути закриті періоди попереднього місяця.

Усі ці завдання плануються за строками і, якщо необхідно, присвоюються відповідним співробітникам для обробки до заданого терміну.

Фінансовий календар пропонує, зокрема, такі функції:

- перегляд усіх запланованих завдань для майбутнього – таких, як попередній перегляд або огляд, для минулого – таких, як інструмент стеження або перевірки;
- планування операцій, що виконуються вручну: визначення стандартних завдань, що повторюються, присвоєння завдань користувачу, розподіл присвоєних завдань співробітнику (співробітникам), перегляд статусу завдання.

Фінансовий календар підтримує обробку у двох режимах: від завдань до моменту або періоду часу, до завдань, хто і коли повинен виконувати заздалегідь сконфігуровану операцію.

Фінансовий календар є ефективним інструментом календарного планування та контролю за операціями, які періодично повторюються та виконуються в межах фінансової бухгалтерії.

Система має у своєму розпорядженні стандартні звіти, за допомогою яких виконується вивіряння та контроль даних і утворюються шляхи доступу для внутрішніх і зовнішніх ревізій.

Для надання інформації про стан справ у банку в розпорядженні користувача є керована через меню програма – розширена Головна книга, за допомогою якої він без будь-яких знань програмування може генерувати необхідні звіти. При цьому він може аналізувати підсумкові записи відповідно до будь-якої встановленої при підбитті підсумків величини.

При визначенні звіту користувач керується меню. У нього немає необхідності піклуватися про отримання даних, а слід сконцентрувати свою увагу на формі подання у звіті бажаної інформації.

Він визначає: значення для формату звітів (ширина стовпця і т.ін.) з використанням заздалегідь певних стандартів системи; які величини будуть з'являтися в рядках і які є рівні підсумовування; які значення будуть показуватися в рядках (фактичні, планові, місячні, квартальні, всього року); які дані будуть вибиратися; чи повинні встановлюватися показники за допомогою формул і які; які тексти з'являються у звіті.

Визначення структури стовпців і рядків здійснюється незалежно від окремих звітів. Дані структури аналітичних звітів ведуться окремо і тому можуть використовуватися кількома звітами.

Звіти можуть створюватися як у діалоговому режимі, так і незалежно від нього в будь-який момент часу за наявності великих масивів даних. Засобом відображення висновку можуть бути: екран, друкувальний пристрій (принтер), послідовний файл, файл ПК, графічна форма з бізнес-графікою SAP.

Користувач може скласти один або кілька звітів. Результати звіту він може зберегти й пізніше обробляти. Вони також знаходяться в розпорядженні різних користувачів.

Якщо звіт виводиться на екран у діалоговому режимі, то користувач може інтерактивно змінювати структуру звіту. Наприклад, він може: змінювати деталізацію або рівень підсумовування; зміст стовпців; перейти в інший звіт з іншою перспективою; виконувати розгортку рядків звіту аж до окремого документа; створювати графічні зображення для частин звіту; роздруковувати частину звіту або весь звіт.

Таким чином, користувач може в будь-який час на власний погляд швидко отримати потрібну інформацію з необхідним рівнем її деталізування. Зручна для користування, широка і гнучка система звітності перетворює спеціальні реєстри в інструмент контролю, що відіграє важливу роль при ухваленні рішень.

Фінансова та статистична звітність НБУ і комерційних банків

§ 1. Формування звітності та її роль у розвитку грошово-кредитної політики

Банківська звітність – це спеціальна звітність, яку подають лише банки та фінансові посередники, що виконують банківські операції. Форми цієї звітності, порядок її складання та надання згідно із чинним законодавством визначає Національний банк України. На підставі банківської звітності розробляється грошово-кредитна і банківська статистика, оперуючи якою, НБУ виконує свої регулювальні та наглядові функції.

Статистичні показники, які відображають здійснювані банківським сектором кредитні й депозитні операції, використовуються для аналізу діяльності цього сектору, результатів грошово-кредитної політики та політики банківського нагляду. Крім того, грошово-кредитна статистика надає змогу вивчати вплив банківського сектору на економіку держави.

Банківська звітність залежно від змісту і джерел її складання поділяється на *фінансову* та *статистичну, офіційну й оперативну*. *Фінансова звітність* відображає фінансовий стан банку та результати його діяльності за звітний період. Вона формується на підставі даних фінансового обліку. Характерною рисою цієї звітності є те, що її складають, дотримуючись балансового узагальнення облікової інформації.

Фінансова звітність становить систему взаємопов'язаних узагальнених показників, що відображають фінансовий стан і результати діяльності банку за звітний період. Вона складається шляхом підрахунку, групування та спеціального оброблення даних поточного бухгалтерського обліку.

Однак сама лише фінансова звітність не дає змоги керівництву банку детально оцінювати, всебічно аналізувати й контролювати діяльність філій та інших структурних підрозділів, отримувати докладну оперативну інформацію, необхідну для прийняття рішень на різних рівнях управління банком. Тому, крім фінансової звітності, практикуються форми статистичної звітності, що ґрунтуються на даних управлінського бухгалтерського обліку і використовуються для створення системи грошово-кредитної та банківської статистики.

Складання звітності, як і ведення обліку, регулюється світовими стандартами та чинним законодавством України. Звітність побудована за міжнародними принципами бухгалтерського обліку. До неї висунуті ті самі вимоги, що й до бухгалтерського обліку, оскільки вона є його складовою. Водночас окремі вимоги щодо фінансової звітності мають свою специфіку. Насамперед, подана в ній інформація повинна ґрунтуватися на даних аналітичного та синтетичного обліку, причому ці дані мають бути тотожними, як і показники балансів бухгалтерських звітів. Ще до складання фінансової звітності в бухгалтерському обліку належить відобразити всі операції банку протягом звітного періоду.

Фінансова та статистична звітність є певним відображенням українських норм бухгалтерського обліку і міжнародних стандартів та практики. Загальна фінансова звітність – це звітність комерційного банку, що використовується для ознайомлення та аналізу його діяльності Національним банком України, керівництвом комерційного банку, іншими зацікавленими юридичними та фізичними особами, а також для оприлюднення. Поряд з цим фінансова звітність має важливе значення для складання статистики грошової сфери, статистики платіжного балансу, податково-бюджетної статистики і статистики національних рахунків. Такі статистичні дані, як і інші, що готуються на базі інформації бухгалтерського обліку в центральному та комерційних банках, використовуються особами, відповідальними за розроблення політики, а також аналітиками для найрізноманітніших цілей, у тому числі для грошово-кредитного аналізу й досліджень, планування і контролю у сфері грошово-кредитної політики, виконання рішень щодо конкретного використання інструментів грошово-кредитної політики.

Звітність складається з форм: фінансової звітності; статистичної звітності для складання грошово-кредитної статистики; статистичної звітності для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції України.

До складу фінансової звітності в країнах з розвинутою ринковою економікою належать бухгалтерський баланс, звіт про прибутки та збитки, звіт про рух грошових коштів, додатки залежно від потреб користувачів. Річний фінансовий звіт супроводжується також пояснювальною запискою.

Статистична звітність для складання грошово-кредитної статистики має такі напрямки:

- загальнобанківська статистика;
- монетарна (грошово-кредитна) статистика;
- статистика банківського нагляду;
- статистика операцій з іноземною валютою;
- емісійно-кредитна статистика;
- статистика готівково-грошового обігу.

Особливу роль у державній статистиці відіграє статистика платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції України, яка є інструментом узагальненої оцінки економічного стану країни та ефективності її світогосподарських зв'язків. Функція складання платіжного балансу держави, розроблення методологічної та методичної бази для його аналізу й прогнозування та виконання відповідних розроблень покладена на Національний банк України.

Інформація, що використовується для цілей розроблення політики, складається на базі різноманітних класифікацій та узагальнень даних про операції центрального банку. Можливості бухгалтерів і статистиків для складання необхідних даних залежать від наявності детальної інформації, яка враховується на базовому рівні в разі здійснення окремих операцій.

Банківську фінансову та статистичну звітність надають регіональні управління, установи Національного банку України, комерційні банки, що мають статус юридичної особи, дирекції та філії банків, що є резидентами і нерезидентами України, а також філії іноземних банків в Україні. Інформація щодо порядку, періодичності, термінів та способів надання форм міститься у Переліках файлів і форм звітності регіональних управлінь, установ Національного банку України і комерційних банків.

Звітність для складання платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції України подають уповноважені банки та підприємства, що мають рахунки в іноземних банках, а також здійснюють клірингові та холдингові операції з нерезидентами України. Інформація щодо порядку, періодичності, строків та способів надання форм міститься у Табелі форм звітності для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції України, що подаються Національному банку України.

Головне призначення міжнародних стандартів загальної фінансової та статистичної звітності банків – зробити її такою, щоб вона могла бути корисною для найбільшої кількості користувачів для ухвалення ними економічних рішень, наприклад, для оцінювання безпеки депозитів у банку чи коштів, що надаються банку в тимчасове користування.

Форми звітності відповідають потребам значної кількості користувачів поза банком. Такими користувачами є: ті, хто надає банку ресурси, тобто його дійсні та потенційні вітчизняні та зарубіжні акціонери (пайовики), вкладники та кредитори; співробітники банку, його позичальники, українські та міжнародні фінансові організації.

Така інформація потрібна Національному банку України як центральному банку держави для виконання регулювальних та наглядових функцій.

Грошово-кредитна та банківська статистична інформація характеризує економіку держави й використовується органами законодавчої та виконавчої влади, широким колом науковців, економістів, ділових людей. Відповідної інформації щодо грошового обігу та банківської діяльності в Україні потребують також міжнародні фінансові організації, такі, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, членом яких є Україна, та ін.

Своєчасні та достовірні статистичні дані про грошово-кредитну й фінансову діяльність банків та фінансових небанківських організацій дають змогу:

- аналізувати стан і перспективи розвитку банківської системи;
- спостерігати за ходом реалізації грошово-кредитної політики держави та прогнозувати розвиток її грошово-кредитного ринку;
- стежити за розвитком валютного ринку та операцій з іноземною валютою;
- здійснювати заходи щодо забезпечення стабільності національної грошової одиниці;
- здійснювати нагляд за діяльністю комерційних банків та інших фінансових небанківських організацій;
- моделювати рішення Національного банку України при виконанні ним регулюючих і наглядових функцій;
- забезпечувати взаємозв'язок грошово-кредитної та банківської статистики з іншими макроекономічними системами даних;
- забезпечувати порівнянність із даними міжнародних фінансових і банківських організацій та центральних банків інших країн.

Методологія складання грошово-кредитної статистики передбачає розподіл між вимогами та зобов'язаннями відносно резидентів і нерезидентів. Вимоги до резидентів у подальшому класифікуються за секторами, до яких належать боржники, а зобов'язання перед резидентами класифікуються відповідно до виду інструмента та сектору, до якого належить кредитор.

Основний розподіл рахунків у грошово-кредитній статистиці відбувається між рахунками резидентів і нерезидентів. Цей розподіл ґрунтується на критерії резидентства, яке визначається в Керівництві з платіжного балансу МВФ. У більшості випадків інституційна одиниця, або суб'єкт економічної діяльності (підприємство чи фізична особа), належить до категорії резидентів, якщо вона знаходиться в даній країні впродовж одного року та більше і вважається, що центр її економічних інтересів розміщений у цій країні, і до категорії нерезидентів, якщо центр її економічних інтересів знаходиться в інших країнах.

Відповідно до цього резидентами є:

- українські та іноземні юридичні особи, які знаходяться в Україні;
- фізичні особи з постійним місцем проживання в Україні;
- українські громадяни, які працюють в державних установах України за кордоном.

Нерезидентами є:

- українські та іноземні юридичні особи, які знаходяться за кордоном;
- фізичні особи, які працюють за кордоном, та іноземні працівники державних установ в Україні;
- фізичні особи з українським громадянством, за винятком громадян України, які працюють у державних установах України за кордоном, мають статус нерезидентів, якщо їх постійне місце проживання знаходиться за кордоном.

Депозитні та кредитні рахунки поділяються на резидентні та нерезидентні відповідно до таких принципів:

- прийняті депозити (включаючи лоро-рахунки) – за належністю депонента;
- розміщені депозити (включаючи ностро-рахунки) – за належністю підприємства, що відкрило рахунок;
- надані кредити (надані позички) – за належністю позичальника (боржника);
- отримані кредити (отримані позички) – за належністю позикодавця (кредитора);
- рахунки відділень за кордоном вважаються нерезидентними.

Інші активні рахунки (наприклад, іноземна валюта, чеки, цінні папери) поділяються на резидентні та нерезидентні відповідно до їх емітентів та місця отримання суми через погашення. Золото визначається як нерезидент та іноземна валюта. Облігації, випущені та деноміновані в іноземній валюті, визначаються як нерезидентні.

На другому рівні розподілу внутрішня економіка країни розподіляється на п'ять секторів для визначення впливу кожного сектору на створення ліквідності в економіці. Це такі сектори:

- I – Нефінансові корпорації.
- II – Фінансові корпорації.
- III – Загальне державне управління.
- IV – Домашні господарства.
- V – Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства.

Сектори, у свою чергу, розподіляються на підсектори. Нижче наведені пояснення щодо деяких з них.

Державні нефінансові корпорації (підсектор сектору I). Незважаючи на те, що державні нефінансові корпорації не є частиною уряду, той факт, що вони належать державі та/або контролюються нею і, можливо, мають особливий доступ до фінансової системи, надає їм особливого значення, що є підставою для виділення їх до окремої категорії. Вони аналогічні до нефінансових приватних корпорацій у тому, що повинні виробляти товари та послуги для ринку і продавати їх за ринковими цінами, але в багатьох країнах вони відрізняються тим, що їх борги гарантуються державою, а в їх політиці ціноутворення найчастіше враховуються цілі загальнодержавної політики.

Фінансові корпорації (сектор II). До них належать акціонерні та неакціонерні підприємства, які в основному виконують фінансові операції, що складаються як з прийняття на себе фінансових зобов'язань, так і придбання фінансових активів за власний кошт. Сюди входять центральний банк, депозитні банки та інші банківські установи (в Україні – Національний банк України, державні, акціонерні і приватні комерційні банки та Ощадний банк України).

Центральні органи державного управління (підсектор сектору III). Сюди входять усі державні міністерства, бюро, установи та інші органи, які є інструментами або органами центрального уряду в країні. Центральний уряд відіграє важливу роль в економічному та грошово-кредитному аналізі, оскільки в основному саме через централізоване фінансування податково-бюджетна політика впливає на рівень національного доходу.

Регіональні та місцеві органи державного управління (підсектори сектору ІІІ). Регіональні органи державного управління є державними органами, що функціонують незалежно від центрального уряду, а місцеві органи влади складаються із самостійних державних органів у різноманітних міських і/або сільських районах на території країни.

Процес переходу до ринкової економіки потребує постійної, надійної та повної інформації, що характеризує стан грошово-кредитного ринку та діяльність банківської системи України.

Міжнародні стандарти призначені для уніфікації бухгалтерського обліку, виходячи з таких вимог:

- зміст звітності;
- критерії внесення у звітність різноманітних її елементів;
- правила щодо оцінки цих елементів;
- обсяги інформації, що надається у звітності.

Подання якісної та достовірної картини операцій комерційного банку Національному банку України, а також юридичним та фізичним особам, які є позичальниками та вкладниками цього банку, необхідне для того, щоб створити та зберегти на тривалий час довіру до банку та кредитної системи в цілому.

На даний час ця довіра є особливо важливою для України як усередині, так і зовні країни. Наприклад, унаслідок розширення економічних зв'язків з іноземними партнерами українська банківська система повинна складати та надавати достовірну фінансову звітність, яку можна було б порівняти зі звітністю зарубіжних партнерів.

Метою форм звітності є підтримання довіри до банку, демонстрація, як він відстоює й захищає інтереси своїх вкладників. Отже, така звітність підтримує взаємну довіру між банком та його партнерами, що дає йому перевагу, у тому числі матеріальну, на тривалий час.

§ 2. Вимоги до складання звітності

Фінансова і статистична звітність мають містити достовірну й реальну інформацію, що забезпечується шляхом документування операцій і періодичними інвентаризаціями. Це дає змогу контролювати й уточнювати дані щодо вартості активів і пасивів, цінностей банку, операцій, що обліковуються на його позабалансових рахунках. Лише на основі зіставлення аналогічних показників звітнього та минулих періодів можна зробити висновки стосовно змін у фінансовому стані банку, спрогнозувати тенденції розвитку банківських операцій.

Звітність повинна бути дієвою, щоб забезпечувати інформацією внутрішніх і зовнішніх користувачів, розкривати кількісні та якісні характеристики явищ, що вивчаються. Добре побудована, вона раціональна й економічна. Розробляючи централізовану стандартну програму для формування всіх форм фінансової звітності з операційного дня банку, НБУ і це враховував. Як ми вже з'ясували, основне призначення фінансової та статистичної звітності – надання користувачам достовірну інформацію щодо майнового та фінансового стану банку, результатів його господарської та фінансової діяльності за звітний період. Користувачам також слід краще розібратися в особливостях здійснюваних банками операцій. Їх часто цікавлять відомості, не призначені для оприлюднення. Тому дані у фінансових звітах подають максимально вичерпно, щоб задовольнити потреби користувачів у інформації щодо ліквідності та платоспроможності банку, способів управління і контролю ризиків, пов'язаних із кредитними та іншими операціями банку. Користувачами звітності можуть бути уповноважені представники органів державної влади, юридичні та фізичні особи, зацікавлені в результатах господарської діяльності банку, у тому числі власники, засновники й акціонери банку, кредитори, інвестори та інші особи, які мають право на отримання такої інформації. Головний користувач звітності комерційних банків – Національний банк України, центральний банк держави, що здійснює банківський нагляд. Цікавляться станом грошового обігу та діяльністю банківської системи також міжнародні фінансові організації, членом яких є Україна.

Форми фінансової та статистичної звітності, що впроваджуються, мають:

- відповідати загальноприйнятим міжнародним стандартам;
- базуватися на даних бухгалтерського обліку та звітності, а також первинного аналітичного обліку в банках та фінансових організаціях;
- бути оптимальними за своєю кількістю та складом статистичних показників;
- розкривати кількісні та якісні сторони явища, що вивчаються;
- бути зручними для заповнення, розроблення та створення програм електронної обробки;
- не дублювати діючі форми статистичної звітності.

Підготовка та подання форм звітності передбачають визначення таких критеріїв якісних характеристик:

- 1) *зрозумілість*; інформація, що включається до форм звітності, має бути зрозумілою користувачам із помірними знаннями бізнесу, економіки та бухгалтерського обліку;

- 2) *корисність*; інформація форм звітності має на меті дати достовірну оцінку минулих, теперішніх та майбутніх подій та впливати на економічні рішення щодо поточної або подальшої діяльності банку;
- 3) *суттєвість*; інформація є суттєвою тоді, коли її упущення або неправильний виклад можуть вплинути на реальну економічну оцінку діяльності банку та його фінансовий стан;
- 4) *надійність*; інформація вважається надійною тоді, коли в ній відсутні суттєві помилки чи викривлення. Надійність вимагає від банку:
 - *сумлінності* подання інформації – кожна стаття фінансового звіту повинна бути корисною, тобто з достатньою точністю піддаватися конкретній оцінці;
 - *змістовності* інформації – тобто відображення максимальної інформації і конкретного економічного ефекту в межах встановленої форми;
 - *нейтральності* – інформація повинна бути достовірною. Її подання у фінансовому звіті не повинне бути вибіркоким для заздалегідь визначеного результату;
 - *відповідності* – фінансові звіти повинні містити інформацію, що базується на конкретних оцінках (наприклад, можливості погашення заборгованості, корисних строків служби операційних активів). Для недопущення значних недооцінок чи переоцінок окремих елементів фінансових звітів необхідна повна точність у відображенні всіх показників діяльності банку.

Інформація щодо грошового обігу та банківської діяльності в Україні відображається в системі показників грошово-банківської статистики та відповідних формах звітності комерційних банків, які враховують національні особливості країни, базуються на міжнародних стандартах та досвіді країн з розвинутою ринковою економікою.

До статистичної звітності належить звітність про кредитні та депозитні операції у національній та іноземній валюті, відсоткові ставки, операції з цінними паперами тощо. Вона містить інформацію, необхідну для побудови системи статистичних даних. Джерелом в основному є матеріали статистичного та бухгалтерського обліку. На базі статистичного обліку складається звітність про внутрішній аудит, взаємовідносини з правоохоронними органами і таке інше. Офіційна звітність має, як правило, постійний характер і містить інформацію, що обов'язково відповідає даним бухгалтерського та статистичного обліку. До неї належить місячна, квартальна, піврічна та річна звітність.

Оперативною називається щоденна, щотижнева й подекадна звітність, сформована за оперативними даними. Вона може мати незначні розбіжності з даними обліку, оскільки складається терміново: строки її надання обчислюються годинами.

За характером спрямування розрізняють звітність для внутрішнього управління банком (внутрішня) і для зовнішніх користувачів інформації (позабанківська). Внутрішню звітність встановлює сам банк, виходячи зі своїх інтересів. Підпорядковані йому установи (підрозділи) передають її у вигляді розшифровок і переліків на адресу головного банку, що має статус юридичної особи. Звітність, яка подається Національному банку України та органам державної статистики, юридичні особи складають відповідно до чинного законодавства. Нею послуговуються як зовнішні користувачі, так і сам банк. За обсягом інформації звітність буває повною і скороченою. Повна подається після скороченої і містить детальніші дані стосовно тих чи інших операцій банку. За ступенем узагальнення звітність поділяють на первинну, тобто подану банком як юридичною особою або його філіями, та зведену (консолідовану), де узагальнено дані первинної звітності щодо банку як юридичної особи, регіону, банківської системи в цілому. Залежно від періодичності подання розрізняють звітність поточну та річну. На практиці поточна звітність подається за певний період. У банківській системі її можуть складати та подавати щодня, щотижня, двічі на місяць, щомісяця, щокварталу, двічі на рік, за запитом.

За обсягом відображення результатів діяльності та здійснених операцій річна звітність є повнішою і більш докладнішою, ніж поточна. Відправляють цю інформацію електронною чи звичайною поштою.

Залежно від суб'єкта, тобто з огляду на те, хто її складає, розрізняють звітність Національного банку України і звітність комерційних банків. Властиво, обсяг і зміст тієї та іншої визначається роллю, яку виконують НБУ як центральний банк та комерційні банки в економіці країни. Стосовно Нацбанку, йдеться, власне, про пакет звітності, що умовно можна поділити на дві частини:

- 1) фінансову звітність;
- 2) статистичну звітність грошово-кредитного та банківського характеру.

Крім того, підрозділи НБУ надають статистичну звітність для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції України.

Статистична звітність грошово-кредитного характеру поділяється на загальнобанківську, монетарну, емісійно-кредитну,

статистику банківського нагляду, статистику операцій з іноземною валютою, готівково-грошового обігу.

Статистичні дані для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції України містять узагальнюючу оцінку економічного стану країни та ефективності її зовнішньоекономічних зв'язків.

§ 3. Типові форми звітності, яка надається НБУ

Типові форми фінансової та статистичної звітності, яку подають до Національного банку, та інструкції про порядок їх заповнення розробляє і затверджує Правління НБУ за погодженням із Державним комітетом статистики України. Заборонено вимагати звітність за формами, не затвердженими в установленому порядку, а також за невстановленими адресами.

Комерційні банки – юридичні особи, які мають філії, складають зведену фінансову звітність щодо банку в цілому в розрізі областей і подають Національному банку України. Регіональні управління НБУ на основі отриманих від установ комерційних банків звітів складають зведену за регіоном звітність.

Порядок цієї роботи, періодичність, термін і способи подання комерційними банками та підрозділами Національного банку фінансової та статистичної звітності регламентують правила, затверджені Правлінням НБУ.

Існують певні вимоги й щодо державної статистичної звітності – їх зазначено у таблиці форм державної статистичної звітності, що подається Державному комітету статистики України.

Звітність складається в грошовому вираженні в одиницях, встановлених для кожної форми окремо, з округленням сум до одиниць таким чином, щоб не втрачалася точність підсумків та були зібрані повні дані.

Датою подання банківської звітності вважається день фактичної її передачі, якщо подання здійснюється електронною поштою, а в разі надсилання її поштою з повідомленням про вручення адресату – дата його одержання, зазначена на штемпелі підприємства зв'язку, що обслуговує адресата. Якщо випадає вихідний, то термін подання звітності переноситься на перший робочий день.

Зміни до даних фінансової та статистичної звітності після виявленого їх перекручення вносяться в тому звітному періоді, в якому були виявлені помилки. виправлення у звітності мають бути завірені підписами посадових осіб банку із зазначенням дати виправ-

лення. Якщо перекручення у звіті виявлене після його відправлення, банк надсилає до НБУ виправлені файли чи форми.

Річна фінансова звітність банків про підсумки фінансово-господарської діяльності, майновий і фінансовий стан є відкритою для опублікування, крім випадків, передбачених законодавством. Достовірність і повнота опублікованої звітності підтверджуються аудиторською організацією у випадках, установлених чинним законодавством.

Прикладом звітності може бути статистична звітність за формою 2 НБУ «Звіт про прибутки та збитки», що складається установами та регіональними управліннями НБУ, які розміщені на території України й мають самостійний баланс.

Зазначена звітність подається установами та регіональними управліннями НБУ за місцем їх розташування статистичним органам і Національному банку щоквартально за звітний період і зростаючим підсумком з початку року, а також за звітний рік у термін, установлений для представлення квартальної та річної бухгалтерської звітності.

Національний банк узагальнює звітні дані форми 2 НБУ в цілому щодо системи НБУ і зведені дані подає Міністерству статистики.

Звіт про прибутки та збитки є основним звітом, що характеризує фінансовий стан банку і складається з доходних статей, розміщених у лівій частині форми, та витратних, розміщених справа. Усі доходи та витрати групуються за їх характером та основними видами доходів і витрат.

Доходи – це збільшення економічних вигод на протязі звітного періоду у формі припливу або зростання активів, або зменшення зобов'язань, що призводять до збільшення власного капіталу, крім збільшення, що пов'язане з унесками акціонерів.

Витрати – це зменшення економічної вигоди у звітному періоді у формі відпливу або зменшення активів або збільшення заборгованості, що ведуть до зменшення власного капіталу, крім тих, що пов'язані з розподіленням частки доходу між власниками капіталу.

Витрати визнаються у звіті про прибутки та збитки на підставі безпосереднього зв'язку між понесеними витратами і надходженнями за визначеними статтями доходу. Цей процес, що називається відповідністю витрат і доходів, тягне за собою одночасне визнання доходів та витрат, що є безпосереднім і спільним результатом одних і тих самих подій. Наприклад, витрати на обслуговування депозиту визнаються в тому самому звітному періоді, в якому очікується надходження доходів від наданого кредиту за рахунок цих самих депозитних коштів.

Доходи та витрати повинні бути показані за принципом нарахування, згідно з яким наслідки фактів господарської діяльності відображаються тоді, коли вони мали місце (а не тоді, коли банк одержує або виплачує грошові кошти або їх еквіваленти). Тобто банк за звітний період розраховує відсотки, які йому належить виплатити за депозитною угодою, і відносить їх на витрати, з одного боку, та нараховує відсотки, які йому належать за звітний період за кредитною угодою, відносить їх на дохід – з іншого, незалежно від того, сплачені чи не сплачені, отримані чи не отримані ці відсотки насправді.

У тих випадках, коли очікується, що економічні вигоди будуть виникати протягом кількох звітних періодів і зв'язок з доходом може бути визначений опосередковано, витрати визнаються у звіті про прибутки та збитки на основі систематичних процедур часткового розподілу. Це часто необхідно при визначенні витрат, пов'язаних з використанням активів, таких, як нерухомість і устаткування, гудвіл, патенти та торгові марки. У таких випадках витрати розглядаються як зношення або амортизація. Ці процедури поступового розподілу створені для того, щоб визнати витрати у звітні періоди, протягом яких економічні вигоди, пов'язані з цими статтями, відбуваються.

Витрати визначаються у звітному періоді про прибутки та збитки, і в разі, коли витрати не дають майбутніх економічних вигод або коли майбутні економічні вигоди не відповідають або перестають відповідати вимогам для визнання їх в балансі як актив.

Витрати також визнаються у тих випадках, коли зобов'язання виникає без визначення активу, наприклад, коли виникають додаткові зобов'язання за послугами, наданими клієнтам.

Нараховані відсотки визнаються доходом тільки тоді, коли існує ймовірність, що економічна вигода, пов'язана з угодою, надійде підприємству. Незважаючи на невизначеність щодо суми, яка вже включена в дохід, неповернена сума або сума, щодо якої зменшується ймовірність отримання, визнається як витрати, а не як коригування вже визнаної суми доходу.

Усі доходи чи витрати банку містять як частку банківського сукупного доходу чи витрат, так і дохід чи витрати від неосновної діяльності. *Дохід* – це частина сукупного доходу, що виникає в процесі звичайної діяльності банку і містить відсотковий дохід, комісійний дохід, прибуток від торгових операцій, інші операційні доходи, непередбачені доходи та інші.

Відсотковий дохід відповідно являє собою платню за використання грошових коштів або їх еквівалентів за визначений період часу та складається з:

- відсотків за кредитами, депозитами та іншими фінансовими інструментами, у тому числі за боргові цінні папери з фіксованим доходом який так чи інакше можливо розрахувати;
- доходів у вигляді амортизації дисконту (премії) за цінними паперами;
- комісійних доходів, що за своїм характером належать до відсоткового, тобто за доходи, що можуть бути розраховані виходячи з суми заборгованості за визначений проміжок часу.

Відсотковий дохід за розміщеними вкладками та депозитами та відсоткові витрати за залученими коштами відображаються за допомогою відповідних символів.

Відсотковий дохід за розміщеними вкладками та депозитами складається з:

- відсоткового доходу за кореспондентськими рахунками та депозитами до запитання;
- відсоткового доходу за строковими депозитами;
- процентного доходу за рахунками в МВФ.

При цьому узагальнюючий символ повинен дорівнювати сумі символів відсоткового доходу.

Відсоткові витрати за залученими коштами складаються з:

- відсоткових витрат за кореспондентськими рахунками та депозитами до запитання;
- відсоткових витрат за строковими депозитами;
- відсоткових витрат за коштами на рахунках клієнтів.

Відсотковий дохід за цінними паперами складається з відсоткового доходу за інвестиційними цінними паперами.

Відсотковий дохід за наданими кредитами складається з:

- відсоткового доходу за кредитами, наданими Центральному Уряду;
- відсоткового доходу за короткостроковими кредитами, наданими комерційним банкам;
- відсоткового доходу за довгостроковими кредитами, наданими комерційним банкам;
- відсоткового доходу за кредитами, наданими іншим позичальникам.

Відсоткові витрати за отриманими кредитами складаються з відсоткових витрат за строковими кредитами, які отримані Національним банком та відсоткових витрат за строковими кредитами, отриманими Національним банком за міжурядовими угодами.

Комісійний дохід за кредитами, що безпосередньо не компенсує витрати банку на надання та обслуговування кредиту, розглядається як відсотковий дохід. Наприклад, комісійні, що безпосередньо не

пов'язані з операційними витратами з обліку кредиту, або ті виплати за послуги, що залежать від строку – комісія із зобов'язань, що визначається у відсотках від невикористаної частини кредитної лінії.

Комісійні доходи являють собою доходи за усіма послугами, наданими третіми сторонами, і складаються з:

- комісійних за наданими гарантіями і операціями з цінними паперами;
- комісійних доходів від операцій за платежами, обслуговування кредитних депозитних рахунків, за збереження цінностей і проведення операцій з цінними паперами;
- комісійних за проведеними операціями з іноземною валютою і за купівлю-продажу монет та дорогоцінних металів для третіх сторін;
- інших комісійних доходів.

Комісійні доходи в цьому звіті підрозділяються на комісійні доходи за операціями з банками; клієнтами; цінними паперами; на валютному ринку; інші комісійні доходи.

Слід мати на увазі, що для банку, що надає послуги, комісійні приносять дохід, а для тих, що їх отримують, вони становлять витрати з їх оплати.

Результат від торгових операцій – це чистий результат діяльності від торгових операцій з різними фінансовими інструментами, що підрозділяється на:

- результат від продажу цінних паперів;
- результат від торгових операцій за іншими фінансовими інструментами.

Значну статтю витрат в загальних витратах становлять адміністративні витрати, які передбачають:

- витрати на утримання основних засобів та нематеріальних активів, що складаються з витрат на ремонт власних основних засобів, витрат на ремонт орендованих основних засобів та інших витрат на утримання основних засобів та нематеріальних активів;
- експлуатаційні та господарські витрати, що складаються з витрат на комунальні послуги, охорону, спецодяг, взуття та інші засоби захисту робітників, інших господарських витрат;
- витрати на обслуговування телекомунікацій, що складаються з витрат на SWIFT, витрат на мобільний зв'язок, поштових та телефонних витрат, витрат на REUTERS.

Інші витрати показуються за такими статтями: представницькі витрати, оплата послуг інших суб'єктів господарської діяльності,

витрати на маркетинг та рекламу, спонсорство та доброчинність, спеціальні витрати, орендні платежі, пайова участь на будівництві житла, інші витрати.

Інші операційні доходи відображають у звіті доходи від діяльності інкасаторської служби, доходи від наданих консультаційних послуг, доходи від проданих платіжних засобів, доходи за реєстрацію та надання ліцензій комерційним банкам та інші операційні доходи.

Інші операційні витрати складаються з витрат на виготовлення бланків, банкнот, монет та іншої банківської продукції, витрат на утримання служби інкасації, витрат на аудит, витрат на службові відрядження та інших витрат. До складу витрат на виготовлення бланків, банкнот, монет та іншої банківської продукції належать витрати на виготовлення банкнот, витрати на виготовлення монет, витрати на виготовлення банкнотного паперу, витрати на виготовлення іншої банківської продукції.

У складі інших доходів показують позареалізаційні доходи від продажу ювілейних монет та іншої банківської продукції, а також основних засобів та нематеріальних активів та інші доходи.

У позареалізаційних доходах показуються штрафи, пені, неустойки, отримані за господарськими операціями, інші отримані штрафи, пені, неустойки та інші позареалізаційні доходи.

У складі інших витрат показують позареалізаційні витрати та сплату неосновних податків. Позареалізаційні витрати складаються зі штрафів, пені та неустойок, сплачених за господарськими операціями, інших сплачених штрафів, пені, неустойок та інших позареалізаційних витрат. У сплачених неосновних податках відображаються податок на землю, акцизний збір, податок на додану вартість та інші податки.

Витрати за сумнівними активами являють собою значну позицію у звіті про прибутки та збитки, що відображають зміни вартості ризикових активів. Ці витрати складаються з відрахувань у резерви та боргів, списаних у збитки. Борги, списані у збитки, складаються із сумнівної заборгованості за списаними в збиток кредитами та іншої списаної в збиток заборгованості.

У складі інших витрат показують позареалізаційні витрати та сплату неосновних податків. Позареалізаційні витрати складаються зі штрафів, пені та неустойок, сплачених за господарськими операціями, інших сплачених штрафів, пені та неустойок та інших позареалізаційних витрат.

Витрати за сумнівними активами представляють собою значну позицію у звіті про прибутки та збитки, що відображають зміни вартості ризикових активів. Ці витрати складаються з відрахувань

у резерви та боргів, списаних у збитки. Борги, списані у збитки, складаються із сумнівної заборгованості за списаними в збиток кредитами та іншої списаної в збиток заборгованості.

У складі інших витрат показують позареалізаційні витрати та сплату неосновних податків. Позареалізаційні витрати складаються зі штрафів, пені та неустойок, сплачених за господарськими операціями, інших сплачених штрафів, пені та неустойок та інших позареалізаційних витрат.

Витрати за сумнівними активами являють собою значну позицію у звіті про прибутки та збитки, що відображають зміни вартості ризикових активів. Ці витрати складаються з відрахувань у резерви та боргів, списаних у збитки. Борги, списані у збитки, складаються із сумнівної заборгованості за списаними в збиток кредитами та іншої списаної в збиток заборгованості.

Зменшення резервів складається із сум, що банк направляє на повернення раніше створених банківських резервів та надходжень за раніше списаними боргами.

Зменшення резервів за сумнівною заборгованістю показують за статтями зменшення резервів за сумнівною заборгованістю, зменшення резервів на майбутні виплати та зменшення резервів за позабалансовими ризиками.

Надходження за раніше списаними боргами складається з надходжень за сумнівною заборгованістю за кредитами, яка списана в збитки, та раніше списаною сумнівною заборгованістю.

Непередбачені доходи та витрати – це результат подій, що можуть істотно вплинути на дохід банку, але не стосуються звичайної його діяльності. Наприклад, визнання доходів та витрат, що мали місце в попередніх звітних періодах (коригування сум, сплачених у вигляді податків у попередні роки), але раніше не відображених у фінансових звітах. Ці коригування впливають на власний капітал, але не пов'язані з поточними надходженнями і тому не повинні впливати на правдивість результатів аналізу ефективності роботи банку.

Відповідно до наведеної форми звітності за прибутками і видатками згідно з розробленими НБУ інструкціями подається звітність: «Баланс комерційного банку»; «Балансовий звіт комерційного банку»; «Звіт про прибутки та збитки комерційного банку»; «Звіт про класифіковані активи»; «Баланс»; «Оборотно-сальдовий баланс» та інші звіти, затверджені у встановленому порядку.

Розділ III

НАГЛЯДОВА
ФУНКЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО
БАНКУ УКРАЇНИ
ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ
БАНКІВ

Організація банківського нагляду та економічного аналізу діяльності банків

§ 1. Організація банківського нагляду

До недавнього часу банківський нагляд, або контроль, був частиною загальнодержавного контролю за виробництвом і реалізацією продукції та капітальним будівництвом. На нього покладалися функції економічного впливу на підприємства, надання їм допомоги щодо виконання ними господарських і фінансових планів, мобілізації внутрішніх ресурсів, цілеспрямованого використання коштів, підвищення рівня платіжної та розрахункової дисципліни. Ці функції контролю виконував Держбанк і його органи на місцях.

З переходом України до ринкової економіки банківська система змінилася, і сьогодні вона представлена Національним банком та його регіональними управліннями в областях і акціонерними, кооперативними та іншими банками та їх філіями.

Національний банк є Центральним банком України, банком – банків, а поряд з цим емісійним центром, він виконує наглядові функції за діяльністю комерційних банків і як такий може в разі виявлення порушень, припиняти їх діяльність. Однак він не здійснює ні розрахункових, ні кредитних стосунків з підприємствами всіх форм власності, за винятком тих, які безпосередньо йому підпорядковані, наприклад, банкнотна фабрика.

Отже, з підприємствами, як клієнтами, працюють комерційні банки, вони й виконують функції контролю за їх діяльністю, насамперед, на основі принципів банківського кредитування й цільового спрямування кредитів, їх строковості та забезпечення матеріальними цінностями. Комерційні банки також контролюють фінансово-господарську діяльність підприємств шляхом аналізу їх балансів, цільового використання кредитів, розрахунків із заробі-

тною платою, проведення безготівкових розрахунків, стану розрахункових рахунків та розрахунків з бюджетом, постачальниками, банками, виконання касової дисципліни тощо.

Як і фінансовий, банківський контроль поділяється на попередній, поточний і наступний.

Попередній контроль виконують комерційні банки на стадіях оформлення банківських операцій, він має на меті забезпечення умов кредитування чи проведення касових операцій.

Поточний контроль передбачає нагляд за станом розрахункових рахунків та аналіз звітності роботи підприємств чи приватних осіб.

Наступний контроль має пряму дію – вивчає кредитно-розрахункові операції банку, перевіряє використання одержаних клієнтом кредитів за призначенням та стан фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій і фізичних осіб. Жоден банк при цьому не втручається в роботу підприємств, але вживає відповідних заходів у разі зниження їх виробництва та незадовільних прогнозів щодо повернення кредитів. Підприємства, що добре працюють, можуть заохочуватись шляхом надання їм банками пільгових кредитів.

Виконання комерційними банками контрольних функцій щодо використання грошово-кредитних ресурсів, та й саму діяльність комерційних банків перевіряє Національний банк України, тобто він здійснює нарівні з правоохоронними, слідчими органами та податковими інспекціями нагляд за роботою комерційних банків.

Банківський нагляд є невід’ємною частиною контролю з боку Національного банку України за діяльністю комерційних банків. Мета такого нагляду визначається завданнями й функціями Національного банку України. У системі банківського нагляду можна виокремити три напрями:

- глобальний – забезпечення стабільності та добробуту банківського сектора як передумови ефективного економічного розвитку України;
- локальний – захист вкладників комерційних банків, які не володіють достатньою інформацією для визначення ступеня ризику банку, а тому відповідальність за цей ризик не повинна повністю перекидатися на них;
- потенційний – посилення конкуренції між банками через справедливий розподіл кредитних ресурсів. Таким чином виникає монополія обмеженого кола підприємств.

Об’єктом банківського нагляду є банківська діяльність, тобто проведення банківськими та міжбанківськими установами (а також

їх підрозділами – філіями, відділеннями, представництвами тощо) банківських операцій на основі ліцензій, одержаних від Національного банку для здійснення комплексу (або окремих) банківських операцій. Суб'єктами, що здійснюють банківський нагляд, є:

- ревізійна комісія – виборний орган, що здійснює нагляд за дорученням загальних зборів або Ради банку з метою захисту інтересів учасників банку;
- внутрішній аудитор – підрозділ банку, що здійснює нагляд за дорученням Правління банку, інформує його про можливість банківського ризику та розробляє заходи щодо їх попередження;
- зовнішній аудитор банку, який виконує свої функції на договірних засадах і повинен надавати об'єктивну незалежну інформацію про стан банку;
- управління організації банківського нагляду та інші підрозділи Національного банку України, що наглядають за діяльністю банків, розробляють методологію нагляду та контролюють адекватність і якість виконання своїх обов'язків іншими суб'єктами банківського нагляду.

Функції банківського нагляду визначаються його стратегічною політикою. Це:

- 1) початковий контроль, який являє чітке й повне визначення вимог для отримання ліцензій на проведення банківських операцій, порядку та термінів цієї процедури. Він включає в себе: вступні вимоги щодо розміру капіталу, джерел внеску та складу учасників банку, очікувані кваліфікаційні та професійні якості середньої та вищої ланки управління; бізнес-план діяльності банку на найближчу перспективу (рік чи два); положення та вимоги щодо філій; політику банку й очікувану корисність для економіки України; конкурентоздатність, вимоги до іноземних кандидатів щодо резидентів, технічні вимоги щодо ефективної діяльності; причини відмови в наданні ліцензії;
- 2) попередній контроль передбачає визначення вимог розумного з оптимальним ризиком ведення справ, заборону або обмеження окремих видів діяльності, встановлення штрафних санкцій, відрахувань до резервів страхування активних операцій банку. Для цього необхідно визначити відповідну форму звітності та її періодичність, контроль за визначеними обстеженнями і вимогами, аналіз звітності та розробка методології розрахунків відповідних показників; створення інформаційної бази для прогнозування поточного контролю; розробка методології розрахунку штрафних санкцій;

- 3) поточний контроль охоплює визначення методів перевірки для забезпечення належного нагляду та їх використання, як правило, шляхом інспектування, а також виявлення засобів та заходів їх втілення щодо оздоровлення банку в межах повноважень, збір даних через використання різних інформаційних баз та засобів масової інформації, рейтинг банків; визначення мети, засобів та методів перевірки діяльності банків та перевірки на місцях, інспектування банку шляхом проведення комплексної перевірки, а також тематичних перевірок за окремими питаннями; консультація керівництва банку за результатами перевірки та застосування штрафних санкцій до порушників; ухвалення рішень за результатами обстежень та періодичне інформування правління Національного банку України про стан справ у системі банківського нагляду.

Можливі й інші функції банківського нагляду, пов'язані з монетарною політикою, виконанням соціальних програм, упровадженням платіжної системи, страхуванням вкладів тощо.

Отже, можна дати таке визначення банківського нагляду.

Банківський нагляд – це діяльність, спрямована на забезпечення банківської ліквідності та послаблення ризику банківських операцій, яка має на меті захист вкладників та посилення довіри суспільства до банківської системи і національної валюти.

Як приклад діяльності контрольних органів розглянемо контрольну і регулюючу діяльність банку в США.

Визначаючи значимість раціональної банківської системи для ефективного функціонування економіки і фінансових ринків, закон про федеральний резерв проголошує як один із своїх пріоритетів «створення ефективнішого контролю з боку банківської системи». Федеральна резервна система поділяє цю відповідальність з іншими федеральними банківськими органами, але вона унікальна в тому, що вона поєднує в собі монетарну і регулюючу роль.

Виконуючи роль центрального банку і позикодавача в останній інстанції, ФР має на меті фінансову стабілізацію економіки, що зводиться до турботи про силу і стабільність банківської системи та про відповідність банківської структури вимогам монетарної політики. Федеральний резерв передбачає у своїх рішеннях з контрольних і регулюючих функцій широку перспективу щодо діяльності фінансових ринків і щодо можливого впливу депозитних установ на інші галузі економіки. Досвід, набутий в процесі діяльності з нагляду і регулювання використовується при розробці рішень з питань монетарної політики в практичній діяльності і для експертного оцінювання цих рішень для економіки, банківської і депозитної систем та фінансових ринків взагалі.

Конгрес США покладає на федеральний резерв регулюючу відповідальність за дію законів щодо захисту споживачів, яка (відповідальність) часто виходить далеко за межі банків і поширюється на інші фінансові установи та кредиторів. Загалом ці закони («Про чесність при наданні кредитів»; «Про сумлінне оформлення кредитів»; «Про рівні кредитні можливості») передбачають забезпечення споживачів, у тому числі й банківських, повною інформацією з метою справедливої (без дискримінації) участі у фінансових операціях.

Хоча терміни «банківське регулювання» і «банківський контроль» часто використовують як синоніми, вони, фактично, відбивають види діяльності, які доповнюють одна одну. **Банківське регулювання** – це розроблення і видання повноваженими органами конкретних правил чи інструкцій згідно з діючим законодавством, що сприяють зміцненню структури і банківської справи. Ці закони та інструкції створюють основу для банківської поведінки, що забезпечує стабільність, безпечність і раціональність банківської системи, а також для надання послуг банківської системи, та справедливе і ефективне надання послуг банківським споживачам. Банківський контроль займається головним чином безпекою і раціональною діяльністю окремих банків і забезпечує загальний і постійний нагляд за додержанням вимог відповідних законів і інструкцій.

Деякі урядові органи розрізняють відповідальність за контроль і за регулювання діяльності депозитних установ. Ця контрольна структура частково розвинулась із складної фінансової системи США з її багатьма видами депозитних установ і численних чартерних органів. Ця система також є продуктом розгалуженої системи федеральних і штатних законів та правил, призначена для того, щоб вирішити ряд проблем, які стоять перед американськими комерційними і небанківськими установами. Ці федеральні органи: федеральний резерв, управління контролера грошового обігу (УКГО), а також федеральна корпорація щодо страхування депозитів (ФКСД) – хоча й мають споріднені, але дещо різні регулюючі функції. Тепер вони поділяють повноваження з банківськими контролерами в п'ятдесяти штатах за так званою подвійною банківською системою, яка має можливість здійснювати банківський чартер, нагляд і регулювання діяльності комерційних банківських організацій на федеральному рівні й на рівні штатів.

Ця структура передбачає деяке дублювання відповідальностей. Наприклад, УКГО видає чартери національним банкам і несе повну відповідальність за їх регулювання і контроль, але за законом ФР несе загальну регулюючу і контрольну відповідаль-

ність за операції усіх банків, що є членами ФРС, у тому числі національних банків, бо за законом вони мають бути членами ФРС. Аналогічно, ФКСД виконує повноваження як стосовно банків-членів, так і застрахованих банків, які не є членами ФРС. За законом депозити національних банків і банків-членів, яким видані державні чартери, повинні бути застрахованими на федеральному рівні. На практиці, однак, кілька штатних і три федеральних контрольних органи розробили механізми, що значно скорочують дублюючі функції, асоціюючи спільні обов'язки щодо регулювання. Наприклад, ФКСД несе головну контрольну відповідальність за застраховані комерційні банки, що не є членами і застраховані ощадні банки, яким видані державні чартери. УКГО відповідає за національні банки, а ФР – за банки, яким виданий державний чартер і які є членами ФРС, а також за всі банківські холдінгові компанії.

Три федеральні банківські контрольні органи США і два федеральних агентства, крім того, несуть основну відповідальність за регулювання і контроль над банківськими депозитними установами: правління системи федеральних банків з кредитування житлового будівництва (ФЕКЖБ), національна адміністрація кредитних союзів (НАКС). ФЕКЖБ контролює діяльність федеральної корпорації зі страхування рахунків у позико-ощадних корпораціях (ФКСР) і через них регулює ощадні й позикові асоціації, а також ощадні банки, що мають федеральний чартер на свою діяльність; контролює діяльність ощадних і кредитних холдінгових компаній і поділяє зі штатами відповідальність за діяльність ощадних і кредитних асоціацій, що мають чартер ФКСР і державний чартер. НАКС видає чартери, контролює, перевіряє і забезпечує акціонерне страхування для всіх федерально-чартерних кредитних союзів і має повноваження ревізувати і контролювати ті державно-чартерні кредитні союзи, що подали заявки на отримання страховки НАКС.

Федеральна рада з перевірки фінансових установ як міжвідомча організація була заснована згідно із законом у 1978 р. Цей орган діє за узагальненими універсальними принципами, нормами і звітними бланками для федеральної перевірки депозитних установ (банків чи ощадних установ), а також заохочує координацію в інших сферах контролю, у тому числі координацію штатних і федеральних контролерів. До складу Ради входять голови ФЕКЖБ, НАКС і ФКСД, а також контролер грошового обігу і управляючий Ради Федеральної резервної системи, що призначається головою цієї Ради.

Федеральна резервна система несе контрольну відповідальність за операції всіх внутрішніх і міжнародних банків-членів, корпорацій, заснованих за законом Еджа, американських банківських холдінгових компаній і багатьох інших іноземних організацій, що діють у США.

Федеральний резерв має статутні повноваження на проведення перевірок на місці всіх банків-членів, корпорацій за угодою Еджа і банківських холдінгових компаній. Контролер грошового обігу несе головну відповідальність за контроль і перевірку банків-членів, які отримали національний сертифікат, а ФР виконує свої обов'язки стосовно цих банків, головним чином, шляхом перевірки фінансових звітів банків і УКГО. Федеральна резервна система переймає на себе головну відповідальність і перевіряє тільки ті банки-члени, що мають державний чартер. Ця контрольна роль базується на статутній відповідальності федеральною резерву приймати до свого складу банки, яким видано державний чартер. Федеральний резерв і різні державні контролюючі організації повноважені перевіряти чартерні банки-члени і ухвалювати заяви нових філій. Проте ФР проводить такі перевірки з державними органами і обмінюється щорічними перевірками з ними, співпрацює зі штатами в інших сферах, намагаючись зменшити дублювання при перевірках банків, що мають державний чартер.

Перевірка депозитної установи загалом складається з:

- 1) оцінки міцності активів установи;
- 2) оцінки внутрішніх операцій, політики і управління;
- 3) аналізу чільних фінансових факторів, таких як капітал, доходи, ліквідність і чутливості попиту на гроші внаслідок зміни процентної ставки;
- 4) перевірки відповідності з усіма банківськими законами та інструкціями;
- 5) загальної визначеності платоспроможності установи. Крім цієї перевірки загальної безпеки і стабільності штатних банків-членів і банківських холдінгових компаній ФР проводить спеціальну перевірку штатних банків-членів у деяких сферах, таких як споживчі справи, діяльність трастових відділів, агентів з передачі акцій і ділерів муніципальних цінних паперів, електронну обробку даних.

Федеральний резерв є також головним контролером для банківських холдінгових компаній згідно із Законом про банківські холдінгові компанії від 1956 р. з доповненнями. Завдяки тому, що великі комерційні банки є власністю банківських холдінгових компаній, ці статутні повноваження наділяють ФР контрольною

відповідальністю за банківські організації, що на кінець 1983 р. контролювали близько 84% усіх депозитів американських комерційних банків. Для того, щоб зробити ці установи безпечними і міцними, ФР проводить перевірки материнських банківських холдінгових компаній і їх небанківських дочірніх компаній на місцях. Ці інспекції вивчають небанківські активи, збирають активи, оцінюють політику й процедури управління холдінговими компаніями та їх дочірніми компаніями, а також вивчають законність діяльності банківських холдінгових компаній та інші банківські статuti.

У процесі перевірки чи за допомогою інших засобів ФР визначає стан банку чи банківської холдінгової компанії, вживає заходів, якщо необхідно для поліпшення ситуації. У більшості випадків, коли стан дуже серйозний, ФР може укласти неформальну угоду чи підписати меморандум про взаєморозуміння з таким банком і його директорами щодо вжиття відповідних заходів до врегулювання ситуації; при серйозніших ускладненнях видається письмова угода про недопущення в подальшому незаконних дій, а також ФР вимагає від банку вживання рішучих виправних заходів.

У разі критичного послаблення позицій певного банку ФР може надати йому відчутну фінансову й управлінську допомогу під час складання планових заходів. Згідно з положеннями Закону про банківські холдінгові компанії і Закону про злиття банків Ради управляючих може схвалити рішення про негайну купівлю банку, якому загрожує банкрутство. Щоб полегшити виконання цих операцій, федеральний резерв дуже тісно співпрацює з федеральною корпорацією страхування депозитів, управлінням контролю грошового обігу та штатними банківськими органами. Іноді буває потрібна особлива допомога, щоб усунути проблеми до того, як установи будуть куплені іншою депозитною установою, або ліквідовані страховим агентством.

§ 2. Економічний аналіз діяльності банків

Таким чином, контроль, або банківський нагляд за діяльністю банківських установ має одну мету – збереження ліквідності, захист вкладників, посилення довіри до банківської системи клієнтів (дійсних і потенційних) і суспільства в цілому.

Аналіз діяльності комерційного банку є одним з найважливіших напрямків економічної діяльності. У цьому аспекті велике значення має правильна організація роботи як на мікрорівні (тобто в

окремого банку), так і на макрорівні (у банківській системі), без здійснення якої важко визначити основні напрямки грошово-кредитної політики прогнозовану ситуацію на кредитних ринках країни; висновки про стійкість і надійність банківської системи в цілому та виконання банками встановлених стандартів і нормативів.

Основним об'єктом аналізу є комерційна діяльність кожного окремого банку. Водночас суб'єктами аналізу можуть бути як комерційні банки, так і їх контрагенти, у тому числі Центральний банк, інші кредитні установи, аудиторські фірми, реальні і потенційні клієнти кореспонденти та інші фізичні і юридичні особи. Унаслідок цього визначаються різні напрямки й критерії аналізу. Методика ж аналізу балансу має бути єдиною для порівняння отриманих у результаті аналізу даних.

Основа аналізу балансу банку полягає в досягненні оптимізації структури активних і пасивних операцій з метою максимізації прибутку. Аналіз звітності визначає фінансову стабільність і надійність банку, доцільність і перспективи подальшої його діяльності.

Аналіз діяльності комерційного банку включає оцінку стану і результатів діяльності банку за звітний період, порівняння фінансового стану і результатів його діяльності з результатами діяльності інших банків та узагальнення результатів аналізу і підготовку рекомендацій для прийняття управлінських рішень, спрямованих на покращання діяльності і функціонування банків.

При оцінці стану і результатів діяльності банку слід здійснити аналіз структури активних і пасивних операцій, визначити значення показників, що характеризують достатність капіталу і ліквідність балансу банку та виконання нормативів, встановлених Національним банком України, а також провести аналіз прибутковості діяльності банку.

Аналіз діяльності банку охоплює ряд етапів.

1. Аналіз стану обліку й звітності: аналіз даних синтетичного обліку (оборотних відомостей, бухгалтерських книг); аналіз даних аналітичного обліку (особистих рахунків, журналів, картотек).
2. Аналіз банківського балансу та інших форм звітності: аналіз балансових статей; аналіз позабалансових статей; аналіз даних інших форм звітності.
3. Аналіз стану договорів: операційних і господарських.

Основним інформаційним джерелом для здійснення аналізу є баланс банку. Він складається з активної і пасивної частини. До

активів належить все нерухоме й фінансове майно, яким володіє банк, зокрема, грошова готівка, цінні папери, комп'ютерне обладнання тощо. Позички, надані банком, також вважаються його активами, оскільки вони є потенційними платежами згідно з укладеними угодами.

Пасиви складаються з усіх зобов'язань банку, крім зобов'язань його власників.

Основні етапи проведення аналізу банківського балансу такі:

1. Попередній етап, який включає:

- попереднє групування статей активу і пасиву. Зокрема, в активі виділяють такі статті: каса; кошти на резервному рахунку в НБУ; кореспондентські рахунки в банках; усі кредити, видані банком, в тому числі короткострокові і довгострокові; депозити в інших банках; вкладення в цінні папери; факторингові операції; основні засоби; інші активи. Пасив містить такі статті, як статутний фонд, резервний фонд, інші фонди, кореспондентські рахунки банків, розрахункові та інші рахунки клієнтів, депозитні рахунки клієнтів, інші кредитори та прибуток;
- перевірку відповідності окремих груп статей активу і пасиву за різними критеріями (строками, видами витрат, джерелами, контрагентами);
- розрахунок нормативних та оціночних показників;
- складання таблиць;
- підготовку матеріалів для ілюстрацій.

2. Аналітичний етап – це описання одержаних розрахункових показників і визначення тенденцій у діяльності банку, що складаються за звітний період.

3. Підсумковий етап – це викладення результатів аналітичного етапу та розроблення рекомендацій.

У процесі аналізу балансу банку застосовують такі методи:

- *метод порівняння*, за яким визначаються причини і рівень динамічних змін та відхилень за статтями на ліквідність банку і прибутковість його операцій, а також резерви підвищення їх доходності;
- *метод групування*, який дозволяє через систематизацію даних балансу розібратись у суті явищ і процесів, що аналізуються.

З точки зору джерел і формування вкладень, рахунки балансу поділяються на активні, пасивні і активно-пасивні. Відбувається також групування рахунків балансу щодо виділення власних і залучених коштів, довгострокових і короткострокових фінансових

вкладень, видів доходів, витрат і прибутку. Статті групуються за рівнем ліквідності, доходності та вартості.

За періодичністю проведення аналіз балансу банку класифікується як щоденний, щотижневий, місячний, квартальний та річний. Залежно від спектра питань, що вивчаються, він поділяється на повний, тобто такий, коли вивчаються всі аспекти діяльності банку, як зовнішні, так і внутрішні його зв'язки, та тематичний, такий, коли вивчається лише вузьке коло питань, що дають змогу виявити можливості поліпшення окремих напрямків діяльності комерційного банку.

Зважаючи на мету і характер аналізу балансу, розрізняють:

- *попередній* аналіз, що застосовується під час оцінювання стану рахунків для виявлення спроможності здійснення комерційним банком будь-яких операцій;
- *оперативний* аналіз, що виконується в процесі поточної роботи банку для оцінки дотримання нормативів ліквідності та інших показників, вжиття термінових заходів, що забезпечують їх дотримання, а також отримання достатнього прибутку;
- *остаточний* (подальший) аналіз, що застосовується для визначення ефективності діяльності комерційного банку за звітний період, а також для виявлення резервів підвищення доходності;
- *перспективний* аналіз, який прогнозує очікувані результати в майбутньому періоді, а також визначення нових видів операцій та внутрішньобанківської політики.

Залежно від об'єкта аналіз балансу банку поділяється на:

- *функціональний*, тобто такий, що дає змогу виявити спеціалізацію діяльності комерційного банку, його місце в системі розподілу банківських послуг, форми і перспективи взаємодії з іншими контрагентами системи, а також такий, що дозволяє оцінити ефективність і доцільність функцій, які виконує банк. Цей аналіз здійснюється на підставі загальної суми балансу, співвідношень розмірів депозитів і кредитів, власних і залучених коштів, а також частки міжбанківських операцій в загальному обсязі ресурсів і їх вкладень. У результаті функціонального аналізу виявляються можливості підвищення прибутковості та ліквідності банківських операцій через включення неефективних та пошуку прогресивних засобів виконання потрібних операцій;
- *структурний* аналіз, що здійснюється за видами банківських операцій, за яким визначаються склад і питома вага економічних контрагентів за активними і пасивними операціями, а також структура доходів, витрат і прибутку банку;

- *операційно-вартісний* аналіз, що поглиблює визначення доходності банку і дає уяву про вартість і рентабельність (чи збитковість) конкретних операцій. Він дає змогу оцінити значення кожного виду операцій у формуванні прибутку банку та розробити основні напрямки депозитно-позичкової політики щодо конкретних контрагентів з метою максимізації доходу.

Макроекономічний аналіз балансу сприяє визначенню масштабності активно-пасивних операцій і банківського прибутку, а також рівня участі комерційного банку чи групи банків у формуванні грошової маси, розподілу банківських послуг, регіонального розподілу кредитних ресурсів.

Аналіз масштабності активно-пасивних операцій здійснюється шляхом порівняння масштабів конкретних видів операцій із середнім рівнем чи абсолютними (максимальними і мінімальними) значеннями аналогічних показників за банківською системою в цілому.

При формуванні «кредитного» портфеля враховуються такі ризики, як кредитний, при якому позичальники можуть бути не в змозі погасити свій борг; ризик ліквідності, коли в банку виявляється недостатньо грошових коштів для виконання платіжних зобов'язань у встановлені строки; процентний ризик, коли відбувається зміна відсоткових ставок, що негативно позначається на прибутку банку.

Кредитний ризик має контролюватися для підтримання його на належному рівні. Цього рівня можна досягти за допомогою поміркованого управління – кредитами, а також таких заходів, за яких кредит надається лише тим позичальникам, кредитоспроможність яких перевірена і є задовільною, кредитну угоду складають таким чином, щоб унеможливити невиконання її умов та постійно контролюється виплата відсотків і погашення основної суми боргу (якщо платежі переходять у категорію прострочених, вживаються належні заходи).

Ураховуючи те, що найбільша питома вага припадає на кредитну діяльність в активних операціях банку, яка є ризиковою для комерційного банку, виникає потреба аналізувати «кредитний портфель» банку. Його структура вважається задовільною, якщо питома вага кредитів без забезпечення сумнівних до повернення прострочених і пролонгованих становить не більше 50%.

Пасивна частина балансу характеризує джерела коштів і природу фінансових зв'язків банку, оскільки пасивні операції від своєї більшості визначають умови форми і напрямки використання

банківських ресурсів. Основними завданнями аналізу пасивів є визначення розміру власних коштів та їх зміна за період, що досліджується, розміру залучених коштів, їх структури і змін за період, що досліджується, частки власних і залучених коштів у загальній сумі балансу та аналіз дотримання нормативів достатності капіталу.

Аналіз власних коштів банку. Поділяється на якісний і кількісний. Перший дає змогу виявити, за рахунок яких джерел сформовані власні кошти банку, а другий визначає питому вагу джерел формування власних коштів у їх загальній сумі.

Власні кошти банку складаються із основного й додаткового капіталу та відрахувань. При цьому сума додаткового капіталу не перевищує суми основного капіталу.

До основного капіталу включається фактично сплачений статутний фонд. До *додаткового капіталу* належать резерви страхування активних операцій комерційних банків, спеціальний фонд валютних ризиків, поточні доходи (видатки), фінансування капітальних вкладень, що здійснюється в установах банків. До *відрахувань* належать вкладення в акції акціонерних товариств, вкладення в акції підприємств, вкладення в недержавні боргові зобов'язання, кошти, перераховані банками підприємствам, організаціям, установам та кооперативам для участі в їх господарській діяльності, дебітори та кредитори банку за господарськими операціями банку.

Таким чином, власні кошти банку складаються з фондів банку, власних джерел фінансування капіталовкладень, прибутку та власних коштів в розрахунках.

Основним джерелом ресурсів комерційного банку є залучені кошти. Порівняльний якісний аналіз їх структури за певний період дає змогу оцінити роботу банку щодо залучення нових джерел коштів. При формуванні залучених коштів банк має дуже обережно підходити до різноманітних джерел, оскільки майже всі залучені кошти є платними для банку і відносяться на 970 рахунок – «сплачені видатки». Залучені кошти банку є одночасно його кредитними ресурсами, тому доцільно залучати таку суму коштів, яку в подальшому можна розмістити в активах як кредитні вкладення. Значне ж перевищення кредитних ресурсів (залучених коштів) над кредитними вкладеннями може призвести до збитковості кредитних операцій комерційного банку.

Достатність капіталу – це здатність банку покривати свої витрати. Його платоспроможність – достатність власних коштів для

забезпечення захисту інтересів вкладників та інших кредиторів банку. Банку необхідно мати достатній капітал для забезпечення обсягу та характеру своїх комерційних угод. Згідно з Базельською угодою основними показниками достатності капіталу є мінімальний коефіцієнт ризиковості активів і мінімальний коефіцієнт капітального покриття.

Дотримання банківських норм достатності капіталу дає змогу зменшити кредитний ризик, відмовитись від кредитування чи надання послуг в разі, якщо сума банківського капіталу близька до нормативів достатності капіталу, відмінити кредитні ліміти та змінити плату за кредит. У разі аналізу достатності капіталу передусім визначається дотримання виконання економічних нормативів, встановлених Національним банком України. Достатність капіталу визначається за чотирма показниками: мінімальним розміром статутного фонду банку; мінімальним розміром власних коштів банку (капіталу); платоспроможністю банку; достатністю капіталу (співвідношенням власних і залучених коштів).

Аналізуючи достатність капіталу, слід пам'ятати, що активи банку складаються здебільшого з позичок і фінансових вкладень. Оцінка достатності капіталу за допомогою мінімального коефіцієнта ризикованості активів ґрунтується на положенні, що деякі активи банку більш ризикові, ніж інші, і тому цей ризик слід контролювати. Для того, щоб витримати ризик втрат будь-яких активів банку, структура банківського капіталу має бути досить безпечною.

Ураховуються такі види ризиків, як *кредитний ризик*, тобто можливість того, що банку не будуть повністю і в строк повернені борги, *інвестиційний ризик*, тобто можливість того, що ринкова вартість фінансових вкладень чи інших інструментів, які банк тримає як активи, впаде нижче балансової вартості (чи первинної ціни придбання), *ризик примусового продажу*, тобто можливість того, що при спробі банку продати активи ринок буде настільки вузьким, що ціна активів буде набагато менша від ринкової вартості.

Аналіз ліквідності балансу потребує визначитися з поняттям ліквідності. *Ліквідність* – це здатність банку забезпечити своєчасність виконання своїх грошових зобов'язань. При аналізі ліквідності балансу банку, як і при аналізі достатності капіталу, передусім визначається виконання економічних нормативів, встановлених Національним банком України. Комерційні банки зобов'язані дотримуватись показників миттєвої, загальної, ресурсної ліквідності та встановленого співвідношення між високоліквідними й робочими активами.

При аналізі ліквідності можуть використовуватись додатково такі коефіцієнти, як коефіцієнт ліквідних активів, котрий

обчислюється через додавання до готівки та прирівняних до неї коштів міжбанківських позик (актив), за мінусом міжбанківських позик (пасив) та позичок від центрального банку у відношенні до загальних активів та коефіцієнт співвідношення позик і депозитів, що визначається як відношення всіх активів з нормальним ризиком (дисконти, позики та авізо) до основних депозитів (включаючи до запитання, термінові та ощадні депозити, але за винятком короткострокових та довгострокових залучень). Це співвідношення характеризує здатність банку залучати депозити від суспільства для підтримки своїх кредитних операцій та його спроможність давати їх у кредит. Вищий коефіцієнт традиційно асоціюється з великим елементом ризику, оскільки він може відображати нижчу ліквідність (та вразливість від дій кредиторів), негативні економічні умови чи наслідки відтоку депозитів.

Низький рівень співвідношення може відображати недостатні можливості кредитування або небажання врахування існуючого ризику при наданні позик. Нормальний рівень 70–80% може становити помірне співвідношення між ліквідністю (що вимагає меншого коефіцієнта) та доходністю (кращою за вищий коефіцієнт).

Аналіз фінансових результатів діяльності комерційного банку полягає в проведенні аналізу доходів та витрат банку, розрахунку прибутку і рентабельності. Основним джерелом для проведення аналізу фінансового стану банку є звіт про фінансові результати банку.

Доходи банку – це загальна сума грошових коштів, отриманих від здійснення активних операцій. До них належать отримані відсотки, доходи та комісія за послугами, доходи від операцій з цінними паперами, відшкодування клієнтами поштових, телеграфних та інших витрат, доходи від інкасації грошової виручки та перевезення цінностей, доходи від діяльності негоспрозрахункових підрозділів банку, доходи від операцій із золотом і дорогоцінними металами, доходи від операцій касового обслуговування Держбюджету і державного боргу та інші доходи, штрафи, пеня, отримані неустойки та відкредитовані доходи, отримані від централізованих кредитних ресурсів (на рівні НБУ).

Кількісний аналіз структури доходів банку полягає у визначенні питомої ваги окремих статей доходів у їх загальній сумі. Узагальнений кількісний аналіз структури доходів є порівнянням структури кількох банків або фактичних і планових (прогнозованих) показників одного банку.

Витрати банку – це вся сума витрат за пасивними операціями, зокрема, витрати на утримання апарату управління. До них

належать сплачені відсотки, сплачена комісія за послуги клієнтам, банкам при кореспондентських відносинах, витрати на операції з цінними паперами, поштово-телеграфні витрати за операціями клієнтів, витрати на операції із золотом та іншими дорогоцінними металами, матеріальні витрати на розрахункове та касове обслуговування, витрати на виготовлення, пересилку бланків, паперу, пакувальні матеріали, необхідні для здійснення банківських операцій, на маркетинг і рекламу, оплату послуг комп'ютерних центрів, амортизаційні відрахування на повне відновлення основних фондів, ремонт основних засобів, виготовлення паперових грошей і монет, витрати за операціями касового обслуговування Держбюджету і державного боргу та інші витрати, штрафи, пеня, сплачені неустойки, віддебетовані відсотки за кредитними ресурсами Ощадбанку України, передані НБУ, та витрати на утримання підрозділів банку.

Основним завданням аналізу витрат банку є визначення структури витрат за звітний період та порівняння її з планом (прогнозом), при користуванні методом відхилень. На підставі проведених порівнянь намічаються резерви скорочення витрат.

Аналіз структури операційних витрат банку є важливим для оцінки рівня його операційних видатків, розподілу кадрового потенціалу та природи бізнесу, яким він займається. Операційні видатки, зокрема й витрати на утримання апарату управління, здійснюються із накопиченого доходу банку.

Прибуток – це різниця між доходами і витратами банку. **Балансовий прибуток банку** – це сума прибутку, плюс надходження від позареалізаційних операцій, у тому числі й від курсових різниць за іноземними операціями та допущеним дебетовим сальдо за мінусом збитків від позареалізаційних операцій. Його основним джерелом є доход від відсоткової різниці, що визначається як отримані відсотки мінус сплачені відсотки.

Оскільки у витратах банку найбільшу питому вагу мають сплачені відсотки, то доцільно визначити середню ставку за відсотками за пасивними операціями, що розраховується відношенням сплачених відсотків до залучених коштів. Ринкова відсоткова ставка має забезпечити досягнення двох цілей: обміну вартості (використання коштів за проценти) та підтримання вартості основної суми (захист від інфляції). Тому в умовах стабільної економіки ця ставка в її реальному вираженні має бути дещо вищою і, таким чином, трохи більшою від рівня інфляції.

Взагалі банк може зробити складову своїх витрат на фінансування нижчою за рівень інших банків тільки за рахунок надання

кращих послуг чи забезпечення більших зручностей клієнтам, що підвищує операційні витрати. З іншого боку, він може намагатися знизити складові операційних витрат у вартості фінансування, пропонуючи «оптові» великі депозити (знижуючи, таким чином, вартість проведення операцій). Але підвищення відсоткових ставок для залучення оптових депозитів від значних і сприятливих до ставки вкладників збільшує відсоткову складову витрат на фінансування. Та щоб не втратити клієнтів, банк не може встановити ціну на кредит значно вищу, ніж існує в інших банках (за винятком тих випадків, коли він бажає взяти на себе фактор вищого ризику).

Неабияке значення мають дивіденди, що сплачуються для компенсації акціонерам за тривале використання їх коштів та за більш високий ризик (як останніх у списку та компенсацію при ліквідації банку) порівняно з вкладниками, які можуть мати формальну чи безсумнівну урядову гарантію повернення їх вкладів (або їх частки).

Найважливішими показниками прибутковості банку, які рекомендуються розраховувати, є прибутковість активів та капіталу.

Прибутковість активів (P_a) – це відношення чистого прибутку після оподаткування (ЧП) до середньої вартості активів (ЗА), виражене у відсотках:

$$P_a = \frac{\text{ЧП}}{\text{ЗА}} \cdot 100\%.$$

Прибутковість капіталу ($P_{сф}$) – це відношення чистого прибутку після оподаткування до статутного фонду банку (СФ), виражене у відсотках:

$$P_{сф} = \frac{\text{ЧП}}{\text{СФ}} \cdot 100\%.$$

Показник прибутковості активів характеризує ефективність використання всіх ресурсів, отриманих банком у своє розпорядження, а показник прибутковості капіталу – доходність капіталу учасників. При цьому узагальнюючим показником банківської діяльності слід вважати прибутковість капіталу, а показник прибутковості активів – частковим показником, що відображає внутрішню політику банку, професіоналізм його апарату, що підтримує оптимальну структуру активів і пасивів з точки зору доходів та витрат.

Для підвищення прибутковості капіталу (статутного фонду) банку необхідно збільшувати прибутковість його активів і зменшувати частку статутного фонду в загальній сумі коштів.

Для збільшення прибутковості активів застосовуються такі заходи, як збільшення ставки відсотків за активними операціями та зменшення ставки відсотків за залученими коштами, збільшення частки власних коштів банку в загальній сумі його коштів (показника платоспроможності) та зменшення співвідношення власних і залучених коштів.

Вимірювання ефективності діяльності банку визначається за допомогою відповідних показників:

$$E_{\partial} = \frac{V_0}{\Pi} \cdot 100 - \frac{V_c}{Z_k} \cdot 100,$$

де E_{∂} – ефективність діяльності;

Π – позички;

V_0 – отримані відсотки;

V_c – сплачені відсотки;

Z_k – залучені кошти.

Цей коефіцієнт містить тільки ті активи і пасиви, до яких застосовуються відсоткові ставки. Таким чином, він виключає вплив безвідсоткових депозитів до запитання, капіталу та невиконаних вимог резервування на чисті отримані відсотки, а звідси – на прибутки банку. Даний показник ізолює вплив відсоткової ставки на прибуток банку і цим поглиблює розуміння джерел його прибутку.

Чиста відсоткова маржа (%) визначає основну здатність банку мати прибуток від відсоткової різниці як відсоток середніх загальних активів:

$$Ч_m = \frac{D_y - V_e}{Z_a} \cdot 100,$$

де $Ч_m$ – чиста відсоткова маржа;

D_y – отримані відсотки;

V_e – витрати за відсотками;

Z_a – загальні активи.

Чиста відсоткова маржа подає в чисельнику доходні активи, ґрунтуючись на тому припущенні, що відсоткова маржа стосується тих доходних активів, що задіяні в процесі отримання доходу від відсотків. Однак і ті активи, відсотки за якими не отримуються, і пасиви, відсотки за якими не сплачуються, мають значний вплив на чисту відсоткову маржу.

Встановлення ефективності діяльності працівників виконує за допомогою показника продуктивності, що визначає ефективність одного з трьох основних ресурсів банку – кадрів, репутації та фінансових зобов'язань – шляхом підрахунку чистого доходу на керівника та робітника банку.

Продуктивність праці – це відношення чистого прибутку до загального числа працівників:

$$ПП = \frac{ЧП}{П},$$

де *ПП* – продуктивність праці;

ЧП – чистий прибуток, що залишається в розпорядженні банку;

П – загальне число працівників. Цей показник визначає середній дохід, створений кожним працівником (узагальнено).

Відношення чистого доходу до витрат на утримання працівників визначає окупність витрат.

При виконанні узагальнюючого оцінювання фінансового стану комерційного банку необхідно використовувати стандартизовану систему, у межах якої всі банки розглядаються з єдиної точки зору. Така система ґрунтується на аналізі основних показників фінансового стану банку. Вона дає змогу враховувати основні його компоненти. Даною системою узагальнення основних показників фінансового стану банків є загальновідома система «СAMEL», на базі якої (з урахуванням специфічних особливостей національної банківської системи) створено рейтингову систему.

Система рейтингу банків містить такі поняття: *дохідність капіталу* – оцінка розміру капіталу банку з точки зору його достатності для захисту інтересів вкладників та підтримання платоспроможності, якості активів, спроможності забезпечення повернення активів, аналізу позабалансових рахунків, а також впливу наданих проблемних кредитів на загальний фінансовий стан банку; *якість управління* (менеджменту) – оцінка методів управління банком з точки зору ефективності діяльності, встановленого порядку праці, методів контролю дотримання існуючих нормативних актів та чинного законодавства; *дохідність* – оцінка банку з точки зору достатності його доходів для перспективи розвитку; *ліквідність* – спроможність банку виконувати як звичайні, так і непередбачені зобов'язання.

Визначення сукупного рейтингу банку відбувається таким чином.

За кожним з вищезгаданих компонентів нараховуються бали від 1 («сильний») до 5 («незадовільний»).

Сукупний рейтинг чітко вказує на загальний фінансовий стан банку: сильний, задовільний, посередній, незадовільний.

Банк з належним управлінням, щоб забезпечити свій розвиток, повинен мати достатній розмір надходжень (прибутків). А це означає, що він повинен направляти достатній обсяг своїх прибутків на збільшення капіталу і в такий спосіб підтримувати чи покращувати показники свого капіталу. Якщо коефіцієнти капіталу банку мають тенденцію до погіршення, то це свідчить про те, що банк не має прибутків, або обсяг його прибутків залишається у вигляді нерозподілених прибутків. Таке становище є найчастіше результатом виплати надто великої частини прибутків у формі дивідендів власникам банку.

Необхідно встановити взаємозв'язок між надходженням і якістю активів; банк, що має проблеми з якістю активів, змушений, з точки зору обліку, визнати збитки і знизити вартість проблемних активів (тих, що підлягають класифікації). Ці збитки призведуть до скорочення надходження банку або навіть до того, що він може зазнати збитків від своєї основної діяльності.

Достовірність даних про надходження тісно пов'язана з якістю активів. Недостовірність – наслідок нарахування відсотків у прибутки раніш, ніж вони будуть отримані.

Відсотки за кредитами можуть бути заробленими або стягнутими (отриманими). При нарахуванні відсотків має бути чіткий порядок, відповідно до якого нарахування відсотків треба призупинити, як тільки прострочення за заборгованістю досягнуть певного строку – як правило, 90 днів.

Проводячи аналіз надходжень, слід зважити й на інші фактори, зокрема на існуючу практику амортизації активів, які з часом втрачають свою вартість, правильність ведення розрахунків заборгованості за податками та відображення в обліку сум, виплачених власникам банку у формі дивідендів після виплати податків. Якщо високий відсоток чистого прибутку виплачується у вигляді дивідендів, то це означає, що банк не може утримати достатню частину своїх прибутків для збільшення капіталу.

Оцінка рівня надходжень розраховується як коефіцієнт прибутковості за формулою:

$$\frac{\text{чистий прибуток після виплати податків, але до виплати дивідендів}}{\text{середня вартість усіх активів}} \times 100\%.$$

Аналіз надходжень виконується на підставі річних та квартальних даних після коригування на податкові виплати.

Аналіз ліквідності проводиться з метою визначення того, чи спроможний банк відповідати за своїми зобов'язаннями в строки і

без втрат. Найпростішим методом роботи банку є збереження відповідної частки своїх активів у ліквідній формі. Прикладами цього є готівка, залишки на кореспондентських рахунках у Національному банку, а також в інших банках, державні цінні папери (у разі можливості швидкого їх перетворення на готівку).

У свою чергу, існує відповідний взаємозв'язок між ліквідністю і надходженнями, який полягає в тому, що ліквідні активи звичайно дають менший відсоток, ніж неліквідні (особливо кредити), а банки, що тримають у ліквідній формі значну частину своїх активів, швидше за все, менш рентабельні.

Постійне утримання відповідної частки активів у ліквідній формі є найпростішим і, як правило, застосовується в умовах слабкорозвинutoї банківської системи. Банки визначають обсяг необхідних ліквідних коштів, ураховуючи при цьому два фактори: перший – якою мірою банк має виконувати свої зобов'язання за залученими коштами в найближчому і подальшому майбутньому, другий – якою мірою банк буде виконувати свої майбутні зобов'язання, обумовлені наданням кредитів.

У міру розвитку та розширення фінансового ринку в банків з'являються більші можливості щодо управління рівнем своєї ліквідності та утримання значної частини активів у ліквідній формі. Це досягається шляхом здійснення швидкого продажу активів центральному банку (у формі державних цінних паперів) або здійснення реалізації на вторинному ринку відповідних типів активів, залученням запозичених коштів інших банків (як правило, на короткий строк), часто у вигляді короткострокових позик, укладенням угод про відкриття кредитних ліній на відповідну суму та залученням коштів у центрального банку з метою задоволення потреб у ліквідності на короткий строк або на довгостроковій основі.

При ліквідності банки враховують такі фактори: обсяг «летючих» вкладів, тобто яка частка депозитів банку може розглядатись як основні депозити (ті, що залишатимуться в розпорядженні банку) порівняно з тією частиною вкладів, які, напевне, будуть зняті з рахунків, часто без завчасного попередження; наявність активів у ліквідній формі або активів, що можуть бути швидко перетворені на ліквідні (чим вищий відсотковий показник, тим краща ліквідність); рівень, за яким банк покладається на запозичені кошти, тобто на кошти, придбані на міжбанківському ринку, або на залучення коштів центрального банку (чим вищий рівень цієї залежності, тим ризикованіший стан ліквідності банку); обсяг зобов'язань банку за наданням кредитів у майбутньому (чим більший їх обсяг, тим ризикованіший стан ліквідності банку);

здатність керівництва банку керувати рівнем ліквідності, а також дотримання банком внутрішньої політики і принципів регулювання ліквідності.

Одним із показників ефективності фінансово-господарської діяльності банку є прибутковість активів, тобто відношення прибутку банку після оподаткування до сумарних активів.

Маючи дані щодо розміру прибутку банку і прибутковості його активів, можна зробити узагальнюючий висновок про роботу банку в досліджуваній період.

Разом з тим часто виникають ситуації, у разі яких висновки, зроблені на підставі цих показників, будуть помилковими.

Наприклад, у банках із розвинутою філієюною системою є міжфілійні обороти, які значно збільшують їх загальні активи. І якщо в комерційних банках – юридичних особах ці обороти можна виключати, оскільки вони мають бути однакові і за активом, і за пасивом, то у філіях, які працюють тільки з міжфілійними кредитами, це неможливо. Разом з тим аналіз діяльності філій не менш важливий, ніж аналіз комерційного банку, бо нерідко філії і дирекції за своїми розмірами мало поступаються невеликим комерційним банкам.

З іншого боку, з точки зору аналізу фінансової діяльності, відмінність між комерційним банком та філією в даному випадку не настільки принципова: перший працює на міжбанківському, другий – на міжфілійному ринку, суть операцій, які проводяться ними, однакова.

Отже, уявімо собі, що між двома філіями (комерційними банками) відбувається обмін кредитними ресурсами. Ця операція призведе до зростання загальних активів банку за рахунок міжфілійних (міжбанківських) кредитів.

Такі операції дуже поширені – практично всі філії (банки) мають на балансі як куплені, так і продані кредити, що означає спекуляцію кредитними ресурсами. І тільки відмінність між цими сумами дає фактичний обсяг запозичених або розміщених банком ресурсів.

Інакше кажучи, обсяги запозичених або розміщених міжфілійних (міжбанківських) кредитів можуть бути як завгодно великими. Це лише характеризує активність банку на ринку ресурсів. Економічний сенс має тільки відмінність між цими сумами, тобто в якій ролі виступає банк на цьому ринку – у ролі покупця чи продавця.

Разом з тим виконання цієї операції призведе до зростання сумарних активів, і неминуче – до зменшення прибутковості активів.

Очевидно, що зроблений на основі зниження прибутковості активів висновок про погіршення роботи керівництва банку з управління активами і пасивами буде необґрунтованим.

Розглянемо інший приклад, що має навіть більш важливе концептуальне значення, ніж перший.

Припустимо, що керівництво банку вирішує змінити кредитно-інвестиційну політику в бік підвищення ризикованості. Відмежуємося поки що від того, як кількісно оцінювати ризикованість цієї політики, і навіть від додаткових витрат, пов'язаних із формуванням додаткових резервів під нові активи.

З'ясуємо спочатку, як позначиться це змінення на прибутковості банку.

Підвищення ризикованості кредитно-інвестиційної політики означає розширення активних операцій (позики, вкладення в цінні папери), у результаті якого банк згортає активні операції на міжбанківському ринку і починає виступати в ролі покупця. Якщо банк і раніше проводив ризиковану кредитно-інвестиційну політику, підвищення ризикованості виявиться в збільшенні обсягів куплених ресурсів (точніше, різниці між купленими і проданими ресурсами).

Якщо розширення активних операцій на небанківському ринку не викликало необхідності купувати ресурси на міжбанківському ринку, то в банку просто змінилася структура кредитно-інвестиційного портфеля (через, наприклад, зменшення частки міжбанківських кредитів), підвищення ризикованості кредитно-інвестиційної політики при цьому не відбувається.

Отже, підвищення ризикованості кредитно-інвестиційної політики означає розширення активних операцій унаслідок залучення міжбанківських (міжфілійних) ресурсів. Це означає збільшення сумарних активів, прибуток при цьому завжди буде зростати більш повільними темпами, ніж активи (додаткові доходи будуть зменшуватися на додаткові витрати, різниця між якими буде визначатися відсотковою маржею, а маржа між міжбанківськими і позичковими ставками невелика).

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що підвищення ризикованості кредитно-інвестиційної політики неминуче веде до зниження прибутковості активів, на підставі чого аналітик банку може зробити помилковий висновок про зниження ефективності роботи з управління активами і пасивами.

Причина помилки, що криється в оцінюванні діяльності банку з управління активами і пасивами на основі прибутковості його активів, полягає в тому, що сумарні активи не зовсім правильно ха-

рактирують розміри банку. З метою усунення цієї помилки пропонується використовувати поняття *ефективних активів*. *Ефективні активи* – це сумарні активи, зменшені на суму куплених міжбанківських (міжфілійних) кредитів.

Економічний сенс ефективних активів – це «власні» активи банку, тобто такий розмір активів банку (філій), що дозволяє йому працювати без залучення міжбанківських (міжфілійних) ресурсів. Якщо таким чином відкоригувати доходні активи, можна оцінити власні кредитні можливості банку, тобто можливості банку щодо кредитування без залучення ресурсів інших банків.

Якщо при розрахунку прибутковості активів, а також спреду, відсоткової маржі та інших коефіцієнтів замість сумарних активів використовувати ефективні активи, можна дійти більш ґрунтовних висновків.

На основі наведеного доходимо висновку, що ні міжбанківські чи міжфілійні обороти, ні зміна ризикованості кредитно-інвестиційної політики не призведуть до некоректності в разі використання замість сумарних ефективних активів. Навпаки, це дасть змогу зробити висновок про те, чи привело збільшення ризикованості до зростання прибутковості банку.

§ 3. Основні напрями реформування банківського нагляду

Надійна і високорозвинена банківська система є одним з найважливіших факторів економічного зростання. Важлива роль у вирішенні цього завдання належить банківському нагляду, який має сприяти створенню стабільної, високорозвиненої, добре капіталізованої банківської системи, оперативно та кваліфіковано усувати негативні явища в діяльності комерційних банків, через економічні важелі добиватися збільшення рівня капіталізації, платоспроможності та ліквідності банків.

З метою забезпечення стабільного функціонування та розвитку банківської системи Національний банк України вживав певних заходів щодо вдосконалення форм та методів банківського нагляду відповідно до міжнародних стандартів. Однак низький рівень капіталізації банківської системи, наявність значної кількості проблемних банків свідчать про необхідність його вдосконалення та підвищення ефективності.

Пріоритетними завданнями вдосконалення банківського нагляду мають бути: реорганізація банківського нагляду в системі

Національного банку України з метою підвищення його ефективності та відповідності базовим принципам Базельського комітету, прогресивним світовим тенденціям; формування умов для підвищення надійності банків та їх конкурентоспроможності на внутрішньому і міжнародному ринках; підвищення рівня капіталізації, ліквідності, платоспроможності комерційних банків як основи їх стабільного функціонування та розвитку; розроблення механізму для зниження до мінімуму негативного впливу проблемних банків на стан банківської системи, включаючи більш інтенсивне застосування процедур реорганізації, реструктуризації, ліквідації (банкрутства) банків.

Для реалізації пріоритетних завдань необхідно здійснити удосконалення банківського нагляду за такими основними напрямками:

1. Підвищення ефективності банківського нагляду – необхідна умова стабільного функціонування та розвитку комерційних банків, для чого необхідно:

- удосконалити чинне законодавство України, нормативно-правові акти Національного банку України відповідно до проблем і ситуації, що склалася в банківській системі, та з урахуванням нової редакції Закону України «Про банки і банківську діяльність» і базових принципів Базельського комітету;
- здійснювати адаптацію банківського законодавства до норм Європейського Союзу, а саме, вжити заходів щодо удосконалення управління банківським наглядом, реорганізації його у системі Національного банку України, оптимізації структури банківського нагляду відповідно до основних цілей і завдань щодо забезпечення стабільного функціонування та розвитку банківської системи, встановлення чіткого розподілу функцій, повноважень та відповідальності підрозділів і посадових осіб системи банківського нагляду;
- відпрацювати порядок регулювання діяльності комерційних банків з метою усунення перешкод для кредитування реального сектору економіки, передбачивши вдосконалення чинного законодавства України з питань кредитування, вирішення питань захисту прав та інтересів кредиторів, посилення відповідальності учасників договірних відносин за неналежне виконання своїх зобов'язань, надання недостовірних даних про фінансовий стан позичальника;
- підвищувати довіру до банківської системи, вдосконалювати заходи Національного банку України з регулювання діяльності банків щодо обсягів залучених банком вкладів (деPOSITIV) фізичних осіб, сприяти прийняттю Закону України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб»;

- розробити процедуру щодо упередження здійснення сумнівних банківських операцій та вжити заходів щодо запобігання розкраданню коштів банку, легалізації коштів, одержання незаконним шляхом;
- створити правові та організаційні передумови для посилення боротьби з відмиванням брудних грошей та декриміналізацією банківської системи;
- підвищити ефективність комплексного банківського нагляду, включаючи початковий контроль, що здійснюється на етапі реєстрації банку та отриманні ліцензії на здійснення банківських операцій; безвиїзний контроль шляхом здійснення постійного моніторингу фінансового стану банку, дотримання ним вимог банківського законодавства; виїзний нагляд шляхом проведення якісних інспекторських перевірок та своєчасного вжиття, за необхідності, адекватних заходів впливу до банків; проведення якісного внутрішнього і зовнішнього аудиту банків і впровадження самими банками систем регулювання їх стабільного функціонування й розвитку.

2. Забезпечення повної інтеграції процесів виїзного нагляду, безвиїзного контролю і системного аналізу з одночасним удосконаленням методів їх здійснення, для того:

- удосконалити процедуру реєстрації банків та змін до статутів банків, а також передбачити застосування заходів впливу до посадових осіб банку за надання недостовірних даних;
- розробити порядок отримання дозволу на створення банківського об'єднання, а також порядок державної реєстрації банківських об'єднань.

3. Удосконалення порядку відкриття дочірніх банків, філій чи представництв українських банків на території інших держав та посилення контролю за їх діяльністю, для того:

- удосконалити порядок ліцензування банківської діяльності, передбачивши підвищення об'єктивності оцінки фінансового стану банку, підвищення вимог до банків та документів, що вимагаються від них, при отриманні ліцензії на здійснення банківських операцій та наданні дозволу на здійснення банком інших операцій;
- проводити послідовну політику банківського нагляду щодо забезпечення стабільного функціонування й розвитку комерційних банків шляхом підвищення рівня капіталізації, ліквідності, платоспроможності банків, формування в достатньому обсязі резервів на покриття можливих втрат за активними операціями, при цьому доповнити аналіз традиційних кредитних, інвестиційних, ліквідних ризиків

шляхом розроблення методик аналізу процентного, валютного та інших ризиків, що виникають у діяльності банків, а також обчисленням сумарного (інтегрального) ризику.

4. Передбачення в нормативно-правових актах Національного банку України підвищення вимог банківського нагляду при кредитуванні банками споріднених та афілійованих осіб, забезпечення моніторингу за такими кредитами та вживання інших прийнятних заходів для контролю та зменшення ризиків, для того:

- упровадити прогресивний моніторинг, систему оперативної діагностики та раннього реагування щодо можливого виникнення проблем у діяльності банків, систему управління концентрацією ризику, які дозволяли б здійснювати постійне оцінювання взаємозв'язку банківських ризиків і фінансової стійкості, гнучке управління активами і пасивами банку.

5. Застосування диференційованого підходу щодо нагляду за комерційними папками залежно від обсягів здійснюваних операцій, розміру активів та капіталу банку, стабільності фінансового стану, строку його діяльності, для того:

- упровадити банківський нагляд на консолідованій основі, який би охоплював усі банки, їх підрозділи, афілійованих та споріднених осіб цих банків на території України та за кордоном, установи іноземних банків в Україні, а також інших юридичних та фізичних осіб.

6. Розроблення нормативно-правових актів Національного банку України, методичних рекомендацій з питань упровадження консолідованого нагляду за банками, що мають дочірні банки, філії і представництва банку на території інших держав, ефективно застосовуючи при цьому моніторинг та відповідні пруденційні норми щодо всіх аспектів діяльності, що здійснюється цими банками, включаючи встановлення контактів та обмін інформацією з іншими наглядовими органами, у тому числі з органами нагляду країни місцезнаходження дочірнього банку, філії, представництва, для того:

- використовувати більш інтенсивно процедури реорганізації, реструктуризації банків з метою підвищення їх фінансової стійкості. Розробити механізм стимулювання процесу об'єднання банків, зокрема, шляхом підвищення вимог до статутного та регулятивного капіталу;
- розробити новий порядок застосування Національним банком України заходів щодо попередження неплатоспроможності (банкрутства) банків, передбачивши більш активну роль Національного банку України та самих комерційних банків.

Одним із завдань такого підходу має бути оптимізація терміну вирішення фінансових проблем банку, починаючи з періоду виникнення в банку проблем з капіталом, ліквідністю, платоспроможністю та іншими показниками діяльності до прийняття рішення про ліквідацію або реорганізацію банків, що сприятиме зниженню рівня проблемності банківської системи;

- підвищити ефективність застосування процедури фінансового оздоровлення, санації банків, зокрема, передбачити вдосконалення порядку їх застосування та підвищення вимог до програм фінансового оздоровлення, увести фінансову звітність щодо їх виконання. Визначитися з діями Національного банку України щодо подальшого функціонування кожного проблемного банку на підставі об'єктивних критеріїв фінансової стійкості комерційних банків (рівня капіталізації, ліквідності, платоспроможності, якості активів і пасивів, ризиковості діяльності);
- прискорити процес ліквідації банків та підвищити ефективність ліквідаційних процедур, передбачивши внесення відповідних змін до чинного законодавства України щодо підвищення відповідальності ліквідаторів за порушення бухгалтерського обліку господарських операцій, пов'язаних з ліквідацією банку, включаючи оцінку майна і зобов'язань та складання ліквідаційного балансу і фінансової звітності;
- розробити нормативно-правові акти Національного банку України щодо введення мораторію на задоволення вимог кредиторів на період призначення тимчасової адміністрації з метою створення сприятливих умов для поліпшення фінансового стану банку;
- увести обов'язкові вимоги щодо використання комерційними банками міжнародних стандартів аудиту та наявності в банків відповідних підрозділів (відділів) внутрішнього банківського аудиту;
- упровадити Національним банком України сертифікацію зовнішніх аудиторів банків та ведення реєстру незалежних аудиторських фірм (аудиторів), що мають право на надання аудиторських послуг комерційним банкам;
- розробити нормативно-правові акти Національного банку України щодо порядку здійснення аудиторських перевірок, форм і змісту розкриття фінансового стану банків в аудиторських висновках та звітах, включаючи оцінювання достовірності даних фінансової звітності, відповідності бухгалтерського обліку міжнародним стандартам, дотримання банківського законодавства, оцінювання політики банку, внутрішніх положень, пов'язаних з наданням позик та

здійсненню інвестицій, якості кредитного портфеля, а також поточного управління ризиками, характерними для банківської діяльності, адекватності внутрішнього аудиту банку характеру та масштабам його діяльності, оцінювання роботи служби внутрішнього аудиту та фінансового стану банку;

- внести зміни до чинного законодавства України про встановлення відповідальності аудиторських компаній за достовірність наданих звітів та невиконання ними вимог Національного банку України щодо стандартів аудиту;
- з метою підвищення ефективності банківського нагляду впроваджувати системи регулювання стабільного функціонування та розвитку банків, які б включали вдосконалення системи внутрішнього аудиту банку, розроблення та узгодження поточних і перспективних планів його функціонування та розвитку, розроблення системи оперативного реагування на проблемні ситуації в банку, здійснення заходів, спрямованих на упередження та усунення впливу негативних чинників, локалізацію наслідків появи загрози фінансовій стійкості.

7. Удосконалення регулювання показників діяльності комерційних банків, для чого необхідно:

- підвищити ефективність регулювання діяльності комерційних банків, оптимізувати кількість обов'язкових економічних нормативів з метою стимулювання розширення видів та обсягів їх діяльності. Удосконалити систему критеріїв оцінки фінансового стану комерційного банку, підвищити обґрунтованість граничних значень показників (індикаторів) фінансової стійкості комерційного банку, вихід за межі яких загрожує платоспроможності банку, інтересам вкладників і кредиторів;
- внести відповідні зміни до нормативно-правових актів Національного банку України щодо розрахунку капіталу банку, який має реально відображати фінансовий стан банку та рівень ризиковості його діяльності і повною мірою виконувати захисну та регулюючу функцію щодо фінансової стійкості банку;
- встановити спеціальні вимоги, у тому числі вимоги до підвищення рівня регулятивного капіталу та обов'язкових економічних нормативів щодо певного виду діяльності, з метою зниження рівня ризикової діяльності банку;
- розробити та впровадити методологію оперативної системи управління ліквідністю, яка передбачала б збалансованість грошових потоків таким чином, щоб надходження коштів завжди були більші від витрат. Така система має передбачати розв'язання таких двох завдань: оцінювання рівня ліквідності активів; аналіз стабільності зобов'язань банку;

- внести відповідні зміни до чинного законодавства України, які надавали б Національному банку України право за результатами інспекторських перевірок фінансового стану банку коригувати розмір активів, що використовується під час розрахунку обов'язкових економічних нормативів.

8. Удосконалення інформаційного забезпечення банківського нагляду, що потребує:

- удосконалити статистичну звітність банків щодо їх роботи, операцій, платоспроможності, прибутковості, а також інформацію про афілійованих осіб банку з метою отримання якісної та достовірної інформації про фінансовий стан та напрями діяльності банку. Упровадити звітність на консолідованій основі;
- переглянути всі форми звітності, які надають комерційні банки, обсяги інформації, строки та періодичність її надання з метою оптимізації кількості форм звітності банків, усунення дублюючих та малоінформативних;
- забезпечити конфіденційність інформації про діяльність банків, що містить банківську таємницю;
- підвищити прозорість діяльності банків. Нормативно врегулювати питання щодо оприлюднення Національним банком України даних про фінансовий стан банків відповідно до вимог Базельського комітету;
- упроваджувати сучасні інформаційні технології в банківській сфері, у тому числі створення інформаційно-аналітичних систем для оцінювання фінансового стану банків, розроблення прогнозів та підготовки управлінських рішень. Створити інтегровану базу даних банківського нагляду Національного банку України, що забезпечуватиме накопичення, підтримання в актуальному стані та багатопільове використання інформації про фінансово-економічний стан банків. Удосконалювати автоматизовану інформаційну систему банківського нагляду «Досьє банків» відповідно до потреб здійснення ефективного нагляду та регулювання діяльності банків. Розробити інформаційну систему обліку позичальників (боржників), які мають прострочену заборгованість за кредитами, наданими комерційними банками, із зазначенням їх обсягів;
- здійснювати комплексний аналіз та прогнозування фінансового стану банківської системи щодо категорій (типів) банків, регіонів, конкретних банків із застосуванням сучасних економіко-статистичних методів та надання обґрунтованих пропозицій щодо підвищення стабільності банківської системи та вдосконалення форм і методів банківського нагляду.

§ 4. Підвищення ефективності банківського нагляду

Головною метою банківського нагляду в Україні є забезпечення надійності та стабільності банківської системи, захист інтересів вкладників і кредиторів. Протягом останніх років в Україні зроблено значний крок уперед щодо вдосконалення системи банківського нагляду та регулювання. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що вона відповідає міжнародним стандартам.

Ще на початку впровадження в банківську систему Закону України «Про банки і банківську діяльність», яким було закладене введення нових принципів правового регулювання діяльності банків, вони базувалися на міжнародних стандартах банківської діяльності і нагляду.

Ураховуючи Базельські принципи ефективного банківського нагляду і директив Європейського Союзу, Національний банк України розробив та здійснив практичне впровадження цілої низки нормативно-правових актів, що стали методологічною базою регулювання діяльності банків.

Відповідно до них були розроблені та впроваджені інформаційно-аналітичні системи оцінки фінансового стану банків та своєчасної діагностики проблем їх діяльності. З метою зниження ризиків неповернення кредитів несумлінними позичальниками була розроблена та впроваджена єдина інформаційна система яка передбачає реєстрацію позичальників.

Національний банк України чітко співпрацює з міжнародними організаціями в галузі контролю за станом виконання програм, пов'язаних з реформуванням банківського сектора.

Разом з тим у сфері банківського нагляду існують певні недоліки, які значно знижують його дієвість та перешкоджають більш повному виконанню Базельських принципів ефективного банківського нагляду. Найпоширенішими серед недоліків є:

- недосконалість контролю за наявністю в банках адекватних систем управління ризиками;
- низький рівень практичної реалізації вимог, зокрема, у частині здійснення операцій з інсайдерами та дотримання нормативів великих кредитних ризиків;
- відсутність процедур нагляду на консолідованій основі;
- відсутність належного контролю за наявністю в банків положень, практики та процедур щодо протидії відмиванню доходів, набутих злочинним шляхом;
- відсутність правового захисту працівників банківського нагляду;

- недостатність правового врегулювання питань реорганізації і ліквідації банків.

Виходячи з цього, на сучасному етапі завданнями в галузі банківського нагляду є забезпечення на належному рівні реалізації положень нормативно-правових актів НБУ, досягнення більш повної відповідальності Базельським принципам ефективного банківського нагляду, що передбачає:

- підвищення ролі банківського нагляду;
- впровадження нагляду на основі оцінки ризиків через:
 - посилення з боку виїзного та безвиїзного нагляду контролю за процесами впровадження систем управління ризиками;
 - здійснення нагляду, який складається з ідентифікації ризиків, визначення їх розміру, оцінки систем управління ризиком в банку і розробленні стратегії нагляду за банком виходячи з розміру ризиків та їхньої оцінки;
- запровадження нагляду на консолідованій основі шляхом:
 - виконання консолідованого нагляду за банками, які здійснюють міжнародну діяльність або входять у банківські об'єднання, з використанням моніторингу та відповідних норм стосовно всіх аспектів діяльності таких банків;
 - запровадження фінансової звітності та розрахунку економічних нормативів на консолідованій основі та звітності про склад учасників консолідованої групи;
 - посилення контролю за власниками істотної участі та змінами в структурі власності, для чого слід:
 - змінити підходи до перевірки джерел походження коштів при реєстрації банку з метою визначення його реальних власників;
 - надати НБУ повноваження щодо відмови банку в реєстрації в разі неможливості встановити реальних власників, засновників або акціонерів банку, тобто відсутності прозорої структури власності;
- оптимізація порядку ліцензування банківських операцій та реєстрації філій банків, що передбачає:
 - спрощення формальних процедур ліцензування банків та реєстрації їх філій з одночасним підвищенням вимог щодо наявності відповідних умов для виконання певних операцій;
 - надання банком своєчасної інформації про відкриття філій;
 - більш чітке визначення підстав відкликання банківської ліцензії та застосування інших заходів впливу;
- здійснення належного контролю за наявністю у банків положень, практики та процедур щодо протидії відмиванню грошей, одержаних злочинним шляхом. Для цього слід:

- законодавчо встановити вимоги для банків щодо обов'язковості розроблення та впровадження правил та процедур для запобігання використанню банківської системи з метою легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом;
- запровадження процедур ідентифікації клієнтів «знай свого клієнта»;
- удосконалення з урахуванням змін у законодавстві процедур перевірки та контролю здійснення банками заходів щодо протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом;
- підтримка наглядовими органами регулярних зв'язків з керівництвом банку. Контакти наглядових органів з керівниками банків мають здійснюватись на регулярній основі, а не тільки під час проведення інспекційних перевірок. Частота проведення таких зустрічей повинна залежати від ступеня ризикованості та наявності проблем у банку. Крім цього, необхідно встановити порядок щодо обов'язкового інформування банками служб банківського нагляду про суттєві зміни або негативні тенденції в їх діяльності, у тому числі порушення пруденційних та юридичних вимог, не очікуючи, поки вони будуть виявлені;
- забезпечення правового захисту працівників банківського нагляду, що передбачає прийняття відповідних законодавчих актів для забезпечення легітимної й безпечної роботи працівників банківського нагляду, незалежності в ухваленні ними рішень;
- удосконалення інформаційно-аналітичної бази банківського нагляду відповідно до потреб здійснення ефективного нагляду та регулювання діяльності банків, що передбачає здійснення таких заходів як:
 - оптимізація змісту та обсягів звітності банків з метою отримання якісної й достовірної інформації;
 - удосконалення методів оцінки фінансового стану банків;
 - удосконалення системи раннього реагування на проблемні ситуації в банку;
- удосконалення процедур реорганізації і ліквідації банків через упровадження нормативних документів, що регулюються процедурні питання реорганізації банків, що здійснюються за рішенням загальних зборів акціонерів (учасників) банку;
- удосконалення процедур призначення та здійснення тимчасової адміністрації банку, а саме:
 - розроблення регламентів нагляду за банками на стадії їх реорганізації та ліквідації;
- встановлення на законодавчому рівні відповідальності службових осіб банку, що ліквідуються, за передачу ними майна

- та документів цього банку, а також керівників ліквідаційних комісій за зволікання при проведенні процедури ліквідації банку;
- співробітництво з міжнародними організаціями та центральними банками інших держав у сфері банківського нагляду;
 - укладання двосторонніх угод з центральними банками інших держав про співробітництво у сфері банківського нагляду з метою здійснення консолідованого нагляду за банками, що мають філії і представництва на території інших держав;
 - подальший розвиток співробітництва у сфері банківського нагляду із міжнародними фінансовими організаціями, з Базельським Комітетом з питань банківського нагляду, з Групою банківського нагляду країн Центральної та Східної Європи;
 - взаємодію з банківськими об'єднаннями, державними наглядовими органами, зокрема:
 - співробітництво з Асоціацією українських банків з питань розробки та впровадження нормативної бази діяльності банків та інших питань;
 - співробітництво з Державною комісією з питань регулювання ринку фінансових послуг, Департаментом Фінансового моніторингу, Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку;
 - удосконалення програм навчання і підвищення кваліфікації працівників банківського нагляду із залученням висококваліфікованих вітчизняних і зарубіжних викладачів та спеціалістів-практиків.

Теоретичне і методологічне обґрунтування контролю в системі управління

§ 1. Теоретичне обґрунтування напрямків, видів та ефективності контролю

Розвиток ринкової економічної системи змінив форми і методи фінансового контролю та сприяв, поряд з іншими формами контролю, такими, як ревізія, аналіз ФГД, упровадженню нового виду контролю – аудиту.

Навіть зараз, коли економічне становище держави за макроекономічними показниками поліпшується та відбувається процес поступового розвитку виробництва, що призводить до зростання виробництва товарів та послуг, необхідне налагодження чіткого обліку і контролю всіх економічних процесів.

Фінансовий контроль можна розглядати як сукупність елементів управління, оскільки на основі аналізу отриманої інформації здійснюються заходи щодо усунення порушень, а за необхідності вносяться зміни в основні параметри функціонування об'єктів перевірки. Він має два напрямки: контроль як елемент системи управління, що забезпечує зворотний зв'язок, і контроль у широкому розумінні з урахуванням всіх елементів управління.

При здійсненні комплексу регулюючих заходів слід ураховувати, що їх виконання потребує постійного контролю.

Слід ураховувати й такий важливий момент фінансового контролю, як його ефективність, яка залежить від того, наскільки інформація про становище об'єкта контролю і можливості проведення регулюючих заходів є достовірною.

При проведенні фінансового контролю часто трапляються випадки, коли перевірки чи ревізії виявляють порушення, але й після

цього покращення невідбувається. Це свідчить про те, що немає належної реалізації матеріалів перевірки, а тому відсутні й реальні результати контролю. Реформування, що відбуваються нині в організації контролю, свідчить про те, що на практиці відмовляються від єдиної, встановленої протягом десятирок років, системи контролю. Уже зараз не витримується періодичність перевірок, максимальна їх реалізація тощо, тобто спостерігається період переходу до перевірок як форм управлінської діяльності.

З переходом до ринкової економіки змінились структура, форма і методи контролю, тобто вся система фінансового контролю. Раніше шляхом фінансового контролю здійснювалась перевірка виробництва і розподілу суспільного продукту. Для цього використовувались матеріальні та грошові засоби. Контроль проводився як у виробничій, так і в невиробничій сферах. Його завданням була перевірка складання й виконання бюджету на всіх рівнях, включаючи державний, фінансових планів підприємств і галузей господарювання, а також дотримання положень госпрозрахунку і фінансової дисципліни та заходів щодо виявленню резервів поліпшення господарської діяльності.

Поряд з цим фінансовий контроль сприяв та й зараз певною мірою сприяє збільшенню накопичень і зростанню рентабельності, боротьбі за впровадження жорсткого режиму економії та ефективного використання матеріальних і фінансових ресурсів. Нині головною функцією фінансового контролю є переважно боротьба за виконання державного бюджету як за доходами, так і за видатками.

Фінансовий контроль підрозділяється на попередній, поточний і наступний. Основним є попередній контроль, головна функція якого полягає в запобіганні порушенню діючих нормативних актів, що регулюють діяльність того чи іншого суб'єкта, нецільовому використанню бюджетних та інших коштів, а поряд з цим у перекритті шляхів порушень і крадіжок.

Поточний контроль проводиться всіма фінансовими і господарськими органами в процесі використання коштів шляхом аналізу, перевірки та обстеження.

Подальший контроль виконується після надходження доходів чи проведення видатків. У ході цього процесу перевіряється виконання бюджету за доходами й видатками, своєчасність надходження доходів, законність проведення видатків, наявність порушень фінансової дисципліни, перекручень звітності, зловживань. Завдяки йому якраз і вживаються заходи щодо усунення порушень і притягнення винних до відповідальності.

Для проведення фінансового контролю в усіх міністерствах і відомствах були створені структурні підрозділи – ревізійні управління (відділи), а загальне керівництво здійснювало КРУ Міністерства фінансів України.

З прийняттям Верховною Радою Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» від 26.01.93 р. зі змінами і доповненнями фінансовий контроль дещо поліпшився. Відповідно до Закону на нього покладаються такі функції, як:

- перевірка виконання Закону про бюджетні права державними й місцевими органами влади та управління;
- контроль за додержанням фінансової дисципліни підприємствами, установами та організаціями, за ефективним використанням бюджетних і власних коштів.
- контроль за виконанням державного бюджету органами державного управління всіх рівнів, бюджетними установами, господарськими підприємствами і організаціями щодо виконання зобов'язань перед бюджетом, перевірка роботи фінансових органів з виконання бюджетів всіх рівнів та роботи системи банків по взаємовідносинах з бюджетом.

До речі, і самі фінансові органи здійснюють систематичний контроль у процесі складання бюджетів і оперативний при мобілізації доходів і фінансуванні видатків. Ця робота виконується при розгляді розрахунків надходження доходів і перевірці кошторисів видатків і розрахунків до них.

Приватизація підприємств і організацій значно послабила фінансовий контроль, адже його дія розповсюджується тільки на державні підприємства. Унаслідок цього значною мірою зросло значення фінансового контролю з боку головних бухгалтерів та бухгалтерів і фінансових відділів підприємств всіх форм власності, що, зрештою, призвело до встановлення системи внутрішнього контролю, тобто створення спеціальних відділів контролю або введення в штат посад ревізорів.

Добре поставлений бухгалтерський облік дозволяє прийняти ефективне рішення, контролювати його виконання. Відсутність обліку свідчить про неблагополучний стан на підприємстві. Тому бухгалтерська інформація є основною, і від її достовірності залежить весь процес управління, який завершує контроль.

Залежно від повноти контроль підрозділяється на такі види: повний і частковий, тематичний і комплексний. Причому такий контроль провадиться як у державних так і приватних підприємствах, організаціях і установах, так і в структурних підрозділах. Повний контроль потребує перевірки всієї фінансово-господарсь-

кої діяльності. При частковому перевіряються окремі ділянки фінансово-господарської діяльності або окремі витрати, наприклад, інвентаризація товарно-матеріальних цінностей. Тематичний контроль здійснюється в однотипних структурах, де перевіряються аналогічні питання, наприклад, перевірка фінансових розрахунків підприємств і організацій, підприємствам і організаціям. Комплексний контроль всебічно охоплює перевіркою господарську та фінансову діяльність підприємств, установ чи структурних підрозділів за певний проміжок часу.

Розвиток ринкових відносин, існування державної, приватної, колективної та змішаної форм власності потребують створення нової системи фінансового контролю за відповідними підрозділами: за джерелами фінансування (госпрозрахункові, бюджетні і змішані); за формами власності; суб'єктами контролю (державний, аудиторський); контрольованими питаннями фінансово-господарської діяльності (формування доходів і видатків бюджету, достовірність звітних даних, контроль і аналіз фінансових результатів, стан бухгалтерського обліку і надання допомоги контролюючим господарським і бюджетним організаціям у постановці бухгалтерського обліку, економічного аналізу тощо).

Відносини власності на підприємствах, що домінують у ринковій економіці, вимагають змінення системи контролю за їх діяльністю. Фінансовий контроль ґрунтується на використанні різних прийомів і методів, наприклад, таких як постановка та перевірка бухгалтерських звітів і балансів, інвентаризація товарно-матеріальних цінностей і наявності грошових коштів, зустрічних перевірок та інших питань.

Для перевірки відповідності даних бухгалтерського обліку фактичній наявності грошових і матеріальних цінностей і на основі зіставлення даних перевірки із записами рахунків бухгалтерського обліку та виявлення при цьому існуючих розходжень і вжиття заходів для виправлення порушень, а разом з тим відшкодування недостачі використовується метод інвентаризації матеріальних цінностей і перевірка наявності грошових ресурсів. Причому перевірка наявності грошових коштів обов'язково виконується методом раптової перевірки наявності грошових коштів у касі підприємства, організації або установи.

Як правило, перевірка наявності грошових коштів відбувається без перерви і закінчується складанням і підписанням акту. У випадках, коли з тієї чи іншої причини необхідно зробити перерву, перевіряючий печатує касу. Опечатування може супроводжуватись також інвентаризацією матеріальних цінностей, якщо вони

знаходяться на різних складах або якщо для їх обліку треба багато часу.

При інвентаризації сировини і матеріалів, а також готової продукції з метою виявлення розходжень здійснюються контрольні перевірки. Метод таких перевірок передбачає звірення записів у книгах і рахунках бухгалтерського обліку організації чи установи, що перевіряється, з даними обліку організації або установи, що поставляє сировину, матеріали чи продукцію. Повніше цей метод застосовується при перевірці виконання робіт або послуг, що надає організація, яка перевіряється, іншим організаціям, а також приватним особам.

Перевірка бухгалтерських звітів і балансів передбачає визначення достовірності відображення в них звітних показників, виявлення й усунення приписок та інших зловживань, що спричиняють перекручення показників виконання підприємствами державного замовлення, недопущення незаконного або неправильного використання коштів, забезпечення виконання обов'язків перед бюджетом і зміцнення звітної дисципліни.

Останнім часом зменшилось значення, за винятком податкових органів, перевірки бухгалтерських звітів і балансів, але це явище тимчасове, оскільки неминуче кожна державна, акціонерна або приватна структури будуть змушені повертатися до таких перевірок, а тим більше – до пофакторного аналізу фінансово-господарської діяльності, з тим щоб мати чітке уявлення про стан справ у фірмі, на підприємстві чи в організації.

Сьогоднішня реальність полягає в тому, що продовжується широкий розвиток ринкових структур, утворення приватних підприємств, фірм, акціонерних товариств, розвивається підприємницька діяльність новостворених структур, керівники яких роблять свій «бізнес». А якщо додати до цього сумарний бухгалтерський облік і практично повне скорочення відомчих ревізійних служб, то стане зрозуміло, чому існує така безконтрольність у витрачанні коштів і чому процвітає тіньова економіка.

Як відомо, природа не терпить вакууму, і, звичайно, він заповнюється. Відчувши послаблення контролю, керівники і бухгалтери, як уже зазначалось, намагаються робити на цьому бізнес. Таке неадекватне ставлення до матеріальних ресурсів та коштів і, особливо, їх використання за цільовими напрямками потребує посиленого контролю за роботою передусім бюджетних установ, а тому в областях створюються координаційні ради з контролюючих органів для проведення перевірок і ревізій використання як бюджетних коштів, так і наданих державою цільових коштів на ті чи інші цілі.

Це дає можливість використовувати наявний фінансовий і економічний потенціал територій для систематичного вивчення й узагальнення матеріалів з метою внесення пропозицій щодо поліпшення фінансового стану підприємств і регіонів у цілому, мобілізації резервів та підготовці рекомендацій щодо покращання фінансово-кредитної політики.

У цілому, контроль можна розглядати за двома напрямками:

- контроль як сегмент системи управління, що забезпечує зворотний зв'язок;
- контроль у широкому розумінні з урахуванням усіх елементів управління.

Наприклад, контрольний елемент у прогнозуванні і плануванні полягає в необхідності створення умов, за яких контроль стає реальним і змістовним, а також до виявлення потреби проаналізувати обґрунтовані нормативні документи. При здійсненні комплексу регулюючих заходів треба передбачити постійний контроль за їх виконанням.

Не можна відкидати й такий важливий момент фінансового контролю, як його ефективність, що залежить від достовірності наданої інформації про стан об'єкта контролю і можливість здійснення регулюючих заходів.

Важливою рисою фінансового контролю є різноманітність методів контролю; для їх розуміння наведемо два найважливіших з них:

- інвентаризація матеріальних цінностей і наявності грошових засобів;
- зустрічні перевірки.

Метод інвентаризації матеріальних цінностей і наявності грошових ресурсів використовується для перевірки відповідності даних бухгалтерського обліку фактичній наявності грошових і матеріальних цінностей та виявлення розходжень на основі порівняння даних перевірки із записами на рахунках бухгалтерського обліку. За результатами інвентаризації розробляються заходи по усуненню недоліків та відшкодуванню недостач та обліку надлишків. Перевірка наявних грошових коштів проводиться обов'язково за допомогою методу раптової перевірки готівки в касі установи чи суб'єкта господарювання.

Готівка перевіряється без перерви, після чого складається й підписується акт. У випадках, коли з тієї чи іншої причини необхідна перерва, перевіряючі зобов'язані опечатати касу до відновлення перевірки. Опечатування може супроводжувати й інвентаризацію

матеріальних цінностей, якщо вони розміщені на різних складах чи коморах або ж коли їх обсяги потребують тривалого часу для ревізії.

Ревізія також передбачає проведення контрольної перевірки в разі інвентаризації сировини і матеріалів, а також готової продукції для встановлення розходжень. З такою ж самою метою проводяться контрольні закладення продуктів харчування в котел при інвентаризації харчоблоків у їдальнях бюджетних установ: лікарень, шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих дошкільних закладів тощо.

Метод зустрічних перевірок потребує порівняння записів у книгах і на рахунках бухгалтерського обліку суб'єкта господарювання або установи, що перевіряються з даними обліку суб'єктів господарювання або установ, які постачають сировину, матеріали або продукцію. Ширше цей метод застосовується при перевірці виконання робіт або послуг, наданих суб'єктові господарювання, який перевіряється, з боку інших, у тому числі і приватних осіб. Перевірка бухгалтерських звітів і балансів потребує перевірки достовірності відображення в них звітних показників, виявлення і усунення приписок та інших помилок, що перекручують показники діяльності суб'єкта господарювання та виявлення незаконного або неправильного використання коштів, виконання обов'язків перед бюджетом, правил звітної дисципліни.

Сьогодні відбувається активний розвиток ринкових структур, банкрутують як державні, так і приватні підприємства, фірми, концерни, акціонерні товариства та інші (далі – суб'єкти господарювання), а на їх місці створюються нові, які справляють на керівників бюджетних установ певний вплив, мимоволі спонукаючи їх вдаватися до власного бізнесу. Цьому сприяє й перехід на господарський розрахунок при фінансуванні із бюджету установ охорони здоров'я, освіти та культури. Додамо до цього сумарний бухгалтерський облік і практично повне скорочення відомчих ревізійних служб у межах цих систем, які погіршили стан справ з обліком. Наслідком цього є безконтрольне витрачання бюджетних коштів. Природно, що, відчувши послаблення фінансового контролю, керівники та бухгалтери намагаються використати цю ситуацію у власних інтересах, налагодивши свій бізнес.

Таке неадекватне ставлення до державних коштів, їх використання не за цільовими напрямками потребує посиленого контролю за роботою насамперед бюджетних установ у використанні бюджетних коштів. У цілому необхідно поліпшити використання наявного фінансового і економічного потенціалу територій, систематично

узагальнювати матеріали, вивчати тенденції, уносити пропозиції щодо оптимізації фінансового стану, мобілізації резервів та розроблення рекомендацій щодо ефективної реалізації фінансово-кредитної політики.

Проведення фінансового контролю, як правило, закінчується виявленням порушень, але без належної реалізації матеріалів перевірки поліпшити роботу ревізуемого суб'єкта господарювання неможливо. Запобіганням порушень сприяють такі заходи, як обговорення результатів перевірок чи ревізій на нарадах, проведення консультацій тощо, тобто заходи, що не належать до контрольних.

Нинішнє реформування в організації контрольно-ревізійної роботи на практиці зводиться до відомої системи контролю, що виникла в часи незалежності, тобто періодичність перевірок, максимальна їх реалізація, ревізії і перевірки набувають форм управлінської діяльності. Тому як би хто не хотів ухилитись від контролю, але все одно кожна державна, акціонерна або приватна структура неминуче будуть вимушені повернутися до них, а тим більше до аналізу фінансово-господарської діяльності, з тим щоб мати чітке уявлення про дійсний стан справ.

Нині відбуваються постійний розвиток економіки та змінення структури, форми і методів контролю, тобто всієї системи фінансового контролю.

Поряд з цим головне завдання фінансового контролю, наприклад, аналізу фінансово-господарської діяльності – сприяти:

- збільшенню накопичень і зростанню прибутковості;
- упровадженню жорсткого режиму економії й ефективного використання матеріальних та фінансових ресурсів;
- збереженню державної, приватної та інших форм власності та у використанні коштів.

Отже, контроль – це діяльність, спрямована на попередження, фіксацію й усунення недоліків у різних сферах економіки.

Види контролю найчастіше розрізняють за організаційними формами, до яких належать: державний, відомчий та аудиторський.

Державний контроль здійснюють відповідні офіційні органи контролю та управління (Державна контрольно-ревізійна служба, Державна податкова адміністрація та різного роду інспекції тощо).

Державний відомчий контроль покладено на міністерства, комітети, інші органи державного управління. Вони наглядають за діяльністю підпорядкованих їм підприємств, організацій та установ.

Поряд з державним слід розрізняти відомчий контроль, організований на підприємствах всіх форм власності, яким є внутрішньо-господарський контроль, його знають як відомчий контроль за діяльністю структурних підрозділів – він організовується на підприємствах, в організаціях, установах і виконується штатними працівниками цих підприємств.

Наявність приватної форми власності закономірно призвела до аудиторського контролю, який провадять незалежні особи (аудитори), аудиторські фірми, уповноважені суб'єктами господарювання. Таку перевірку ініціюють суб'єкти господарювання, або ж її організують у випадках, передбачених чинним законодавством.

Залежно від *джерел інформації*, що використовуються, контроль поділяють на:

- *документальний*, коли, вивчаючи первинні документи, облікові реєстри та звітність, фахівці перевіряють достовірність господарських операцій та їх відповідність чинному законодавству;
- *фактичний*, при якому перевірка має форму обстеження, переобліку, інвентаризації, у ході яких з'ясовують кількісний та якісний стан об'єкта.

Обидва види контролю тісно взаємопов'язані й лише в поєднанні дають змогу оцінити фактичний стан об'єкта контролю.

За часом здійснення контроль поділяють на *попередній, поточний (оперативний) і наступний*.

Попередній контроль здійснюється до ухвалення управлінських рішень і виконання господарських операцій, а тому залежно від характеру діяльності підприємств контролю підлягають господарські та фінансові операції.

Поточний (оперативний) контроль здійснюється в ході господарських і фінансових операцій. Він покликаний попереджати помилкові чи незаконні дії за операціями, що вже проводяться, порушення фінансової дисципліни, втрати й зловживання в процесі операцій. Оперативне втручання в контрольовані операції дає змогу швидко усунути допущені порушення та недоліки.

Наступний контроль починається після здійснення господарських операцій на основі даних, зафіксованих у первинних документах, бухгалтерських реєстрах і звітності. Його мета – з'ясувати найважливіші фактори та причини, що позитивно чи негативно вплинули на раніше виконані господарські операції. Такий контроль допомагає виявити недоліки попереднього контролю, з'ясувати їх причини й визначити конкретні шляхи до виправлення, а також недопущення прорахунків у подальшому.

Попередній, поточний та наступний контроль тісно пов'язані і часто взаємодоповнюються. Поточний надолужує недоліки попереднього, наступний – попереднього і поточного, що значною мірою сприяє поліпшенню всієї системи контролю.

Основним методом здійснення наступного контролю є проведення ревізії фінансово-господарської діяльності певного об'єкта.

Залежно від методів контролю та системи контрольних дій розрізняють ревізію та перевірку.

Перевірка полягає в обстеженні й виділенні окремих ділянок фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації або їх підрозділів. За результатами перевірки складають довідку або пишуть доповідну записку.

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи чи організації, дотриманням ними законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку та звітності. Це спосіб документального викриття нестач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, а також попередження можливих фінансових зловживань. За результатами ревізії складається акт.

Ревізія за часом здійснення належить до наступного контролю. Вона поєднує прийоми фактичного та документального контролю, що дає змогу найретельніше перевірити господарські операції, ефективність використання коштів, матеріалів і трудових ресурсів. Особливості ревізій обумовлені специфікою документального й облікового оформлення операцій, а також розвинутою системою внутрішнього контролю. Основні завдання ревізії:

- з'ясування справжнього стану виробництва, зберігання матеріальних цінностей, документів і майна;
- перевірка повноти й правдивості інформації про стан справ на тому чи іншому підприємстві або в установі;
- перевірка достовірності даних бухгалтерського обліку й звітності та відповідності правил їх ведення й складання чинному законодавству;
- розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень для недопущення їх у подальшому.

Ревізії можуть бути плановими, коли здійснюються за планом ревізійної роботи, і позаплановими, коли на те є необхідність та доручення керівництва.

Вони можуть мати *тематичний і комплексний* характер:

Тематичні ревізії з'ясовують стан справ на окремих ділянках виробничої діяльності.

Комплексні ревізії всебічно перевіряють господарську та фінансову діяльність підприємств, установ чи структурних підрозділів за певний проміжок часу. Отримана інформація відображає фактичний майновий і фінансовий стан суб'єкта, що перевіряється, та результати його діяльності за певний проміжок часу.

Залежно від масштабів охоплення перевіркою операцій ревізії поділяють на *суцільні, вибіркові та комбіновані*:

Суцільним ревізіям підлягають лише найважливіші складні операції; вони також проводяться, коли виявлено значні недоліки, порушення або зловживання. У ході таких ревізій за визначений період перевіряють усі без винятку первинні документи, зміст облікових реєстрів та звітності. Це найефективніший вид ревізії, однак і найбільш трудомісткий.

Вибіркові ревізії передбачають перевірку як виробничої діяльності, так і первинних документів і облікових реєстрів за визначені ревізором проміжки часу. Причому важливе значення має правильний вибір документів та облікових реєстрів для перевірки. Відбирають матеріали за більш чи менш тривалий період, протягом якого могли повторюватися порушення та недоліки.

Комбіновані ревізії поєднують у собі риси перших двох. Ті операції, де можливі порушення, піддають суцільній ревізії, решту – вибірковій. Якщо в ході останньої виявляють порушення, то відповідна частина операцій зазнає суцільної перевірки.

Отже, ми підійшли до розгляду процесу ревізії, що розпочинається з планування. Воно охоплює в загальному вигляді всі стадії ревізійного процесу, тобто огляд документів обліку та іншої наявної інформації, оцінювання й перевірку наданої документації з метою виявлення порушень. Вони оформляються довідками про виявлені порушення в структурних підрозділах, а на їх основі провадиться оформлення матеріалів проведеного контролю відповідним актом. У схематичному вигляді стадії контролю зображені на рис. 3.1.

Таким чином, планування проведення контролю охоплює всі стадії, тобто:

1. Поглиблення знань про суб'єкт господарювання, де здійснюється контроль через:

- отримання загальної інформації про діяльність суб'єкта господарювання, діюче законодавство та фінансової інформації;
- виявлення змін у структурі, системах обліку й фінансів та ін.

2. Відбір специфічних видів діяльності, щодо яких необхідно провести документальний контроль діяльності суб'єкта господарювання за такими показниками:

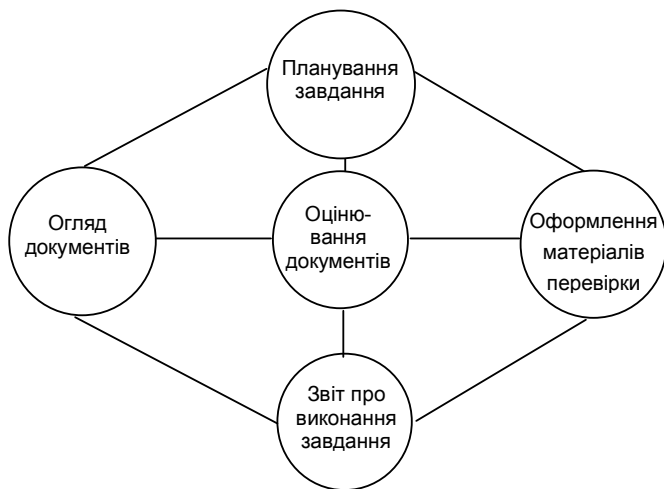

Рис. 3.1. Стадії проведення контрольної перевірки суб'єкта господарювання

- характер діяльності, її істотність. Слабкі сторони діяльності, що викликають заклопотаність керівництва. Зміни в системі;
- знання контролерами слабких сторін діяльності суб'єкта господарювання.

3. Вибір підходу до проведення контролю через:

- системний підхід, що базується на охопленні всіх сторін діяльності суб'єкта;
- підхід, що базується на даних бухгалтерського обліку та звітності та інші.

4. Визначення вимоги до працівників, які виконують контрольну перевірку через:

- підбір фахівців та вимоги їх знань;
- складання плану перевірки;
- підготовку та доведення до кожного учасника перевірки переліку завдань.

Після закінчення планування слід провести зустріч з клієнтом – керівництвом суб'єкта господарювання, під час якої погодити цілі, масштаб, звітність, план проведення контролю, час початку і закінчення роботи та виявити інші питання, що потребують перевірки

і відповідно внести корективи в план. На цьому стадія планування контрольної перевірки завершується й починається інша стадія контролю – огляд, яка охоплює:

1. Збір даних для проведення перевірки, що виконується шляхом:

- вивчення існуючої документації;
- проведення інтерв'ю з персоналом;
- спостереження за діяльністю суб'єкта господарювання;
- аналіз у даних і звітів.

2. Документальне оформлення меж контролю через застосування схеми вивчення потоку інформації та її опису для проведення перевірки.

3. Застосування методу підтвердження фактів порушень документами шляхом: опитування, спостереження, огляд та аналіз доказів, підтвердження проведення окремих операцій з допомогою документів.

4. Огляд і документальне оформлення стану контролю та впливу на нього внутрішнього контролю (за його наявності).

Наступною стадією є оцінювання:

- межі фінансового контролю через анкетування, визначення об'єктів перевірки, виявлення з допомогою контролю слабких сторін та невідповідності зовнішнім вимогам і неефективності;
- невідповідностей і неефективності внутрішнього контролю через компенсуючий контроль та документальне оформлення всіх невідповідностей;
- основних необхідних дій внутрішнього контролю, значних упущень і слабких сторін, основних випадків неефективності.

Останньою є стадія оформлення матеріалів перевірки, виявлених невідповідностей у діяльності суб'єкта господарювання шляхом підтвердження, що охоплює:

- тестування проведених операцій, аналіз досліджень, порівняння, спостереження, перевірку комп'ютерних систем та статистичне дослідження;
- підтвердження ефективності функціонування основних систем через істотність, ступінь упевненості керівництва у своїх діях;
- обґрунтування виявлених значних невідповідностей і основних випадків неефективної діяльності та причин. Оперуючи при цьому необхідними доказами та обґрутовуючи наслідки, результати підтвердження зібраних матеріалів оформляють за допомогою акта із додатками.

Результати виявлених порушень обговорюються з керівництвом об'єкта, де провадилася контрольна перевірка, при цьому надають підтвердження фактів безгосподарності або порушень та визначають дату усунення зазначених недоліків.

Таким чином, ми розглянули основні стадії контролю, що спираються на планування, огляд, оцінювання та підтвердження виявлених фактів порушень і завершуються оформленням акту перевірки, який підписується керівництвом об'єкта, у тому числі головним бухгалтером та контролером.

За матеріалам перевірки керівництву надсилаються пропозиції з установленим терміном усунення порушень, виявлених у ході контрольної перевірки.

§ 2. Система внутрішнього контролю та її вдосконалення

Внутрішній контроль – сукупність процедур, що забезпечують достовірність та повноту інформації, яка передається керівництву підприємства чи установи, дотримання вимог внутрішніх та зовнішніх нормативних актів при здійсненні операцій, збереження, оптимальне використання ресурсів, забезпечення чіткого виконання працівниками службових обов'язків і розпоряджень органів управління.

Вимога сьогодення – забезпечення чіткої, злагодженої роботи будь-якого суб'єкта господарювання. Необхідною умовою для цього є організація відділу, структурного підрозділу чи служби, групи внутрішнього контролю; швидше за все, це відділи ревізій чи аудиту. Якщо створюється відділ аудиту, то потрібен повний його перехід до роботи за стандартами, визначеними для внутрішнього аудиту. Для цього необхідно вирішити такі організаційні та правові питання.

По-перше, удосконалити структуру служби внутрішнього аудиту згідно з чинним законодавством і діючими нормативно-правовими актами.

По-друге, визначити чисельність працівників служби з урахуванням виконання стандартів аудиту. При цьому, слід урахувати, що, оскільки значно розширюються повноваження служби внутрішнього аудиту, виникає потреба у фахівцях із більш вузькою спеціалізацією.

По-третє, забезпечити службу внутрішнього аудиту фахівцями, які мають практичний досвід роботи у сфері діяльності того чи іншого підприємства або організації.

По-четверте, ураховуючи специфіку роботи служби внутрішнього аудиту, забезпечити відповідну підготовку фахівців, спеціалізувати їх за окремими напрямками (сферами) діяльності, постійно підвищувати кваліфікацію працівників.

Таким чином, *внутрішній аудит* є незалежною експертною діяльністю, яка проводиться з метою перевірки та оцінки адекватності, ефективності й достатності застосування механізмів системи внутрішнього контролю, стану управління процесами; повноти, своєчасності й достовірності звітності; дотримання принципів і процедур при здійсненні внутрішньогосподарських операцій.

Внутрішній аудит здійснюється службою внутрішнього аудиту, структура, функції та повноваження якої визначаються положеннями, затвердженими керівництвом суб'єкта господарювання.

За своїм організаційним статусом служба внутрішнього аудиту є незалежним підрозділом і підпорядковується безпосередньо керівникові підприємства чи фірми (Президенту, Голові правління чи Генеральному директору).

У своїй діяльності служба внутрішнього аудиту використовує три основні типи внутрішнього аудиту: аудит фінансової звітності; операційний аудит; аудит дотримання вимог нормативних документів.

Під час *аудиту фінансової звітності* розглядаються фінансові звіти, дані обліку і пов'язані з ними операції щодо дотримання принципів бухгалтерського обліку; перевіряються операції й достовірність їх відображення в обліку, правильність класифікації активів і пасивів.

Під час *операційного аудиту* перевіряється фактична наявність активів і пасивів, аналізується діяльність структурних підрозділів метою оцінювання їх роботи є виявлення можливостей та розроблення рекомендацій щодо її подальшого вдосконалення.

Метою *аудиту дотримання* вимог нормативних документів є оцінка рівня виконання вимог нормативно-правових актів. При проведенні внутрішнього аудиту застосовуються такі методи: складання контрольних списків питань; визначення послідовності здійснення операцій; супроводження операцій; автоматизація роботи; вибірки; документальний контроль.

Метод складання контрольних списків питань контролю передбачає відповідно до внутрішніх інструкцій служби аудиту перевірку конкретних видів діяльності на тих чи інших ділянках роботи.

Для належного відображення у звітності дотримання процедур внутрішнього контролю і використання відповідної інформації застосовується метод визначення послідовності операцій (завдання

працівникам, які санкціонують, реєструють і відображають у звітності різноманітні операції).

Після відображення загальних і специфічних процедур контролю в документації за допомогою контрольних списків і схем здійснюється перевірка зібраної інформації безпосередньо на місцях, що дає змогу впевнитися в тому, що операції здійснюються правильно (простежується метод супроводження операцій відповідно до даних проходження інформації через систему статистичної вибірки операцій), з використанням інформаційних технологій.

Автоматизовані методи аудиту дають змогу: полегшити перевірку операцій; збільшити обсяги перевірки; пересвідчитись у наявності фактів конкретних звірок; виявити розбіжності.

Метод аудиторських вибірок є видом несучільної перевірки, яка здійснюється згідно із законами статистики. Його суть полягає у відборі з усього обсягу операцій, що перевіряються, певної їх частини, що вивчається, і результати вивчення цієї частини поширюються на всю масу операцій з урахуванням помилки репрезентативності. При відборі одиниці операцій забезпечується однакова можливість потрапляння у вибірку будь-якої з них. Обсяг операцій, що перевіряються, визначається з урахуванням ступеня важливості відповідного виду аудиту для результатів загальної перевірки, особливостей виду діяльності підприємств та складності систем контролю. Цей метод використовується, якщо не вистачає часу для проведення суцільної перевірки, а також через неможливість або недоцільність проведення загального аудиту.

Метод документального контролю полягає в перевірці фактичної наявності та руху матеріальних та інших цінностей та їх відповідності даним бухгалтерського обліку.

Головна мета внутрішнього аудиту підприємств – це періодичне здійснення перевірок та оцінка рівня, достатності й ефективності діяльності структурних підрозділів, а також визначення шляхів щодо можливості його удосконалення для забезпечення повноти й достовірності обліку та звітності, дотримання чинного законодавства і нормативно-правових актів, а також оцінка внутрішньогосподарських процесів чи операцій.

Внутрішній аудит базується на таких загальних принципах: незалежність; об'єктивність і доброзичливість; професійна компетентність та відповідальність за якість проведених аудиторських перевірок; робота на загальний результат; доступ до інформації структурних підрозділів у обсягах, що потрібні для належного виконання своїх функцій. Розглянемо деякі з основних принципів.

Принцип незалежності аудиту передбачає незалежний статус служби внутрішнього аудиту щодо підрозділів, які вона перевіряє. Керівники підрозділів не мають права впливати на зміст і обсяги перевірок, що проводиться внутрішнім аудитом.

Керівництво підприємства визначає загальні напрямки діяльності служби внутрішнього аудиту та види виробничої чи фінансової діяльності, які слід перевіряти, і дає доручення на проведення спеціальних перевірок. При цьому служба повинна мати доступ до всіх документів, якщо це потрібно для ефективного виконання покладених на аудиторів обов'язків. Вона не повинна брати участі у виконанні або управлінні іншими видами діяльності, які вона перевіряє. До її обов'язків не входить розроблення та впровадження внутрішніх процедур, підготовка документації або виконання інших робіт, якість яких аудитор повинні перевіряти та оцінювати та які можуть негативно впливати на її статус.

Служба внутрішнього аудиту може висловлювати рекомендації щодо стандартів систем контролю, яких потрібно дотримуватися при розробленні нових систем і процедур, або оцінювати наявні чи заплановані заходи, мета яких – підвищення надійності систем контролю, ефективності виробничих, господарських чи фінансових систем та відповідних процедур. Керівництво не втручається в розроблення та впровадження внутрішніх процедур аудиту, підготовку аудиторського висновку (акта ревізії, перевірки) і форми поточної звітності (доповідної записки) для її подання керівнику.

Принцип об'єктивності при здійсненні внутрішнього аудиту полягає в суворому дотриманні вимог законів України, нормативно-правових актів та має ґрунтуватися на стандартах, відповідній звітності, наявних фактах порушень і недоліків. Компетентність, професіоналізм у поєднанні з доброзичливим ставленням до посадових осіб в ході аудиту повинні бути на належному рівні.

Внутрішній аудит повинні здійснювати працівники, що мають високу кваліфікацію, зокрема такі, що мають: теоретичні та практичні знання з бухгалтерського обліку, порядку здійснення операцій; знання в галузі інформаційних систем; спеціалізовані аудиторські навички; знання в галузі побудови та оцінки систем та процедур внутрішнього контролю; навички проведення співбесід і збору необхідної інформації, складання і написання звітів та аудиторських висновків.

Завдання та функції внутрішнього аудиту:

- перевірка та оцінка адекватності, ефективності системи внутрішнього контролю та якості виконання персоналом і керівниками структурних підрозділів покладених на них обов'язків.

- визначення та аудит усіх ризиків, властивих діяльності підприємства, що перевіряється;
- проведення аудиторських перевірок або ревізій щодо виконання структурними підрозділами забезпечення належного рівня надійності операцій, що проводяться підприємством, а також економного та ефективного використання власних матеріальних і фінансових ресурсів, збереження коштів і цінностей, стану й достовірності бухгалтерського обліку та звітності, розроблення пропозицій з усунення виявлених недоліків і порушень та уникнення їх у подальшому;
- оцінка надійності та цілісності системи обліку і фінансових звітів структурних підрозділів підприємств і адекватності системи внутрішнього контролю і заходів безпеки відповідно до потенційних ризиків (аудит системи внутрішнього контролю), та ефективності і продуктивності використання ресурсів структурними підрозділами суб'єкта господарювання;
- складання оперативної та передбаченої статорганами звітності за результатами аудиторських перевірок або ревізій для подання керівництву у визначеній ним формі для прийняття заходів щодо усуненню недоліків та використання в плануванні, визначення дієвості системи внутрішнього контролю.

Працівники служби внутрішнього аудиту несуть відповідальність за якість та повноту проведення внутрішнього аудиту, забезпечують нерозголошення інформації, до якої мають доступ.

Служба внутрішнього аудиту всіляко сприяє підвищенню професійного рівня своїх співробітників шляхом навчання, самонавчання та запровадження програм відряджень на стажування.

Робота на загальний результат – це співпраця служби внутрішнього аудиту з іншими структурними підрозділами з метою запобігати дублюванню ними виконання своїх функцій, а також можливість максимально використовувати досвід їх роботи під час розроблення методологічної бази для підвищення якості проведення аудиторськи перевірок.

Доступ до інформації структурних підрозділів суб'єкта господарювання, потрібної для належного виконання своїх функцій та надання достовірних відомостей керівництву, на практиці означає, що служба внутрішнього аудиту має право: періодично здійснювати аудит усіх структурних підрозділів суб'єкта господарювання з метою запобігання неефективним методам роботи; виявляти факти шахрайства і недоліків у роботі та недопущення їх повторення; доступу до будь-яких приміщень та ділянок роботи в усіх структурних підрозділах; користуватися інформацією комп'ютерних сис-

тем і програм; вимагати надання докладної інформації, необхідної для належного проведення перевірки.

Відповідно до завдань керівництва та стандартів аудиту на службу внутрішнього аудиту покладаються такі функції: забезпечення належного рівня системи внутрішнього аудиту; оцінювання внутрішнього контролю, у тому числі його механізмів; перевірка дотримання структурними підрозділами нормативно-правових документів, що регулюють діяльність суб'єкта господарювання; практичне виконання аудиторських перевірок щодо відповідності діяльності структурних підрозділів чинному законодавству та встановленим нормативам, виявлення умов, що можуть призвести до зловживань, нераціонального та незаконного використання матеріальних ресурсів, перевірка правильності формування, захисту та збереження інформації; аудит управлінських рішень; проведення ревізій (перевірок) фінансово-господарської діяльності установ і структурних підрозділів підприємств; розроблення контактів із суб'єктами господарювання. Крім вище зазначеного, на службу аудиту покладаються такі завдання: перевірка фактичної наявності активів та рівня забезпечення своєчасного життя належних заходів щодо їх захисту та збереження.

Аудиторські перевірки проводяться у сферах, що стосуються: правил, процедур і методів здійснення виробничої діяльності; витрат, прибутків, інвестицій; руху коштів на рахунках; інформаційних систем; систем трансакцій у таких видах діяльності, як продаж, закупка, інкасо, виплата, обмін товарно-матеріальних запасів і виробничих витрат, виробництво, основні засоби, складання платіжних відомостей тощо; фінансових звітів.

§ 3. Теоретичне обґрунтування методу економічного аналізу в системі контролю

Поступальний розвиток економіки України, розгалужена мережа банків, акціонерних і приватних товариств та отримання статусу країни з ринковою економікою накладає на цих суб'єктів господарювання відповідальність за фінансову стійкість, що потребує значного посилення ролі контролю фінансового стану суб'єктів господарювання всіх форм власності, тобто наявності, розміщення і використання коштів.

Результати такого контролю потрібні передусім власникам суб'єктів господарювання всіх форм власності, а також кредиторам, інвесторам, постачальникам, менеджерам і податковим

службам. Відповідно до цього необхідно розглянути процес контролю господарської діяльності суб'єктів господарювання саме з позиції власника суб'єкта господарювання, дуже важливого для внутрішнього використання й оперативного управління фінансово-господарською діяльністю. Зрозуміло, що в міру розвитку й удосконалення господарювання підприємницьких структур зміст контролю фінансово-господарської діяльності поступово розширюється й поглиблюється. Відповідно розвивається й теорія контролю. Виходячи з цього існують, або мають право на існування різні концепції визначення предмета контролю. Критичний огляд самого процесу контролю – інспектування, ревізій, аналізу, нагляду, а тим більше аудиторських перевірок суб'єктів господарювання в умовах ринкової економіки, на наш погляд, потребує детального дослідження. Ось чому, щоб визначити предмет контролю, наприклад, господарської діяльності суб'єктів господарювання, ми виокремимо кілька груп ознак, що визначають його предмет:

- господарську діяльність (або у більш вузькому розумінні цього визначення – оцінку виконання бізнес-плану);
- господарські процеси і явища;
- економіку підприємств, або, як ми вже визначились, суб'єктів господарювання;
- інформаційні потоки.

Визначення предмета, наприклад, аналізу, необхідно шукати в самій назві науки: адже вона підкреслює, що аналізується господарська діяльність. Це визначення відразу виокремлює предмет аналізу із загального, дуже широкого предмета всіх економічних наук – економіки. Визначення предмета відображає особливий підхід до вивчення економіки, властивий аналізу, її вивчення в динамічному розвитку під впливом господарської діяльності суб'єктів господарювання всіх форм власності. Саме в цьому і виявляється специфіка предмета аналізу.

Науково обґрунтованим є цілісність предмета аналізу, під яким розуміється вся діяльність суб'єктів господарювання в усьому різноманітті і суперечливій взаємодії окремих її сторін, тобто господарських процесів і факторів, що впливають на них.

До речі, предметом вивчення є господарська ланка незалежно від того, чи це мале, чи велике підприємство, і навіть необов'язково взяте в цілому, адже може аналізуватися й частка його діяльності. Але в цьому випадку обов'язково необхідно мати на увазі те, що окремі сторони предмета не можуть бути правильно проаналізовані, якщо не розглядати їх у комплексі з позицій цілого, не виявляти їх

залежності від усієї господарської діяльності і їх впливу на досягнення поставлених нею цілей.

Як у цьому, так і в інших випадках ми виходимо з концепції предмета господарської діяльності як економічної системи, що має повну або відносну самостійність.

Таким чином, із самого початку дослідження розвитку економічного контролю господарської діяльності закладається системний підхід до аналізу, хоча такий підхід у період акціонування та створення підприємств ринкового типу, м'яко кажучи, не сприяв становленню такого виду контролю, як аналіз господарської діяльності.

Зазначивши визначення предмета в самій назві дисципліни, ми розуміємо, що вона вивчає виробництво і відтворення суб'єктів господарювання у тому вигляді, в якому цей процес здійснюється в межах суб'єктів господарювання і відображається в цифрах бухгалтерського обліку і статистичної звітності.

У цьому визначенні також підкреслюється цілісність предмета (весь процес виробництва), але всі сторони виробництва навіть у межах одного суб'єкта господарювання аналіз господарської діяльності, як правило, не охоплює. Отже, аналіз як предмет вимірюється межами одного суб'єкта господарювання, а його інформаційна база – тільки даними обліку.

Отже аналіз базується тільки на даних обліку, до того ж усі, хто пам'ятає радянські часи, знають про своєрідну складову аналізу – рахункову перевірку, що широко застосовувалась ще в недавньому минулому і відкинута в небуття сьогодні. До речі, методом рахункових перевірок дораховувалось найбільше платежів доходів до бюджету.

Необхідно ще раз підкреслити нерозривний зв'язок і наступність аналізу господарської діяльності і бухгалтерського обліку, щоб відокремити наукову дисципліну від спроб її ліквідації, що започатковується останнім часом як податковим відомством, так і економічними і фінансовими органами. Якими б тактичними міркуваннями не була викликана необхідність ліквідації аналізу фінансово-господарської діяльності, з наукової точки зору вони необґрунтовані.

Практика господарювання визнає, що саме господарська діяльність вимагає періодичного аналізу. Єдине, що потрібно в нових умовах господарювання, – це чітко визначити його зміст і межі. У кожній з них слід акцентувати увагу на аспектах і меті аналізу як найбільш істотних.

Виходячи з чіткого визначення нашого бачення ринкової економіки, необхідно погодитись з тим, що предметом аналізу є госпо-

дарська діяльність, узята в цілому. Тому визначимо, що предметом економічного аналізу є господарська діяльність суб'єктів господарювання з метою оцінки її ефективності, відповідності напрямковій роботі кожного суб'єкта господарювання, виявлення вузьких місць і вироблення пропозицій акціонерам, власникам з метою досягти максимальних результатів при мінімальних витратах праці і ресурсів.

Це визначення різнобічно характеризує предмет аналізу і підкреслює, що господарська діяльність вивчається з позицій її відповідності інтересам власників, акціонерів, її ефективності і ступеню використання виробничого потенціалу.

Позитивність цього визначення в тім, що в ньому підкреслюється властиве аналізу господарської діяльності вивчення економіки суб'єктів господарювання в органічному зв'язку з її технічною стороною. Натомість новим є те, що аналіз вивчає економіку, виражену в категорії ринкових відносин. Точніше, господарська діяльність розглядається в аналізі з позицій її економічності, а не тільки з погляду дотримання вимог ринкової економіки. Відобразити зв'язок аналізу в умовах приватної чи акціонерної власності в наведеному визначенні дуже важливо для розуміння суті процесів, але можуть бути й інші визначення.

Головне полягає в тому, щоб забезпечити визначити діяльність керованої системи і можливості поліпшення управління нею. З цією метою під час аналізу виконується дослідження діяльності суб'єктів господарювання за допомогою підсистем. Зміст аналізу в системі контролю настільки широкий і різноманітний, наскільки широкий і багатогранний його предмет – господарська діяльність.

Відмінності в змісті аналізу залежать від мети, місця й терміну його проведення, тобто від тієї інформації, що може бути використана, та можливостей застосування поглибленого факторного аналізу і більш точної кількісної оцінки впливу окремих господарських факторів на досягнутий рівень ефективності й динаміки розвитку суб'єктів господарювання, де провадиться аналіз.

Як правило, аналіз розпочинається з: попереднього оцінювання роботи суб'єкта господарювання на основі аналізу кількісних і якісних показників; вивчення впливу найважливіших господарських факторів на рівень, динаміку й виконання прогностичних показників, розкриття резервів їхнього поліпшення; узагальнення результатів аналітичного дослідження – уточнення оцінки роботи з виділенням впливу залежних і не залежних від даного об'єкта факторів, визначення величини резервів її поліпшення.

Розкриттю розуміння аналізу сприяє: мета дослідження; визначення питань, що підлягають аналізу, об'єктів аналізу, аналіз рівнів управління; інформаційна база; визначення резервів; ефективність ухвалених рішень; періодичність проведення; застосування технічних засобів.

Слід також розрізняти види аналізу: економічний, фінансово-господарський, аналіз організації менеджменту й т.ін.

Оскільки в ринковій системі господарювання діють товарно-грошові відносини, найбільш узагальнюючі показники оцінювання роботи суб'єктів господарювання набувають форми вартісних фінансових показників, до яких належать, наприклад, реалізація, собівартість, прибуток, рентабельність, обіг коштів. Це визначає головне значення фінансово-господарського аналізу, а також провідну роль цього виду аналізу в економічному аналізі господарської діяльності конкретного суб'єкта господарювання.

За колом досліджуваних питань розрізняють повний аналіз господарської діяльності і тематичний. Повний аналіз охоплює всі сторони роботи аналізованого об'єкта і всі його зовнішні та внутрішні зв'язки, тематичний – виконується за більш вузькою програмою, тобто за визначеним колом питань з метою виявлення можливостей поліпшення окремих сторін господарської діяльності. Як приклад тематичного аналізу можна назвати аналіз причин простоїв устаткування, утворення зайвих і зовсім непотрібних суб'єктів господарювання запасів товарно-матеріальних цінностей, аналіз якості продукції.

Як при проведенні повного, так і тематичного аналізу зберігається його комплексність, оскільки враховуються взаємозв'язок і взаємодія всіх досліджуваних явищ і показників, які вони відтворюють.

За суб'єктами аналізу розрізняється аналіз, здійснюваний економістами суб'єктів господарювання та контролюючими органами (у межах компетенції). Зміст аналізу, що проводиться в суб'єктів господарювання, не однаковий, оскільки залежить від виконуваних ними функцій і напрямку діяльності (машинобудування, легка промисловість, сільське господарство, переробка та ін.). За широтою вивчення резервів аналіз поділяється на внутрішній і порівняльний.

Порівняльний аналіз відрізняється від інших видів аналізу тим, що при вивченні й оцінюванні діяльності аналізованого об'єкта проводиться порівняння його показників не тільки з фактичними даними за минулий період, але й з науково обґрунтованими технічними нормами.

Аналіз фінансово-господарської діяльності підрозділяється на *попередній* (оцінка стану діяльності суб'єкта господарювання), *оперативний* (для виявлення заходів, що забезпечують виконання завдань), *підсумковий* (ефективність діяльності за досліджуваній період), *перспективний* (для визначення очікуваних результатів у майбутньому періоді).

За періодичністю проведення розрізняються аналіз *щоденний, декадний, або тижневий, місячний, кварталний і річний*. Періодичність дуже впливає на дієвість та ефективність аналізу. Щодня оперативно повинні підводитися підсумки виконання завдань за основними об'ємними показниками для оперативного управління господарською діяльністю. Програма аналізу місячних, кварталних і річних підсумків роботи має тенденцію до поступового розширення з метою розроблення заходів на майбутній більш тривалий період.

Слід також розрізнити аналіз, виконуваний шляхом аналітичного оброблення інформації з використанням комп'ютерних баз даних, що підсилює значення аналізу в оперативному управлінні виробництвом і іншими сторонами господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Метод аналізу в системі контролю має властивий тільки йому спосіб проникнення в зміст того чи іншого явища. Адже науковою основою методу науки є теорія пізнання того чи іншого явища в його становленні й розвитку; розкриття протиріч цього розвитку, боротьби нового і відмираючого, загального взаємозв'язку і взаємозумовленості окремих явищ; визначення рушійних сил і об'єктивних законів розвитку. Пізнання досягається шляхом спостереження, чуттєвого сприйняття, порівняння, абстракції, виміру взаємозв'язків, моделювання й експериментування, логічного підходу до вивчення явищ і т.п. При цьому виробляється особливий підхід до вивчення явища, що дозволяє реалізувати ці положення відповідно до його специфіки.

Відповідно аналіз фінансово-господарської діяльності також створив свій метод, що є способом вивчення господарської діяльності. Отже, аналіз – це спосіб вивчення предмета шляхом розчленування його на складові частини. Адже аналіз у переводі з грецької означає «розчленування», «поділ на частини». Шляхом аналізу досягається більш детальне розчленування частин предмета з метою наближення до пізнання його сутності.

Дійсне сприйняття аналізу цього явища досягається шляхом узагальнення знань, отриманих у результаті аналітичного дослідження його частин, точніше, аналізу сполучень із синтезом, тобто відображенням послідовності вивчення господарської діяльності.

Таким чином, ми розуміємо, що необхідно провести узагальнення показників усієї господарської діяльності шляхом вивчення господарської діяльності – виробничих підрозділів та на їх основі узагальнення. При цьому розкривається й вивчається вплив на господарську діяльність суб'єктів господарювання підрозділів і методів господарювання та факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних, що залежать від діяльності самого об'єкта аналізу і не залежних від його діяльності.

Наприклад, у промисловості в разі порушення технології виробництва продукції значно зменшуються показники якості, аналогічно в сільському господарстві зниження врожайності зернових, бобових та інших сільськогосподарських культур залежить від кількості відступів від затвердженої технології виробництва сільськогосподарської продукції. Отже, порушення технології виробництва чи то промислової чи сільськогосподарської продукції вимагають на основі аналізу визначити всі параметри порушень і виконати роботу з удосконалення окремих параметрів технології виробництва та ліквідації порушень, результатом чого стане суттєве покращання якості виробництва. Ми звернули увагу на погіршення якості продукції, але чинниками погіршення якості й зменшення асортименту виробництва можуть бути морально і фізично зношене обладнання чи машини, неякісна сировина чи збої в поставці запчастин або напівфабрикатів та ін.

При цьому необхідно пам'ятати, що вимога щодо необхідності вивчення явищ у процесі їх становлення і розвитку реалізується в аналізі, наприклад, при вивченні показників господарської діяльності в динаміці і роздільному їх розгляді за видами продукції, необхідно порівняти ефективність виробництва продукції в цілому та проаналізувати організацію роботи бригад, ділянок, включаючи й форми організації та її застосування, не забуваючи й про елемент праці робітників, і на цій основі виявити слабкі місця та вжити заходів щодо їх усунення.

Отже, метод аналізу фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання спирається на прийом аналітичного дослідження, серед яких слід виокремити такі елементи:

- так зване читання даних обліку й звітності;
- комплексне використання цих даних для розкриття господарських взаємозв'язків усередині і поза межами суб'єкта господарювання;
- вимір усіх таких зв'язків у реальному часі;
- порівняння цифрових показників, що підлягають аналізу, у процесі їх вивчення, взаємозв'язку та їх виміру.

Таким чином, в аналізі використовуються такі методи, як вимір економічних явищ, виявлення факторів, що впливають на них, вимір впливу цих факторів (у випадках, коли методика таких розрахунків уже розроблена), виявлення взаємозв'язку між факторами та їх вимір.

Аналіз фінансово-господарської діяльності спирається на методи порівняння, послідовного розчленовування показників угруповання із застосуванням балансового методу і т.п. При налагодженій системі бухгалтерського обліку можна мати практично будь-які показники і оперувати ними, оскільки їх доповнюють і деталізують поряд з бухгалтерським та оперативним обліком ще й статистичні та інші показники. Слід мати на увазі, що система показників, розроблювальна й використовувана в аналізі, істотно відрізняється від системи показників усіх видів обліку, але це не дуже характерна риса наукового підходу, за допомогою якого реалізується метод аналізу.

На нашу думку, найбільш істотна особливість методу аналізу – це системність і комплексність підходу до вивчення свого предмета, а також поступове наближення до правильного ухвалення про нього шляхом вивчення рушійних сил (факторів) його розвитку, виміри й узагальнення їхнього суперечливого впливу на ефективність господарювання.

Отже, метод аналізу – це комплексне, органічно взаємозалежне вивчення, вимір і узагальнення впливу окремих факторів на господарську діяльність і динаміку господарського розвитку, здійснювані шляхом спеціальної обробки системи показників обліку й звітності та інших джерел інформації.

Для аналізу потрібен системний підхід з обліком усіх внутрішніх і зовнішніх його зв'язків як частини системи більш високого рівня, наприклад, розгляд роботи окремої бригади або ділянки як частин суб'єкта господарювання. При такому підході діяльність аналізованого суб'єкта оцінюється з позицій того, наскільки вони узгоджуються з метою діяльності суб'єкта.

Комплексність дослідження потребує розгляду підсумків діяльності суб'єкта як результату взаємодії всіх сторін цієї діяльності і усіх факторів, що впливають на них, а також через визначення прогностичних значень, що виявляються шляхом застосування підготовчого, розрахункового й аналітичного аналізу.

Підготовчий аналіз провадиться через вибір і оцінку фінансових показників та факторів в умовах зміни мети, збір і узагальнення отриманої первинної інформації й оцінювання первинної інформації та аналізу їх впливу на досягнення кінцевої мети.

Розрахунковий – визначає вибір факторів та проведення самого аналізу господарської діяльності, у ході якого визначається істотність факторів та надається їх оцінка. У ході аналізу виконуються обґрунтування й оцінювання фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання.

На цьому, як правило, аналіз завершується й надаються матеріали керівництву з визначеним терміном виконання пропозицій щодо усунення порушень.

Не можна погодитись з такою практикою проведення аналізу, адже для суб'єкта господарювання необхідно, виходячи з даних аналізу, визначити прогностичні показники на два, три, а по можливості, на п'ять років вперед, для чого:

- по-перше, необхідно провести розрахунок прогностичних значень та визначення коефіцієнтів за величинами, що прогнозуються;
- по-друге, провести оцінку прогностичних значень і перспектив розвитку фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання;
- по-третє, надати прогностичні показники фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання для затвердження й контролю відповідному керівництву.

Дослідницька робота щодо визначення прогнозів фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання на перспективу й надання їх керівництву завершують роботу з аналізу підприємства чи організації.

Інша справа, прийме керівництво матеріали аналітичного економічного аналізу прогнозу діяльності суб'єкта господарювання на перспективу до уваги чи обере іншу схему управління, але в будь-якому випадку, безвідносно до його бажання, у разі виникнення негараздів воно буде звертатись до наданого йому аналітичного аналізу перспектив фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання з метою вчинення заходів з їх ліквідації.

Виходячи з наведеного, можна запропонувати схему стадій проведення аналізу фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, що зображена на рис. 3.2.

Слід мати на увазі, що в процесі аналізу виявляється також вплив рівня технічного розвитку виробництва на економіку і навіть на соціальний розвиток, а також зворотний вплив економіки на удосконалення виробництва. Таким чином, усі сторони господарської діяльності, що відбуваються під її впливом, а також процеси й фактори, що їх зумовлюють, розглядаються в їхньому реальному переплетінні і суперечливій різнонаправленій взаємодії. Отже, для зручності дослідження штучно виділяються окремі господарські процеси і роз-

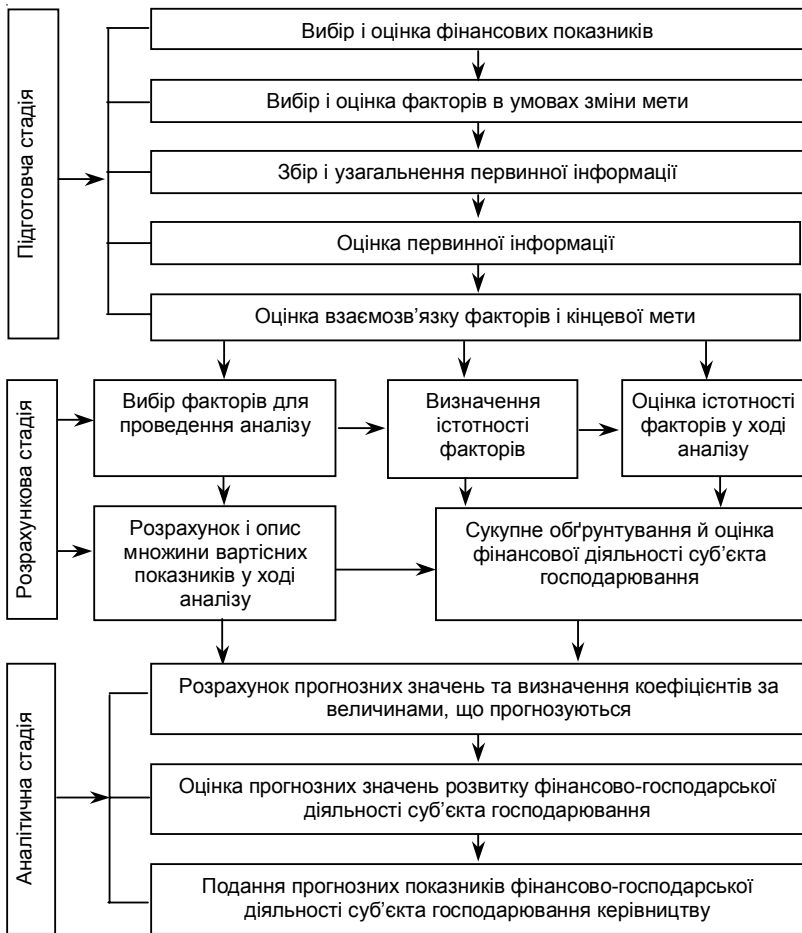

Рис. 3.2. Стадії проведення аналізу фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання

глядається вплив на них різних господарських факторів для того, щоб наприкінці дослідження розкрити їх взаємозв'язок і вплив на кінцеві результати господарювання.

Далі у визначенні підкреслюється перехід у процесі аналізу від загального ознайомлення з предметом до виміру внутрішніх і зовнішніх його зв'язків, визначення сили дії господарських факторів і узагальнення результатів аналізу.

Натомість аналіз починається з попереднього вивчення предмета, тобто створення його економічної моделі. Мета цього етапу пізнання – установити внутрішні та зовнішні зв'язки системи, визначити характер планомірно здійснюваних нею дій і їхню причинну залежність від різних господарських факторів.

На наступних етапах якісного аналізу відбувається поступове заглиблення в сутність предмета, усезростаюча деталізація факторів. Така деталізація теоретично не має границь; адже первинних, нерозкладних факторів, тобто таких, котрі, у свою чергу, не могли б бути представлені як похідні від інших факторів, у дійсності не існує. Практичні завдання аналізу в кожному конкретному випадку вимагають обмеження у визначених межах деталізації на основі попередньо проведеного угруповання взаємодіючих факторів, що умовно вважаються далі нерозкладними.

Однак не можна обмежитися одним описом господарської діяльності і факторів, що впливають на неї, а слід визначити спрямованість дії й відносну силу впливу кожної групи факторів. На цьому відрізку пізнання його вивчення вже супроводжується виміром. Воно виробляється, щоб кількісно визначити вплив окремих факторів (груп факторів) на динаміку господарського розвитку, результати виконання показників й ефективність господарювання, вимірити їх відносний вплив на роботу підприємства (його підрозділів), зосередити увагу на основних і вирішальних факторах.

Удосконалення наукового методу, за допомогою якого реалізується метод аналізу, протягом останніх років відбувалося переважно шляхом використання досягнень економічної науки, але це – не головне в методі аналізу. Найбільш складною і відповідальною стадією аналітичного дослідження є науково обґрунтоване угруповання факторів, без якого не можна створити модель, адекватну реальній дійсності. Цінність же виміру визначається тим, що поєднання якісної і кількісної характеристики об'єкта аналізу сприяє більш чіткому уявленню про процес господарської діяльності та її кінцеві результати.

Узагальнення результатів аналізу – це завершальна стадія вивчення господарської діяльності, вона містить висновки, що передбачають оцінювання цієї діяльності, зведення резервів і рекомендації щодо їх використання у процесі узагальнення розкривається зв'язок між підсумками діяльності окремих ділянок і виконавців і визначається ступінь їхнього впливу на кінцеві результати за аналізовану об'єктом у цілому, вишукуються можливості посилення дії позитивним факторів і усунення або хоча б ослаблення негативних.

Метод аналізу реалізується за допомогою спеціального наукових програм, що дозволяють аналітично обробити інформацію про господарську діяльність. Перелічувати в самому визначенні сукупність прийомів, що містяться в цій програмі, недоцільно хоча б тому, що в міру розвитку аналізу господарської діяльності наукові його програми поступово вдосконалюються, а метод – спосіб підходу до дослідження – принципово не змінюється.

Організація банківського контролю

§ 1. Система внутрішнього контролю Національного банку та її вдосконалення

Внутрішній контроль у банку – сукупність процедур, що забезпечують достовірність та повноту інформації, яка надається керівництву банку, дотримання вимог внутрішніх та зовнішніх нормативних актів при здійсненні операцій банку, збереження активів банку і його клієнтів, оптимальне використання ресурсів банку, управління ризиками, забезпечення чіткого виконання працівниками службових обов’язків і розпоряджень органів управління банку, який забезпечувала ревізійна служба НБУ.

Ревізійна служба Національного банку України з часу її створення пройшла два етапи розвитку:

- перший – становлення (1991–1993);
- другий – виокремлення в незалежний структурний підрозділ у системі Національного банку, що здійснює контроль за діяльністю його установ та структурних підрозділів (1993–2000).

Наступним етапом розвитку ревізійної служби стало створення Департаменту внутрішнього аудиту та поступовий повний його перехід до роботи за міжнародними стандартами внутрішнього аудиту (починаючи з 2000 р.). Для цього слід було вирішити такі організаційні та правові питання:

1. Удосконалити структуру служби внутрішнього аудиту згідно з чинним законодавством і нормативно-правовими актами Національного банку.
2. Визначити кількість працівників служби з урахуванням міжнародних стандартів аудиту.

При цьому слід ураховувати, що внаслідок значного розширення повноважень служби внутрішнього аудиту (оцінювання систем

внутрішнього контролю за грошово-кредитними, валютними, інвестиційними та іншими операціями тощо) слід мати фахівців із більш вузькою спеціалізацією.

При філіях (територіальних управліннях) створити відділи (сектори) аудиту з відповідною кількістю працівників, що залежить від кількості персоналу філії та функцій, що вона виконує.

3. Забезпечити службу внутрішнього аудиту фахівцями, які мають практичний досвід роботи в банківській чи фінансовій сферах.
4. Ураховуючи специфіку роботи служби внутрішнього аудиту, забезпечити відповідну підготовку фахівців, спеціалізувати їх за окремими напрямками (сферами) діяльності банку, постійно підвищувати кваліфікацію працівників шляхом залучення їх до участі в семінарах, у тому числі тих, що проводяться згідно з програмою технічної допомоги Міжнародним валютним фондом.
5. Розв'язати питання про надання Міжнародним валютним фондом технічної допомоги в організації роботи служби внутрішнього аудиту Національного банку і її відповідності міжнародним стандартам (через постійного радника).
6. Здійснювати регулярні перевірки структурних підрозділів центрального апарату Національного банку, що виконують операції з високим ступенем ризику.
7. Визначити межі та ступені ризиків для поступової відмови від щорічних перевірок окремих видів операцій та заміни їх на періодичні (один раз у два-три роки).
8. Розробити план підготовки нормативно-правових актів із проведення внутрішнього аудиту в системі Національного банку.
9. Скласти графік розроблення та впровадження автоматизованих програм внутрішнього аудиту.
10. Забезпечити правові підстави для безпосередньої участі служби внутрішнього аудиту в розробленні нормативно-правових актів Національного банку, зокрема тих, що регламентують операції, пов'язані з великими ризиками.
11. За погодженням з Головою банку залучати до роботи служби внутрішнього аудиту позаштатних (незалежних) експертів, особливо з тих питань, що потребують спеціальних знань.

Внутрішній аудит, що проводиться в системі Національного банку, є незалежною експертною діяльністю, яка здійснюється з метою перевірки та оцінювання адекватності, ефективності й достатності застосування механізмів системи внутрішнього контролю, стану управління ризиками; повноти, своєчасності й достовірності звітності; дотримання принципів і процедур у разі виконання

банківських і внутрішньогосподарських операцій як у центральному апараті Національного банку, так і в його установах.

Внутрішній аудит здійснюється службою внутрішнього аудиту, структура, функції та повноваження якої визначаються положеннями, що затверджуються Правлінням Національного банку. За своїм організаційним статусом служба внутрішнього аудиту є незалежним підрозділом і підпорядковується безпосередньо Голові Національного банку.

У своїй діяльності служба внутрішнього аудиту використовує три основні типи внутрішнього аудиту: аудит фінансової звітності; операційний аудит; аудит дотримання вимог нормативних документів.

Під час *аудиту фінансової звітності* розглядаються фінансові звіти, дані обліку та пов'язані з ними операції щодо дотримання принципів бухгалтерського обліку; перевіряються операції й достовірність їх відображення в обліку, правильність класифікації активів і пасивів.

Під час операційного аудиту перевіряється фактична наявність активів і пасивів, аналізується діяльність структурного підрозділу з метою оцінки його роботи, виявляються можливості та розробляються рекомендації щодо її подальшого вдосконалення.

Метою *аудиту дотримання вимог нормативних документів* є оцінювання рівня виконання вимог чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку.

Під час проведення внутрішнього аудиту застосовуються такі методи: складання контрольних списків питань; визначення послідовності здійснення операцій; супроводження операцій; автоматизація роботи; вибірки; документальний контроль.

Метод складання контрольних списків питань передбачає відповідно до внутрішніх інструкцій служби аудиту перевірку конкретних видів діяльності на тих чи інших ділянках роботи.

Для належного відображення у звітності дотримання процедур внутрішнього контролю й використання відповідної інформації застосовується *метод визначення послідовності здійснення операцій* (завдання працівникам, які санкціонують, реєструють і відображають у звітності різноманітні операції).

Після відображення загальних і специфічних процедур контролю в документації за допомогою контрольних списків і схем здійснюється перевірка зібраної інформації безпосередньо на місцях, що дає змогу впевнитися в тому, що операції виконуються правильно (простежується *метод супроводження операцій* відповідно до даних проходження інформації через систему статистичної вибірки операцій), з використанням інформаційних технологій.

Автоматизовані методи аудиту дають змогу: полегшити перевірку операцій; збільшити обсяги перевірки; пересвідчитись у наявності фактів конкретних звірок; виявити розбіжності.

Метод аудиторських вибірок є видом несупільної перевірки, що здійснюється згідно із законами статистики. Його суть полягає у відбиранні з усього обсягу операцій, які перевіряються, певної їх частини, що вивчається, і результати вивчення цієї частини поширюються на всі операції з урахуванням помилки репрезентативності. При відбиранні одиниці операцій забезпечується однакова можливість потрапляння у вибірку будь-якої з них. Обсяг операцій, що перевіряються, визначається з урахуванням ступеня важливості відповідного виду аудиту для результатів загальної перевірки, особливостей виду діяльності банку та складності систем контролю.

Цей метод використовується, якщо не вистачає часу для проведення суцільної перевірки, а також через неможливість або недоцільність проведення загального аудиту.

Метод документального контролю – перевірка фактичної наявності та руху готівки й інших цінностей, що зберігаються в касах, сховищах, на рахунках структурних підрозділів Національного банку, та їх відповідності даним бухгалтерського обліку.

Службу внутрішнього аудиту створено з метою здійснення незалежної експертної перевірки системи Національного банку України (далі – Національний банк).

До складу служби внутрішнього аудиту входить Департамент внутрішнього аудиту (далі – Департамент) Національного банку та відділи (сектори) аудиту при територіальних управліннях Національного банку, що діють згідно із затвердженими в установленому порядку положеннями.

Склад, найменування підрозділів та посад працівників служби внутрішнього аудиту визначається директором Департаменту та передбачається штатним розписом.

Керівним структурним підрозділом служби внутрішнього аудиту є Департамент, який очолює директор.

Директор Департаменту призначається на посаду і звільняється Головою Національного банку відповідно до законодавства України про працю. Директору Департаменту функціонально підпорядкована вся служба внутрішнього аудиту Національного банку.

Головна мета внутрішнього аудиту в системі Національного банку – це періодичне здійснення перевірок та оцінювання рівня, достатності й ефективності діючого в структурних підрозділах Національного банку внутрішнього банківською контролю, а також визначення шляхів щодо можливості його вдосконалення з метою

забезпечення повноти й достовірності обліку та звітності, дотримання чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку, а також оцінка банківських та внутрішньогосподарських процесів чи операцій.

Внутрішній аудит Національного банку базується на таких загальних принципах: незалежність; об'єктивність і доброзичливість; професійна компетентність та відповідальність за якість проведених аудиторських перевірок; робота на загальний результат; доступ до інформації структурних підрозділів системи Національного банку в обсягах, потрібних для належного виконання своїх функцій.

Незалежність передбачає: незалежний статус служби внутрішнього аудиту щодо підрозділів, які вона перевіряє. Керівники підрозділів банку не мають права впливати на зміст і обсяги перевірок, що нею проводяться.

Керівництво банку визначає загальні напрямки діяльності служби внутрішнього аудиту та види банківської діяльності, які слід перевіряти, і дає доручення щодо проведення спеціальних перевірок. При цьому служба повинна мати доступ до всіх документів департаментів і установ та можливість звернення до будь-кого з працівників банку із запитаннями, якщо це потрібно для ефективного виконання покладених на аудиторів обов'язків. Вона не повинна брати участі у виконанні або управлінні іншими видами діяльності, які вона перевіряє. До її обов'язків не належать розроблення та впровадження внутрішніх процедур, підготовка документації або виконання інших робіт, якість яких аудитори повинні перевіряти та оцінювати та які можуть негативно впливати на її статус.

Служба внутрішнього аудиту може висловлювати рекомендації щодо стандартів систем контролю, яких потрібно дотримуватися при розробленні нових систем і процедур або оцінювати наявні чи заплановані заходи, мета яких – підвищення надійності систем контролю, ефективності операційних і фінансових систем та відповідних процедур. Керівництво банку не втручається в розроблення та впровадження внутрішніх процедур аудиту, підготовку аудиторського висновку (акта ревізії, перевірки) і форми поточної звітності (доповідної записки) для її подання керівнику банку.

Об'єктивність при здійсненні внутрішнього аудиту полягає в суворому дотриманні вимог законів України, нормативно-правових актів Національного банку та має ґрунтуватися на стандартах, відповідній звітності, наявних фактах порушень і недоліків.

Компетентність, професіоналізм у поєднанні з доброзичливим ставленням до посадових осіб при проведенні аудиту повинні бути на належному рівні.

Внутрішній аудит повинні здійснювати працівники, що мають високу кваліфікацію, зокрема такі, що мають: теоретичні та практичні знання з бухгалтерського обліку, порядку здійснення валютних, кредитних та інших банківських операцій; знання в галузі інформаційних систем; спеціалізовані аудиторські навички; знання в галузі побудови та оцінки систем та процедур внутрішнього контролю; навички проведення співбесід і збору необхідної інформації, складання та написання звітів і аудиторських висновків.

Завдання і функції Департаменту:

- перевірка та оцінка адекватності, ефективності системи внутрішнього контролю Національного банку і його установ, а також якості виконання персоналом та керівниками структурних підрозділів Національного банку покладених на них обов'язків; визначення та аудит усіх ризиків, властивих діяльності Національного банку;
- проведення аудиторських перевірок або ревізій щодо виконання структурними підрозділами Національного банку вимог грошово-кредитної політики, забезпечення належного рівня надійності операцій, що проводяться банком, удосконалення розрахункової та платіжної дисципліни в народному господарстві, поліпшення структури грошової маси, а також економного та ефективного використання власних матеріальних і фінансових ресурсів, збереження коштів і цінностей, стану й достовірності бухгалтерського обліку та звітності, розроблення пропозицій з усунення виявлених недоліків і порушень та уникнення їх у подальшому;
- перевірка дотримання структурними підрозділами Національного банку вимог чинного законодавства України, нормативно-правових актів Національного банку та внутрішніх планів, процедур і норм (аудит відповідності);
- оцінка надійності та цілісності системи обліку і фінансових звітів структурних підрозділів Національного банку (фінансовий аудит) і адекватності системи внутрішнього контролю й заходів безпеки відповідно до потенційних ризиків (аудит системи внутрішнього контролю), та ефективності й продуктивності використання ресурсів структурними підрозділами Національного банку (операційний аудит), і виконання та безпеки проектів автоматизації, інших проектів згідно із установленими планами і відповідності отриманих результатів запланованим цілям (аудит проектів);
- практичне виконання аудиторських перевірок або ревізій

щодо відповідності діяльності структурних підрозділів центрального апарату, територіальних управлінь та установ Національного банку чинному законодавству та встановленим нормативам, виявлення умов, що можуть призвести до зловживань, незаконного використання та присвоєння коштів;

- своєчасне інформування керівництва банку про виявлені недоліки й порушення, розроблення пропозицій щодо їх усунення та уникнення в подальшій роботі;
- складання річної та управлінської звітності за результатами аудиторських перевірок або ревізій для подання керівництву Національного банку у визначеній ним формі для використання в плануванні, оцінюванні здійснених банківських операцій та дієвості системи внутрішнього контролю;
- узагальнення результатів проведених аудиторських перевірок або ревізій;
- участь у підготовці та розробленні законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку, що стосуються діяльності банківської системи;
- участь у здійсненні аудиторського тестування нових банківських продуктів, видів діяльності чи систем до їх інсталяції чи введення в дію.

Виконання завдань і функцій Департаменту відбувається через: упровадження автоматизованих процедур аудиту; розроблення нормативно-правових актів України про проведення внутрішнього аудиту; здійснення методичного керівництва та контролю за діяльністю відділів (секторів) аудиту при територіальних управліннях; розроблення пропозицій щодо вдосконалення та підвищення ефективності внутрішнього контролю в системі Національного банку; налагодження взаємовідносин Департаменту із зовнішніми аудиторами Національного банку.

Департамент проводить аудиторські перевірки або ревізії структурних підрозділів Національного банку. До методів проведення аудиторських перевірок або ревізій належать: складання переліків контрольних питань; визначення послідовності здійснення операцій, супроводження операцій, автоматизація роботи, вибірки та документальний контроль, а також інші аудиторські процедури, що застосовуються для отримання інформації.

Проведення аудиторських перевірок або ревізій структурних підрозділів Національного банку здійснюється за участю відповідних фахівців департаментів та самостійних управлінь (при ауди-

торських перевірок або ревізіях, що вимагають спеціальної підготовки) відповідно до затверджених планів чи за окремими розпорядженнями керівництва Національного банку.

Аудиторську перевірку або ревізію очолює керівник, який у межах своїх повноважень несе відповідальність за якість та повноту її проведення. Керівники аудиторських перевірок або ревізій зобов'язані показувати службове розпорядження чи посвідчення на право проведення аудиторської перевірки або ревізії керівнику відповідного структурного підрозділу Національного банку.

Працівники служби внутрішнього аудиту несуть відповідальність за якість та повноту проведення внутрішнього аудиту, забезпечують нерозголошення інформації, до якої мають доступ.

Служба внутрішнього аудиту всіляко сприяє підвищенню професійного рівня своїх співробітників шляхом навчання, самонавчання та запровадження програм відряджень на стажування до основних операційних підрозділів Національного банку.

Робота на загальний результат – це співпраця служби внутрішнього аудиту з іншими структурними підрозділами Національного банку з метою запобігати дублюванню ними виконання своїх функцій, а також можливість максимально використовувати досвід їх роботи при розробленні методологічної бази для підвищення якості проведення аудиторських перевірок.

Доступ до інформації структурних підрозділів системи Національного банку, що потрібна для належного виконання своїх функцій та надання достовірних відомостей керівництву банку, на практиці означає, що служба внутрішнього аудиту періодично здійснює аудит усіх структурних підрозділів Національного банку з метою запобігання неефективним методам роботи, виявлення фактів шахрайства і недоліків у роботі та недопущення їх повторення; має доступ до будь-яких приміщень та ділянок роботи структурних підрозділів системи Національного банку; право користуватися інформацією комп'ютерних систем і програм; право вимагати надання докладної інформації, необхідної для належного проведення перевірки.

Відповідно до завдань керівництва банку та міжнародних стандартів аудиту на службу внутрішнього аудиту Національного банку покладаються такі функції: забезпечення належного рівня системи внутрішнього аудиту; оцінювання внутрішнього контролю, у тому числі його механізмів, а також системи управління ризиками; перевірка дотримання структурними підрозділами Національного банку, його територіальними управліннями та установами вимог чинного законодавства України, нормативно-

правових актів Національного банку, що регулюють діяльність банківської системи країни; визначення та аудит усієї сукупності ризиків, властивих діяльності Національного банку; практичне виконання аудиторських перевірок щодо відповідності діяльності структурних підрозділів Національного банку чинному законодавству та встановленим нормативам, виявлення умов, що можуть призвести до зловживань, нераціонального та незаконного використання або привласнення коштів; аудит програмних продуктів щодо відповідності вимогам чинного законодавства України та нормативно-правових актів, їх ефективність і безпека під час експлуатації, перевірка правильності формування, захисту та збереження інформації; аудит управлінських рішень, ухвалених на підставі первинної інформації, що надається керівництву Національного банку; проведення ревізій (перевірок) фінансово-господарської діяльності територіальних управлінь, установ і структурних підрозділів Національного банку; методичне забезпечення аудиту; розроблення відповідних заходів і процедур контролю; налагодження взаємовідносин Національного банку із зовнішніми аудиторами; підтримування ділових контактів із міністерствами і відомствами, комерційними банками України та структурними підрозділами Національного банку; налагодження зв'язків з іноземними службами банківського аудиту, опрацювання й накопичення досвіду центральних банків зарубіжних країн у сфері організації роботи внутрішнього аудиту; участь у підготовці законодавчих актів України й розробленні нормативно-правових актів Національного банку, що стосуються діяльності банківської системи України; організація та складання річної статистичної та управлінської звітності за результатами проведених аудиторських перевірок для подання керівництву Національного банку у визначеній ним формі для використання в плануванні; оцінювання здійснених банківських операцій та дієвості внутрішнього контролю.

Крім вищезазначеного, на службу аудиту покладаються такі завдання: перевірка фактичної наявності активів та рівня забезпечення своєчасного вживання належних заходів щодо їх захисту та збереження; перевірка рівня якості управління ризиками (валютними, господарськими, операційними), що пов'язані зі змінами, які відбуваються при виконанні покладених на Національний банк функцій.

Аудиторські перевірки проводяться в тих сферах банківської діяльності, що стосуються: правил, процедур і методів здійснення

банківських операцій; витрат, прибутків, інвестицій; руху коштів на рахунках; інформаційних систем; договорів та програм; функцій, що виконують установи й структурні підрозділи Національного банку (електронна обробка даних, матеріально-технічне забезпечення, маркетинг, ведення фінансових операцій, бухгалтерський облік, управління трудовими ресурсами тощо); систем трансакцій у таких видах діяльності, як продаж, закупка, інкасо, виплата, обмін товарно-матеріальних запасів і виробничих витрат, виробництво, основні засоби, складання платіжних відомостей тощо; фінансових звітів.

Предметом здійснення внутрішнього аудиту структурних підрозділів центрального апарату та установ Національного банку є:

- а) у центральному апараті: операції з золотовалютними резервами; операції за власними кореспондентськими рахунками та депозитними рахунками в закордонних банках; операції із цінними паперами на відкритому ринку; операції з емісії готівки; операції з надання кредитів комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам; операції за особовими рахунками працівників банку; операції за рахунками юридичних осіб – резидентів України; операції за рахунками міжнародних організацій; показники виконання бюджету банку в цілому та його установ зокрема; питання організації оплати праці та соціального забезпечення працівників; питання організації бухгалтерського обліку та достовірності бухгалтерської звітності; питання дотримання працівниками вимог службових інструкцій та Закону України «Про державну службу»; інші питання, що належать до функцій структурних підрозділів центрального апарату;
- б) в установах: перелічені в пункті а) операції та питання, якщо вони належать до компетенції установ чи навіть частково охоплюють діяльність установи; операції з готівкою та обліково-операційна робота; питання щодо здійснення касової та емісійної роботи; виконання кошторисних призначень за напрямками діяльності; питання організації служби перевезення цінностей та інкасації; питання роботи з персоналом; інші питання, що належать до сфери діяльності установи.

Таким чином, внутрішній аудит охоплює перевітками всі сторони діяльності НБУ, його структурних підрозділів, установ та організацій.

§ 2. Внутрішній аудит банку

Внутрішній аудит являє собою не що інше як процес виявлення відповідності проведення внутрішніх операцій банку діючому законодавству в широкому значенні та забезпечення професійної етики при проведенні операційних процесів чи наданні послуг та іншої діяльності банку. Відповідно до цього внутрішній аудит має на меті створення умов максимально прибуткової банківської діяльності в умовах мінімальних ризиків. Тому внутрішній аудит спрямований на поліпшення роботи та підвищення ефективності діяльності банків як складного організаційного, економічного й соціального організму, зрозуміло, з використанням специфічних методів і інструментів.

Отже, внутрішній банківський аудит визначає процес виявлення відповідності й коригування внутрішніх процедур щодо вимог Національного банку України, норм професійної етики і т.п. при здійсненні банківських операцій. Внутрішній аудит має на меті створити умови для максимально прибуткової діяльності банку за мінімальних ризиків. Внутрішній банківський аудит спрямований на поліпшення роботи та підвищення ефективності діяльності банку як єдиного складного організаційного, економічного й соціального організму, зрозуміло, з використанням специфічних методів і інструментів.

До основних функцій внутрішнього аудиту слід віднести: виявлення факторів ризику в банківській діяльності, а також у діяльності всіх підрозділів; кількісну та якісну оцінку ризиків для визначення результатів діяльності банку та їх опис з урахуванням ступеня небезпеки для діяльності банку; створення технології контролю за ризиками, насамперед шляхом упровадження чіткої системи звітності і створення виваженої системи авторизації пухвалення рішень на всіх рівнях з метою забезпечення строгого дотримання всіх обмежень, встановлених у галузі ризиків; методичний контроль за виконанням керівниками підрозділів їхніх контрольних функцій (поточний контроль за ризиками і управління ризиками здійснюють керівники функціональних підрозділів банку); корегування та вдосконалення контрольних механізмів банківської діяльності з урахуванням зовнішніх умов, що змінюються; моделювання наслідків ухвалення управлінських рішень, насамперед стратегічних, та недопущення можливих ризиків на стадії прийняття рішення.

Актуальність створення служби внутрішнього контролю, у тому числі внутрішнього аудиту, визначається цілим комплексом

факторів, склад яких і ступінь актуальності для кожного банку різні.

Від внутрішнього аудиту керівництво банку очікує, що він буде попереджувальним, а в подальшому чітким і позитивним для діяльності банку.

Серед комплексу чинників особливо слід виділити такі:

- зростання банків та їх прагнення до максимізації доходів при мінімальному внутрішньому і зовнішньому контролі;
- посилення зовнішнього контролю;
- підвищення «ціни» управлінських помилок, перш за все стратегічних;
- загострення конкуренції, звуження прибуткової бази, фінансові проблеми;
- проблема репутації та іміджу;
- зростання ролі великих банків у житті суспільства, а разом з цим ускладнення проблем керованості в банках;
- потреба довгострокового прогнозування розвитку банку, моделювання ситуацій, розроблення загальної стратегії розвитку банку;
- зростання вимог до підготовки кадрів;
- криміналізація банківської діяльності.

Внутрішній аудит – один з інструментів управління банку, тобто головний помічник вищого керівництва банку, а поряд з цим посередник між вищим керівництвом банку і керівниками підрозділів у процесі вдосконалення діяльності банку й управління банком.

Таким чином, внутрішній аудит є лише одним із важелів внутрішнього контролю за діяльністю банку із застосуванням специфічних методів і технологій.

Внутрішній аудит виконує поряд з іншими чинниками функцію незалежного й об'єктивного нагляду за проблемами кожного підрозділу банку. До того ж він забезпечує виявлення вузьких місць у діяльності банку та між підрозділами і вживання дієвих заходів через керівництво щодо їх усунення. Внутрішній аудит організує свою роботу на принципах: конфіденційності (матеріалів, висновків, рекомендацій); незалежності (від інших підрозділів, від керівництва, якщо він підпорядкований безпосередньо вищому керівництву); об'єктивності (особиста незацікавленість); системності, комплексності (ступінь повноти охоплення підконтрольних об'єктів); стабільності роботи через планування аудиторських перевірок (тематичних і комплексних) та рекомендацій; адекватності, оптимальності; довіри; надійності, відповідальності та ефективності, тобто максимуму контролю при мінімумі зусиль.

Виходячи з наведеного, можна чітко визначити, що внутрішній аудит дає змогу керівництву банку:

- по-перше, забезпечити підвищення ефективності діяльності структурних підрозділів і банку в цілому;
- по-друге, забезпечити систематичний, постійний, комплексний контроль за діяльністю всіх підрозділів банку з метою недопущення ризиків;
- по-третє, забезпечити керівництво банку максимально достовірною й об'єктивною інформацією про діяльність всіх підрозділів для ухвалення правильних управлінських рішень;
- по-четверте, спостерігати за якістю бухгалтерської і фінансової інформації;
- по-п'яте, забезпечити кваліфіковані відносини з контролюючими органами, включаючи зовнішній аудит.

При створенні й подальшому розвитку служби внутрішнього аудиту банк може зіткнутися з багатьма проблемами й труднощами, наприклад:

- необхідністю дотримання загальноприйнятих стандартів у проведенні аудиту;
- необхідністю створення власної методології аудиту та відповідних нормативних правил і інструкцій;
- визначення місця, ролі, функцій, повноважень, обов'язків, відповідальності служби внутрішнього аудиту;
- концентрації уваги внутрішнього аудиту на найбільш важливих об'єктах; високої кваліфікації кадрів із глибокими, базовими знаннями у сфері банківської діяльності; вирішення проблем технологічного та методологічного характеру.

Організаційна структура служби внутрішнього аудиту, а також кількість персоналу в кожного банку різні, вони залежать від цілої низки факторів, основними з яких є: належність банку в ієрархії банків до певного класу (великий, середній або малий); усвідомлення керівництвом необхідності створення служби внутрішнього аудиту, його місця й ролі в структурі банку; усвідомлення труднощів і проблем, що виникають у процесі організації та розвитку банківської діяльності, а загалом, і служби внутрішнього аудиту; прибутковість та можливість здійснювати витрати на організацію й розвиток служби внутрішнього аудиту.

Зрозуміло, що для проведення ефективного внутрішнього аудиту вкрай необхідно провести аудит аналітичних даних за: клієнтами, наявністю і рухом капіталу; ефективністю ведення банків-

ських операцій – систематизовані дані за витратами, доходами, прибутками та збитками щодо функціональних підрозділів і банку в цілому.

Таким чином, внутрішній аудит є процесом виявлення відповідності внутрішніх процедур чинному законодавству і нормативним актам НБУ в широкому значенні та нормам професійної етики. Він має на меті створення умов максимально прибуткової діяльності банку в умовах мінімальних ризиків, а тому спрямований на поліпшення роботи та підвищення ефективності діяльності банку як єдиного складного організаційного, економічного й соціального організму, зрозуміло, з використанням специфічних методів і інструментів.

До основних функцій внутрішнього аудиту слід віднести :

- виявлення факторів ризику в діяльності банку, а також усіх його підрозділів;
- кількісну та якісну оцінку ризиків, їх опис з урахуванням ступеня небезпеки для діяльності банку;
- створення технології контролю за ризиками, насамперед, шляхом упровадження чіткої системи звітності і створення виваженої системи ухвалення рішень на всіх рівнях з метою забезпечення строгого дотримання всіх обмежень, що встановлюються для попередження ризиків;
- забезпечення контролю за виконанням керівниками підрозділів покладених на них повноважень у проведенні поточного контролю, адже поточний контроль за ризиками й управління ризиками здійснюють керівники функціональних підрозділів банків;
- вчинення заходів з удосконалення контрольних механізмів банку з урахуванням змін зовнішніх умов; попередження можливих ризиків на стадії ухвалення управлінських рішень.

Мета внутрішнього аудиту – виявлення вузьких місць у діяльності банків та між підрозділами і вчинення заходів через керівництво щодо їх усунення. Ось чому служба внутрішнього аудиту – не суто ревізійний орган з жорсткими повноваженнями, а рекомендаційний.

Відділ (управління) внутрішнього аудиту банку організовує свою роботу на принципах: конфіденційності (матеріалів, висновків, рекомендацій); незалежності (від інших підрозділів, від керівництва при підпорядкуванні безпосередньо вищому керівництву); об'єктивності (особистої незацікавленості); системності, комплексності (повноти охоплення аудитом структурних

підрозділів); стабільності роботи; адекватності, оптимальності; довіри; надійності і відповідальності; ефективності.

У межах внутрішнього аудиту банку застосовуються різні види аудиту. Вони являють собою поєднання методів, що відображають конкретні вимоги напрямків аудиту, наприклад, організаційний або перевірка грошових цінностей.

На етапі планування внутрішнього аудиту визначаються ділянки, що підлягають перевірці, і відпрацьовується постановка завдання, як наслідок визначається конкретний вид аудиту. Поряд з цим необхідно визначити потреби в необхідній кількості працівників і забезпечити витрати на їх утримання, а також організувати надання підконтрольними ділянками відповідної інформації.

На етапі планування проведення аудиту внутрішні аудитори покладаються на інформацію, зібрану в минулому і представлену аудиторам. Найбільш важливим джерелом інформації, як правило, є останній звіт про аудит, і заходи, ужиті у відповідь на зазначені в аудиторському висновку рекомендації. Ці документи підлягають вивченню для забезпечення компетентності працівників аудиторської групи.

Якщо аудиторські перевірки підкріплені документами і здійснюються через досить короткі проміжки часу, тоді процес планування є досить легким. Адже мета перевірки, а також інструкції з перевірки чітко визначені. Необхідні незначні кадрові ресурси, а технічна підтримка (наприклад, підключення в режимі реального часу до баз даних інформаційних центрів) є вже відпрацьованою і широко використовується на практиці. Тому перевірки мають чіткі завдання і програму заходів і можуть мати ще більш упорядкований характер. Оскільки схема роботи під час всіх перевірок майже завжди подібна, плюс використання обчислювальних засобів (наприклад, розрахункові таблиці та звітні листи на базі персональних компютерів) значно полегшують перевірки.

Було б нереально та непрактично чекати від внутрішнього аудиту здатності постійно контролювати всі аспекти ефективності всіх без винятку структурних підрозділів банку. Для підтвердження наведемо вагомі причини, а саме:

- внутрішній аудит не є сегментом ринку, а являє структурну одиницю банку. Він проводить перевірки в процесі діяльності банку, до того ж не суцільні, а вибіркові. Тому порушення можуть розкриватися дуже пізно або взагалі не розкриватися;
- внутрішній аудит не повинен занадто активно займатися механізмами контролю. Це було б пов'язане з небезпекою

перекладення відповідальності з підрозділів банку на внутрішній аудит;

- найбільш досвідчені експерти у сфері компетенції діяльності відповідних структурних підрозділів банку самі є працівниками відповідних підрозділів і як такі не працюють у внутрішньому аудиті.

Тому керівництво кожного банку повинне розробити конкретні завдання і ставити їх перед внутрішнім контролем при проведенні перевірок. Міра жорсткості цієї системи внутрішнього контролю залежить від необхідних стандартів безпеки, адже будь-який банк повинен мати впевненість у безпеці.

Отже, внутрішній аудит повинен привести інтенсивність своїх інспекцій у відповідність до ефективності й дієвості механізмів внутрішнього контролю. На практиці внутрішнього аудиту слід виявляти похибки в діяльності структурних підрозділів і оцінювати їх надійність. Адже внутрішній контроль, створений банком, використовується не тільки у вигляді поточного контролю, а, найімовірніше, як швидка допомога в разі появи тривожних симптомів у роботі структурних підрозділів і операційній діяльності банку в цілому. Для проведення цієї роботи внутрішній аудит залучає відповідних експертів та визначає вузькі місця, провадить аналіз ризиків, пов'язаних з цим процесом.

Процес аналізу ризиків передбачає аспекти, пов'язані з кожним напрямком, з тим щоб визначити збої та оцінити їх наслідки і частотність, загальний збиток і те, як він відобразиться на роботі банку і його фінансовій стабільності. Такий аналіз виявляє, чи стосується конкретна небезпека, за оцінками, до однієї з таких областей: зони, де рівень ризику є прийнятним, або зони, де вкрай необхідне зниження рівня ризику.

У таких випадках необхідно перевірити, чи мало місце непродуктивне витрачання ресурсів, тобто вживання контрзаходів. У цьому аспекті внутрішній аудит застосовує засіб оцінки ризику в двох напрямках: він оцінює вплив конкретної небезпеки на діяльність банку і доповідає керівництву або приділяє увагу конкретній ділянці роботи і аналізує, які небезпеки можуть серйозно вплинути на діяльність цієї ділянки; у цьому випадку використовується контрольний перелік різних небезпек. При цьому внутрішній аудит використовує такі засоби технічної підтримки, що є в розпорядженні конкретного банку:

- засоби інформаційного центру: прямий доступ до всіх баз даних або прикладних програм, що стосуються аудиту; автоматизоване завантаження оперативних даних;

- неавтоматизовані засоби: внутрішні контрольні переліки, в основному періодичні перевірки; статистичні вибірки.

При цьому оцінка частоти виявлення порушень при перевірках не повинна спиратися лише на минулий досвід, адже це надто важливий підхід, орієнтований на майбутнє. Тому використання статистики економічних злочинів або, наприклад, обмін досвідом з іншими аудиторами, включаючи зовнішній аудит, дають велику користь.

Масштаби й інтенсивність діяльності внутрішнього аудиту значною мірою зумовлені зовнішніми факторами. Він покладається на підтримку й згоду керівництва, яке також надає кадрові та технічні ресурси. Однак сам внутрішній аудит як структурний підрозділ банку має у своєму розпорядженні можливості для підвищення ефективності аудиторської роботи та якості її результатів.

Існуючі ресурси і персонал, як правило, виявляються недостатніми для вирішення всіх потенційних завдань аудиту. Найкращим критерієм, який потрібно застосовувати під час відбору найбільш пріоритетних завдань аудиту, є ризик, якого зазнає банк і який може поставити під загрозу виконання ним своїх функцій. Можуть бути також корисними програми попереднього аудиту, хоча важливо виключити надмірну передбачуваність. Важливими чинниками є також досвід, обґрунтованість рішень та інтуїція персоналу, що відповідає за проведення аудиторських перевірок. Слід мати на увазі, що в кінцевому підсумку керівництво органу аудиту ухвалює рішення щодо змісту програми аудиту.

Наступним кроком є розроблення процедур аудиту. Процедури внутрішнього аудиту передбачають уживання конкретних заходів, розв'язання конкретних завдань і проведення тестів, необхідних для їх вирішення. Залежно від того, скільки часу відводиться на аудит, можуть бути встановлені більш загальні або більш точні задачі аудиту.

Поряд з цим для проведення аудиту необхідно забезпечити достатню кількість кваліфікованих фахівців. У багатьох випадках досвідчені аудитори недостатньо добре знайомі зі сферою діяльності, що підлягає аудиторській перевірці. Ураховуючи це, слід розглянути можливість попереднього вивчення основ того чи іншого виду діяльності з використанням інформації, зібраної на стадії планування. Крім того, вигода навчання полягає в тому, що воно сприяє згуртуванню колективу і допомагає керівництву органу аудиту виявити фахівців, яким знадобиться більша допомога в процесі аудиту.

Стадія роботи на місцях починається з короткого письмового повідомлення, адресованого керівникам, відповідальним за діяльність того чи іншого підрозділу, який перевіряється. Копія повідомлення надсилається вищому керівництву та іншим сторонам, що беруть участь у аудиті. Відповідно складаються робочі документи для запису і підсумовування інформації, зібраної аудитором для розв'язання кожного із завдань, із зазначенням аналітичної роботи, проведеної з метою дійти певних висновків. Робочі документи аудиту містять інформацію, необхідну керівництву для ефективного керування роботою аудиторів. У разі шахрайства робочі документи, переглянуті та затверджені керівництвом органу аудиту, мають вирішальне значення для підтвердження факту порушення. Таким чином, робочі документи мають дуже важливе значення.

У процесі аудиту важливо підтримувати ефективний обмін інформацією з керівництвом. Відкриті канали для взаємодії дозволяють обмінюватися цінною інформацією і створюють такі умови, за яких співробітники зацікавлені в тому, щоб повідомляти аудиторам про проблеми, з якими довелося зіткнутися і які заважають їм виконувати свої обов'язки. У процесі роботи на місцях керівництво органу аудиту повинне бути готовим до того, щоб розширити масштаби аудиторської перевірки й витратити більше часу, ніж планувалося, якщо виявлені серйозні проблеми. І навпаки, при розв'язанні окремих завдань може зникнути потреба у вживанні деяких заходів, якщо внаслідок уже виконаної роботи стає очевидним, що у перевірюваному підрозділі все гаразд.

Для визначення найбільш ефективних методів обміну інформацією, отриманою в процесі аудиту, науково обґрунтовані рішення відсутні – необхідний творчий підхід. Разом з тим кожний звіт про аудиторську перевірку містить докладний опис недоліків, проблем і можливостей для подальшого підвищення ефективності механізмів контролю. Саме ця інформація показує керівникам підрозділів і вищому керівництву, наскільки якісно вони виконують свої обов'язки, пов'язані з розробленням, впровадженням і використанням ефективної системи внутрішнього контролю. Грамотно зроблений висновок спонукає відповідальних керівників до вживання заходів, спрямованих на усунення недоліків. І навпаки, недостатньо зрозуміле викладення інформації у висновку може спричинити помилку, підбурити співробітників проти аудиторів і підірвати їх довіру до служби аудиту. Час, необхідний для перевірки вжитих заходів за фактами, викладеними у висновку, багато в чому

залежить від ефективності обміну інформацією між аудиторами та керівництвом підрозділу банку на стадії підготовки звіту й чіткості викладу фактів у звіті.

Є безліч методів, що використовуються аудиторами ефективно й результативно для виконання своїх функцій та підвищення віддачі від аудиту, до яких належать: статистичну вибірку, самооцінка ефективності контролю, автоматизований аудит, використання моделей та інші.

Самооцінка ефективності контролю є одним із найбільш широко застосовуваних методів контролю, що використовуються внутрішніми аудиторами. При використанні цього методу відділ внутрішнього аудиту допомагає керівництву та співробітникам оцінювати всю систему внутрішнього контролю та організаційну структуру з точки зору ефективності управління. Один із видів самооцінки ефективності контролю полягає в тому, що керівництву встановлює один з найбільш значущих цільових показників ефективності діяльності, а також проміжні показники, необхідні для досягнення загального показника. Керівництво також зазначає як досягнуті успіхи, так і умови, що дозволяють ефективно функціонувати банку. Інший вид самооцінки ефективності контролю полягає в тому, що приймаються заделегідь сформульовані положення відносно ефективності діяльності, яким повинні відповідати всі організаційні підрозділи. Метод самооцінки ефективності контролю є надзвичайно ефективним засобом за цілим рядом аспектів, а саме:

- він дозволяє аудиторам провести перевірку у взаємодії з керівництвом з метою розв'язання організаційних питань. Це ефективний підхід, адже, незважаючи на те, що керівництво саме створює систему внутрішнього контролю, який йому підпорядкований, все ж аудитор є протилежною стороною, оскільки метою аудитора практично завжди є виявлення помилок або порушень, допущених з боку керівництва;
- забезпечується залучення і активна участь співробітників, що володіють найбільшим досвідом проведення конкретних операцій, метою яких є підвищення ефективності механізмів контролю і діяльності банку;
- ефективність механізмів системи внутрішнього контролю підвищується за умови зміни механізмів пошуку та використання нових методів. Адже в ході звичайних аудиторських перевірок увага, як правило, приділяється традиційним механізмам контролю, за якими можна вести спостереження і які легко піддаються оцінці. До того ж при самооцінці ефективності контролю більше уваги приділяється контролю, здійснюваному самими співробітниками.

Таким чином, самооцінка ефективності контролю не підміняє собою традиційні аудиторські заходи, доповнює їх. Наразі цей метод можна використовувати до початку планових аудиторських перевірок, з тим щоб виявити сфери діяльності, які повинні бути більш ретельно перевірені з використанням традиційних методів аудиту. Слід, однак, забезпечити конфіденційність інформації, якою обмінюються сторони, що беруть участь в процесі самооцінки ефективності контролю.

Не можна забувати і про інформаційні технології, впроваджені в діяльність автоматизованого аудиту, що успішно розвивається. Адже будь-які обсяги інформації з аудиту, що збираються, можуть зберігатись в електронному вигляді в базі даних. Там же зберігаються розроблені програми для відбору, сортування, обробки та тестування даних з використанням комп'ютерів на основі встановлених критеріїв. У міру більш широкого впровадження інформаційних технологій і програмного забезпечення аудиторам необхідно буде приділити більше часу оцінюванні чинників ризику, пов'язаного з використанням нових методів, і управлінню цими чинниками.

Один із основних чинників ризику саме й пов'язаний з тим, що код програмного забезпечення може бути знищений або модифікований випадково або навмисно. Слід мати на увазі, що є спеціальні програми, які дозволяють порівняти комп'ютерний код з первинним захищеним кодом і виявити будь-які відмінності, що повинні бути перевірені кваліфікованим фахівцем у сфері автоматизованого аудиту. Виконання цієї функції шляхом неавтоматизованої візуальної перевірки практично неможливе.

Програмне забезпечення може також використовуватися для безперервного моніторингу, з тим щоб виявити будь-які операції в системі, що являють собою відхилення від заданих параметрів. Важко розмежувати використання такого програмного забезпечення, як інструмент аудиту і як один з компонентів базової системи контролю, що використовується керівництвом. Це підкреслює необхідність тісної взаємодії між аудиторами й керівництвом, з тим щоб забезпечити досягнення бажаних результатів і запобігти ризику.

Модель ризику може складатися з усіх можливих чинників ризику, кожному з яких надана певна вага. Аналогічним чином модель оцінки ефективності внутрішнього контролю може містити чинники, що впливають на всі компоненти системи внутрішнього контролю. Моделі надзвичайно корисні в плані побудови інформації, що дозволяє не випускати з уваги найбільш значущі чинники.

Надання ваги чинникам у рамках моделі дозволяє забезпечити послідовність і збалансованість. Кількісні моделі дозволяють аналізувати тенденції, порівнювати і класифікувати дані за несхожими між собою установами. Модель стає ще більш цінною, коли групи аудиторів об'єднують свої знання для оцінки певного аспекту діяльності для подальшого обговорення результатів з керівництвом.

Таким чином, процес внутрішнього аудиту починається зі складання річного плану аудиту. Визначається структура пов'язаних з ризиком організаційних підрозділів банку або операцій, що проводяться ним і підлягають аудиторській перевірці. Для кожного з таких компонентів оцінюються: ризик, зумовлений характером діяльності, ризик, пов'язаний зі зниженням ефективності діяльності, і ризик, пов'язаний зі змінами. Визначаються вид аудиторської перевірки, обсяг необхідних ресурсів і встановлюються пріоритетні завдання, адже основний план виробництва чи послуг і кошторис витрат затверджуються керівництвом.

Аудиторські перевірки проводяться відповідно до річного плану. Кожна аудиторська перевірка передбачає декілька стадій: планування, роботу на місцях, складання звітності і заходи щодо підсумків аудиту. Планування полягає в розробленні програми аудиту із визначенням докладних процедур і мобілізації необхідного кваліфікованого персоналу. У ході роботи на місцях виконується програма аудиту і готуються робочі документи. У звіті про аудиторську перевірку викладаються виявлені факти і результати для ознайомлення керівництва. Заходи з підведення підсумків аудиту виконують доти, поки керівництво не вчинить заходів, спрямованих на усунення недоліків. Аудитори спостерігають за процесом розроблення й удосконалення програмного забезпечення, щоб пересвідчитися в ефективності методів контролю до встановлення обладнання і програмного забезпечення. Зазначимо ще раз, що методами аудиту, які дозволяють внутрішнім аудиторам ефективно виконувати свої функції, є статистична вибірка, самооцінка ефективності контролю, автоматизований аудит і використання офіційних моделей.

Отже, завданням внутрішнього аудиту є оцінювання результатів діяльності банку за період від закінчення попереднього аудиту до першого числа місяця, в якому провадиться аудит, та виявлення факторів, що позитивно чи негативно вплинули на кінцеві показники роботи банку для ухвалення рішення про визнання показників роботи, відображених у балансі задовільними чи незадовільними. Тобто завданням аудиту є визначення стану діяльності

банку для ухвалення відповідних управлінських рішень, особливо коли він потребує заходів щодо покращання фінансових показників.

Джерелами інформації для проведення аудиту повинні бути річний звіт та баланс банку за попередній рік та звітний період, фінансовий звіт та інші звіти, а поряд з тим розшифрування дебіторської та кредиторської заборгованості, матеріали маркетингових досліджень, висновки раніше проведених аудиторських перевірок та інша інформація.

Аудиторська перевірка розпочинається, як правило, з аналізу динаміки валюти балансу та його структури. При цьому зменшення валюти балансу за звітний період свідчить про скорочення банком діяльності, що призводить до погіршення його фінансового стану.

При аналізі балансу слід виявляти такі його статті, які свідчать про недоліки та незадовільну роботу банку і його фінансовий стан. Паралельно виявляється одна з важливих характеристик фінансового стану банку, тобто його фінансова незалежність від зовнішніх джерел. Слід мати на увазі, що при проведенні внутрішнього аудиту доцільно, як і при проведенні аналізу, використовувати систему коефіцієнтів. Наприклад, можна визначити коефіцієнт фінансової незалежності як відношення загальної суми власних коштів до підсумку балансу.

Для визначення фінансової стійкості вираховують коефіцієнт фінансової стабільності, що характеризує співвідношення власних та позикових коштів. Адже перевищення власних коштів над позиковими свідчить про те, що банк має достатній рівень фінансової стійкості і відносно незалежний від зовнішніх фінансових джерел.

Важливим показником ліквідності банку є коефіцієнт абсолютної ліквідності, що характеризує негайну готовність підприємства ліквідувати короткострокову заборгованість і визначається як відношення суми грошових коштів банку та короткотермінових фінансових вкладень до суми короткотермінових (поточних) зобов'язань.

Важливим елементом проведення внутрішнього аудиту є перевірка використання прибутку, тобто дослідження результатів фінансової діяльності та напрямків використання прибутку. Тому аудиту підлягає розподіл прибутку звітного та попереднього років.

При виявленні факту використання прибутку в розмірах, більших, ніж отримано, слід проаналізувати, які саме статті витрат призвели до збитку.

Після закінчення внутрішнього аудиту складаються доповідна записка та проект наказу (розпорядження), що надсилаються керівництву для вживання заходів щодо усунення недоліків, виявлених у процесі проведення аудиту.

§ 3. Організація ревізійної роботи в банках

Ревізія діяльності дирекцій управлінь, установ і структурних підрозділів банку здійснює управління або відділ ревізій – самостійний структурний підрозділ комерційного банку. Начальника управління або відділу ревізій призначає на посаду і звільняє з неї Голова правління комерційного банку за погодженням з НБУ або його перший заступник, який очолює роботу з кадрами. Таким чином, ревізійна служба банку є незалежною від керівників об'єктів, які ревізуються чи перевіряються. На управління, відділ ревізій покладено такі функції:

- 1) проведення ревізій і перевірок господарської та фінансової діяльності, стану збереження коштів, документів і матеріальних цінностей, достовірності ведення обліку й складання звітності в дирекціях, філіях, відділеннях, установах і структурних підрозділах комерційного банку;
- 2) проведення ревізій і перевірок щодо правильності витрачання коштів на утримання апарату банку, його дирекцій, управлінь та установ і організацій;
- 3) контроль за усуненням недоліків і порушень, виявлених попередніми ревізіями й перевітками;
- 4) розроблення й впровадження інструктивних та інших нормативних актів стосовно проведення ревізій і перевірок.

Ревізія або перевірка проводяться на підставі розпорядження керівництва комерційного банку чи посвідчення, підписаного начальником управління, а також за наявності затвердженої програми її проведення. До того ж управлінню, відділам ревізій комерційних банків, як правило, надане право:

- ревізувати й перевіряти в дирекціях, управліннях, установах, структурних підрозділах банку грошові та бухгалтерські документи, звіти, кошториси, що підтверджують надходження та витрачання коштів і матеріальних цінностей, проводити перевірки фактичної наявності готівки, цінних паперів, матеріалів тощо;
- беззастережного доступу до сховища грошей, складів та інших приміщень для їх обстеження та з'ясування питань, пов'язаних із ревізією або перевіркою;

- вимагати від керівників об'єктів, що ревізуються чи перевіряються, проведення інвентаризацій грошових коштів і розрахунків, основних фондів, товарно-матеріальних цінностей; за необхідності – опечатувати сховища грошей і касові приміщення, склади, архіви, а в разі виявлення підрбок та інших зловживань – вилучати необхідні документи на строк до закінчення ревізії або перевірки;
- одержувати від філій комерційних банків та їх установ відомості, копії документів, довідки про операції і залишки коштів на рахунках об'єктів, що ревізуються або перевіряються;
- одержувати від службових і матеріально відповідальних осіб об'єктів, де проводиться ревізія або перевірка, письмові пояснення з питань, що виникають у ході цієї роботи;
- висувати до керівників та інших і службових осіб об'єктів, які ревізуються чи перевіряються, вимоги, а також давати обов'язкові до виконання вказівки і щодо усунення виявлених недоліків і порушень;
- одержувати від керівників копії наказів, листів, виданих за результатами ревізії або перевірки, щоб у подальшому контролювати, як усуваються виявлені недоліки й порушення;
- самостійно визначати прийоми й методи ревізій та перевірок, керуючись при цьому чинним законодавством, існуючими нормами й стандартами та спираючись на власні професійні знання та досвід.

Важливе місце в роботі ревізійної служби комерційного банку посідають планування та звітування про зроблене.

У ході планування слід урахувати, що всі управління, установи, структурні підрозділи банку підлягають комплексній ревізії щонайменше раз на рік. Плани складають, як правило, на квартал або півроку. Метою їх є забезпечення контролю за регулярним, правильним і послідовним проведенням ревізій, ефективне використання працівників апарату та інших залучених до ревізій службовців банку. У планах зазначають об'єкти та строки проведення ревізій, визначають, які періоди діяльності установ підлягають ревізії і хто її проводитиме. Об'єкти ревізій визначають з огляду на час проведення попередньої ревізії, її результати, стан поточної діяльності установи тощо. Строк перевірки залежить від обсягу операцій, виконуваних об'єктом, тривалості наміченого для ревізії періоду та її програми. Затверджені керівництвом комерційного банку плани ревізій можуть уточнюватись і коригуватись залежно від конкретних обставин.

Управління ревізій, ревізійний відділ двічі на рік звітує про свою роботу. Одночасно зі звітом про ревізійну роботу подаються

пояснювальна записка та додатки з конкретизованими показниками роботи цієї служби.

Ревізія налічує ряд етапів, які, зокрема, спрямовані на розв'язання конкретних завдань, а в сукупності – на досягнення головної мети.

На першому етапі виконують підготовку до ревізії, готують необхідні для цієї роботи матеріали. Користуючись різними джерелами інформації (бухгалтерськими й статистичними звітами, актами проведених раніше ревізій, наказами і постановами Правління комерційного банку, доповідними записками тощо), вивчають заплановані об'єкти. Керуючись поставленими перед ревізією завданнями, на основі вивчених документів складають програму її проведення. Вона має бути детально продуманою і ставити конкретні цілі, охоплюючи такі питання, як стан збереження готівки, документів і цінностей, організація касової та операційної роботи, стан бухгалтерського обліку та звітності, порядок формування доходів і здійснення витрат, правильність формування та використання банківських фондів і резервів, а також ряд інших, що впливають із функцій та операцій, що виконують об'єкти ревізування.

Здійснивши попередній аналіз господарського та фінансового стану об'єкта і ревізії, підготувавши програму її проведення та інші ревізійні матеріали, переходять до другого етапу – власне ревізії. При цьому суттєве значення має поінформованість ревізорів про об'єкт перевірки, а також їх практичний досвід і рівень відповідних знань. Володіючи необхідними відомостями, можна визначити першочергові питання ревізії та ухвалити рішення щодо порядку її проведення: у суцільному, вибірковому чи комбінованому порядку. Оскільки ревізія є методом документального контролю, а кожна банківська операція оформляється відповідними документами, ревізори починають оцінювання достовірності та законності господарських операцій насамперед із перевірки банківських документів, особливо первинних, що обґрунтовують, підтверджують ці операції та надають юридичної сили даним бухгалтерського обліку.

Не застосовуючи методичних прийомів перевірки первинної документації, записів в облікових реєстрах і звітності, провести ревізію неможливо. Зокрема, слід виокремити такі методи та прийоми документального контролю, як формальна, арифметична, хронологічна, логічна та зустрічна перевірка документів, їх оцінювання з урахуванням кореспонденції рахунків тощо.

Крім того, ревізори мають на озброєнні прийоми фактичного контролю (найчастіше – інвентаризацію).

Наступний етап ревізії – оформлення її результатів за допомогою акту. Цей документ складає керівник ревізійної групи. Акт повинен містити результати вивчення всіх питань, зазначених у програмі проведення ревізії. Побудова і зміст акта залежать від підсумків ревізії. До нього слід заносити лише перевірені і документально підтверджені факти порушень, безгосподарності, нестач тощо. Не слід перевантажувати акт ревізії звітними показниками (за винятком випадків перекручення даних звітності), а також переліком дрібних, незначних порушень, виправлених за вказівкою ревізорів у ході перевірки. Практикують попереднє обговорення результатів ревізії серед керівників ревізійної групи та об'єктів ревізування.

Отже, акт ревізії – це офіційний документ, що складається у встановленому порядку за її результатами і містить висновок щодо дотримання певним суб'єктом чинного законодавства з господарських та фінансових питань, достовірності обліку та звітності, витрачання коштів і матеріальних цінностей, їх збереження, а також рекомендації та пропозиції щодо усунення виявлених недоліків і порушень.

Важливим етапом ревізії є вживання заходів за її результатами. На це відведено не більше 15 календарних днів після закінчення ревізії.

Основними формами реалізації результатів ревізії є:

- усунення недоліків під час їх виявлення в ході ревізії;
- обговорення наслідків ревізії безпосередньо на об'єкті;
- розроблення пропозицій та рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків і порушень з метою недопущення їх надалі;
- ухвалення керівництвом за результатами ревізії рішень у вигляді постанов, розпоряджень, наказів або листів.

Ефективність ревізії залежить не лише від якості проведення, а й від організації контролю за виконанням рішень, ухвалених за її результатами. Є різні способи такого контролю: одержання письмових звітів про виконання пропозицій або оперативної інформації через технічні засоби зв'язку; перевірка виконання рішень за даними звітності та іншими матеріалами, що надходять від регіональних управлінь, установ та організацій, де відбулася ревізія; виклик керівників об'єкта ревізування до голови комерційного банку зі звітом про виконання рішень; перевірка на місці, що здійснюється працівниками управління внутрішніх ревізій; перевірка в ході подальших ревізій із відображенням її результатів у основному акті ревізії.

Усі перелічені методи і способи вивчення та дослідження документів і господарських операцій, ухвалення рішень за результатами ревізій сприяють підвищенню їх ефективності та якості. Але більшість питань ревізорам доводиться вирішувати з урахуванням взаємозв'язку різноманітних господарських і фінансових ситуацій.

Внутрішні ревізії і перевірки в центральних банках Європи і України

§ 1. Розмежування внутрішньої ревізії та системи внутрішніх перевірок

У теорії і практиці розмежування між внутрішньою ревізією, внутрішнім контролем і системою внутрішніх перевірок не є однозначним, хоча протягом останнього часу завдяки роботі Європейського центрального банку та Базелевської комісії з банківського нагляду було внесено ряд доповнень.

Суттєва відмінність між внутрішньою ревізією та системою внутрішніх перевірок, що можуть розглядатися як складові частини підприємницької системи контролю, полягає в тому, що дії контролю прямо чи опосередковано залежать від процесу. Система внутрішніх перевірок складається в подальшому з організаційної схеми, розпоряджень щодо організації робочого процесу, правил складання проводок, персональних та механічних перевірок, розподілу функцій та інструментів аргументованого контролю. Все це, у свою чергу, теж є предметом, що підлягає контролю з боку ревізійного підрозділу, тому що вжиті заходи контролю можуть бути неефективними чи неекономічними. На відміну від внутрішнього контролю внутрішня ревізія є нейтральною, незалежною (вона підзвітна безпосередньо Правлінню) і не отримує вказівок. Невиправданим є твердження, що внутрішня ревізія на відміну від системи внутрішніх перевірок працює тільки залежно від заходів, що були вжиті в минулому.

Внутрішня ревізія розглядається як суттєва складова частина внутрішнього контролю та перевірок Центрального банку. В усіх центральних банках, де були проведені перевірки, вона є

незалежною від здійснення операцій організаційною одиницею, яка доповідає про результати своїх перевірок безпосередньо банківському керівництву. Власне, перед ревізійними підрозділами Центрального банку постає завдання перевіряти всі банківські операційні сфери на предмет належного виконання дій, безпеки та економічності. Принципово, що представники внутрішньої ревізії погоджують свої дії з аудиторами, оскільки останні застосовують результати роботи внутрішньої ревізії у своїй перевірці річного балансу.

Відмінність в обсязі роботи, частоті вживання заходів, інтенсивності і способі виконання перевірок внутрішньою ревізією може поступово урівноважуватися все більш тісною співпрацею центральних банків також у сфері суттєвого поняття контролю та ревізії. Так, ревізійне керівництво великої десятки центральних банків, БМР (Банку міжнародних розрахунків) і ЄЕІ (Європейського економічного інституту), а також ППІ (імпортової та платіжної ліцензії) уже в минулі роки провели порівняльні дослідження щодо практики перевірок у різних сферах роботи центральних банків з метою порівняння (наприклад, перевірка випуску, опрацювання та знищення грошових знаків, перевірка системи обслуговування клієнтів), що відображене в таблиці порівняльних досліджень перевірок у різних банках Європейського співтовариства.

З наведеного випливає, що:

- по-перше, система внутрішніх перевірок як окремий процес (для опрацювання господарських операцій) – це сукупність усіх тимчасово запроваджуваних заходів, що мають чи не мають характер контролю (порівняння планових показників з фактичними) і пов'язані між собою таким чином, що гарантуються виконання вимог безпеки та належне виконання дій. Організація і здійснення системи внутрішніх перевірок відбуваються з урахуванням вимог економічності;
- по-друге, контроль – це інтегрований в робочий процес, залежні один від одного заходи, які на підставі тривалого порівняння планових показників з фактичними повинні з'ясувати, що дані, з точки зору визначення завдань, будуть опрацьовані: повністю; правильно; з урахуванням реального часу; надійно;
- по-третє, внутрішній контроль охоплює організаційну схему і всі пов'язані між собою методи та заходи щодо: забезпечення нарощення капіталу; перевірки ретельності виконання дій та надійності бухгалтерського обліку; сприяння високому організаційно-технічному рівню розвитку банку; підтримки в дотриманні передбачуваної політики банку.

Таблиця 3.1.

Система контролю та перевірок			
Внутрішній контроль (Internal Controls and Audits)		Зовнішній контроль (External Audits)	
Система внутрішніх перевірок (Internal Control System)	Внутрішня ревізія (Internal Audit)	Перевірка з боку аудиторів (= перевірки зовнішніми незалежними аудиторами) Private Certified Accounts (напр., в НБУ: Coopers & Lybrand)	Перевірка Федеральним відомством (контроль з боку уряду та парламенту) (Supreme Audit Institution) (Controls by Parliament and Government)
		Бундесбанк: - Згідно з § 26 ст. 3 Закону Бундесбанку річний звіт перевіряється аудиторами	У Німеччині: Федеральне ревізійне відомство (Federal Court of Audit) згідно з § 26 ст. 4 Закону Бундесбанку
		Європейський центральний Банк (ЄЦБ) - Згідно зі статтею 27.1 статуту ЄЦБ річний звіт ЄЦБ та національних Центральних банків підлягає перевірці з боку незалежних аудиторів (independent external auditors)	Парламентський контроль (напр., у Швеції)

Таким чином, *внутрішня ревізія* – це незалежна від керівників підрозділів перевірка діяльності банку, а *система внутрішніх перевірок* – це тимчасовий контроль господарських операцій банку.

Одним із завдань внутрішньої ревізії є перевірка ефективності системи внутрішніх перевірок. Отже, виходячи з наведеного, стає зрозуміло, що внутрішня ревізія не може бути складовою частиною системи внутрішніх перевірок.

§ 2. Роль внутрішньої ревізії і перевірки в системі банків

Внутрішня ревізія розглядається, наприклад, Європейським економічним інститутом як суттєвий елемент системи контролю. Унаслідок цього перед нею постають, у першу чергу, такі завдання:

- постійна перевірка доцільності та ефективності роботи банку (включаючи перевірку виконання та врахування (планових) завдань Правління та керівництва);
- перевірка роботи та ефективності управління з технічної безпеки;
- перевірка внутрішніх інформаційних систем (включаючи бухгалтерський облік);
- перевірки у непередбачених випадках (наприклад у випадках збитків через недостатній внутрішній контроль).

До підрозділів внутрішньої ревізії ставляться такі вимоги:

- підрозділи внутрішньої ревізії повинні бути незалежними від установ, що здійснюють операції і відповідають за поточний контроль касових операцій;
- підрозділи внутрішньої ревізії повинні мати доступ до всіх діючих підрозділів (службових обов'язків) банку (центральної, а також внутрішніх і закордонних відділень) та своїх дочірніх товариств;
- у складі підрозділів внутрішньої ревізії повинен працювати кваліфікований персонал;
- підрозділи внутрішньої ревізії повинні володіти належною звітністю, що підтверджувала б їх незалежність.

У Дойче Бундесбанку для внутрішньої ревізії забезпечується незалежність через її прямий зв'язок з президентом або правлінням, через те що вона є незалежним підрозділом. «Директиви щодо ревізії в середині Дойче Бундесбанку», що видала Рада Центрального банку, надають аудитору право на перегляд усіх видів звітності у межах завдань ревізії.

Персонал підрозділів внутрішньої ревізії складається за емпіричною формулою аудиторів, за якою в кредитній справі існує співвідношення: один аудитор на 100 працівників. У Дойче Бундесбанку існує незначне відхилення від цієї формули: 0,9 аудиторів на 100 співробітників. Підготовка та підвищення кваліфікації ревізорів має високу оцінку, яка свідчить про те, що перевіркам підрозділів внутрішньої ревізії надається належна увага.

Звітність підрозділів внутрішньої ревізії виконується в широкій стандартизованій формі, яка узгоджується з аудиторами. Уже

встановлено, що доведення до відома відповідальних співробітників Ради директорів чи Правління визначень та пропозицій ревізії відбувається незалежно від будь-яких міркувань.

Загальновизначеного поняття системи внутрішніх перевірок не існує. Під поняттям перевірок розуміють усі заходи та правила, що повинні забезпечувати належне, надійне та економічне здійснення операцій в окремому банку. При цьому перевірка повинна охоплювати всі сфери ризику. Основною метою внутрішніх перевірок є: забезпечення економічного та доцільного виконання операцій; надійність та повний обсяг внутрішньої інформації; дотримання відповідних законів та положень.

Ця мета може бути досягнута тільки за таких умов.

По-перше, коли керівництво здійснює відповідальне управління банком та розуміє вірогідність ризику (між іншим, коли визначена доцільна організаційна структура; коли керівники здійснюють ефективний службовий нагляд; коли проводиться навчання співробітників і вживаються інші заходи щодо підсилення усвідомлення ризику та прийнятності перевірки).

По-друге, коли існує функціональна надійна внутрішня інформаційна система та повний та правильний протокол усіх електронних даних щодо їх бухгалтерського обліку в ділових стосунках; засвідчена підприємницька статистика; навчання керівників і співробітників усіх процесів та обробки електронних даних, необхідних для виконання своїх завдань; відповідна інфраструктура обробки електронних даних.

По-третє, коли робочий процес містить в собі контрольні функції, тобто виконують перевірки помилок при здійсненні контролю, та коли програми електронного обчислення передбачають перевірку вірогідності та функцію узгодження.

По-четверте, коли існує управління з техніки та контролю безпеки та проводиться належна політика щодо забезпечення безпеки і коли створюється незалежна структура для контролінгу безпеки.

По-п'яте, коли існує незалежна функціональна внутрішня ревізія, тобто коли підрозділи внутрішньої ревізії підпорядковуються безпосередньо банківському керівництву; коли існує необмежений доступ до всіх документів, необхідних для виконання завдань перевірок, та коли склад персоналу підрозділів внутрішньої ревізії підібраний належним чином.

§ 3. Аудиторський контроль

Існують суттєві відмінності в законодавстві різних країн відносно структур, які повинні управляти та наглядати за функціонуванням Центрального банку. Згідно з метою центрального банку розрізняємо керівництво вищого рангу, наприклад, Правління, яке виконує головну виконавчу функцію і підпорядкований йому підрозділ нагляду, який у різних країнах має різну назву, але як би то не було, його функцією є здійснення нагляду і контролю.

Керівництво центрального банку визначає, зважаючи як на структуру, так і важливість контролю в банку, адже саме контроль забезпечує дисципліну:

- інтеграцію та етичні цінності;
- філософію управління і стиль роботи;
- організаційну структуру;
- розподіл повноважень і відповідальності;
- політику ресурсів робочої сили та практики.

Внутрішній контроль може вважатися системою процесів, що містить всі види контролю, фінансовий чи інші, здійснює нагляд, керівництво вищого рангу та іншого персоналу з метою забезпечення прийнятної гарантії стосовно того, що виконуються такі вимоги:

- досягнення встановленої мети;
- економічне та ефективне використання ресурсів;
- адекватний контроль за ризиком збитків та охорона активів;
- надійність та інтегрованість фінансової й менеджерської інформації;
- відповідність законам і положенням, а також політиці, планам, внутрішнім правилам, методиці виконання операцій.

Внутрішній контроль та групи перевірок складають суцільну частину систем внутрішнього контролю банку, наприклад, департаментів: контролю за ризиком; контролінгу, бухгалтерського обліку та організації банківської діяльності чи секції внутрішнього контролю. Повноваження таких підрозділів відрізняються, але взагалі складаються з широкого ряду функцій моніторингу відповідно до звітності, реалізації дій, вирішення проблем та організації досліджень робочих методів та процесів.

Внутрішня ревізія є особливою складовою частиною системи внутрішнього контролю. До того ж внутрішня ревізія є незалежною службою оцінки, що надає об'єктивну інформацію про управління і цінову ефективність комерційної діяльності та операцій, системи та вбудований контроль, економічну та ефективну користь і захист ресурсів, інформаційну інтеграцію та інтеграцію звітностей, про відповідність право-

вим положенням та організаційній політиці і методам. Повноваження внутрішньої ревізії виконуються підрозділом, що є складовою частиною банку, але до повноважень цього підрозділу не належить виконання дій виконавчого чи операційного характеру, він діє згідно з професійними стандартами. Внутрішні аудитори, які працюють, наприклад, у Центральному банку, відповідно організують перевірку операційних та виконавчих дій банку. Результати їхньої аудиторської роботи залежать, наскільки це можливо, від перевірок зовнішніх аудиторів. Вони підзвітні керівництву вищого рівня, і обсяг їх роботи, як правило, ураховує всі види аудиту.

Зовнішній контроль ґрунтується на вимогах нормативних актів. Як і внутрішня ревізія, зовнішній контроль є незалежним фактичним оцінюванням діяльності банку. Але на відміну від внутрішньої ревізії зовнішній контроль виконується організацією чи особою, яка не належить до працівників Національного банку, в якому проводиться певна перевірка. Ця організація чи особа повинна дотримуватися певних принципів та стандартів, що записані в законі чи нормативних актах або передбачені професійною етикою. Оскільки зовнішній контроль не є складовою частиною Центрального банку, то між ним і керівництвом вищого рангу не існує повноважних взаємовідносин.

Майже у всіх країнах приватні аудитори наймаються вищими аудиторськими установами чи аудиторами, яких обирає парламент, з метою подання оцінки річних звітів бухгалтерського обліку та (прямо чи опосередковано) оцінки якості внутрішнього контролю, ураховуючи внутрішню ревізію Центрального банку. Робота приватних аудиторів, наскільки це можливо, покладається на ефективне та оперативне виконання вищими установами чи аудиторами, яких обирає парламент, своїх аудиторських обов'язків.

Не існує сталих вимог щодо функції внутрішньої ревізії (за винятком Швейцарського центрального банку), існують цілком зрозумілі причини, за якими керівництво вищого рангу створює та підтримує внутрішню ревізійну групу. Проведення внутрішньої ревізії підсилює загальну систему внутрішнього контролю та, таким чином, допомагає керівництву та співробітникам виконувати обов'язки згідно з цілями, політикою та методикою виконання дій. До того ж проведення внутрішньої ревізії дає змогу зовнішнім незалежним аудиторам встановити межу існуючих аудиторських перевірок, це потрібно для того, щоб вони висловлювали свою думку згідно із законом.

Визначивши поняття внутрішнього контролю як процес, що допомагає банку досягти своєї мети, маємо можливість визначити,

що внутрішня ревізія – це складова частина системи внутрішнього контролю Центрального банку.

Внутрішня ревізія як незалежна служба оцінки надає об'єктивну інформацію про управління і цінову ефективність комерційної діяльності та операцій, системи та вбудований контроль, економічну та ефективну користь і захист ресурсів, інформаційну інтеграцію та інтеграцію звітності, про відповідність правовим положенням та організаційній політиці й методам. У чотирьох країнах, де проводились дослідження, визнано, що успішна робота аудиторів повинна будуватися на:

- схваленні та прийнятті чітких доручень Правлінням та керівництвом вищого рангу банку;
- твердженні того, що організаційний статус та повноваження, які надаються аудиторам, повинні бути достатніми для того, щоб вони виконували доручення;
- тому, що аудитори повинні мати професійну та компетентну підготовку для того, щоб проводити перевірки в незалежній формі, що заслуговує на довіру;
- тому, що аудиторська програма повинна складатися згідно зі стандартами, бути гнучкою та швидко реагувати на потреби керівництва, що змінюються;
- застосуванні результатів аудиторських перевірок для поліпшення виконання банківських операцій.

Згідно з організаційним статутом голова внутрішньої ревізії підзвітний найвищим рангам керівництва або Правлінню банку. Це надає поваги та сприяє співробітництву керівництва вищого рангу і дозволяє виконувати аудиторські повноваження в незалежній та доцільній формі.

Аудитори повинні мати доступ до всієї інформації, записів, документів, устаткування, які вони потребують для своїх перевірок. Вони мають повноваження опитувати службовців та інших осіб, щоб отримати інформацію та пояснення.

Операційна незалежність важлива з тієї точки зору, що аудитори не залучаються до виконавчої політики, процесів, систем або операцій, які не належать до сфери їх перевірок. Але це не заважає проводити аудиторські перевірки очікуваних нових комп'ютерних систем у складі проектів щодо розвиваючого або головного капіталу.

У чотирьох країнах, де були проведені дослідження, аудиторські стандарти існують як для внутрішньої ревізії, так і для зовнішніх аудиторів. Вони відрізняються один від одного. Залежно від країни вони можуть бути класифіковані як загальні стандарти, стандарти роботи в галузі та стандарти звітності. Натомість загальні стандарти стосуються компетентності, незалежності та професіоналізму.

Розділ IV

ІНФОРМАЦІЙНІ
ТЕХНОЛОГІЇ

Інформатика та інформаційні технології

§ 1. Інформатика як наука

Розглядаючи комплекс науково-технічних напрямків, що охоплюють інформатику, кібернетику, обчислювальну техніку, автоматизацію та електроніку, з точки зору практичного застосування знань і досвіду, накопиченого в межах даних наукових і науково-прикладних дисциплін, слід, передусім, провести короткий аналіз історії їх розвитку та становлення. Це може стати основою для більш глибокого розуміння та осмислення їх ролі в сучасному постіндустріальному суспільстві, допоможе зорієнтуватися у сформованому різноманітті понять, які визначають і класифікують ці наукові напрямки.

Передусім необхідно в межах комплексу науково-технічних дисциплін, що розглядаються, виокремити ті основні компоненти, що будуть предметом нашого подальшого розгляду, з точки зору їх історичного та прогностичного аналізу. Унаслідок цього найбільший практичний інтерес для нас будуть становити кібернетика та інформатика. Як наукові напрямки, в методологічному і змістовному плані вони охоплюють значний спектр питань, пов'язаних з проблемами управління інформаційними процесами і забезпечення достовірного інформаційного обміну.

Ці наукові напрямки, що нерозривно пов'язані один з одним, мають і деякі істотні відмінності, що дозволяє розглядати їх як самостійні наукові дисципліни, які логічно доповнюють одна одну.

Стосовно кібернетики звичайно говорять як про науку, що вивчає загальні закономірності процесів управління та інформаційних процесів, які відбуваються в складних динамічних системах. Теоретичною основою, науковим фундаментом кібернетики є математика й логіка. Кібернетика акцентує свою увагу на загальних

закономірностях руху інформації та інформаційних потоків у динамічних системах будь-якої природи (біологічних, технічних, соціальних, економічних і т.д.) і будь-якого ступеня складності. У свою чергу, інформатика, спираючись на цей теоретичний фундамент, вивчає конкретні способи і методи збору, переробки й поширення інформації. Тому найбільш істотною відмінністю даних наукових дисциплін є те, що кібернетичні принципи вивчення складних систем не залежать від конкретної реалізації даної системи та мають часто абстрактно-експериментальний характер. Завдання інформатики полягає у вивченні конкретних умов функціонування тієї чи іншої інформаційної системи, яка або реально існує, або проектується для розв'язання прикладних завдань. Ступінь складності таких систем може бути різним, але всі вони орієнтовані на вирішення практичних аспектів алгоритмізації та автоматизації тих чи інших сфер діяльності людини.

Інформатика як самостійний науковий напрямок виникла саме в надрах кібернетики і на сьогоднішньому етапі розвитку наукової думки являє собою її сучасну утилітарну інтерпретацію, наповнену новим змістом і новими підходами до побудови і вивчення складних систем управління та інформаційного обміну. Цей новий зміст об'єктивно відображає процеси розвитку засобів обчислювальної техніки, новітніх інформаційних технологій та інформаційних систем. З точки зору практичного використання досягнень сучасної науки і техніки, у сфері управління економікою держави і суспільства саме інформатика становить для нас найбільший інтерес.

Як самостійний науково-прикладний напрямок інформатика має низку характерних особливостей:

- інформатика є комплексною наукою, об'єкти вивчення якої існують у найрізноманітніших сферах людської діяльності та на різних рівнях функціонування людини й суспільства;
- у межах інформатики набули свого самостійного розвитку різноманітні теорії, наукові дисципліни, нові сфери наукового знання, дослідницькі та інженерно-технічні розробки.

Інформаційно-кібернетичний синтез, відображений у процесі розвитку та становлення інформатики як самостійного наукового напрямку, має всеосяжний характер, зумовлений глибоким проникненням її ідей і рішень практично в усі сфери сучасних наукових досліджень та повсякденного життя суспільства.

У свою чергу, у процесі свого розвитку інформатика сконцентрувала в собі безліч наукових ідей, методологічно напрацьованих і сформованих іншими науковими, науково-технічними та

інженерними дисциплінами. Серед основоположних розділів науково-технічних знань, що становлять основу інформатики, яка є невід'ємною частиною загального інформаційно-кібернетичного синтезу, передусім слід зазначити такі:

- теорія систем автоматичного регулювання та управління;
- теорії моделювання систем;
- теорія інформації;
- теорія алгоритмів;
- математична логіка;
- комбінаторний аналіз;
- формальна граматики і т.ін.

Як самостійний науковий напрямок інформатика має також свої теоретичні та прикладні розділи:

- операційні системи;
- архітектура ЕОМ;
- теоретичні основи програмування;
- теорія баз даних та інше.

Цей перелік може бути істотно розширений і доповнений, але навіть зазначений список дає уявлення про складну природу наукових основ інформатики. Складна структура порівняно молодій науки, її комплексний характер ускладнюють формалізацію і формулювання єдиного, всеосяжного правильного визначення поняття «економічна інформатика», яке змогло б у стислій формі викласти все різноманіття й структурну неоднорідність цієї галузі наукових знань.

Як відомо, слово інформатика («*informatique*») уперше було введене в наукову термінологію французькими вченими на початку 70-х років ХХ-го сторіччя. В англійських країнах паралельно використовувався і використовується до цього часу термін «*computer science*» – комп'ютерна наука.

Створення й широке використання в повсякденному житті сучасного суспільства новітніх технологій збирання та обробки інформації, різних інформаційно-пошукових, моделюючих, аналітичних і управлінських систем обумовили виникнення цікавого й значного феномена, характерного для новітньої історії людства. Удосконалення засобів обчислювальної техніки, систем телекомунікацій та інформаційних технологій не лише повною мірою виявляють свою виробничу, технологічну й соціальну користь, входячи в повсякденну людську практику, вони радикальним чином змінюють саму природу людських і виробничих стосунків у сучасному суспільстві.

На даному етапі становлення й розвиток нової наукової дисципліни, здатної формулювати та вивчати основні закономірності процесу інформатизації сучасного світу, є об'єктивною і настійною необхідністю. Інформатика виникла в межах сучасних теорій управління складними динамічними процесами і була покликана додати теоріям практичної спрямованості, зорієнтованої на створення наукових основ функціонування складних інформаційних систем, що ґрунтуються на широкому використанні новітніх технологій інформаційного обміну.

Як комплексна наукова дисципліна, інформатика вивчає всі аспекти проектування, розроблення й використання систем обробки даних. При цьому вона виявляє загальні закономірності впливу цих систем на різні сфери соціально-економічного життя людини й суспільства.

Таким чином, інформатика сьогодні – це не тільки теорія інформаційного обміну, не тільки технологія обробки інформації та інформаційних потоків, це ціла соціально-технологічна інфраструктура, що органічно переплітається із соціальною сферою і чинить на неї більш істотний вплив. Вивчення природи і методів впливу новітніх інформаційних технологій на соціальну сферу сучасного суспільства на сьогоднішній день є основним компонентом інформатики як комплексної наукової дисципліни. Усе більше розширення використання засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій сприяє могутньому впливу на загальне соціальне середовище сучасного суспільства, розширюючи при цьому горизонти наукового та практичного пізнання, стимулюючи процеси вдосконалення інформаційних технологій. Такий взаємний вплив обумовлює стрімкий розвиток усієї інформаційної інфраструктури суспільства, що, у свою чергу, є могутнім прискорювачем розвитку новітніх засобів інформаційного обміну.

Інформатика стала частиною нашої повсякденної дійсності. Сьогодні вона не тільки змінює матеріальні основи багатьох соціально-економічних і науково-технічних процесів, але кардинальним чином змінює наші уявлення про навколишній світ, форми і методи його пізнання. Інформатику нарівні з іншими певною мірою можна віднести і до прикладних, і до фундаментальних наук одночасно. Така неоднозначна класифікація впливає із самої природи виникнення та розвитку інформатики як складної сукупності загальнотеоретичних і прикладних наукових дисциплін.

З одного боку, інформатику можна розглядати як фундаментальну, природну науку, що вивчає структуру й загальні властивості інформації, питання, пов'язані з процесами збирання, зберігання,

передачі, перетворення і використання інформації. Інформатика є природною фундаментальною наукою, тому що формулює єдині, загальні закони обробки інформації для різних сфер діяльності людини. Ці закони мають загальнонауковий характер і єдині у своїх виявах для найрізноманітніших галузей наукових знань.

З іншого боку, інформатика має яскраво виражені прикладні аспекти, пов'язані з функціонуванням цілком конкретних інформаційних технологій і систем, орієнтованих на задоволення прикладних інформаційних потреб людини й суспільства. У цьому значенні інформатика формулює цілком конкретні методи і правила проектування та створення систем обробки інформації, технології використання цих систем для розв'язання прикладних завдань автоматизації рутинних обчислювальних і логічних процедур.

Економічна інформатика органічно вписується в будь-яку предметну галузь будь-якого наукового напрямку, надаючи йому свої методи досліджень, аналізу й узагальнення об'єктивних даних або природних процесів. Сьогодні вона проникає в такі науки, які ще зовсім недавно вважалися такими, що принципово не формалізуються і недоступні для застосування кількісних методів аналізу, моделювання та прогнозування. До них можна віднести, передусім, соціологію, політологію, економіку і т.ін. Застосування методів математичного моделювання до вивчення тих чи інших закономірностей розвитку суспільно-економічних процесів дає колосальні вигоди і дозволяє часто прогнозувати виникнення найрізноманітніших тенденцій у розвитку макроекономічних і геополітичних процесів.

Унаслідок з багатогранності та багатоваріантності поняття «інформатика» будь-яке узагальнююче її визначення заздалегідь буде містити лише найбільш спільні риси, що відображають суть самого поняття без урахування суті його предметної галузі. З точки зору предметної галузі, під інформатикою можна розуміти науку, що вивчає комп'ютери, принципи їх побудови, роботу та практичне застосування в обробленні інформації. Крім цього, інформатика розглядає питання теоретичних і практичних аспектів проектування обчислювальних систем, електроніки, математики й логіки. Діапазон предметної галузі інформатики визначається від технології розроблення програмного забезпечення, програмування й архітектури комп'ютерної техніки до штучного інтелекту та робототехніки.

Часто терміном «інформатика» називають сукупність фундаментальних і прикладних дисциплін, що вивчають властивості інформації, а також способи представлення, накопичення, обробки й передачі інформації за допомогою деяких технічних засобів.

Ядро інформатики як прикладного наукового напрямку – інформаційна технологія, тобто сукупність конкретних технічних і програмних засобів, за допомогою яких виконуються найрізноманітніші операції з оброблення даних. Іноді інформаційні технології мають назву «комп’ютерні технології», а також «прикладна інформатика». Визначальне значення для прикладної інформатики мають безпосередньо засоби обчислювальної і телекомунікаційної техніки, зокрема, комп’ютер як технічний пристрій, призначений для обробки інформації.

Узагальнююче визначення інформатики, яке відображає в найбільш стислій формі спільні її риси, можна сформулювати таким чином: *інформатика* – це наука, що вивчає структуру і загальні властивості інформації, а також загальні закономірності її створення, передачі та використання в різних сферах діяльності людини й суспільства.

Прикладною метою інформатики є розроблення більш ефективних методів використання інформаційних потоків і визначення шляхів оптимізації процесів практичного використання різноманітної інформації.

Головною функцією інформатики є обґрунтування засобів і методів технологічного забезпечення інформаційних процесів, а отже, якісна зміна природи їх проходження на основі застосування сучасних засобів обчислювальної й телекомунікаційної техніки, математичного моделювання та програмного управління.

Будь-який з наукових напрямків покликаний виробляти і систематизувати об’єктивні знання про дійсність з метою їх опису та пояснення, формулювати і тлумачити основні закономірності, що є предметом його вивчення. Стосовно інформатики можна стверджувати, що об’єктом вивчення даної наукової дисципліни є різноманітна інформація в усіх її видах з усіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства.

Інформація, зароджуючись та існуючи в межах якої-небудь сфери людської діяльності, об’єктивно відображає властиві їй риси, набуваючи вузькоспеціального галузевого характеру. У процесі вивчення такого роду інформації виробляються специфічні методи її представлення і переробки. Це зумовлює розподілення інформатики на деякі прикладні наукові напрямки, що існують залежно від вигляду і суспільного призначення інформації, яка розглядається в них. Об’єктом вивчення таких «спеціальних» розділів інформатики є різні типи «спеціальної» інформації, а предметом – закономірності інформаційного обслуговування в межах тієї чи іншої системи соціальної комунікації.

Із загальнотеоретичної точки зору, для інформатики не має значення конкретний зміст інформації. Об'єктом вивчення інформатики в даному контексті є інформація як така, а предметом – інформаційні процеси, тобто процеси збирання, зберігання, обробки і поширення інформації, а також способи управління даними процесами і загальні закономірності впливу інформаційних процесів на характер соціальних комунікацій в суспільстві загалом.

§ 2. Роль і місце інформації в сучасному суспільстві

Усім складним динамічним системам властиві деякі спільні риси, що зумовлене загальними закономірностями розвитку різних інформаційних процесів усередині цих систем. Особливо актуальним це твердження є для соціально-економічних систем, де відбувається постійний обмін інформацією між всіма компонентами системи, а також системою загалом та навколишнім їй суспільним середовищем. Без дослідження змісту інформаційних процесів, що відбуваються всередині такої системи, неможливо ефективно нею управляти та отримувати достовірні дані про її поточний стан і, нарешті, неможливо робити будь-які прогностичні оцінки про її поведінку на перспективу. Інформатика формує принципово новий підхід до соціально-економічного управління, при якому в основному увагу звертають на інформаційні аспекти функціонування управлінських і аналітичних систем.

Сучасне постіндустріальне суспільство переживає нині період бурхливого розвитку інформаційних технологій. Небувале збільшення насиченості та змістовної складності інформаційних потоків абсолютно у всіх сферах людської діяльності обумовлює об'єктивну необхідність переходу суспільно-політичного життя сучасних держав на якісно новий рівень. У цих умовах розвиток суспільства багато в чому буде визначатися жорсткими вимогами науково-технічного прогресу, утіленого в новітніх технологіях збирання, зберігання, перероблення й поширення інформації.

Уже сьогодні рівень розвитку будь-якої держави, що претендує зайняти гідне місце у світовій системі розподілу праці, характеризується все більш масштабним і цілеспрямованим упровадженням і використанням найсучасніших інформаційних технологій. На даному етапі та в перспективі без широкого використання передових технологій оброблення інформації державам з перехідною економікою і економікою, що розвивається, неможливо розраховувати на поліпшення соціально-економічної ситуації,

швидке економічне зростання. Ігнорувати ці об'єктивні тенденції - означає прирікати суспільство на інформаційну ізоляцію, що, у свою чергу, неминуче завдасть значного збитку його економічним і політичним інтересам.

Провідні економічно розвинені держави світу вже висунули концепцію побудови так званого інформаційного суспільства, що передбачає єдність стратегії розвитку суспільства і передових інформаційних технологій. Матеріальною базою такого суспільства є економіка, функціонування якої спирається на створення і споживання інформаційних ресурсів та інформаційних цінностей різних категорій. У свою чергу, суспільство, де функціонує традиційна індустріальна економіка, у своєму розвитку спирається на виробництво та споживання матеріальних благ.

Ця принципова відмінність зумовлює цілу низку інших особливостей, властивих сучасному інформаційному суспільству. Розвинена інформаційна інфраструктура такого суспільства є найважливішим компонентом економіки нового типу. У межах такої економіки ефективність різних процесів на макро- і мікроекономічному рівні визначається своєчасністю і обґрунтованістю управлінських рішень, що приймаються. У свою чергу, ефективність управлінської діяльності визначається наявністю технологічно довершеної системи збору й аналізу необхідних даних. Одним словом, наявність у суспільстві довершеної інформаційної інфраструктури у вигляді відповідних обчислювальних систем, систем телекомунікацій, необхідного методичного і програмного забезпечення, наявність підготовленого персоналу для обслуговування зазначених систем, а також наявність ефективних механізмів економічного та правового регулювання інформаційних процесів є необхідною умовою високого рівня інформатизації такого суспільства.

Сьогодні сучасні інформаційні системи не тільки беруть на себе виконання рутинних обчислювальних операцій, зберігання та оброблення інформації, як це було ще декілька років тому, а на основі застосування новітніх інформаційних технологій формується нова технологічна база для здійснення найбільш складної і відповідальної стадії інтелектуальної діяльності людини – управлінської діяльності.

На сучасному етапі розвитку економіки процес прийняття управлінських рішень, прогнозування і планування розвитку економіки держави і управління окремими трудовими колективами, будь то промислове підприємство, торгова організація, банк і т.д., уже не може здійснюватися без достатньої інформаційної підтримки.

Найбільшу віддачу від упровадження новітніх систем оброблення інформації й ухвалення управлінських рішень можна одержати в тих сферах діяльності суспільства, де ціні системи й технології здатні прямо визначати основні якісні показники роботи. У сучасному суспільстві таких сфер налічується досить багато. До них насамперед можна віднести державне й військове управління, енергетику, транспорт, медицину, освіту, економіку, соціальну сферу та ін.

Управлінська діяльність, як і будь-яка інша інтелектуальна діяльність людини, як правило, пов'язана з процесами пошуку, аналізу та передачі досить великої кількості інформації. Ці кропіткі процеси часто призводять до значних витрат часу, зумовлених використанням малоефективних методів відбору необхідної інформації в загальному її потоці.

Проведені дослідження показують, що працівники, які використовують застарілі, малоефективні методи оброблення інформації, витрачають на пошук необхідних матеріалів до 40% загального фонду робочого часу. Темпи зростання загальних обсягів інформації, що міститься в різних інформаційних джерелах, як локальних, так і глобальних, дають підстави для значного збільшення загального обсягу знань на початку цього століття, отже, збільшується час пошуку необхідних даних. Через це цілком очевидно, що ефективність будь-якої праці, пов'язаної з обробленням інформаційних потоків, буде практично дорівнювати нулю. У сфері управління швидкість і достовірність обробки інформації часто відіграють вирішальну роль, визначаючи обґрунтованість і своєчасність ухвалення управлінських рішень.

З точки зору теорії управлінської діяльності, управління є абсолютно необхідним аспектом функціонування економіки, без якого економічні відносини втрачають будь-яке значення. У цьому контексті управління є не чим іншим, як певним чином організованим впливом одного суб'єкта економічної діяльності на інший. Цей вплив має на меті цілком конкретні цілі, а тому не може бути випадковим, стихійним, схильним до спонтанного впливу невизначених чинників. Правильно організований процес прийняття управлінських рішень передбачає наявність максимальної суворості, організованості й алгоритмізації на основі аналізу масивів достовірної та актуальної інформації.

Управління як наукова галузь є предметом вивчення цілої низки дисциплін: економіки, менеджменту, психології, соціології, політології й т.д. Однак, розглядаючи методологію ухвалення управлінських рішень, не можна не враховувати все більш зростаючий

вплив сучасних технологій збору й обробки необхідної критичної маси інформації на обґрунтованість прийняття тих чи інших рішень. У цьому випадку наявність достовірної інформації, необхідного обсягу й заданої спрямованості, забезпечує і стимулює суб'єктивні чинники і об'єктивні компоненти процесу управління.

Безперервна циркуляція різномірної інформації між окремими компонентами керованої системи, а також між системою загалом і навколишнім її середовищем є неодмінним атрибутом процесу управління. Для ухвалення обґрунтованого управлінського рішення в загальному випадку необхідно володіти деякою базовою інформацією. Передусім необхідно мати достовірну інформацію про суть тих об'єктивних закономірностей, які необхідно враховувати для ефективного розв'язання управлінських завдань. Крім цього, необхідно мати інформацію про цілі, що стоять перед керованою системою, і про завдання управління, сприяючи досягненню цих цілей, а також про внутрішній стан об'єкта управління і навколишнього його середовища. Даний абстрактний склад базової управлінської інформації повинен бути наповнений конкретним змістом у вигляді систематизованого переліку вхідних даних, що підлягають подальшому обробленню та аналізу.

У процесі вироблення тих чи інших управлінських рішень інформація виконує роль специфічної форми взаємозв'язку і взаємодії елементів керованої системи. Вона обслуговує однакові функції управління: від підготовки й ухвалення рішення до підбиття підсумків його виконання.

Управління – це процес безперервного доцільного впливу на динамічну систему, що забезпечується безперервним рухом інформації як усередині самої системи, так і між системою та навколишнім середовищем. Будь-який управлінський цикл починається зі збору та оброблення інформації й закінчується отриманням інформації, необхідної для нового циклу управління. Вироблення та вибір оптимальних управлінських рішень базуються на опануванні необхідного обсягу початкової інформації й закінчуються виробленням нової інформації. Відсутність достовірної інформації часто є джерелом і причиною прийняття необґрунтованих рішень, не сумісних з науковою теорією управління.

Обсяг і змістовна структура інформації, необхідної для якісного виконання управлінських функцій, визначаються структурою самої системи управління, рівнем її централізації та її ієрархічною складністю. Чим вищий рівень централізації, тим більший обсяг початкової інформації потрібний для управління системою. У цьому випадку на перший план виходять технології та системи,

що прискорюють процес збору, оброблення та аналізу необхідних потоків інформації.

Сучасні системи та технології збирання, зберігання і поширення інформації – найважливіший компонент у системі інформаційного забезпечення діяльності будь-якого суб'єкта соціально-економічних відносин суспільства. Не секрет, що традиційний паперовий документ, також як і технологію його оброблення й зберігання, важко розглядати як основу для побудови систем інформаційного забезпечення управлінської діяльності.

Істотну допомогу тут можуть надати і надають сучасні інформаційні технології, що дозволяють організувати й упорядкувати множинний доступ до електронних сховищ інформації, систематизувати її накопичення, використання і оновлення. Основна мета застосування передових технологій оброблення інформації в даному контексті зводиться до класифікації й сортування відомостей відповідно до деяких загальних принципів з подальшим поданням їх у вигляді певних структурних інформаційних сховищ різних типів і призначення, формуючи при цьому нову специфічну категорію економічних відносин – інформаційні ресурси.

Інформаційні ресурси як об'єкт власності можуть бути державними і недержавними, перебувати у власності окремих громадян, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, промислових підприємств, організацій і установ, а також різних суспільних об'єднань.

Ступінь розвитку інформаційних ресурсів у межах того чи іншого суб'єкта господарської чи суспільної діяльності визначає його загальний рівень інформатизації.

Основними чинниками, що забезпечують високий рівень інформатизації будь-якого підприємства, установи або суспільства в цілому, є:

- наявність достатньої кількості сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки;
- доступ до глобальних обчислювальних і телекомунікаційних мереж, баз і банків даних;
- широке застосування сучасних інформаційних технологій;
- наявність розвиненої системи інформаційно-аналітичних центрів;
- високий рівень виробництва технічних засобів інформатизації;
- наявність розвиненої системи науково-дослідних установ і навчальних закладів для підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі інформатики.

Досвід розвинених країн свідчить, що високий рівень інформатизації суспільства сприяє забезпеченню національних інтере-

сів, поліпшенню керованості економікою, розвитку наукоємних виробництв і високих технологій, зростанню продуктивності праці, удосконаленню соціально-економічних відносин у суспільстві, збагаченню духовного життя його членів і подальшій демократизації суспільства.

З точки зору державної політики, *інформатизація* – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізацію прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку та використання систем, мереж, ресурсів і інформаційних технологій, побудованих на основі застосування сучасної обчислювальної й телекомунікаційної техніки.

Унаслідок цього державна політика в галузі інформатизації повинна формуватися як складова частина соціально-економічної політики країни в цілому й бути спрямованою на раціональне використання промислового та науково-технічного потенціалу, матеріально-технічних ресурсів для створення сучасної інформаційної інфраструктури в інтересах рішення комплексу поточних і перспективних завдань державного будівництва.

Основна увага відповідних державних інститутів повинна бути зосереджена на роз'язанні таких завдань:

- створення національної інформаційно-телекомунікаційної системи;
- розвиток системи національних інформаційних ресурсів;
- інформатизація стратегічних напрямків розвитку економіки держави;
- доступ та інтеграція у світовий інформаційний простір.

Активна участь в реалізації міжнародних проектів щодо інформатизації, спрямована на формування умов для входження в глобальні світові інформаційні системи, – найбільш актуальне на сьогоднішній день завдання, що дозволить скоротити, а в перспективі й зовсім ліквідувати відставання в інформатизації, яке склалося на цей час.

Розглядаючи досвід країн, де рівень інформатизації вже давно визначає рівень розвитку всього суспільства, можна сформулювати та проаналізувати основні тенденції і закономірності розвитку інформаційних технологій. Для цих країн сучасний етап розвитку науково-технічного прогресу і суспільства характеризується бурхливим розвитком, повсюдним упровадженням і використанням новітніх технологій інформаційних процесів. Упровадження в усі сфери діяльності людини сучасних інформаційних

технологій має настільки всеосяжний характер, що сьогодні вже неможливо уявити розвиток багатьох галузей економіки без застосування найсучасніших методів оброблення й передачі інформації.

Очевидно, що використання новітніх інформаційних технологій у будь-якому суспільстві, незалежно від рівня його розвитку, не тільки прискорює обмін даними і поліпшує якість їх подання, але й змінює всю технологію управління як окремими виробничими процесами, так і економікою в цілому.

Нові інформаційні технології надають процесу ухвалення управлінських рішень творчого характеру.

У цих умовах до корінно змінюється роль інформації. З абстрактного, первинного й невизначеного в науці поняття, що використовується абсолютно в усіх галузях людських знань: філософії, медицині, соціології, техніці, економіці і т.д., – у сучасному світі інформація перетворюється на своєрідний матеріальний ресурс. Накопичення корисної інформації і знань стає головною формою накопичення, що, у свою чергу, кардинальним чином змінює характер виробничих процесів в основних сферах життя суспільства та неминуче призводить до значних змін у соціальному устрої сучасного суспільства.

§ 3. Елементи загальної теорії інформації

Для того щоб осмислити роль інформації в сучасному суспільстві, передусім слід розглянути основи загальної теорії інформації. Базові поняття теорії інформації – фундамент, на якому будуються основні елементи концепції соціальної комунікації. Соціальна комунікація, у свою чергу, являє собою сукупність процесів подання, передачі та отримання інформації в суспільстві, яке створює механізм для їх існування й розвитку.

Термін «інформація» походить від латинського слова «*informatio*» – викладення, роз'яснення. У повсякденному житті під поняттям «інформація» розуміють деякі відомості, що передаються людьми один одному різними способами (усно, письмово та ін.). Різноманіття способів зберігання, передачі та сприйняття інформації обумовлює наявність досить великої кількості формальних тлумачень інформації. Розглянемо лише деякі з них:

- *інформація* – це значення, що вкладається людиною в дані на основі відомих угод, що безпосередньо стосуються представлення цих даних;
- *інформація* – це відомості, дані, значення деяких показників, що є об'єктами зберігання, оброблення та передачі, які можуть

бути використані в процесі аналізу і вироблення управлінських та інших рішень;

- *інформація* – це один із видів ресурсів, що використовуються в соціально-економічних процесах, отримання й використання якого вимагає деяких витрат;
- *інформація* – це одна з трьох фундаментальних субстанцій (речовина, енергія, інформація), що становлять суть світобудови; вона охоплює будь-який продукт розумової діяльності, передусім знання та образи.

Різні наукові теорії і школи трактують поняття інформації по-різному, відображаючи в ньому суть самої наукової теорії і практичну значущість інформації в межах даної теорії.

На кожному з етапів історії розвитку людства розвиток засобів і способів поширення, накопичення та обробки інформації відповідав рівню розвитку продуктивних сил. У сучасних умовах, коли науково-технічний прогрес стає безпосередньою продуктивною силою суспільства, інформація в широкому значенні слова набула значущості одного з найважливіших матеріальних ресурсів. У цьому значенні інформація як продукт виробництва й використання має залежно від свого предметного змісту цілком конкретну структуру й властивості. За виглядом у загальному випадку вона класифікується таким чином:

- *елементарна* – інформація, що виникає в неживій природі;
- *біологічна* – інформація, що виникає у світі тварин і рослин;
- *соціальна* – інформація, що виникає в людському суспільстві.

Для соціальної інформації домінуючою ознакою є ступінь її суспільної значущості, відповідно до якого виокремлюють такі її види:

- *масова інформація*, призначена для всіх членів суспільства;
- *спеціальна інформація*, призначена для фахівців у конкретній галузі знань.

У межах масової інформації розрізняють:

- *суспільно-політичну інформацію*, тобто інформацію, що має певну ідейну спрямованість;
- *буденну інформацію*, орієнтовану на регламентацію поведінки членів суспільства в певному соціальному середовищі;
- *естетичну інформацію*, покликану впливати на емоційну сферу людини за допомогою різноманітних художніх образів.

У межах спеціальної інформації розрізняють:

- *наукову інформацію*, що створюється в ході наукових досліджень і розроблень (математична, фізична, біологічна і т.п.);

- *технічну інформацію*, що з'являється у сфері техніки й спрямована на розв'язання конкретних технічних задач (машинобудівна, електротехнічна, транспортна і т.п.);
- *виробничу інформацію*, що формується в процесі товарного виробництва (технологічна, конструкторська, експлуатаційна і т.п.);
- *управлінську інформацію*, що виникає в процесі вироблення й ухвалення різних управлінських та інших рішень.

Кожний із зазначених вище видів інформації може поділятися залежно від виду людської діяльності, у межах якої він виникає й використовується. Відповідно кожний з видів інформації має власні технології оброблення, власне смислове навантаження і цінність, способи представлення та відображення, вимоги до достовірності й точності й т.ін.

Найбільш значущими властивостями будь-якої інформації незалежно від її вигляду, з точки зору споживання і використання, є її прагматичні й динамічні властивості.

До прагматичних властивостей інформації, тобто до властивостей, що виявляються в процесі її використання, належать:

- *наявність змісту й новизна інформації* – властивість, що спонукає споживача інформації внаслідок інформаційного пошуку відбирати дані, що мають для користувача певну новизну;
- *цінність (корисність) інформації* – властивість, що примушує споживача інформації відбирати дані, виходячи з наявності в них невідомих раніше відомостей, що підвищують загальну ефективність його основної діяльності;
- *здатність накопичуватися* – властивість, що дозволяє споживачу інформації накопичувати, підсумовувати, систематизувати та узагальнювати дані, що є в його розпорядженні.

До динамічних властивостей інформації, тобто до властивостей, що визначають якість функціонування інформаційних потоків, належать:

- *властивість зростання* – відображає тенденцію до безперервного створення й накопичення нової інформації внаслідок різноманітної діяльності людини;
- *властивість повторюваності* – одна і та ж сама інформація може багато разів розповсюджуватися різними каналами передачі даних;
- *багаторазовість використання* – одна і та ж сама інформація може бути одночасно отримана і використана різними споживачами;

- *розосередження інформації за різними джерелами* – інформація одночасно фіксується в різних інформаційних носіях (статті, наукові праці, інформаційні сховища і т.п.).

Динамічні властивості інформації необхідно враховувати при здійсненні найважливішого інформаційного процесу – збору початкової інформації, від повноти представлення й достовірності якої багато в чому залежить якість функціонування систем обробки інформації.

З точки зору інформатики, що визначає інформацію в найбільш широкому й методологічно витриманому значенні, її можна визначити як деяку різноманітність концептуально пов'язаних відомостей, даних, понять, що відображені у свідомості і змінюють уявлення про реальний світ.

Як науковий напрямок інформатика дає визначення інформації як фундаментального поняття, що визначає сенс існування інформатики як науки. Процес обміну інформацією в межах функціонування динамічних систем має назву «комунікації». Стосовно соціальної інформації прийнято говорити про так звану соціальну комунікацію як про сукупність процесів представлення, передачі та отримання інформації в суспільстві.

Соціальна комунікація може розглядатися як сукупність таких базових елементів:

- відправник інформації;
- споживач (одержувач) інформації;
- інформаційне повідомлення.

У межах системи соціальної комунікації базовим поняттям, що характеризує процес обміну інформацією, є інформаційний процес, який розглядається як сукупність послідовних дій, що здійснюються за допомогою функціональних та інформаційних зв'язків усередині динамічної системи з метою доведення інформації від відправника до споживача.

§ 4. Загальні принципи побудови інформаційних систем

У сучасних умовах інформаційні системи – це складні взаємопов'язані обчислювальні й телекомунікаційні системи, об'єднані в локальні та глобальні обчислювальні мережі, покликані задовольняти безперервно зростаючі інформаційні потреби суспільства.

Протягом останніх років виробилася стійка тенденція об'єднання традиційних функцій управління з функціями управління інформаційними ресурсами та інформаційними системами

підприємств і установ. Процес злиття цих функцій в єдину управлінську систему пов'язаний з необхідністю застосування довершених методів і прийомів оброблення інформації в повсякденній діяльності управлінського персоналу. Він об'єктивно обумовлений технологічною революцією в галузі обчислювальної техніки, що сприяло демократизації та доступності інформаційних систем, перетворивши мільйони кінцевих користувачів цих систем на інформаційних менеджерів.

З урахуванням змін в архітектурі побудови інформаційних систем і принципах організації інформаційних технологій у сучасному суспільстві змінюється характер взаємовідносин персоналу в процесі здійснення виробничої діяльності як у межах окремого підприємства, так і в економіці в цілому. Найважливіша роль інформаційних систем і технологій буде й надалі полягати в забезпеченні необхідного рівня обслуговування клієнтів і користувачів даних систем за допомогою інтеграції різноманітних інформаційних ресурсів.

Тому подальший розгляд питань інформатизації сучасного суспільства, застосування нових інформаційних технологій і побудови на їх базі сучасних інформаційних систем вимагає чіткого визначення таких базових понять інформатики, якими є інформаційна технологія та інформаційна система.

У сучасних умовах технології збору й перероблення інформації орієнтовані на створення складних обчислювальних систем. Метою створення таких систем є не лише накопичення та зберігання інформації, вони покликані максимально зблизити виконавця й керівника, який зобов'язаний приймати управлінські рішення, з одного боку, та інформаційні сховища – з іншого, де б вони не знаходилися в будь-який момент часу. Крім безперешкодного доступу до інформації, нові технології інформаційного обміну дають можливість управлінцю застосовувати принципово нову методологію оптимізації процесу в ухваленні рішень.

Інформаційна технологія – це цілеспрямована, організована сукупність різних інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечує високу швидкість оброблення даних, швидкий пошук інформації, розподіл даних, можливість доступу до джерел інформації незалежно від місця їх розташування.

Поняття «система» в науково-технічній літературі використовується для визначення сукупності взаємопов'язаних елементів, що становлять єдине ціле, функціонування яких спрямоване на отримання конкретного корисного результату. В інформатиці

прийнято розрізняти такі види систем: «систему управління», «автоматизовану систему управління», «автоматизовану інформаційну систему», «автоматичну інформаційну систему» і т.д.

Інформаційна система – це комунікаційна система, побудована на основі застосування сучасних інформаційних технологій, що забезпечує збір, оброблення й поширення інформації про деякий об'єкт та надає працівникам різного рівня інформацію, необхідну для реалізації їх основних функцій і прийняття управлінських рішень.

Як бачимо, поняття «інформаційна технологія» та «інформаційна система» досить тісно пов'язані між собою. Основна ж їх відмінність полягає в тій предметній галузі, яку кожне з них визначає. Поняття «інформаційні технології» передбачає конкретну реалізацію найбільш загальних функцій зі збирання, оброблення, передачі та розподілу інформації поза будь-яким зв'язком з організаційною структурою підприємства або установи. У свою чергу, інформаційна система – це деяка сукупність різних інформаційних технологій, орієнтована на безпосередні потреби конкретного споживача цих технологій.

Сьогодні існує достатня кількість технологій збирання інформації, яка може бути представлена у найрізноманітнішому вигляді (текстова, спеціалізовані та універсальні структуровані бази даних, графічна інформація, відео- й аудіоінформація і т.д.). Існує також численний перелік технологій зберігання та оброблення зібраної інформації. Незалежно від вищезазначених технологій відомо безліч способів передачі та поширення інформації, які, базуючись на сучасних засобах телекомунікацій, здатні оперативно передавати дані всіляких форматів і обсягів на значні відстані та з високою швидкістю. Ці структурно незалежні, розрізнені технології хоч і мають вражаючі можливості та високі експлуатаційні показники, здатні вирішувати лише конкретне, іноді досить обмежене коло завдань.

У межах будь-якого підприємства або установи, що мають на меті максимально використати можливості, які надаються цими технологіями в комплексі, слід говорити про побудову на їх основі спеціалізованих інформаційних систем, які містять у своєму складі як окремі елементи підсистему первинного збору інформації, її зберігання й оброблення, передачі та поширення інформації. Кожна із зазначених підсистем, у свою чергу, містить дрібніші підсистеми, що базуються на застосуванні тих чи інших сучасних інформаційних технологій. Наприклад, для збирання первинних даних можуть бути використані найрізноманітніші технології:

а) текстова інформація може бути введена в комп'ютер за допомогою таких методів і прийомів:

- ручне введення текстової інформації;
- сканування й розпізнавання відсканованих текстів;
- автоматизований переклад текстів;
- автоматизована перевірка орфографії.

б) графічна інформація:

- ручне введення графічної інформації;
- сканування і подальше ручне або машинне редагування відсканованих зображень;
- отримання й редагування графічних зображень (точки, лінії, основні геометричні фігури) програмним шляхом.

Перелік конкретних способів і методів збирання, зберігання, обробки й розподілу інформації може бути подовжений, але він повністю залежить від конкретних потреб і завдань, що стоять перед установою або підприємством. Специфіка їх діяльності і визначає схему побудови конкретної інформаційної системи, яка працює в даному підприємстві або організації. Сьогодні найбільш поширеною є інформаційна система, побудована за вищезазначеною методологією.

Виходячи з вищевикладеного, сучасні інформаційні технології доцільно розглядати відповідно до розв'язання конкретних завдань, тобто як елементи, що становлять певну інформаційну систему.

Побудова і використання інформаційних систем на базі сучасних інформаційних технологій у виробничій та соціально-економічній діяльності сприяє підвищенню ефективності праці та забезпечує принципово новий рівень і нову якість управління. У цих умовах докорінно змінюються технології організації інформаційних процесів усередині найрізноманітніших за своєю економічною і організаційною суттю структур виробничо-господарської діяльності. Процес управління в умовах застосування інформаційних систем ґрунтується на нових підходах, принципово нових економіко-організаційних моделях, що відображають структурно-динамічні властивості керованого об'єкта. Крім цього, застосування методів інформаційно-кібернетичного синтезу для дослідження складних соціально-економічних об'єктів дозволяє побудувати адекватні реальному світу моделі та з точною достовірністю прогнозувати поведінку об'єкта, що моделюється в реальній ситуації. Це дає можливість здійснювати ефективне управління всіма процесами, що відбуваються всередині об'єкта, і процесами його взаємодії з навколишнім світом.

Рис. 4.1. Функціональна схема інформаційної системи

Схематично будь-яка інформаційна система може бути зображена таким чином (див. рис. 1).

Щодо застосування інформаційні системи можна умовно розподілити на такі класи:

- *інформаційні системи управління технологічними процесами* – здійснюють управління технологічним обладнанням у взаємозв’язку з конкретними виробничими циклами і процесами;
- *інформаційні системи управління організаційними процесами* – багаторівневі системи, що забезпечують інформаційну підтримку управління виробничо-господарськими й соціально-економічними процесами на всіх рівнях економічного життя суспільства;
- *інформаційні системи управління науковими дослідженнями* – забезпечують інформаційну підтримку розрахунків і наукових експериментів;
- *інформаційні системи автоматизованого проектування та конструювання* – забезпечують інформаційну, технічну й технологічну базу для виконання проектно-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт;
- *навчальні інформаційні системи* – забезпечують інформаційну й методологічну основу прогресивних способів отримання знань, корисних навичок і підвищення кваліфікації.

Крім цього, необхідно розрізняти автоматизовані й автоматичні інформаційні системи:

- а) *автоматизовані інформаційні системи* – це системи, робота яких характеризується наявністю як ручних операцій (як правило, введення початкової інформації), так і автоматичних, що виконуються за допомогою засобів обчислювальної техніки;
- б) *автоматичні інформаційні системи* – це системи, де всі функції збирання, оброблення й розподілу інформації виконуються автоматично.

У сучасних установах і організаціях, як правило, застосовуються автоматизовані інформаційні системи, оскільки частка ручного оброблення вхідного потоку інформації ще досить велика. Повна автоматизація застосовується в основному для здійснення управління виробничими і технологічними процесами на промислових підприємствах, транспорті, в енергетиці і т.д.

Сучасні вимоги до рівня інформаційного забезпечення управлінської діяльності вимагають принципово нових підходів у розв'язанні організаційних, технічних і технологічних проблем. Унаслідок цього необхідно виявити найбільш значущі чинники, що визначають ефективність створення й використання нових інформаційних систем:

- наявність науково обґрунтованої програми побудови інформаційної інфраструктури економічного об'єкта;
- постановка й розв'язання конкретних завдань управління інформаційними й технологічними процесами з урахуванням заданих критеріїв ефективності;
- створення умов організаційно-функціональної взаємодії окремих структурних ланок економічного об'єкта;
- відповідність рівня технічного оснащення інформаційних процесів рівню моделі інформаційної взаємодії всередині економічного об'єкта;
- активна участь широкого кола фахівців у системі інформаційного забезпечення щодо ухвалення управлінських рішень на різних ієрархічних рівнях управлінської структури.

Сьогодні практично будь-який керівник підприємства або установи все більш виразно усвідомлює нагальну необхідність використання сучасних технологій оброблення інформації. Розвиток і виживання підприємства в умовах жорсткої конкуренції неможливий без розширення сфер застосування сучасних інформаційних технологій. Тому вищому керівництву установ і підприємств потрібно виявляти пильну увагу до розвитку інформаційної інфраструктури, а також і безпосередньо брати участь в розробленні планів інформаційної стратегії свого підприємства.

Не секрет, що досить часто питання узгодження планів господарської діяльності й планування інформаційних систем у межах однієї господарської одиниці вважаються абсолютно самостійними, а їх взаємозв'язок визначається лише безпосередніми витратами на придбання й розвиток засобів автоматизації виробничих процесів. Зазначений підхід, навіть при найвищому рівні фінансового забезпечення інформаційної інфраструктури будь-якої установи, заделегідь робить вельми сумнівним очікувану відда-

чу від вкладених коштів в інформаційне забезпечення такої установи. Тільки тоді, коли обидва процеси планування об'єднуються в єдиний процес, формуючи при цьому стійку й узгоджену позицію вищого керівництва підприємства і фахівців інформаційних систем у стратегії корпоративного розвитку, можна достовірно прогнозувати реальні позитивні результати від застосування засобів обчислювальної й телекомунікаційної техніки.

Саме тому планування інформаційної інфраструктури будь-якого підприємства або організації як складової частини планування загальної господарської діяльності є найважливішим етапом визначення стратегії його розвитку в різних напрямках і на різну перспективу. В умовах зростаючої складності практично всіх видів економічної діяльності, ускладнення і зростання наукоємності технологічних процесів правильна постановка процесу планування корпоративних інформаційних систем є найважливішою умовою виживання будь-якого суб'єкта господарської діяльності в сучасних умовах.

Правильно визначений процес планування інформаційної інфраструктури забезпечує реальні вигоди, покладаючись на які, можна більш раціонально використовувати інформаційний потенціал підприємства або установи для досягнення основних цілей його економічної діяльності.

Інформаційне забезпечення економічної діяльності

§ 1. Інформаційно-технологічне забезпечення економічної діяльності

Поняття інформаційного забезпечення будь-якого суб'єкта господарської діяльності в сучасних умовах набуває великого значення. Адекватне відображення в межах корпоративних і розподілених інформаційних систем складних технологічних, виробничих та інших процесів – найважливіший елемент управління сучасним підприємством або установою. Інформаційне забезпечення в даному контексті покликане об'єктивно відображати інформацію, що характеризує стан керованого об'єкта на будь-який заданий момент часу і з будь-яким ступенем деталізування.

Згідно з теорією побудови автоматизованих систем інформаційне забезпечення в автоматизованих системах оброблення економічної інформації поділяють на такі групи:

- системи показників для деякої предметної галузі (показники фінансового та управлінського обліку, показники фінансово-кредитної та господарської діяльності і т.п.);
- системи класифікації та кодування;
- системи нормативно-довідкової документації;
- системи документообігу і т.д.

Процес удосконалення засобів обчислювальної і телекомунікаційної техніки та інформаційних технологій істотно видозмінив загальні підходи до класифікації інформаційного забезпечення. Наявність великої кількості персональної обчислювальної техніки, об'єднаної в локальні, корпоративні та глобальні обчислювальні мережі, призвела до того, що сьогодні принципово змінилися підходи до проектування та використання інформаційного

забезпечення як економічної, так і будь-якої іншої діяльності людини й сучасного суспільства.

Нова інформаційна інфраструктура, що виникла завдяки застосуванню більш довершених засобів і методів обробки даних, максимально наблизила користувача до різних джерел інформації, перетворивши багато рутинних процесів, пов'язаних з використанням традиційних інформаційних сховищ (бібліотеки, архіви і т.п.), у процес творчої взаємодії людини з різноманітними гіпермедійними базами даних.

У свою чергу, зміни, що відбулися протягом останніх років в системах організації управління господарством, упровадження як основоположних принципів економічного розвитку – принципів ринкової економіки, значно впливають на розвиток і використання інформаційних технологій у нашій країні. Зміни структури економіки, структури зовнішніх і внутрішніх господарських зв'язків, прямо впливають на рух інформаційних потоків як на рівні підприємства, так і на макроекономічному рівні.

Стрімке зростання економічних зв'язків між різними регіонами країни, між окремими підприємствами та організаціями неминує призводить до зростаючої потреби в актуальній і достовірній інформації про розвиток економічної ситуації на різних рівнях. Унаслідок цього набула розвитку так звана концепція інтеграції інформаційних систем та інформаційних сховищ. Згідно з базовими принципами даної концепції подальший розвиток систем автоматизації різних сфер діяльності сучасного суспільства буде відбуватися за рахунок злиття розрізнених процедур, що автоматизують ті чи інші процеси в єдині концептуально пов'язані, інтегровані системи завдань, які будуть функціонувати на основі єдиного інформаційного поля і за єдиними уніфікованими правилами та алгоритмами інформаційної взаємодії.

Унаслідок цього слід зазначити, що побудова подібних інтегрованих інформаційних систем на основі єдиного інформаційного простору в межах окремо взятого підприємства або установи з багатофункціональною внутрішньою структурою і з нетривіальною системою організації внутрішньогосподарських процесів – досить складне завдання. Вирішення цього завдання вимагає максимального використання вже на стадії проектування подібної інформаційної системи, методів математичного моделювання складних динамічних систем з метою мінімізації можливих помилок, які, у свою чергу, здатні істотно вплинути на загальний рівень інформаційного забезпечення системи і, як наслідок, на всю систему загалом. При цьому слід дотримуватися такої схеми виконання підготовчих робіт:

- визначити склад основних економічних і допоміжних підсистем у межах інтегрованої системи;
- визначити склад і методи інформаційної взаємодії між підсистемами і між усією системою та зовнішнім інформаційним середовищем;
- вирішити питання інформаційно-довідкового обслуговування системи, визначити способи внесення змін і доповнень у нормативно-довідкові та інші підсистеми;
- визначити способи алгоритмізації та програмного кодування додаткових підсистем і окремих програмно-технічних модулів, що розширює технологічні та інформаційні можливості системи.

Вирішення завдань інформаційного забезпечення економічної діяльності підприємств і установ у сучасних умовах повинно спиратися не на інтуїтивні та суб'єктивістські методи автоматизації локальних процедур з подальшим механічним об'єднанням в «єдину» систему, а на науково обґрунтовані методи моделювання і побудови складних систем. Це дозволить максимально використати величезний обчислювальний і технологічний потенціал сучасних інформаційних систем і технологій.

Питання технологічного забезпечення економічної діяльності сучасного суспільства пов'язані із застосуванням сучасних засобів обчислювальної та телекомунікаційної техніки в автоматизованих системах для розв'язання завдань раціонального управління складними економічними й господарськими процесами.

Розроблення технологічного забезпечення систем автоматизації економічних процесів вимагає обліку низку особливостей організації подібних систем:

- *по-перше*, це складність інформаційної взаємодії в межах багаторівневої і багатофункціональної організаційної структури підприємства або організації, що викликає необхідність створення ієрархічних систем інформаційної взаємодії (головна фірма, філії, дочірні підприємства і відділення) зі складними інформаційними зв'язками прямого і зворотного напрямку;
- *по-друге*, це специфіка інформації, що зберігається, обробляється і підлягає аналізу в межах таких систем, яка, крім нормативного, довідкового та іншого фактичного змісту, часто має аналітичний і описовий характер.

Функціонування таких систем спирається на використання сучасних засобів обчислювальної техніки і повинне відображати системний підхід до автоматизації господарських управлінських процедур на основі таких видів забезпечення їх функціонування, як:

- технічне забезпечення;
- інформаційне забезпечення;
- математичне забезпечення;
- програмне забезпечення;
- лінгвістичне забезпечення;
- організаційне забезпечення;
- методичне забезпечення;
- ергономічне забезпечення;
- правове забезпечення.

Комплекс заходів з *технічного забезпечення* – це обґрунтування застосування для автоматизації тих чи інших процедур інформаційної взаємодії в межах деякої інформаційної системи певного переліку технічних засобів (обчислювальна, телекомунікаційна та інша офісна техніка). Обґрунтованість вибору технічних засобів автоматизації в кожному конкретному випадку безпосередньо залежить від загального рівня інформаційного забезпечення даного підприємства або установи, складності та масштабності його інформаційної моделі, традицій і прийнятого регламенту внутрішнього та зовнішнього документообігу, наявності відповідних фінансових і людських ресурсів, а також цілої низки інших, менш значущих факторів.

Інформаційне забезпечення функціонування систем автоматизації економічних процедур полягає у визначенні суті і кола завдань, що розв'язуються в межах даної системи, переліку користувачів і розмежуванні функціональних повноважень управлінського персоналу на базі організаційної структури підприємства.

Математичне забезпечення інформаційних систем являє собою сукупність математичних моделей і алгоритмів, що забезпечують як основу для побудови прикладних програм інформаційну взаємодію всіх елементів даної системи.

Програмне забезпечення інформаційних систем поділяється на два основних типи:

- системне та інструментальне програмне забезпечення – комплекс програм, що забезпечує узгоджену роботу всього програмно-технічного комплексу, які становить інформаційну систему і дозволяє автоматизувати її розроблення й супровід;
- прикладне програмне забезпечення – комплекс програм для розв'язання конкретних завдань автоматизації різних бізнес-процесів і процедур у межах інформаційної системи.

Загальні вимоги до системного і прикладного програмного забезпечення визначаються складом технічних засобів,

технологічними, організаційно-методологічними особливостями функціонування даної інформаційної системи.

Лінгвістичне забезпечення інформаційних систем визначає загальну методологію взаємодії користувача з системою. Змістовну структуру лінгвістичного забезпечення складають мови програмування, оформлення запитів для інформаційно-пошукових і звітних підсистем, забезпечуючи смислову та логічну відповідність дій користувача і програмно-технічного забезпечення системи.

Організаційне забезпечення інформаційних систем – це комплекс нормативно-довідкових документів, що регламентують діяльність користувачів і обслуговуючого персоналу системи та визначають функції й завдання кожного фахівця на своєму робочому місці.

Методичне забезпечення інформаційних систем складається з комплексу методичних вказівок, рекомендацій і положень щодо впровадження експлуатації й супроводу інформаційної системи у вигляді контекстно залежних електронних довідкових і повчальних підсистем.

Ергономічне забезпечення – це комплекс організаційних і технологічних заходів, що забезпечують комфортні умови експлуатації інформаційної системи, зменшують негативні впливи на людину з боку комплексу технічних засобів системи.

Правове забезпечення інформаційних систем – це система нормативно-правових документів, що визначають права та обов'язки користувачів і обслуговуючого персоналу системи в умовах функціонування інформаційної системи як у межах окремого підприємства або установи, так і в межах загального правового простору.

§ 2. Інформаційне забезпечення організації фінансової роботи

Інформаційне забезпечення будь-якої управлінської структури не можна уявити без постановки фінансової (бухгалтерської) роботи в первинній ланці – підприємстві, установі.

Фінансова робота на підприємствах повинна бути організована таким чином, щоб забезпечити чіткість у надходженні доходів і проведенні витрат, відповідальність працівників за надходження доходів і витрачання коштів.

Конкретний зміст фінансової роботи на підприємствах полягає в тому, щоб організувати чітке планування, прогнозування фінансових показників, доведення їх до виконавців і забезпечення подальшого контролю за їх виконанням, мобілізації резервів. Фінансова робота вимагає налагодженої системи розрахунків з постачальниками, покупцями, суміжними підприємствами, суміжними господарськими структурами і здійснення фінансових взаємовідносин з державним бюджетом і кредитною системою.

Форми організації фінансової роботи існують різні. На великих промислових підприємствах цю роботу виконують спеціально організовані фінансові відділи. При цьому зміст їх роботи різний. В обох випадках вони обмежуються організацією взаємовідносин з бюджетом і кредитними установами – банками, в інших на них покладаються також функції щодо виписування рахунків на оплату й ведення розрахунків з покупцями та постачальниками, а також проводять роботу з ціноутворення.

На деяких великих підприємствах допускалося об'єднання фінансових, постачальницьких і збутових відділів. Однак протягом останніх років така практика відсутня. Формування АТ, ЗАТ та інших компаній і форм передбачає спрощену структуру управління.

Практика роботи малих підприємств і кооперативів показує, що фінансова робота в них зосереджується в бухгалтерії.

Основним завданням фінансової роботи на підприємстві є виявлення резервів зниження собівартості, що є в господарстві, і підвищення ефективності використання ресурсів, а це вимагає від фінансових працівників розроблення організаційно-технічних заходів щодо поліпшення використання обладнання, матеріалів, робочої сили. Але в міру просування до ринку функції фінансових відділів змінюються, оскільки в цих умовах підприємство стає складовою частиною суспільного механізму, що постійно перебуває в русі. Технологічні новини, конкуренція, що збільшується, ринки збуту, що змінюються, або зовнішні фактори вимагають постійного вивчення їх будь-яким підприємством і, на наш погляд, органом, що контролює їх і вивчає їх фінансовий відділ, у подальшому він повинен пов'язувати зовнішні та внутрішні зміни за асортиментом продукції, технологічний процес і т.п. і виробляти адекватне реагування на зміни. Для цього необхідна інформація про ринки збуту, робочу силу, закупівельні та фінансові ринки.

Необхідна дуже чітка інформація про стан фінансів підприємства, що ми бачимо в балансі, обліку і фінансових результатах. У спрощеній формі баланс являє собою фінансовий огляд, що

показує, з одного боку, джерела формування коштів, а з іншого – напрямок коштів, у тому числі актив і пасив балансу.

Облік фінансових результатів дає картину доходів і витрат підприємства за певний період часу. Природно, різниця між доходами та витратами дає результат: прибуток або збитки.

Разом з тим фінансові результати не повністю відображають робочий стан підприємства, оскільки потрібні дані про розвиток ринку збуту, тип підприємств, виробничу стратегію.

Такий короткий огляд потрібен для того, щоб зрозуміти, що у всіх країнах з розвинутою ринковою економікою уряд повинен мати уявлення про фінансовий стан підприємств, наприклад, для стягнення податків або надання субсидій з бюджету. Для цього воно встановлює певні правила і вимоги, яким повинна відповідати фінансова інформація, зосереджена у звітах підприємств, що складаються за спрощеною формою поквартально, більш складною (розширеною) за півріччя, рік.

Говорячи про фінанси підприємств, слід розглянути вплив економічної кризи й розриву господарських зв'язків, що раніше існували, негативні наслідки якого не можна усунути за допомогою вищезгаданих заходів.

Важко чекати швидкої фінансової стабілізації, коли економічний механізм розвалюється, наростає господарський хаос, знецінюється гривня, зростає суперечність між законами і підзаконними актами. Це викликane ще й тим, що практика, яка склалася, не сприймає закон як обов'язковий до виконання. До нього потрібен підзаконний нормативний документ – інструкція, що видається відповідними відомчими структурами – Міністерствами, і таким чином Закон відходить на задній план. При цьому саме видання інструкцій за відсутності поліграфічної бази в науковій установі, наприклад, у Мінфіні, затягується на тривалий період, що не сприяє поліпшенню положення справ в економіці та фінансах.

За умов, що склалися, важко розраховувати на інвестиції країн Заходу, а тим більше вкладення капіталу в спільні підприємства, які могли б позитивно вплинути на стабілізацію економіки.

У цих умовах необхідна чітка система інформаційного забезпечення всіх структур управління, і передусім організація довшеної системи обліку.

Облік у системі управління виконує інформаційну функцію, оскільки за його допомогою здійснюється процес збирання, оброблення та узагальнення матеріалів про стан виробництва або витрачання коштів бюджетними установами. Облікова інформація є засобом вивчення конкретного змісту процесів у виробництві або

витрачання коштів і, природно, їх закономірностей, без чого управління існувати не може.

Усі вищезгадані явища фіксуються системою обліку, а для цього облік повинен чітко відображати реальність, спиратися на сучасні методи кількісного вимірювання при широкому використанні ЕОМ і комп'ютерної техніки на науковій основі.

Необхідно знати, що управління будь-яким процесом неможливе без отримання необхідної інформації про хід цих процесів, а інформація формується шляхом спостереження, вимірювання, реєстрації, угруповання і узагальнення явищ і процесів. Результатом цього в управлінні процесом виробництва буде випуск продукції в натуральних і грошових показниках, а в бюджетних установах кількісний облік учнів у школах, пролікованих хворих, дітей, що перебувають у дошкільних установах, і т.п., а також облік коштів, використаних на ці цілі, тобто явища і процеси отримують кількісну та якісну характеристику, виражену в натуральній і грошовій формі.

Отже, облік являє собою кількісну та якісну характеристику явищ і процесів з метою управління ними.

Для успішного використання обліку в управлінні явищами і процесами необхідно задовольняти таким вимогам: своєчасності, точності, повноті, ясності.

Своєчасність особливо важлива для управління будь-яким процесом або явищем для оперативного вживання заходів щодо усунення негативних наслідків.

Точність інформації – жорстка необхідність для прийняття управлінських рішень.

Повнота неминуче вимагає охоплення реєстрацією всіх без винятку операцій.

Ясність обліку отриманої інформації – необхідна умова для її узагальнення й прийняття правильного управлінського рішення.

В управлінні будь-яким процесом або явищем необхідні знання реальної дійсності, обліку й вивчення, що виражаються обліковою інформацією, а тому облік є найважливішою умовою виявлення резервів і вивчення конкретного змісту процесів і об'єктивних закономірностей їх пізнання та використання.

За допомогою обліку відбувається процес збирання й накопичення фактичного матеріалу, розкривається суть явищ, що відбуваються, що, зрештою, є необхідною умовою їх вивчення, пізнання й ухвалення правильних управлінських рішень, що впливають на: впровадження передових методів і технологій у виробництво; виявлення реальних змін в управлінні народним господарством,

підприємством, установою або організацією; формування фінансів і загалом державного бюджету.

Обліку властиві різні показники, але в умовах переходу до ринкових відносин, що узагальнює грошовий показник, оскільки, зрештою, він виражає в грошовій формі натуральні (літри, тонни, сортність) і трудові (робочі дні, години, хвилини) показники.

Загалом же облік поділяється на оперативний, бухгалтерський і статистичний.

Оперативний облік необхідний для швидкого отримання відомостей про виконання окремих завдань, робіт, використання грошових коштів і т.п., своєчасного ухвалення рішень, що впливають на освоєння коштів, прискорення будівництва, виробництво продукції та інші явища і процеси. Як правило, оперативний облік відображається в графіках, таблицях або фіксується в довідковому матеріалі. Таким чином, оперативний облік являє собою позасистемний облік будь-яких операцій, що не відображаються в бухгалтерському обліку.

Автоматизація діяльності сучасного банку

§ 1. Загальна характеристика систем автоматизації банківської діяльності

Фінансова і банківська діяльність, як відомо, нерозривно пов'язані із загальним політичним і економічним станом держави.

Протягом останніх років в Україні відбувались процеси бурхливого розвитку банківського сектора. Тому банківська система у цей період викликає всебічний інтерес. Це саме та галузь діяльності, де найбільш динамічно й активно відбуваються реформи і насамперед знаходять відображення всі позитивні та негативні явища, що мають місце в економіці України.

Саме цей період характеризується стрімким зростанням в Україні загальної кількості комерційних банків. Період екстенсивного розвитку банківської сфери об'єктивно обумовлював необхідність розроблення й упровадження адекватних систем автоматизації базового переліку банківських процедур, що, у свою чергу, викликало стійкий попит у банківських установах на різні види обчислювальної та офісної техніки. Разом з цим швидкими темпами формувався ринок програмно-технічних комплексів, що автоматизували різні сфери діяльності банків. Тому банківський сектор економіки України на цей час виявився чи не найбільшим у плані використання в повсякденній практиці найсучасніших інформаційних технологій.

Ще одним фактором, що обумовив зростання кількості обчислювальної техніки та підвищення загальної якості інформаційного обслуговування банківських процедур, є те, що фінансова, і зокрема банківська діяльність, належить до тієї галузі, де традиційно широко використовуються сучасні інформаційні технології

та різні системи автоматизації. Досягнутий досить високий рівень автоматизації банківської діяльності і необхідність його подальшого розвитку і підвищення зумовлені такими чинниками:

- дана галузь належить до такої групи, що характеризується великими обсягами різноманітних розрахункових операцій;
- у банківській сфері накопичений багаторічний досвід автоматизації різних фінансових операцій;
- на цей час у всіх банках уже розроблено та впроваджено велику кількість інформаційних і облікових програмних комплексів і систем.

Але просте нарощування обчислювальної потужності банку не можна розглядати як самоціль. В умовах зростаючої конкуренції в банківській сфері і поступової відмови від екстенсивних способів отримання прибутку особливе значення для діяльності банків набуває необхідність проведення глибокого аналізу ринкової ситуації, вибору обґрунтованих управлінських рішень серед існуючих альтернатив. Крім цього, у банківській сфері активніше реалізуються принципово нові види послуг, такі, як фондові і карткові операції, облік внесків населення, робота з дорогоцінностями, трастові, іпотечні, торгові операції, інвестиційна діяльність, міжнародні платежі і т.д. Сьогодні вже багато банків надають свої послуги, використовуючи мережу Internet, що поступово стає частиною сучасних банківських технологій. Однак нові інформаційні та технологічні можливості банків породжують і абсолютно нові проблеми.

Широке застосування передових інформаційних технологій для автоматизації рутинних обчислювальних процедур у фінансово-кредитних установах України протягом останніх декількох років стало нормою. Впровадження в 1993 році та успішне практичне використання системи електронних міжбанківських розрахунків Національного банку України (СЕР) стало могутнім прискорювачем для створення в нашій країні цілої індустрії з розроблення програмно-технічних комплексів автоматизації банківських процедур, що застосовуються в банках паралельно із системою електронних платежів. Природна монополія Національного банку України, що склалася на ринку міжбанківських розрахунків, які здійснюються в цей період виключно в електронному вигляді, не тільки не перешкодила розвитку власних засобів автоматизації та інформаційних систем у комерційних банках України, а швидше, навпаки, змусила банки звернути пильну увагу на розв'язання питань автоматизації своїх внутрішньобанківських операцій.

Комп'ютеризація банків України супроводжується вдосконаленням технології здійснення основних банківських операцій і підви-

щенням загального рівня керованості банків. Використання сучасних інформаційних технологій дозволяє комплексно вирішувати актуальні проблеми аналізу банківських операцій і, як наслідок, удосконалювати фінансово-кредитну та інвестиційну діяльність комерційних банків на початковому рівні банківської системи країни, а також удосконалювати наглядові та контрольні функції на верхньому її рівні в особі Національного банку України.

Удосконалення інформаційної інфраструктури сучасного банку об'єктивно відповідає його стратегічним інтересам, істотно поліпшуючи якість інформаційного обслуговування основних бізнес-процесів. При цьому підвищується загальний рівень внутрішнього стратегічного бізнес-планування та рівень надання банківських послуг. Головним напрямком, за яким автоматизація внутрішньобанківських операцій має позитивно впливати на конкурентну позицію комерційного банку, є скорочення внутрішніх витрат і підвищення якості виконання основних внутрішньогосподарських процедур та обслуговування клієнтури.

Крім автоматизації багатьох рутинних банківських процесів, сучасні інформаційні системи здатні допомогати у розв'язанні низки аналітичних завдань, що дозволяють не тільки точно й швидко визначати фінансові результати тієї чи іншої банківської операції, але й складати достовірні прогностичні оцінки відносно фінансового стану і рівня ліквідності самого банку.

Оперативний аналіз діяльності банків передбачає також визначення фінансового становища й рівня ліквідності клієнтів інших банків. Це дозволяє здійснювати раціональне використання кредитних ресурсів, мінімізувати кредитні та інші фінансові ризики, виконувати прогностичну оцінку вигідності різних інвестиційних проектів і т.п. Але слід визнати, що більшість розроблених і впроваджених на цей час систем автоматизації внутрішньобанківських операцій не дозволяють виконувати аналітичні та прогностичні функції. У цих системах переважає орієнтація на автоматизацію облікових бухгалтерських функцій. Але перехід банківської системи України на міжнародні стандарти ведення бухгалтерського обліку, де, крім простих облікових функцій, ідеологічно закладені принципи управлінського обліку, дозволяє сподіватися, що в майбутньому в банках України з'являться інтегровані автоматизовані банківські системи нового покоління, здатні вирішити весь спектр завдань управління банком.

Динаміка зміни ринкової ситуації примушує банки постійно відстежувати стан фінансових і фондових ринків, своєчасно й адекватно реагувати на їх зміни. При рівні автоматизації процедур

аналітичного й управлінського характеру, що склався на даний період, банкам стає все важче правильно орієнтуватися в реальній ринковій ситуації. Це пов'язане передусім з тим, що існуючі засоби банківської автоматизації у більшості випадків за своєю інформаційно-аналітичним змістом відстають від останніх вимог сучасної економічної ситуації, викликаних, зокрема, швидким розширенням сфери діяльності банків.

У зв'язку з цим до основних програмних систем, що дозволяють розв'язати комплекс завдань з автоматизації найбільш важливих напрямків повсякденної діяльності сучасного банку, можна віднести так звану інтегровану автоматизовану банківську систему.

§ 2. Принципи побудови автоматизованої банківської системи

Автоматизована банківська система (АБС) у загальному вигляді являє собою особливу форму організаційного управління сучасним банком на базі використання основних наукових і прикладних положень інформаційно-кібернетичного синтезу. Для створення й функціонування АБС широко застосовуються основи теорії управління складними динамічними об'єктами і практичні аспекти побудови інформаційних систем для збору, зберігання, переробки, аналізу та передачі інформації про хід реалізації банком своїх основних функцій. Спираючись на програмно-апаратні засоби автоматизації процесів інформаційного обміну, методи математичного моделювання аналітичних, фінансово-кредитних, господарських та інших процедур, АБС дозволяє значною мірою упорядити рух інформаційних потоків усередині банку, знизити загальну трудомісткість управлінської діяльності, істотно підвищити інформативність, обґрунтованість і своєчасність ухвалення управлінських рішень.

Це досягається шляхом використання як прикладного інструментарію для реалізації базових економіко-математичних методів побудови моделі банку – сучасних інформаційних технологій, що дозволяють реально на практиці використовувати основні ідеологічні принципи математичного моделювання для управління складною інформаційною інфраструктурою банку.

У даному контексті під інформаційними технологіями слід розуміти сукупність сучасних засобів і методів оброблення інформації, що використовуються в повсякденній роботі банку. На базі цих технологій будуються закінчені інформаційні системи, що до-

звояють автоматизувати ту чи іншу банківську операцію або процедуру. Взаємопов'язана сукупність таких технологій і систем становить програмно-апаратну основу автоматизованої банківської системи.

Побудова інтегрованої АБС, яка б об'єднувала всі банківські інформаційні процеси й процедури, здатна істотно підвищити загальний рівень керованості банку. Правильне відображення в межах такої системи всіх інформаційних і функціональних зв'язків, що діють в банку, дозволить створити найбільш повну картину організаційно-технологічного та інформаційно-аналітичного стану банку. Це, у свою чергу, матиме безпосередній позитивний вплив на рівень здійснення всіх без винятку управлінських операцій. Тому правильна побудова та використання такої системи не тільки підвищать рівень інформаційного й операційного обслуговування внутрішньобанківських операцій, але й дадуть можливість у повному обсязі контролювати всю роботу банку у будь-який момент із необхідним ступенем деталізування.

Повномасштабне відображення всього спектра банківських процесів у межах такої автоматизованої системи дозволить реально наблизити автоматизацію інформаційних процесів до проблем ухвалення оптимальних управлінських рішень, поставивши процес управління на наукову основу із застосуванням процедур моделювання та прогнозування різних економічних ситуацій.

Історично склалося так, що проекти зі створення більшості АБС донедавна містили тільки засоби автоматизації ведення банківських рахунків, введення платіжних документів і складання різноманітної банківської звітності.

Примітно, що особливі вимоги в процесі автоматизації банківських процедур традиційно ставилися до питань формування різних видів фінансової й статистичної звітності. Однак кожна з АБС, що була розроблена та впроваджена в межах будь-якого окремо взятого банку, хоча й передбачала видачу стандартизованої звітної інформації, але реалізовувала процедуру її збирання й підготовки по-своєму.

Із введенням міжнародних стандартів бухгалтерського обліку питання складання й надання фінансової звітності стали більш жорстко регламентуватися, що обумовлює необхідність перегляду цілого ряду концептуальних підходів до розв'язання проблем автоматизації багатьох облікових і управлінських процедур усередині банку.

Сьогодні система фінансового й управлінського обліку без широкого використання новітніх інформаційних технологій не може

розглядатися як закінчена і ефективна система, що дозволяє здійснювати управління сучасним банком на належному організаційному й технічному рівні. Саме тому автоматизація облікових процедур залишається сьогодні одним з пріоритетних завдань розвитку засобів автоматизації в банківській системі України.

Нові правила ведення бухгалтерського обліку, як відомо, покликані розв'язати низку найбільш актуальних проблем фінансового обліку. До них, передусім, належать:

- підвищення інформативності основного виду звітності (балансу) за допомогою більш глибокої деталізації аналітичних рахунків, збільшення кількості балансових рахунків та їх структурної перебудови;
- стандартизація та скорочення основної фінансової звітності.

Крім того, введені правила бухгалтерського обліку ґрунтуються на таких основних принципах:

- *безперервність діяльності* – банк постійно функціонує і буде продовжувати діяти в майбутньому, тобто він не має наміру та потреби в ліквідації або зменшенні масштабів своєї діяльності;
- *стабільність правил бухгалтерського обліку* – банк повинен у своїй роботі постійно керуватися одними й тими ж самими правилами бухгалтерського обліку, крім випадків, коли сталися істотні зміни в діяльності або в правовій базі;
- *передбачливість* – активи та зобов'язання банку можуть бути оцінені й відображені в обліку розумно, з достатньою мірою обережності, щоб не перенести існуючі фінансові ризики, які потенційно загрожують фінансовому стану банку, на наступні звітні періоди;
- *нарахування прибутків і витрат* – статті прибутків і витрат ураховуються та оцінюються в період здійснення економічних операцій незалежно від того, коли були отримані або виплачені кошти;
- *дата операції* – операції відображаються в бухгалтерському обліку в день їх здійснення, тобто в день виникнення прав (активів) або зобов'язань (пасивів), незалежно від дати руху коштів за ними;
- *роздільне відображення активів і пасивів* – усі рахунки активів і пасивів оцінюються роздільно й відображаються в розгорненому вигляді;
- *прийнятність вхідного балансу* – залишки за балансовими рахунками на початок поточного звітного періоду повинні відповідати залишкам на кінець попереднього звітного періоду;
- *перевага змісту над формою* – операції відображаються відносно їх економічної суті, а не юридичної форми;

- *оцінка* – активи і пасиви враховуються за вартістю їх придбання або виникнення;
- *відвертість* – фінансові звіти повинні бути досить якісними й детальними, щоб уникнути двозначності, правдиво відображати операції банку з необхідними поясненнями щодо правил оцінки активів і пасивів;
- *консолідація* – банк повинен складати зведену фінансову звітність загалом щодо банку з урахуванням своїх філій та відділень;
- *значущість* – у фінансових звітах повинна відображатися вся істотна інформація, важлива для ухвалення управлінських рішень.

Виходячи з даних принципів, сьогодні перед банками і фірмами-розробниками автоматизованих банківських систем стоїть складне завдання адаптації прийомів і методів роботи, технологій, апаратного та програмного забезпечення до нових правил здійснення основних облікових операцій.

Відомо, що створення та функціонування сучасних автоматизованих банківських систем, однаково як і інших складних динамічних систем, ґрунтуються на системотехнічних принципах, що відображають найважливіші положення загальнотеоретичної бази, яка містить цілу низку суміжних наукових дисциплін і напрямків. До них належать кібернетика, загальна теорія систем, теорія інформації, економіко-математичне моделювання, теорія управління й т.ін.

У свою чергу, використання сучасних інформаційних технологій в банку як одного з основних інструментів підтримки й розвитку банківського бізнесу базується на таких принципах:

- комплексний підхід до автоматизації широкого спектра банківських функцій і процедур при повній їх інтеграції, що дає можливість безперешкодного обміну інформацією між різними компонентами системи через деяке загальне інформаційне поле, а також забезпечує взаємозв'язок з іншими внутрішніми інформаційними системами;
- модульний принцип побудови, що дозволяє легко конфігурувати та адаптувати систему під конкретну організаційно-технологічну структуру банку;
- відкритість використовуваних інформаційних технологій, здатних взаємодіяти з різними зовнішніми системами, забезпечувати вільний вибір програмно-технічної платформи та перенесення її на інші апаратні засоби;
- масштабованість системи, що передбачає можливість розширення та ускладнення її функціональних можливостей в міру розвитку й розширення технологічного рівня окремих бізнес-процесів;

- можливість організації розрахованого на велику кількість користувачів доступу до даних в реальному часі та реалізація всіх інформаційно-аналітичних і облікових функцій в єдиному інформаційному просторі;
- можливість моделювання банківських функцій і бізнес-процесів з реалізацією їх алгоритмічного уявлення;
- розвиток і вдосконалення системи моделювання різних нетривіальних банківських процедур і процесів;
- наявність обов'язкового програмного інструментарію для генерування звітів довільної форми і змісту;
- наявність надійного захисту від несанкціонованого доступу ззовні, а також захист від непрофесійних дій і негативного впливу непередбачених обставин;
- наявність надійної системи резервування і архівування даних у межах усієї АБС.

Через це розроблення й впровадження подібної системи стає організаційно і методологічно складним, багатоступінчастим процесом, пов'язаним з необхідністю вже на початкових етапах роботи детально опрацювати весь комплекс підготовчих проектних і впроваджувальних процедур:

- проведення повномасштабного функціонального й інформаційного обстеження діяльності банку;
- формування вимог до системи та їх комплексний аналіз;
- розроблення структурно-функціональної моделі банку;
- розроблення інформаційно-аналітичної моделі банку;
- детальна структуризація АБС, загальносистемне проектування й визначення завдань;
- програмування, налагодження, впровадження, експлуатація, супровід АБС.

Крім цього, створення або вибір готових автоматизованих банківських систем пов'язане з необхідністю комплексного підходу до планування та проектування всієї інформаційної інфраструктури банку. У даному контексті під інформаційною інфраструктурою банку розуміється сукупність і змістовне наповнення окремих складових процесу автоматизації банківських процедур. У даній інфраструктурі, крім загальних концептуальних підходів, виділяють так звані забезпечуючі та функціональні підсистеми. До забезпечуючих підсистем передусім належать:

- загальне інформаційне забезпечення;
- апаратно-технічне оснащення;
- системи телекомунікацій і зв'язку;
- системне і прикладне програмне забезпечення;
- системи захисту інформації від несанкціонованого доступу.

У свою чергу, функціональні підсистеми реалізують банківські послуги, різні бізнес-процеси і будь-які комплекси завдань, що відображають змістовну або предметну спрямованість банківської діяльності, тобто перелік основних функцій даного конкретного банку. Структурно така система являє собою набір окремих програмно-технічних модулів, що виконують цілком конкретні функції з автоматизації тих чи інших банківських процедур, об'єднаних між собою з допомогою деякого загального інформаційного поля. Кожний із окремо взятих модулів цієї системи є самодостатньою підсистемою, яка, здійснюючи інформаційний обмін з іншими програмними модулями, складає цілісну автоматизовану банківську систему (див. рис. 4.2).

Створення автоматизованих банківських систем, крім загальних принципів моделювання та побудови складних динамічних систем, вимагає обліку особливостей структури, специфіки й особливостей банківської діяльності в кожному конкретному випадку. Це стосується питання забезпечення взаємодії всіх підрозділів банку, яке обумовлює необхідність створення багаторівневих і багатоланкових моделей, що відображають його організаційну структуру зі складними інформаційними зв'язками прямого і зворотного напрямку.

Це є ще однією характерною особливістю автоматизованих банківських систем, що відображає різноманіття і складність інформаційного забезпечення діяльності банку. У загальному випадку автоматизовані банківські системи створюються відповідно до сучасних уявлень про архітектуру банківських додатків, яка передбачає розподілення функціональних можливостей на три рівні.

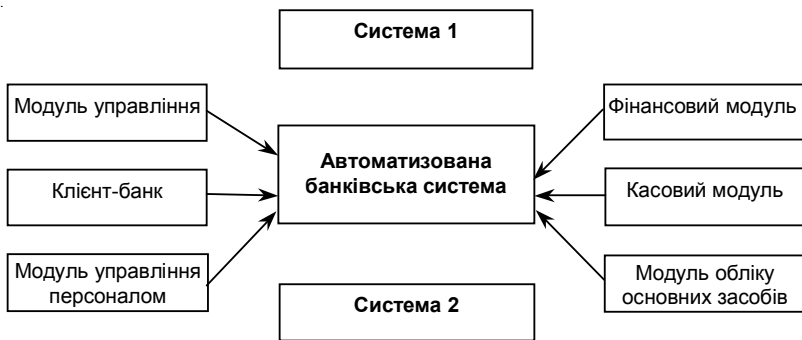

Рис. 4.2. Схема програмних модулів АБС

Верхній рівень (front-office) складають програмно-технічні засоби та модулі, що забезпечують швидке й зручне введення інформації, її первинну обробку та будь-яку зовнішню взаємодію банку з клієнтами, іншими банками, НБУ, інформаційними і торговими агентствами і т.д.

Середній рівень (back-office) являє собою програмно-технічні засоби та додатки в різних напрямках внутрішньобанківської діяльності і внутрішніх розрахунках (роботу з кредитами, депозитами, цінними паперами, пластиковими картками й т.д.).

Нижній рівень (accounting) – це базові функції фінансового й управлінського обліку, або бухгалтерське ядро. Саме тут зосереджені основні модулі, що забезпечують ведення бухгалтерського обліку за новим планом рахунків.

Розподілення інформаційної моделі банку на *front-office* і *back-office* ґрунтується не стільки на його функціональній специфіці щодо забезпечення основних банківських операцій і процедур ухвалення управлінських рішень, скільки на самій природі банку як складної динамічної системи, що, з одного боку, фіксує, а з іншого – активно впливає на економічні процеси у фінансово-кредитній сфері держави.

Проектування і створення АБС в умовах здійсненого переходу до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку в разі максимальної інтеграції всіх її компонентів має низку специфічних особливостей, до яких, передусім, належать:

- орієнтація АБС на роботу з проводками, тобто відхід від чисто бухгалтерської побудови системи на основі систем «Операційний день банку»;
- проектування і створення АБС як деякого засобу контролю за поточним станом і прогнозування перспективного розвитку фінансово-кредитної діяльності банку.

У загальному випадку при проектуванні і розробленні інтегрованих автоматизованих банківських систем склалися два принципових підходи до реалізації основних банківських функцій.

Перший базується на досить вузькій, обмеженій технологічній основі, що втілює той чи інший цілком конкретний перелік вимог користувача. Побудова АБС на основі технології документообігу, що склалася, спричиняє зниження ефективності банківських технологій на догоду ідеї механічного перенесення методів ведення облікових та інших процедур, що традиційно склалися, на нову технічну базу. Такий підхід неминуче завдає значного збитку самій ідеї автоматизації бізнес-процесів і призводить до нерационального використання обчислювальних і людських ресурсів.

Без належного рівня опрацювання й моделювання бізнес-процесів відбувається просте нарощування різних завдань, функцій і послуг.

Протилежний підхід ґрунтується на самостійному описі і побудові користувачами за допомогою низки сучасних інформаційних технологій банківських бізнес-процесів і процесів внутрішнього і зовнішнього документообігу. Цей підхід відрізняється значною трудомісткістю, ускладнює процедури настроювання системи, нерідко призводить до вихолощування банківської специфіки. У результаті система як комплекс взаємопов'язаних автоматизованих процедур, покликаних наповнити банківську діяльність новим інформаційним змістом, може втратити свою цінність для кінцевого користувача.

Автоматизація тих чи інших банківських процесів у цілому об'єктивно відображає технологічний рівень банківської справи, що склався. У даному контексті слід зазначити, що великий досвід автоматизації банківської діяльності, набутий на Заході, не може бути безпосередньо адаптований в українській банківській системі. Адаптація АБС до пострадянської банківської практики часто виявляє неготовність банківського персоналу до так званих «західних» методів роботи, що також може негативно позначитися на загальному рівні інформаційного забезпечення банківської діяльності як такої. Упровадження зарубіжної АБС часто здатне викликати повномасштабну внутрішньобанківську організаційну реформу. Вихід з даної неоднозначної ситуації криється в розумному поєднанні двох різних концептуальних підходів.

Для вироблення ідеології автоматизованих банківських систем необхідне створення багаторівневої функціональної моделі банку, що об'єднує кілька рівнів і ланок: *front-office*, *back-office*, *accounting*. Крім того, модель банку повинна враховувати той факт, що надання широкого спектра банківських послуг, їх програмно-технічне, технологічне й інформаційне забезпечення здійснюються на рівні фізичних і юридичних осіб як усередині банку, так і поза банком, а також на міжбанківському рівні.

До першого рівня можна віднести: автоматизацію взаємодії типу «клієнт – банк», філії з банком, його обмінних пунктів; обслуговування фізичних осіб за допомогою пластикових карт і розрахунків у торгових точках; використання засобів для роботи з грошовою готівкою (банкомати та ін.). На другому рівні знаходиться управління грошовими та іншими операціями, що формують прикладні властивості АБС і полегшують виконання різноманітних внутрішньобанківських операцій. До третього рівня

належить діяльність різних міжбанківських розрахункових структур, таких як процесингові центри, центральна і мережа регіональних розрахункових палат НБУ, розрахункових центрів комерційних банків, система електронних міжбанківських розрахунків і т.п.

Не секрет, що для значного кола українських комерційних банків процес створення сучасної автоматизованої банківської системи полягає загалом у залученні найбільш передових, авангардних комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. При цьому слабо враховуються специфіка конкретних банківських бізнес-процесів, організаційна та інформаційна структура самого банку. Передбачається, що проблема підвищення загального рівня інформаційного забезпечення банку вирішується виключно завдяки використанню новітніх інформаційних технологій, без детального опрацювання і моделювання всієї інформаційної інфраструктури банку. Такий підхід до автоматизації діяльності банку за уявної зовнішньої привабливості не здатний забезпечити навіть мінімально прийнятний рівень відповідності фінансових витрат на засоби автоматизації та отриманих результатів.

Крім цього, у сфері автоматизації банківської діяльності на сьогоднішній день склалася досить неоднозначна ситуація. На ринку програмних продуктів автоматизації банківських операцій практично відсутні закінчені комплексні рішення, що дозволяють банкам повною мірою відчути переваги, що надаються новою методологією фінансового та управлінського обліку і заснованими на цій методології комплексними АБС нового покоління. Більшість працюючих сьогодні систем автоматизації банків штучно адаптовані до роботи в умовах, що змінилися, за рахунок простого змінення нумерації рахунків аналітичного обліку і не мають нічого спільного з дійсно інтегрованими комплексними автоматизованими банківськими системами. Щонайбільше такі системи дають можливість використати окремі переваги нової системи обліку, не пропонуючи комплексного підходу до управління фінансово-господарською діяльністю банку.

Крім того, сьогодні банки часто самі не дуже добре уявляють, що їм потрібно завтра, а якщо й уявляють, то не здатні чітко сформулювати і викласти фірмам-розробникам свої вимоги у сфері використання сучасних інформаційних технологій. Насамперед це пов'язане з відсутністю традицій ведення банківської справи в умовах ринкової економіки і, як наслідок, з відсутністю грамотних постановок завдань. Ринок АБС задовольняє нові потреби банків зі значним зсувом у часі, де буде враховуватись час осмислення і

формалізації нових проблем банку, а потім створення нових автоматизованих систем фірмами-розробниками АБС.

Така ситуація склалася з цілком зрозумілих причин. Розробники систем автоматизації банків часто не мали достатнього запасу часу, ресурсів і досвіду для побудови подібних комплексних систем. Проектування й створення такої системи – надзвичайно складне технічне, технологічне й організаційно-методологічне завдання. Його розв’язання під силу тільки розробникам, що мають величезний досвід створення та впровадження складних програмних комплексів у банківській сфері. Тому лише сьогодні, після деякого часу з моменту повного переходу банківської системи України на нові стандарти бухобліку, стало очевидно, що розв’язання проблем автоматизації банківського бізнесу перебуває в розумному поєднанні процесів розроблення принципово нових і адаптації елементів існуючих зарубіжних інтегрованих АБС, побудованих на основі використання міжнародних правил бухгалтерського обліку.

Яким чином українські банки мають намір вирішувати дану проблему? Кожний з них може обрати власний шлях подальшого розвитку засобів автоматизації. За досить короткий проміжок часу в банківській системі України розроблена й упроваджена ціла низка складних систем автоматизації. Це і телекомунікаційні основи мережі передачі банківської інформації, система електронних міжбанківських взаєморозрахунків, базові елементи системи масових електронних платежів на основі пластикових карток, розроблені Національним банком України. Сьогодні перед банками України і НБУ стоїть нове складне завдання – створення власних систем автоматизації банківської діяльності на основі застосування найперевіреніших програмно-технічних комплексів, що ґрунтуються на міжнародних стандартах бухгалтерського обліку і на принципово нових підходах до організації управління сучасним банком.

Проведена заміна методології складання бухгалтерського обліку вимагає сучасних, нетривіальних підходів до автоматизації процедур ведення фінансового й управлінського обліку. Для повномасштабного і ефективного розв’язання даного завдання необхідно докорінно переглянути відповідні програмні продукти, на яких базуються сьогодні системи автоматизації банків України. Життєво необхідні нові технології, які могли б не тільки вести реєстрацію операцій в бухгалтерських книгах, але й розв’язувати цілий комплекс завдань щодо управління сучасним банком.

Для багатьох комерційних банків України при проектуванні й упровадженні власних АБС характерний так званий програмістський підхід до проблем автоматизації банківських процедур.

Такий підхід полягає в простому нарощуванні призначених для користувача завдань, функцій, робочих місць, що дозволяє вирішити локальні проблеми автоматизації окремих банківських процедур, які часто не мають інформаційної взаємодії та взаємозв'язку між собою. Неefективність такого підходу вже розглядалась. Сьогодні на зміну принципу локальної автоматизації повинен прийти системний підхід з комплексними постановками завдань для всіх рівнів ланки управління.

Розроблення концептуальної основи в створенні АБС, її якість, здатність відображати предметну галузь найбільш повно є першим й найважливішим етапом у використанні сучасних інформаційних технологій в банку.

На жаль, до сьогодні використання інформаційних технологій у більшості комерційних банків є не чим іншим як сукупністю різних функціонально не пов'язаних підсистем і робочих місць. Ці різномірні за складністю та змістовною структурою компоненти слабо взаємодіють між собою інформаційно. Організація та підтримка інформаційної взаємодії різних локальних програмно-технічних компонентів є складною проблемою. Така структура багатьох АБС – наслідок того підходу до їх розроблення, що переважає в банківській сфері раніше. Суть цього підходу полягала в тому, що банк у міру виникнення необхідності придбавав або розробляв самостійно програмно-технічні комплекси, що автоматизують різні ділянки банківської діяльності. При такому підході багато найважливіших проблем банківських технологій часто доводилося вирішувати позасистемними, локальними методами та засобами. Неповні із системотехнічної точки зору комплекси автоматизації вельми дорогі, складні в експлуатації й розвитку. Крім того, рівень таких АБС усе більше відстає від рівня розвитку банківської сфери, гальмуючи об'єктивні процеси розширення загального переліку банківських послуг, що базуються на використанні передових інформаційних технологій.

Відсутність комплексного підходу до автоматизації, недостатня інтеграція окремих банківських модулів штовхає до приватних, локальних рішень, що характеризуються вузькою спеціалізацією. Однак необхідність переходу від приватних рішень в галузі автоматизації до системних, що мають на увазі використання всього асортименту сучасних методів і засобів інформаційних технологій, об'єктивно назріла. Про це можна судити, виходячи з комплексності підходу до автоматизації діяльності банків, що виходять на світові фінансові ринки.

Тому оптимальна організація банківських послуг і бізнес-процесів можлива лише в умовах комплексного підходу до автомати-

зації різноманітних інформаційних процесів з урахуванням перспектив подальшого розвитку банківської справи, на базі повністю інтегрованих АБС. У таких системах весь спектр банківських процедур реалізується в єдиному інформаційному просторі.

Організація інформаційного забезпечення визначається складом об'єктів автоматизації предметної галузі, що відображається в процесі, функцій, завдань і даних, а також сукупністю інформаційних потреб усіх користувачів автоматизованої банківської системи.

§ 3. Перспективні концепції побудови інформаційної інфраструктури банку

Найголовнішою вимогою, що ставиться сьогодні до автоматизованих банківських систем, є забезпечення користувачів доступом до сховищ інформації реальному режимі часу.

Разом з тим інформаційною основою сучасних АБС з можливостями аналізу й прогнозу для багатопрофільних і багатофілійних банків є бази даних зі структурою, що забезпечує надійне зберігання, а також швидкий доступ до різних показників за численними об'єктами (документами, рахунками, клієнтами, філіями і їх групами). Для цього потрібні багатовимірні й мультимедійні структури даних. Поява нових структур і видів (гіпертекстові, мультимедійні та інші) даних вимагає вдосконалення технології управління базами даних і загальним документообігом у банку.

Розвиток теорії та практики створення й використання баз даних призводить до більш широкого поняття – «сховище даних». Це може бути централізована база даних, що об'єднує інформацію з різнорідних джерел і систем, надає зібрані дані за додатками кінцевих користувачів.

Єдиний інформаційний простір, створений на основі технологій інформаційних сховищ, слугує базою для реалізації різноманітних аналітичних і управлінських процедур. До них можна віднести оцінку кредитних і страхових ризиків, прогноз тенденцій на фінансових ринках та інше.

Концепція сховища даних як основи для створення системи управління корпоративними інформаційними ресурсами означає побудову такого інформаційного середовища, яке дозволить здійснювати збір, трансформацію й управління даними з різних джерел з метою вироблення рішень щодо управління банком, створить нові можливості за залучення прибутку.

Сьогодні практично будь-яке підприємство або установа незалежно від сфери діяльності і кількості персоналу, які інтенсивно розвивають свою інформаційну інфраструктуру, реально стикається з проблемою створення ефективної системи управління корпоративними інформаційними ресурсами. Цей процес об'єднує в собі актуальні питання управління потоками інформації з метою спрощення доступу до сформованих у межах установи інформаційних сховищ, банків і баз знань, можливості багаторазового їх використання з метою ухвалення оптимальних управлінських рішень.

Не секрет, що традиційні паперові документи як носії корпоративної інформації надзвичайно важко зробити загальнодоступними і зручними як для повсякденного одночасного багаторазового використання, так і для внесення в них необхідних змін з метою оперативного доведення цих змін до всіх учасників процесу ухвалення рішень.

Істотну допомогу в цьому процесі можуть надати й надають сучасні інформаційні технології, що дозволяють організувати й упорядкувати одночасний багаторазовий доступ до електронних сховищ інформації, систематизувати їх накопичення, використання та оновлення. Основна мета застосування передових технологій оброблення інформації в даному контексті зводиться до класифікації та сортування наявних відомостей відповідно до загальних принципів з подальшим представленням їх у вигляді структурованих інформаційних сховищ різних типів.

Конкретне представлення інформаційних ресурсів того чи іншого підприємства або установи визначається особливостями тієї предметної галузі, у межах якої вони здійснюють свою діяльність. Але незалежно від цього можна стверджувати, що функціонування будь-якої з установ, з точки зору організації власного інформаційного простору, ґрунтується на використанні в повсякденній діяльності певним чином організованого інформаційного забезпечення, головним завданням якого є надійне зберігання на різноманітних носіях усієї сукупності даних, що забезпечують закінчені цикли документообігу.

Згідно з теорією інформаційного забезпечення діяльність установи зазвичай розглядають як сукупність позамашинної (традиційної) і машинної (комп'ютерної) сфер інформаційного забезпечення. Первинна інформація, з точки зору даної теорії, зароджується в позамашинній сфері в процесі ухвалення рішень управлінським персоналом, яка потім фіксується в документах нормативно-довідкового, облікового, оперативного характеру, що міс-

тять інформацію про поточні процеси. Машинна сфера інформаційного забезпечення в цьому випадку покликана виконувати роль сховища логічно взаємопов'язаних масивів допоміжної інформації у вигляді баз і банків даних.

Говорячи про ефективну організацію інформаційної інфраструктури підприємства або установи, слід зауважити, що основною метою даного процесу є гармонійне поєднання двох сфер інформаційного забезпечення в єдину технологічну структуру на основі новітніх концепцій електронного документообігу.

З позицій найбільш раціональної організації процедур відпрацювання й ухвалення управлінських рішень і формалізації схеми повсякденної діяльності установи в переліку технологічних процесів управління корпоративними інформаційними ресурсами особливий інтерес становлять саме системи й технології документообігу як деякої сукупності інформаційних технологій, що охоплює весь спектр операцій з організації діловодства. Система управління електронним документообігом являє собою в загальному вигляді комплекс програмних продуктів, що виконують функції управління потоком електронних документів.

Виходячи з вищевикладеного, доцільно виокремити із загальної маси технологічних процесів організації управління корпоративними інформаційними ресурсами процеси управління документообігом як найбільш істотної ланки в ланцюгу взаємопов'язаних управлінських процедур.

На сьогоднішній день розвиток систем електронного документообігу відстає від рівня розвитку технологій обробки транзакцій і управління базами даних з цілком об'єктивних причин, пов'язаних з недостатньою теоретичною базою цього прикладного напрямку. Це пояснюється його відносною новизною. Саме поняття електронного документообігу виникло лише у другій половині 80-х років XX ст., що може розглядатися, навіть за сучасних темпів розвитку інформаційних технологій, як дуже нетривалий проміжок часу.

Слід зазначити, що перші теоретичні дослідження на тему ефективної організації систем автоматизованого документообігу з'явилися тільки після виходу у світ і комерційного успіху перших систем даного класу. Практика створення й застосування подібних систем значною мірою вплинула на розвиток теоретичної основи даного розділу прикладної інформатики. У цьому аспекті розвиток технологій електронного документообігу відбувався за умови тісної взаємодії теорії і практики створення та використання подібних систем.

Але часто розробникам програмного забезпечення доводилося діяти, покладаючись не на фундаментальні дослідження в цій галузі, а на власну інтуїцію і практичну потребу в автоматизації тих чи інших процедур документообігу, пристосовуючи при цьому до конкретних потреб можливості вже існуючих програмних пакетів або якимось чином розширюючи їх можливості.

Донедавна процес інформаційного забезпечення діяльності будь-якої установи мав традиційний характер. Тобто основним носієм корпоративних знань і корпоративної інформації був звичайний паперовий документ. У сучасних умовах, коли від оперативності ухвалення управлінських рішень залежать їх обґрунтованість і актуальність, застосування застарілих методів управління інформаційним простором позначилося на його загальному рівні.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій об'єктивно обумовлює швидке моральне старіння інформаційних систем, що базуються на обробці алфавітно-цифрових даних. За останні роки з'явилися й успішно розвиваються принципово нові теоретичні, технологічні і програмно-апаратні рішення організації електронного документообігу. Це пояснюється тим, що за минуле десятиріччя більш широке застосування цифрових носіїв докорінно змінило характер отримання та використання інформації буквально у всіх сферах життя суспільства. Нові інформаційні потреби примусили шукати і нові, більш ефективні стратегії управління цифровою інформаційною інфраструктурою, вирішуючи при цьому нагальні проблеми отримання, зберігання, каталогізації та використання інформації.

Сьогодні наповнення будь-якої інформаційної системи ґрунтується на більш широкому використанні так званої мультимедіа-інформації, яка містить, крім алфавітно-цифрових даних, також графічні зображення, анімацію, аудіо-, відеодані. До того ж частка нових видів інформації в загальному потоці даних, які необхідно обробляти й зберігати, постійно збільшується, що створює значні труднощі при використанні традиційних систем автоматизації управління інформаційним простором підприємства або установи.

Це стосується всіх без винятку інформаційних систем. Тому вже сьогодні необхідно почати опрацювання теоретичних і практичних основ побудови системи управління інформаційним банківським простором на принципово новому технічному та технологічному рівні з урахуванням передового світового досвіду. Причому, говорячи про таку систему, слід ураховувати той факт, що вона повинна охоплювати більш широкий спектр завдань і про-

цесів, ніж просто облік і систематизація проходження різних документів. Це повинна бути дійсно система управління інформаційним простором, до якої система електронного документообігу належатиме як одна з підсистем.

Теоретичні основи побудови даної системи повинні ґрунтуватися на тому факті, що робота з мультимедіа-інформацією істотно відрізняється від традиційних методів обробки алфавітно-цифрових даних. Це пов'язане, передусім, зі складною структурою мультимедійних матеріалів, що вимагають нетривіальних алгоритмів виокремлення з неї семантичних одиниць. У переважній більшості існуючих сьогодні інформаційних систем як модель даних використовується сукупність абстрактних понять, що несуть інформацію про об'єкти реального світу в деякому закодованому вигляді. На відміну від таких систем у мультимедіа-системах інформаційні компоненти повністю визначені і можуть містити посилання на інші об'єкти реального світу.

Методологія пошуку необхідної інформації в мультимедіа-системах докорінно відрізняється від методів вибірки даних у звичайних інформаційних системах. У цьому контексті слід говорити про залучення асоціацій з будь-якою властивістю об'єкта реального світу або його уявленням. Такі асоціації мають на увазі наявність швидше деякої схожості, ніж точної відповідності деякому образу.

Для більш повного розуміння суті питання, що розглядається, необхідно класифікувати типи даних, можливість управління якими є необхідною умовою для побудови інформаційних систем нового покоління:

- *текстові дані* – деякі алфавітно-цифрові дані, подані у вигляді певних структурованих і форматованих послідовностей знаків;
- *графічні дані* – малюнки, креслення, ілюстрації та інші графічні дані, що закодовані за допомогою деякого високорівневого описувача і представляють більш складні графічні об'єкти, ніж сукупність простих графічних примітивів (точка, лінія, дуга, коло і т.д.);
- *зображення* – різноманітні картинки й фотографії, закодовані за допомогою якого-небудь стандартного формату, базовим елементом яких є точка (піксель) певного кольору і заданого розташування;
- *анімація* – послідовність графічних даних або зображень, що визначає порядок відтворення даних зображень у часі, при якому кожне зображення або графічний елемент повинні замінити один одного в певному хронологічному порядку;

- *відеодані* – послідовність фотографічних зображень, що відтворюються з певною швидкістю і в хронологічному порядку;
- *аудіодані* – послідовність упорядкованих у часі даних, що генеруються під час звукозапису;
- *складові дані* – комбінування базових типів мультимедіа-даних, які можуть містити додаткову провідну інформацію, що описує особливості їх представлення й відображення.

Проблеми, пов'язані з використанням мультимедіа-даних, можуть бути вирішені тільки на основі використання принципово нових підходів до організації управління такими даними. Визначити такі підходи на сучасному етапі досить важко, оскільки, крім власне даних, необхідно враховувати еволюцію операційних систем, програмно-апаратних комплексів і мережевих інформаційних технологій. Але той факт, що розвиток подібних систем буде визначати основні напрями комп'ютерної індустрії на найближчу перспективу, не викликає ніяких сумнівів.

Як теоретичну основу використання систем обробки мультимедіа-інформації слід розглядати способи управління такими даними, доступу й одержання необхідної інформації в сукупності даних різних формату і структури. Існує два підходи до організації такого управління:

- класичне індексування мультимедіа-даних;
- семіологічне індексування мультимедіа-даних.

Класична технологія організації індексування інформації базується на формуванні деякого тематичного класифікатора з певною ієрархією елементів інформації, що зберігається. Такий підхід цілком виправданий при обробленні звичайних алфавітно-цифрових даних, але із зростанням частки мультимедіа-інформації виникають істотні труднощі через те, що відповідність мультимедіа-компонентів об'єктам реального світу може мати безліч варіантів, кожен з яких потрібно аналізувати, що робить проблему пошуку необхідної інформації практично нездійсненною.

Теорія оброблення мультимедіа-даних визначає, що методологія індексування таких даних повинна ґрунтуватися на семіологічному підході, тобто спиратися на концептуальну структуру інформації, що індексується. Ця мета досягається шляхом розміщення елементів мультимедіа-інформації в деяких семіологічних структурах, що встановлюють, яким чином компоненти системи повинні бути об'єднані один з одним для отримання змістовних об'єктів. Такий підхід забезпечує автоматичне одержання мультимедіа-даних з початкового матеріалу і запам'ятовування їх розташування в ньому. Це дозволить упорядкувати дані в

деяку семіологічну структуру для подальшого орієнтування в інформації.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок, що в доступному для огляду майбутньому в разі організації систем управління інформацією слід відмовлятися від традиційних реляційних систем управління базами даних і інформаційними ресурсами.

Безперечно, що при формуванні інформаційного простору банківських установ частка традиційних документів, що мають чітко виражену алфавітно-цифрову структуру, була і залишиться традиційно домінуючою. Але рівень складності таких документів буде зростати, поступово охоплюючи елементи мультимедійних даних. Буде зростати і потік даних класичного мультимедійного характеру.

Тому вже сьогодні при плануванні переходу на систему управління інформаційним простором банку загалом і управління документообігом зокрема потрібно спиратися на нові підходи в організації подібних систем. Це дозволить не лише придбати істотний технологічний досвід на майбутнє, але й позбавить від необхідності надалі створювати локальні системи управління інформацією різних форматів і структур, а потім проектувати системи організації їх інформаційної взаємодії (див. рис. 4.3).

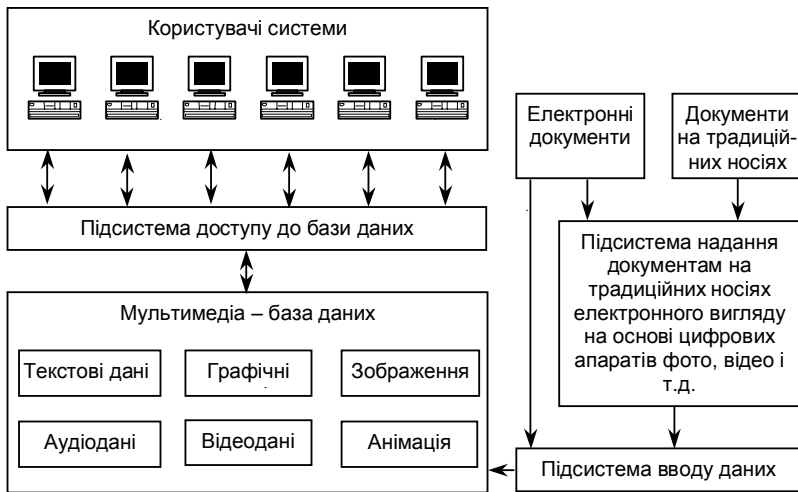

Рис. 4.3. Схема системи управління інформаційними ресурсами

Сьогодні будь-яка система управління корпоративними інформаційними ресурсами повинна будуватися на використанні новітніх технологій введення й збереження даних, а також на застосуванні сучасних програмно-технологічних систем доступу до них. Унаслідок цього найбільш перспективним рішенням було б використання для введення інформації новітніх цифрових пристроїв. До таких пристроїв можна віднести цифрові фото- і відеокамери, універсальні копіювальні апарати, що поєднують у собі, крім функцій власне копіювального апарату, також функції сканера і друкувального пристрою. Використання такої апаратури разом з відповідними програмними засобами передбачає суттєві вигоди з точки зору побудови систем управління інформаційним простором будь-якого ступеня складності.

Цифрова апаратура, здатна задовольнити потреби будь-якого підприємства або установи в надійних засобах поповнення інформаційної бази, існує і може успішно застосовуватися вже сьогодні. Тому основна проблема при проектуванні та створенні подібних систем – це не стільки наявність сучасного високопродуктивного обладнання, скільки ідеологічні принципи організації взаємодії кінцевого користувача з масивами інформації.

На наш погляд, найбільш перспективним у даному контексті може стати застосування як основоположної технології доступу до корпоративних інформаційних ресурсів установи, *Web* і *Internet*-технології у вигляді корпоративних *Intranet*-мереж, так званих інтрамереж.

Як відомо, *інтрамережа* – це приватна комп'ютерна мережа, в яку закладені технології глобальної комп'ютерної мережі *Internet*. Така мережа дозволяє максимально використати переваги та істотно мінімізувати недоліки звичайних локальних і глобальних корпоративних мереж. Це дає реальну можливість поєднати сучасну мережеву архітектуру клієнт/сервер з популярними *Internet*-технологіями і на базі цього отримати обчислювальне середовище, яке не тільки просте в реалізації, підтримці, розширенні та використанні, але й сприяє підвищенню продуктивності праці працівників установ. Крім цього, створення й підтримка інтрамережі обходиться набагато дешевше порівняно з базами даних і мережевими службами, що застосовуються сьогодні в переважній більшості випадків.

Інтрамережі є надзвичайно гнучким і універсальним засобом, що дозволяє не тільки істотно скоротити витрати часу, але і найбільш раціонально використати обчислювальні та інтелектуальні ресурси установи. Така система, спираючись на сучасні телеко-

мунікаційні засоби та новітні засоби введення й збереження даних, що були згадані вище, здатна організувати в реальному часі процедури одночасного багаторазового доступу до даних, обміну і спільного використання інформації. Користувачі такої мережі отримують у своє розпорядження не тільки швидкий, зручний і стандартизований спосіб доступу до структурованої алфавітно-цифрової та мультимедійної інформації, стає реальністю організація оперативного обміну відео- і аудіоінформацією, проведення відеоконференцій і т. д.

Об'єднання в єдину інформаційну систему новітніх методів формування первинних інформаційних ресурсів на основі використання цифрової техніки, сучасних методів доступу до мультимедійних даних шляхом застосування принципово нових способів і алгоритмів їх обробки на основі *Internet*- і *Web*- технологій є на сьогоднішній день найбільш перспективним напрямком розвитку інформаційних технологій.

На сучасному етапі розвитку суспільства основним капіталом будь-якої організації або установи є їх інтелектуальна і інформаційна власність. Створення й використання інформаційних систем управління корпоративними інформаційними ресурсами дозволить не тільки підтримувати рівень інформаційного капіталу на належному рівні, але й розвивати його на абсолютно нових принципах. Цінність таких систем не лише у вдосконаленні засобів зв'язку, методів доступу до даних, упровадженні мультимедійних інтерактивних систем використання інформації, збільшенні продуктивності праці та поширенні безпаперових технологій. Подібні системи здатні повністю замінити структуру виробничих взаємовідносин у такій установі, як сучасний банк.

При створенні автоматизованих банківських систем технології організації мультимедійних інтерактивних систем використання інформації, побудованих на використанні переваг *Internet*-технологій, набувають все більшої популярності й значущості. У міру того як переваги технології сховищ даних ставали все очевиднішими, збільшилася кількість їх версій і обсягів даних, що містяться в них. Найголовнішою вимогою клієнта до сховища є можливість для кінцевих користувачів вести роботу в діалозі з повним набором бізнес-даних і отримувати відповіді в прийнятні проміжки часу. Обсяг даних повинен бути задовільним для підтримки бізнесу. У міру зростання обсягу інформації сховище повинне відповідати вимогам стійкої продуктивності. Для забезпечення продуктивності та керованості сховища можуть використовуватися різні програмні продукти й інструменти, що автома-

тизують обробку інформації різного формату та вигляду, а також давати можливість розглядати банківський бізнес у різних аспектах, що виправдовує будь-які витрати, пов'язані з розробленням подібної системи.

§ 4. Структура сучасної автоматизованої банківської системи

Центр ваги інформаційного забезпечення сучасної АБС припадає на повноту відображення специфіки предметної галузі банківського бізнесу.

Інформаційна модель, покладена в основу сучасної АБС повинна відображати різноманітність специфічних понять, їх призначення, взаємозв'язки, давати опис характерних засобів, вживаних у банківській предметній галузі. До них належать такі поняття, як документ, операція, клієнт, фінансовий інструмент, рахунок і план рахунків, банківська послуга, користувач.

Для банку, як і для будь-якої іншої установи, що має складну інформаційно-технологічну структуру і активно використовує різні методи ведення інформаційно-аналітичних процедур, первинним носієм даних ще залишається традиційний паперовий документ (договір, ордер, платіжне доручення, розпорядження й т.д.). Документ породжує технологічно обґрунтовану послідовність дій, що повинні бути виконані після його виконання. Нарівні з простими можуть відбуватися й складні операції на підставі нових документів, формуватися нові послуги – дії, які слід виконувати і відображати їх послідовність у межах технологічних процесів автоматизованої банківської системи.

На рівні технічного забезпечення банківські технології повинні будуватися на основі сучасних вимог до архітектури апаратних і програмних засобів. До них передусім належать:

- сучасні телекомунікаційні системи;
- програмно-апаратна архітектура, клієнт-сервер для побудови закінчених програмних додатків;
- локальні, регіональні та глобальні обчислювальні мережі та інтрамережі;
- уніфікація апаратних рішень.

Кількість і склад технічних засобів, що використовуються, визначається інтенсивністю й обсягами інформаційних потоків, організаційною структурою, режимами роботи та особливостями реалізації функцій банківської системи. Зростання складу й об-

сягів банківських послуг, кількості філій, клієнтів і зв'язків примушує банки придбавати більш потужні комп'ютери і більш розвинене технічне забезпечення.

Один із варіантів структури автоматизованої банківської системи зображений на схемі (див. рис. 4.4). Така апаратна архітектура побудови АБС може застосовуватись у великій банківській установі з розвинутою мережею філій або відділень. Вона дозволяє використовувати переваги централізованого ведення сховища даних і при розвиненій телекомунікаційній основі дає можливість організувати множинний доступ до централізованого інформаційного сховища на основі найсучасніших програмних технологій інформаційного обміну.

Основою сучасного підходу до розв'язання завдань побудови інформаційних систем банків є архітектура «клієнт – сервер».

Рис. 4.4. Схема структури автоматизованої банківської системи

Вона передбачає організацію технічного забезпечення і розподілення оброблення інформації між двома компонентами, що називаються клієнтом (робочою станцією) і сервером. Одним з варіантів реалізації технології «клієнт-сервер» є її трирівнева архітектура. У мережі мають бути, як мінімум, три комп'ютери: клієнтська частина (робоча станція), сервер додатків і сервер баз даних. У клієнтській частині організується взаємодія з користувачем (інтерфейс користувача). Сервер додатків реалізовує бізнес-процедури для клієнтської частини. Сервер баз даних обслуговує бізнес-процедури, що виконують роль клієнтів. Гнучкість такої архітектури забезпечується модульністю побудови й використання спеціалізованих програмних і апаратних ресурсів для кожного з видів обчислювальних процесів на всіх трьох рівнях.

Перелік функцій, що реалізуються банківською системою, можна поділити на дві частини: обов'язкові та додаткові функції. До перших належать ті напрямки діяльності, що мають місце в будь-якому комерційному банку і повинні бути наявні в системі, вибір же других залежить від спеціалізації банку.

Головним результатом автоматизації банку є якісне підвищення рівня його керованості. Вирішення цього питання перебуває на стадії розроблення повністю інтегрованої системи, що об'єднує всі банківські процеси з використанням моделей і економіко-математичних методів. Дійсно, тільки така система буде адекватно в динаміці відображати всі функціональні та інформаційні зв'язки, що існують в банку, і дозволить сформувати повну багатоаспектну картину стану банку. Крім того, подібна система забезпечить доступ до даних будь-якого рівня і тим самим не тільки надасть всю необхідну інформацію, але й дасть можливість контролювати роботу банку з бажаною мірою деталізування. Повномасштабне відображення системою банківських бізнес-процесів дозволить значно підвищити надійність і точність функціонування банку, перейти від інтуїтивного до формалізованого управління.

Відкритість системи передбачає наявність в ній засобів для розвитку і модифікації, шляхів для прив'язки зовнішніх (написаних не розробником) процедур, генераторів запитів, процедур імпорту/експорту даних. Потреба у внесенні змін виникає в банку досить часто. Однак залучення фірми-розробника для здійснення модифікацій не завжди виявляється можливим. Перешкодами можуть бути терміновість унесення змін, фінансові обмеження, міркування комерційної таємниці (якщо мова йде про відображення в системі елементів нової технології), географічна віддаленість від розробника й т.ін. У цих умовах тільки відкритість

здатна забезпечити розвиток системи власними силами і підтримку відповідності комп'ютерних систем умовам, що змінюються.

Налагодження системи необхідне для адаптації до технології конкретного банку. Необхідність налагодження, як правило, виникає при встановленні АБС у банку, але може бути й наслідком технологічних змін в операціях банків. У останньому випадку налагодження безпосередньо межує з відкритістю АБС. Воно передбачає наявність у системі набору параметрів і шаблонів – шаблонів операцій, договорів та інших текстових документів. Крім того, налагодження передбачає можливість процедурного налагодження системи: регламентацію прав користувачів, конфігурування робочих місць, визначення набору процедур під час відкриття й закриття операційного дня.

Автоматизована банківська система (базовий комплекс) дозволяє організувати швидко і якісне обслуговування клієнтів із широкого спектра послуг. У цілому автоматизована банківська система повинна містити такі основні компоненти:

1. Операційну банківську систему:
 - ведення рахунків клієнтів;
 - проведення всіх розрахункових операцій з урахуванням взаємодії підрозділів банку, його відділень та філій;
 - контроль за операціями та станом рахунків;
 - валютні операції;
 - забезпечення інтерфейсу із системами розрахунків, в яких бере участь (зокрема, з СЕП);
 - тощо;
2. Кредитно-фінансову систему:
 - розрахунково-касове обслуговування;
 - обслуговування кредитних, депозитних, акціонерних та інших договорів;
 - роботу з цінними паперами;
3. Систему управління:
 - надання фінансово-економічної інформації про стан та діяльність банку;
 - прогнозування та аналіз діяльності банку, його підрозділів, відділень і філій;
 - підготовку статистичної звітності;
4. Допоміжні системи:
 - кадровий облік;
 - розрахунок заробітної плати;
 - облік матеріальних цінностей, фондів тощо;
 - діловодство та канцелярію;

5. Систему забезпечення життєздатності комплексу:
- телекомунікаційні функції;
 - дублювання та резервне копіювання інформації;
 - поновлення діяльності комплексу в разі збоїв, руйнування баз даних, виходу з ладу обладнання тощо.

Природно, що вище названі лише основні компоненти системи. Конкретний перелік компонентів і завдань кожної автоматизованої банківської системи залежить від функцій та конкретних завдань, що виконує банківська установа – користувач цієї системи.

АБС останнього (четвертого) покоління ґрунтуються на мережевій технології в архітектурі «клієнт-сервер», спираються на єдині принципи побудови й функціонування. Слабкою стороною багатьох вітчизняних систем є недостатня підтримка специфіки банківської справи і його моделювання, недостатнє відображення предметної галузі. Останнім часом стало приділятися більше уваги питанням фінансового аналізу й цілям управління бізнесом. Відсутні поки що системи, що дозволяють контролювати фінансові ризики, управляти ресурсами, аналізувати прибутковість операцій, наприклад, прибутковість банківської послуги (продукту), прибутковість клієнта, прибутковість підрозділу. Розвиток банківського бізнесу призводить до необхідності використати подібні інструменти в повсякденній діяльності.

§ 5. Інформаційна безпека в банках

Протягом останніх років у банківській діяльності значно загострилася проблема забезпечення безпеки різного роду інформації. Стосовно інформаційних систем термін *безпека* означає можливість протистояти спробам завдання збитків власникам або користувачам інформаційних систем у разі різних впливів на неї. Перш за все це наявність ресурсів, стійкість системи до помилок при передачі даних і до технічних неполадок або надійність різних елементів системи. Останнім часом значення цього терміна значно розширилось, і нині він також означає захист програм, файлів, апаратних засобів від підробки та зловживань, пов'язаних зі спробами несанкціонованого доступу до інформаційних сховищ.

Створення комплексу заходів інформаційної безпеки – досить складне завдання. Для запобігання створенню «надмірного захисту» автоматизованих банківських систем й отримання можливості реалізації ефективних заходів інформаційного захисту слід визначити основні фактори загроз і втрат, яких вони завдають.

Система інформаційного захисту – єдина сукупність правових і морально-етичних норм, організаційних (адміністративних) заходів та програмно-технічних засобів, спрямованих на протидію загрозам інформаційним системам і призначених для мінімізації можливих збитків користувачів і власників системи.

У створенні надійної системи захисту інформації можна виокремити чотири основних етапи:

- аналіз можливих загроз;
- розроблення й планування системи захисту інформації;
- реалізація системи захисту;
- супроводження системи захисту під час експлуатації інформаційної системи.

На етапі аналізу можливих загроз слід вибрати з усієї кількості можливих впливів на систему лише такі, що можуть реально виникати і завдавати значних збитків.

На етапі розроблення та планування система захисту інформації формується у вигляді єдиної сукупності заходів різного плану для протидії можливим загрозам. Вони передбачають:

- правові заходи – закони, укази та інші нормативні документи, що регламентують правила роботи з банківською інформацією та відповідальність за порушення цих правил;
- морально-етичні заходи – норми поведінки користувачів системи та обслуговуючого персоналу;
- адміністративні заходи – заходи організаційного характеру, що регламентують процес функціонування системи, використання її ресурсів, діяльність персоналу тощо;
- фізичні заходи – заходи захисту, що передбачають охорону приміщень, техніки та персоналу інформаційної системи;
- технічні – апаратно-програмні та програмні засоби захисту, що самостійно або в комплексі з іншими засобами забезпечують функції захисту інформації.

На етапі реалізації системи захисту інформації виготовляються, обладнуються та налаштовуються засоби захисту, заплановані на попередньому етапі.

З точки зору можливостей самої системи, на попередніх етапах первинної обробки інформації захист даних від загрози руйнування або викривлення повинен досягатися шляхом розроблення в межах системи гнучкої системи захисту даних. Вона передбачає декілька аспектів.

- *По-перше*, це гнучка, багаторівнева і надійна регламентація повноважень користувачів. Цінність банківської інформації ставить особливі вимоги до захисту даних від

несанкціонованого доступу, у тому числі до контролю управління процесами, що змінюють стан даних.

- *По-друге*, наявність засобів для підтримки цілісності та несуперечності даних. Подібні засоби мають на увазі можливість здійснення контролю даних, що вводяться, підтримки і контролю зв'язків між даними, а також введення й модифікації даних у режимі трансакцій – сукупності операцій, що забезпечують підтримання узгодженості даних.
- *По-третє*, наявність у системі багатофункціональних процедур архівації, відновлення й моніторингу даних при програмних та апаратних збоях.

Реалізація повного переліку заходів щодо захисту інформації, що циркулює в автоматизованій банківській системі, дозволить отримати комплексну систему захисту конфіденційної інформації від стороннього втручання. Це особливо актуально в наш час, коли загальний рівень конкуренції в банківській сфері та рівень криміналізації суспільства не дозволяють припускати витоків комерційної й іншої закритої інформації з інформаційного простору банку.

Висновки

Українська економіка дедалі більше набуває ознак сформованого національного економічного простору, в якому на перший план виходить створення умов для зростання добробуту в кожній родині.

Діяльність НБУ стверджує остаточну впевненість у незворотності поступу реформ, поліпшенні інвестиційного клімату в Україні. Аналіз його діяльності за цей період свідчить про активізацію насамперед внутрішніх інвесторів, а також Національний банк зазначає існування тенденції до збільшення ступеня довіри населення до кредитно-грошової політики.

Залишки коштів на рахунках населення в банках значно збільшилися. Має місце процес збільшення обігових коштів підприємств, а отже, і реальне пожвавлення в економіці.

Динаміка значених чинників привела до поліпшення якості пасивів банківської системи. Проаналізувавши позитивну динаміку, що спостерігається у сферах виробництва, зовнішньоторгівельного обігу, ті фактори, що впливають на зміну цін на внутрішньому ринку, Національний банк України прогнозує позитивну динаміку розвитку в перспективі.

Підвищення ліквідності комерційних банків і зменшення вартості пасивів створили умови для кредитування банками реального сектора економіки.

Головним пріоритетом Національного банку України завжди було створення сучасної банківської системи. Стабілізація банківської діяльності, а отже, і економічного розвитку в перспективі перебувають у тісному взаємозв'язку з нарощенням капіталу, поліпшенням якості активів, зменшенням ризиків у діяльності, підвищенням відповідальності керівників банків перед вкладниками, посиленням нагляду за діяльністю банківських установ, своєчасним вживанням заходів щодо захисту інтересів вкладників і клієнтів, ліквідації банків, рівень достатності капіталу яких не відповідає міжнародним стандартам, реорганізації банків через їх злиття чи об'єднання.

Масштаби вітчизняної економіки вимагають і вимагатимуть у майбутньому наявності як великих, так і малих банків. Великі

банки, володіючи значним капіталом та ресурсами, мають можливість підтримувати складні виробничі структури, надавати кредити на фінансування важливих виробничих програм. Вони краще пристосовані до виконання функцій розрахункового центру для цілих галузей унаслідок розвиненої структури філій. Крім того, великий банк може стати справжнім «фінансовим супермаркетом» для своїх клієнтів, надаючи їм широкий спектр послуг.

Кредитний потенціал вітчизняних банків залежить від ступеня довіри до банківської системи з боку населення, чії кошти є основою довгострокового інвестування. За умов, коли зовнішні джерела фінансування стають дедалі важкодоступнішими, підвищення довіри громадян до банків, повернення коштів у банківський сектор та спрямування їх на потреби економіки є найважливішими завданнями, що стоять сьогодні перед банківською системою України. Забезпечення довіри неможливе без жорсткого, а головне, своєчасного відлучення від банківського бізнесу нечесних і некомпетентних людей.

Проблема залучення коштів у банківську систему має загальнодержавне значення. Зважаючи на це, в Україні створено фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Тим самим закладені підвалини налагодження сталих взаємовідносин з наймасовішим кредитором вітчизняної економіки – українським громадянином.

У сучасних умовах одним із факторів, що сприятиме додатковій мобілізації ресурсів банківською системою, є всебічне розширення безготівкової сфери розрахунків населення за товари та послуги на основі Національної системи масових електронних платежів (НСМЕП). Координатором процесу створення та впровадження НСМЕП є Національний банк України. Зусилля комерційних банків мають бути спрямовані на активізацію здійснення безготівкових розрахунків за допомогою пластикових карток, поширення практики зарахування заробітної плати та інших соціальних виплат на банківські рахунки, здійснення через установи банків комунальних платежів, проведення роз'яснювальної роботи серед населення щодо переваг використання безготівкових розрахунків при оплаті за товари та послуги.

Банківська система держави сьогодні готова надати найсучасніші види послуг для обслуговування інвестицій. Національний банк України докладє всіх зусиль до послідовного розвитку національної банківської системи. Стабільні гроші – це шлях до створення економічно сильної держави, що забезпечує гідні умови життя кожній родині в Україні.

Прискорення впровадження економічних реформ в Україні стало можливим завдяки комплексу заходів, серед яких чільне місце

відведене зміцненню банківської системи. Зокрема, шляхом упровадження чіткої монетарної політики, реформування бухгалтерського обліку та звітності в банках на основі запровадження міжнародних стандартів. Це дало змогу зробити прозорою діяльність банків, користувачів, які мають достовірну інформацію щодо обліку, на основі якої їм легше ухвалювати виважені рішення.

Національний банк України, у свою чергу, удосконалює систему нагляду та регулювання діяльності комерційних банків, а самі вони ефективніше здійснюють внутрішній контроль та аналіз господарсько-фінансової діяльності. У цілому перехід на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку сприяв прискоренню процесу входження України до світової економічної спільноти.

Для нормального функціонування будь-якої ланки економіки вкрай необхідно, щоб суб'єкти господарювання та інші користувачі інформації, ухвалюючи рішення, мали правдиві й об'єктивні відомості про майно, грошовий та фінансовий стан, результати роботи. Таку інформацію надає облік, який не тільки відображає господарські процеси, а й активно впливає на них.

Облік надзвичайно важливий для управління господарством. В основу його покладені інформаційна, контрольна та аналітична функції. Свої вимоги до нього висувають також внутрішні та зовнішні користувачі облікової інформації.

За міжнародними стандартами бухгалтери мають приймати рішення й керуватися при цьому принципами, спрямованими на одне – надавати об'єктивну картину стану банку та результатів його діяльності за період.

Сьогодні мета окремих українських банків – показати як найменший прибуток, щоб заплатити менший податок. Тоді як мета середнього європейського банку – показати найбільший результат (іноді навіть завищений), щоб мати гідний вигляд на фінансовому ринку.

Наявність у банку структурованої інформаційно-аналітичної служби дає можливість провести практично повний аналіз існуючих грошових потоків, поточного стану його господарсько-фінансової діяльності й підтримувати повну процедуру контролю та прогнозування всіх фінансових операцій банку, починаючи уже з етапу попереднього їх розгляду.

Сучасні умови розвитку банківського сектора зумовлюють необхідність удосконалення методів економічного аналізу, планування та контролю. Діяльність комерційних банків аналізується з боку центрального банку, податкових органів і органів статистики, аудиторських фірм, партнерів і контрагентів. Розроблені державними регулю-

ючими органами аналітичні показники та форми звітності, що містять: бухгалтерський баланс, звіт про фінансові результати, розрахунок економічних нормативів максимального ризику на одного позичальника та інші показники, є основою для зовнішнього аналізу діяльності банку і дозволяють отримати уявлення про його фінансовий стан. Однак такий аналіз охоплює лише найбільш загальні сторони діяльності банку, оскільки доступні тільки зведені звітні дані.

Для ефективного розв'язання безпосередньо управлінських завдань, досягнення стійкого й прибуткового функціонування банку необхідний глибокий аналіз усіх сторін його діяльності на основі внутрішньої інформації: рентабельності комплексу послуг і операцій, окупності витрат, прибутковості функціонування окремих підрозділів і ін. Особливої значущості подібний аналіз набуває в умовах конкуренції, що загострилася на банківських ринках, посилення регулюючих обмежень з боку державних органів, збільшення кількості банкрутств і позбавлення ліцензій комерційних банків.

Уживані в зарубіжних банках методики аналізу не можуть повною мірою використовуватися вітчизняними банками, оскільки умови їх функціонування докорінно різняться. Для української банківської системи характерні нестабільність і високий рівень всіх видів ризиків, від фінансового до політичного.

Збільшилась ризикованість кредитних операцій, посилилась конкуренція на ринку банківських послуг. Актуальною для кожного банку стала проблема пошуку можливостей підвищення доходності шляхом удосконалення структури активних операцій.

Для банків, особливо для тих, що залучають і запозичують значний обсяг коштів від юридичних та фізичних осіб, основним видом витрат є обслуговування пасивних операцій, за рахунок яких переважно одержуються ресурси для формування кредитного портфеля.

Очевидно, що банк як підприємницька структура не може і не повинен, формуючи ціну на окремий вид свого продукту чи послуги, орієнтуватися лише на окупність своїх затрат, ігноруючи прибуток. Тут для банку важливо оцінити собівартість банківських операцій на основі операційно-вартісного аналізу.

Операційно-вартісний аналіз є лише складовою частиною аналізу ціноутворення на банківські продукти (послуги). Разом з тим він не охоплює весь механізм ціноутворення, бо не враховує дію чисто ринкових факторів, насамперед конкуренції, попиту і пропозиції на грошово-кредитному ринку. В його ході не враховуються макро- та мікроекономічні фактори, стадії промислового циклу тощо.

Отже, надійна і високорозвинена банківська система є одним із найважливіших факторів економічного зростання. Значна роль

у вирішенні цього питання належить банківському контролю, що має сприяти створенню стабільної, високорозвиненої, добре капіталізованої банківської системи, оперативно та кваліфіковано усувати негативні явища в діяльності комерційних банків, через економічні важелі досягати збільшення рівня капіталізації, платоспроможності та ліквідності банків.

З метою забезпечення стабільного функціонування та розвитку банківської системи Національний банк України вживає певних заходів щодо вдосконалення форм та методів банківського контролю відповідно до міжнародних стандартів. Однак низький рівень капіталізації банківської системи, наявність значної кількості проблемних банків свідчать про необхідність його вдосконалення та підвищення ефективності.

Пріоритетним завданням подальшого вдосконалення банківського контролю сьогодні є дотримання базових принципів Базельського комітету, прогресивних світових тенденцій; формування умов для підвищення надійності банків та їх конкурентоспроможності на внутрішньому й міжнародному ринках; підвищення рівня капіталізації, ліквідності, платоспроможності комерційних банків як основи їх стабільного функціонування та розвитку; розроблення механізму для зниження до мінімуму негативного впливу проблемних банків на стан банківської системи, включаючи більш інтенсивне застосування процедур реорганізації, реструктуризації, а за необхідності – ліквідації банків.

Інспектування кредитних організацій – один з найважливіших компонентів контролю та регулювання банківської діяльності, однак його сучасний розвиток пов'язаний з великою кількістю невирішених проблем, що впливають на ефективність функціонування банківської системи України. Не зважаючи на все різноманіття причин виникнення проблем та їх впливу на стан банків, можна, на наш погляд, стверджувати, що більшість проблем інспектування кредитних організацій значною мірою пов'язана з недооцінкою інформаційного характеру цієї діяльності. Адже нескладно визначити мету й завдання регулювання та контролю, методи й засоби їх вирішення тощо. Мінімальний набір термінів типу фінансового стану, що широко використовуються, та таких, як стабільність, надійність кредитних організацій і т.ін., не прояснює ситуації ні з банківською справою, ні з банківським інспектуванням через відсутність їх точних і однозначних визначень у нормативних актах. Очевидно, що все це було необхідне ще на етапі створення перших комерційних банків і формування другого рівня банківської системи країни, але виявилось принципово неможливим через відсутність системного підходу.

Список використаної літератури

1. Абламонов С. Построение модели управления активами коммерческого банка // Банковские технологии. – 2004. – № 10. – С. 24–27.
2. Аллен Пол. Х. Реинжиниринг банка: программа выживания и успеха. – М.: Альпина, 2002.
3. Аналіз банківської діяльності / За ред. А.М. Герасимовича. – К.: КНЕУ, 2004.
4. Аніловська Г.Я. Інтеграція України у світове господарство // Фінанси України. – 2003. – № 10.
5. Ануреев С.В. Рентабельность расчетно-кассовых операций коммерческих банков и пути ее повышения // Финансы и кредит. – 2004. – № 13.
6. Аржевітін С. У переддень десятирічного ювілею. Штрих до історії розвитку вітчизняної банківської системи за роки державної незалежності // Вісник НБУ. – 2002. – № 2. – С. 41–51.
7. Банковская система Украины // Банковский аудитор. – 2005. – № 7.
8. Бесараб Є.О. Роль банку у формуванні інвестиційних ресурсів ФПГ // Фінанси України. – 2002. – № 1. – С. 116–120.
9. Бесараб Є.О. Фінансово-промислова інтеграція: зарубіжний досвід та уроки для України // Фінанси України. – 2003. – № 2. – С. 133–144.
10. Білик М. Якість банківських послуг: сутність та значення // Регіональна економіка. – 2005. – № 1. – С. 120–130.
11. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 4–14.
12. Бондаренко А.Ф. Маркетингова політика як невід’ємна складова інноваційного менеджменту банку // Вісник УАВС НБУ. – 2004. – № 2.
13. Бондаренко А.Ф. Маркетингові дослідження як інноваційна передумова формування ефективної маркетингової стратегії банку // Вісник УАВС НБУ. – 2005. – № 1.
14. Бор М.З., Пятенко В.В. Менеджмент банков. Организация, стратегия, планирование. – М.: Финансы и статистика, 2000.
15. Боровков С., Руденко Л. Проблеми інтеграції банківського і корпоративного капіталу в умовах глобалізації економіки // Банківська справа. – 2002. – № 2. – С.37–41.

16. Буркин М. Определение себестоимости и установление тарифов на банковские услуги // Банковские технологи. – 2001. – № 5.
17. Буркин М. Хронометрирование банковских операций // Банковские технологии. – 2001. – № 4.
18. Бурак П.Ю. Методологічні основи створення фінансово-промислових груп // Фінанси України. – 2003. – № 11. – С. 25–35.
19. Бухвальд Б. Техника банковского дела: Справочная книга и руководство к изучению банковских и биржевых операций. – М.: АО «ДИС», 1993.
20. Бушуева І.В. Комплекс задач планування в комерційних банках // Формування ринкових відносин в Україні. – 2002. – № 4.
21. Бушуева І.В. Модельні дослідження організаційної структури комерційного банку при реструктуризації менеджменту // Вісник НБУ. – 2003. – № 4. – С. 22–25.
22. Васильченко З.М. Комерційні банки: реструктуризація та реорганізація. – К.: Кондор, 2004.
23. Васильченко З.М. Об'єктивна зумовленість інтеграції банківського і промислового капіталу в світовій практиці // Банківська справа. – 2002. – № 1. – С. 49–57.
24. Васильченко З.М. Універсальний комерційний банк як центральна ланка фінансово-промислової групи // Банківська справа. – 2002. – № 5. – С. 53–60.
25. Васин А.С. Система управленческого учета в банке // Финансы и кредит. – 2001. – № 13. – С. 10–14.
26. Верников А.В. Иностранные банки и качество корпоративного управления // Деньги и кредит. – 2004. – № 9. – С. 14–18.
27. Викулов В.С. Маркетинг банковских продуктов на основе сегментационных моделей // Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. – № 1. – С. 131–137.
28. Вірван Л. Глобалізація світового розвитку і слов'янські держави на початку ХХІ століття // Банківська справа. – 2003. – № 5. – С. 76–79.
29. Вожжов А.П., Хохлов В.В. Стабілізація перемінної частини поточних пасивів короткостроковими запозиченнями на міжбанківському ринку // Вісник ДДФЕІ: Економічні науки. – 2002. – № 1(7).
30. Волохов В. Методика оцінки ефективності кредитної діяльності банків за витратним підходом // Вісник НБУ. – 2003. – № 8. – С. 49–54.
31. Воропаева С. Построение системы мотивации центров на базе функционально-стоимостной модели // Банковские услуги. – 2005. – № 1. – С. 37–40.
32. Все о маркетинге: Сборник материалов для руководителей предприятий, экономических и коммерческих служб. – М.: Азимут-Центр, 1992.

33. Гагаріна С.А. Деякі аспекти організації управлінського обліку в комерційних банках // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2002. – Т. 5.
34. Гайдак Д. Внутрішній госпрозрахунок у банку // Вісник НБУ. – 2002. – № 10. – С. 12–14.
35. Гайдунько Д.В. Специфика банковского маркетинга в современных российских условиях // Банковские услуги. – 2001. – № 12. – С. 13–17.
36. Гальчинський А. Найвищий пріоритет – грошова стабільність // Вісник НБУ. – 2001. – № 5. – С. 2–12.
37. Галантич М., Махінчук В., Задорожна Н. Промислово – фінансові групи в Україні: проблеми статусу та правового регулювання діяльності // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 3. – С. 25–31.
38. Геєць В. Перспективи світового економічного зростання у 2000-2001 рр. // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 2. – С. 20–25.
39. Гиляровская Л.Т., Паневина С.Н. Комплексный анализ финансово-экономических результатов деятельности банка и его филиалов. – М.; СПб.: Питер, 2003.
40. Гірченко Т.Д. Стратегія конкурентоспроможності банків в умовах активізації розвитку ринку банківських послуг // Регіональна економіка. – 2003. – № 4. – С. 122–126.
41. Гладких Д.М. Організаційна і кадрова складові діяльності українських банків // Формування ринкових відносин в Україні. – 2003. – № 2. – С. 87–90.
42. Готовчиков И.Ф. Статистически оптимальная система управления коммерческим банком // Финансы и кредит. – 2002. – № 22. – С. 33–39.
43. Гриценко В.Г. До питання використання зв'язаного ціноутворення в діяльності банку // Вісник УАБС НБУ. – 2002. – №2.
44. Гриценко В.Г. Использование функционально-стоимостного анализа в планировании деятельности банка // Вісник УАБС НБУ. – 2003. – №1.
45. Грудзевич Я. Розвиток і функціонування малих та середніх банків в Україні в контексті глобалізаційних і євроінтеграційних процесів // Вісник НБУ. – 2005. – № 6. – С. 35–37.
46. Грудницька С., Дерев'яно Б. Економіко-правові питання формування та діяльності промислово-фінансових груп // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 3–7.
47. Гурьянов А.С. Эффективность бизнес-коммуникаций на рынке банковских услуг. – М., 2000.
48. Деньги, кредит, банки / Под ред. О.И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 2001.

49. Дзюблюк О. Інтеграція банківського та промислового капіталів і кредитні відносини // Економіка України. – 2002. – № 10. – С. 11–16.
50. Дзюблюк О. Теоретичні аспекти визначення сутності банку і змісту банківської діяльності // Банківська справа. – 2001. – № 6.
51. Долан Э. Дж. и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – М.; Л.: Профико, 1991.
52. Долгалева М.А. Интеграция системы международных расчетов Украины в глобальную платежную систему // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія - 1» Лтд, 2005. – Т. 13.
53. Донченко Л. Проблемні банки – головний біль банківської системи країни // Вісник НБУ. – 2000. – № 10. – С. 6–12.
54. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет. – М.: Аудит, 1997.
55. Дубінін В.О. Вибір оптимальної організаційної структури банку // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія -1» Лтд, 2003. – Т. 7.
56. Евстигнеев Е. Финансовая глобализация – явление и методологический инструмент // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 74–76.
57. Едророва В.Н., Бахтин Д.В. Создание и продвижение кредитного продукта // Финансы и кредит. – 2004. – № 20. – С. 2–5.
58. Енгальчев А. Методы анализа стоимостной структуры банковского баланса // Банковские технологии. – 2004. – № 10. – С. 30–34.
59. Ермоленко Г.Г., Журба И.С. Специфика комплекса маркетинговых коммуникаций в финансово-банковской сфере // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія -1» Лтд, 2004. – Т. 10.
60. Жабров В.В. Маркетинг как средство обеспечения надежности банка в современных условиях // Финансы и кредит. – 2002. – № 17. – С. 17–24.
61. Загорий Г.В. Роль организационной структуры в процессе управления ликвидностью банка // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія -1» Лтд, 2004. – Т. 10.
62. Загородній А. Банк у структурі промислово-фінансової групи // Вісник НБУ. – 2000. – № 4. – С. 29–31.
63. Заруцька О. Проблеми розвитку банківського управлінського обліку // Вісник НБУ. – 2005. – № 8. – С. 40–42.
64. Зверев О.А. Система индивидуального банковского обслуживания как конкурентная стратегия // Банковские услуги. – 2002. – № 2.
65. Зверев О.А. Система продаж банковских продуктов как неотъемлемый элемент рыночного механизма в банковской сфере // Финансы и кредит. – 2004. – № 14. – С. 3–10.

66. Зимовець В.В., Зубик С.П. Фінансове посередництво. – К.: КНЕУ, 2004.
67. Зубарев А.В. Внутренний хозрасчет в банке и трансфертное ценообразование // Банковское дело. – 2001. – № 1.
68. Зубченко Л.А. Тарифы на услуги французских банков // Банковские услуги. – 2005. – № 6. – С. 25–28.
69. Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 2.
70. Иванов С.В. Участие коммерческих банков в создании и функционировании холдингов // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2002. – Т. 6.
71. Казанский Ю.Н. Опыт организации и управления строительными фирмами в США. – М.: Стройиздат, 1985.
72. Карчева Г.Т. Особливості становлення та розвитку банківської системи України // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2.
73. Кіндрацька Л. Передумови впровадження управлінського обліку в практичну діяльність банків України // Регіональна економіка. – 2000. – № 4. – С. 78–86.
74. Кіндрацька Л. Управлінський облік та контролінг у системі управління банку // Вісник НБУ. – 2001. – № 8. – С. 20–24.
75. Кіреєв О.І., Жак О.П. Роль іноземного капіталу в розвитку міжбанківської конкуренції в Україні // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2004. – Т. 9.
76. Кіреєв О.І., Набок Р. Розвиток інфраструктури банківського сектора: європейський досвід // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія Лтд», УАБС НБУ, 2004. – Т.12.
77. Ключко В.П. Фінансова глобалізація: позитиви і негативи для перехідної економіки // Актуальні проблеми економіки. – 2002. – № 5. – С. 43–50.
78. Ключников М.В. Экономико-статистический анализ структуры и динамики показателей пассивных и активных операций коммерческого банка // Финансы и кредит. – 2003. – № 12. – С. 16–23.
79. Ковзанадзе И. Особенности развития банковских систем бывших социалистических стран // Вопросы экономики. – 2004. – № 5.
80. Козлов А.А., Хмелев А.О. Качество кредитной организации // Деньги и кредит. – 2002. – № 11, 12.
81. Козлов А.А., Хмелев А.О. Качество кредитной организации // Деньги и кредит. – 2003. – № 2, 3.
82. Козоріз Г. Вплив глобалізації на становлення і розвиток фінансових ринків України // Регіональна економіка. – 2002. – № 4.

83. Козьменко С.М., Горіна С.О., Андронов О.М. Глобалізація банківської діяльності й регіональні інтереси // *Фінанси України*. – 2000. – № 9. – С. 141–148.
84. Козьменко С.Н. Финансовая глобализация и перспективы банковских структур // *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць*. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2002. – Т. 6.
85. Козьменко С.М., Шпиг Ф.І., Волошко І.В. Стратегічний менеджмент банку. – Суми: «Університетська книга», 2003.
86. Колодієв О. Становлення банківської системи України: минуле, світовий досвід, проблеми реформування // *Банківська справа*. – 2002. – № 2. – С. 28–34.
87. Комарницький І.Ф., Комарницька Р.Г. Інвестиційна діяльність комерційних банків. – Чернівці: Рута, 2004. – 260 с.
88. Конюховский П.В. Микроэкономическое моделирование банковской деятельности. – СПб.; М.; Х., Минск: ПИТЕР, 2001.
89. Корнієнко Т.В. Проблеми аналітичної підтримки процесу управління комерційним банком // *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць*. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2003. – Т. 6.
90. Корнієнко Т.В. Використання методу грошових потоків при плануванні банківських операцій // *Актуальні проблеми економіки*. – 2004. – № 7. – С. 33–36.
91. Корнієнко Т.В. Імітаційні моделі в управлінні комерційним банком // *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць*. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2003. – Т. 8.
92. Коршунов В.И., Чесова К.П., Козырева Е.В. Необходимость развития банковского маркетинга в условиях переходной экономики // *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць*. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2003. – Т. 6.
93. Костюк О.М., Костюк О.В. Роль і місце комерційних банків у структурі фінансово-промислових груп України // *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць*. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2005. – Т. 12.
94. Котляров А.М. Деньги и власть: вопросы эффективной организации денежного и банковского регулирования в России // *Финансы и кредит*. – 2005. – № 26.
95. Кротов М. Экономическая интеграция стран СНГ: проблемы и перспективы // *Российский экономический журнал*. – 2001. – № 1. – С. 67–74.
96. Кротюк В. Становлення і перспективи розвитку банківського нагляду в Україні // *Вісник НБУ*. – 2001. – № 7. – С. 2–9.
97. Кротюк В.В. Стратегія і тактика розвитку банківської системи // *Вісник НБУ*. – 2002. – № 10. – С. 120–127.

98. Кротюк В.Л. Національний банк – центр банківської системи України. – К.: Ін Юре, 2000.
99. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: Видавничий центр Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка, 2001.
100. Кудряшова Ю.О., Черкасов Н.А. О концепции развития банковских систем и ее правовых аспектах в государствах участниках СНГ // Банковские услуги. – 2000. – № 1.
101. Кузьмінський В.О. Інноваційно-інвестиційний потенціал фінансово-промислових груп // Фінанси України. – 2003. – № 6. – С. 114–124.
102. Кузьмінський В.О. Науково-методичні засади оцінки діяльності інтегрованих корпоративних структур // Фінанси України. – 2002. – № 10. – С. 120–130.
103. Кузьмінський В.О. Теоретичні основи інтеграції капіталів // Фінанси України. – 2003. – № 2. – С. 124–132.
104. Куліш Г.П. Створення фінансово-промислових груп в Україні // Фінанси України. – 2001. – № 11. – С. 71–74.
105. Лаптев С.М. Фінансове планування в банку // Фінанси України. – 2001. – № 8.
106. Ларина Л.И. Основные направления совершенствования корпоративного управления в банковском секторе // Деньги и кредит. – 2004. – № 9. – С. 11–13.
107. Ларионова И.В. Реорганизация коммерческих банков. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 368 с.
108. Лобанова Е.Н., Лимитовский М.А. Финансовый менеджер. – М.: «ДеКА», 2000.
109. Луців Б.Л. Банківська діяльність у сфері інвестицій. – Тернопіль: Економічна думка – Карт-бланш, 2001. – 320 с.
110. Луців Б.Л. Інвестиційний банківський портфель. – К.: Лібра, 2002.
111. Любліна О.В. Фінансові ринки у контексті глобалізації // Фінанси України. – 2005. – № 9. – С.122–128.
112. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки. – К.: Атака, 2000.
113. Макогон Ю.В., Булатова Е.В. Международный банковский бизнес. – К.: Атика, 2003.
114. Максutow Ю.Г. Ценообразование на кредитные продукты – составляющая кредитной политики коммерческого банка // Финансы. – 2003. – № 3.
115. Мартюшев О.О. Організаційно-методологічне забезпечення стратегічного планування комерційного банку // Фінанси України. – 2005. – № 10. – С. 60–65.
116. Масленников В.В., Соколов Ю.А. Национальная банковская система. – М.: «Элит-2000», 2003.

117. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения / Под ред. Л.Н. Красавиной. – М.: Финансы и статистика, 2000.
118. Минина Т.И. Глобализация экономики и финансово-банковская система // Банковские услуги. – 2002. – № 4. – С. 8–15.
119. Митрохин В.В. Принципы обеспечения устойчивости банковской системы // Финансы и кредит. – 2005. – № 26.
120. Михеев А. Учет доходов подразделений банка при децентрализованном управлении финансовыми ресурсами // Банковские технологии. – 2001. – № 11.
121. Міщенко В.І., Стельмах В.С. Роль Національного банку України в забезпеченні стабільності національної грошової одиниці // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2004. – Т. 9.
122. Мороз А. Н. Финансовая устойчивость коммерческого банка. – К.: КГЭУ, 1996.
123. Мочерний С.В., Тришак Л.С. Банківська система України. – Л.: Тріада плюс, 2004.
124. Мурычев А.В. Развитие корпоративного управления в кредитных организациях: международная практика и Россия // Деньги и кредит. – 2004. – № 9. – С. 19–22.
125. Мусієць Т.В. Розвиток національної банківської системи як шлях інтеграції України до ЄС // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 6.
126. Нестеренко А.В. Современные маркетинговые стратегии розничного банковского бизнеса // Финансы и кредит. – 2004. – № 18. – С. 5–9.
127. Новикова И.В. и др. Банковский маркетинг. – К.: Изд-во Европейского университета, 2003.
128. Новосельцева Т.О. Особливості побудови і функціонування системи управління персоналом банку // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2004. – Т. 8.
129. Овсепян М.Г. Процесс глобализации и основные тенденции развития финансового рынка // Финансы – 2002. – № 2. – С. 14–17.
130. Ольхова Р.Г. Современный банк: от оценки рентабельности до особенностей системы управления доходностью // Банковские услуги. – 2001. – № 7–8.
131. Орлова А.Н. Коммуникационная стратегия коммерческого банка // Банковские услуги. – 2005. – № 12. – С. 7–13.
132. Основні показники діяльності банків України на 1 листопада 2004 року // Вісник НБУ. – 2004. – № 12. – С. 37.
133. Остапєць А.І., Остапєць А.В. Банківська система України: стан і проблеми розвитку // Фінанси України. – 2002. – № 8. – С. 114–126.
134. Остапшин Т.П. Основи банківської справи: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999.

135. Остап С. Управління банківськими послугами // Вісник НБУ. – 2002. – № 10. – С. 47–50.
136. Павленко А.Ф., Войчак А.В. Маркетинг. – К.: КНЕУ, 2001.
137. Панова Г.С. Российские банки в зеркале мировых тенденций // Банковские услуги. – 2002. – № 12.
138. Пантелеева В.Б. Организация экономических взаимоотношений в банке со структурными подразделениями // Банковское дело. – 2000. – № 2 – С. 32–35.
139. Парасій-Вергуненко І. Організація управлінського обліку в банках: Деякі аспекти теорії і практики // Вісник НБУ. – 2004. – № 10. – С. 26–29.
140. Патрикац Л., Компанієць С. Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України // Вісник НБУ. – № 12. – 2001. – С. 20–22.
141. Перехожев В.А. Современные подходы к пониманию категорий «Банковский продукт», «Банковская услуга» и «Банковская операция» // Финансы и кредит. – 2002. – № 21.
142. Пефтиев В., Черновская В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 7.
143. Полозенко Д.В. Фінансова глобалізація та інвестиційний процес // Вісник НБУ. – 2002. – № 11.
144. Полозенко Д.В. Фінансова глобалізація та її можливі наслідки // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 12–16.
145. Поморина М.А. Некоторые подходы к управлению эффективностью деятельности банка // Банковское дело. – 2001. – № 10.
146. Пономарева Т.А., Супрягина М.С. Качество обслуживания в коммерческом банке – актуальный вопрос современного рынка // Финансы и кредит. – 2004. – № 26. – С. 12–19.
147. Попова А.А. Формирование розничного продуктового ряда // Банковские услуги. – 2005. – № 11. – С. 11–18.
148. Потійко Ю.А. Теоретичні й практичні аспекти аналізу діяльності українських банків // Фінанси України. – 2002. – № 3. – С. 129–134.
149. Потоцкая Е.Г. Планирование и бюджетирование деятельности банка // Бухгалтерия и банки. – 2001. – № 8. – С. 6–16.
150. Прасолова С.П. Вдосконалення розрахунку ціни кредиту банку для забезпечення його конкурентоспроможності на фінансовому ринку України // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2003. – Т. 7.
151. Прасолова С.П. Визначення ціни кредиту – основна складова кредитної стратегії банку в ринкових умовах // Вісник НБУ. – 2003. – № 3. – С. 52–54.
152. Примостка Л. Аналіз активів і пасивів комерційного банку: концептуальні підходи, методи та моделі // Регіональна економіка. – 2000. – № 4.

153. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент у банку. – К.:КНЕУ, 2004.
154. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Фінанси. – 2001. – № 4. – С. 93–119.
155. Реорганізація та реструктуризація комерційних банків / В.І. Міщенко, А.В. Шаповалов, В.В. Салтинський, І.М. Вядрова. – К.: Знання, 2002. – 216 с.
156. Решеткин К.А. Оценка рыночной стоимости коммерческого банка. – М.: ТЕСИС, 2002.
157. Різноокий А.Ф., Шапов С.О. Семенюк Л.П. Досвід застосування маркетингового та процесного підходів до перебудови банківських бізнес-процесів // Вісник УАБС НБУ. – 2004. – № 1.
158. Романова М.В. Финансово-промышленные группы как организационное обеспечение инновационной активности // Финансы и кредит. – 2000. – № 3. – С. 22–30.
159. Румянцев М.В. Вопросы методологии и методики трансфертного ценообразования // Банковские услуги. – 2004. – № 2. – С. 5–12.
160. Румянцев М.В. Контроль и мониторинг исполнения бюджета в коммерческом банке // Банковские услуги. – 2004. – №10. – С. 24–31.
161. Рябчиков М.А. Современные методы стратегического управления в банке // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – № 1. – С. 66–68.
162. Санин В.В. Постановка финансовой цели коммерческого банка: формирование новых подходов // Финансы и кредит. – 2004. – № 6. – С. 31–36.
163. Саркисянц А. О роли банков в экономике // Вопросы экономики. – 2003. – № 3.
164. Семенюк Л.П. Визначення цілей продуктової стратегії банку як вирішального фактора планування комплексу маркетингу // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2003. – Т. 7.
165. Сергеева Л., Блаженкова Т. Модювання й аналіз структури діяльності банку // Банківська справа. – 2003. – № 5. – С. 17– Т. 7. 24.
166. Сно К.К. Управленческая экономика. – М.: ИНФРА-М, 2000.
167. Скуров К.А. Анализ моделей управления ресурсами кредитной организации // Банковские услуги. – 2004. – № 10. – С. 7–Т. 7. 17.
168. Сорока А.А. Специфіка розвитку банківського сектора в перехідних економіках // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 9.
169. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа: Учеб. пособ. – СПб.: Бизнес-пресса, 2000.
170. Старовойт К.І. Взаємодія банківського та промислового капіталу у складі промислово-фінансової групи // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія – 1» Лтд, 2005. – Т. 13.
171. Стельмах В.С. та ін. Грошово-кредитна політика в Україні. – К.: Знання, 2003. – 421 с.

172. Степанова С.В. Практические аспекты создания системы управленческого учета в коммерческом банке // Деньги и кредит. – 2004. – № 4. – С. 23–26.
173. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика. – М.: Перспектива, 2003.
174. Стрельбицька Л.М., Стрельбицький М.П. Основи безпеки банківської системи України та банківської діяльності. – К.: Кондор, 2004.
175. Стрільчук В.О. Роль реінжинірингу бізнес-процесів у банку в умовах конкурентної боротьби на ринку // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія-1» Лтд, 2004. – Т. 9.
176. Телицька Т.О. Організація управлінського обліку результатів діяльності комерційного банку // Вісник НБУ. – 2000. – № 7. – С. 20–22.
177. Темиргалиев Ж.М. Внутренняя норма рентабельности в банковской сфере // Банковские услуги. – 2002. – № 3. – С. 6–12.
178. Тимофеева З.А. Аналитическая работа в коммерческом банке // Деньги и кредит. – 2001. – № 2. – С. 46–54.
179. Тихомиров А.Ю. О системе внутреннего контроля в банках // Деньги и кредит. – 2002. – № 3. – С. 56–63.
180. Толкачева Е.В. Разработка подсистемы контроля в рамках финансового менеджмента // Финансовый менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 31–48.
181. Трофимова Е. Банковские системы стран СНГ // Банковские технологии. – 2005. – № 2.
182. Тюрина А.В. Об инвестиционной стратегии финансово-промышленной группы // Финансы и кредит. – 2002. – № 16. – С. 19–26.
183. Тютюнник А.В. Организационная структура в коммерческом банке // Бухгалтерия и банки. – 2000. – № 4.
184. Федоренко В.Г. Шляхи підвищення інвестиційної діяльності в Україні. – К.: Аспект-поліграф, 2003. – 724 с.
185. Федулова Л.І. Менеджмент банку та конкурентоспроможність / Формування ринкових відносин в Україні. – 2003. – № 5. – С. 48–50.
186. Финансовый менеджмент / Под ред. Е.С. Стояновой. – М.: Перспектива, 2000.
187. Хашиева Л. Основы построения методики анализа привлеченных ресурсов банка // Финансы и кредит. – 2005. – № 12. – С. 48–51.
188. Ходаківська В.П., Беляєв В.В. Ринок фінансових послуг: теорія і практика. – К.: ЦУЛ. – 2002. – 616 с.
189. Холт Р. Основы финансового менеджмента / Пер. с англ. – М.: «Дело», 1993.
190. Хоминич И.П. Финансовая глобализация // Банковские услуги. – № 8. – 2002. – С. 2–12.

191. Цветков В. Вертикальная интеграция и ФПГ // Экономист. – 2002. – № 3. – С. 11–25.
192. Цветков В. Проблемы консолидации промышленного капитала и ФПГ // Экономист. – 2000. – № 9. – С. 44–50.
193. Цветков В. Финансово-промышленные группы: накопленный опыт и тенденции развития // Экономист. – 2004. – № 3. – С. 41–52.
194. Чепурда Л.М. Масові електронні платежі: проблеми та перспективи розвитку // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Зб. наук. праць. – Суми: ВВП «Мрія -1» Лтд, 2003. – Т. 7.
195. Черняк В.К. Банківську систему треба реформувати // Фінанси України. – 2001. – № 2. – С. 147–148.
196. Шевцова Е.И., Ивашина И.В. Процессы организации управления структурными формированиями банка. – Днепропетровск: Наука и образование, 2002.
197. Шелудько Н.М. Роль банківської системи у стимулюванні економічного зростання // Фінанси України. – 2002. – № 3. – С. 120–127.
198. Шеремет А.Д., Щербакова Г.Н. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: Финансы и статистика, 2000.
199. Шкуратникова Ю.А. Управление коммерческим банком в условиях переходной экономики // Финансы и кредит. – 2000. – № 7.
200. Шпачук В., Довгань Т. Стратегічне управління та реінжиніринг у банках України // Вісник НБУ. – 2004. – № 11. – С. 54–56.
201. Штейн О. Стратегія комерційного банку на ринку банківських послуг // Економіст – 2006. – № 1. – С. 44–46.
202. Шульгин А.В. Внутренний контроль и управление рисками в коммерческом банке // Финансы и кредит. – 2001. – № 13.
203. Шулькова Н.Н. Повышение качества банковских услуг, предоставляемых корпоративным клиентам // Банковские услуги. – 2004. – № 7. – С. 15–19.
204. Юфряков Ю.Б. Роль и место бэк-офиса в организационной структуре банка // Банковские услуги. – 2005. – № 4. – С. 23–28.
205. Оухименко П. Трансакційні витрати у здійсненні банківських розрахунків // Банківська справа. – 2003. – № 1. – С. 55–59.
206. Яремко Л.А. Фінансова глобалізація і національна економіка // Фінанси України. – 2003. – № 10.
207. Яров Ю. Глобализация экономики и развитие интеграционных процессов в СНГ // Российский экономический журнал. – 2001. – № 1. – С. 74–79.

Наукове видання

Анатолій Олександрович Спіфанов

**Методологічні складові ефективного розвитку
банківського сектору економіки України**

Монографія

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор І.Ф. Артюшенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка В.Б. Гайдабрус, О.І. Молодецька

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40030, м. Суми, вул. Кірова, 27, 5-й пов.
E-mail: publish@book.sumy.ua

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 21-26-12, 21-11-25
E-mail: info@book.sumy.ua

Підписано до друку 11.09.07.
Формат 60x90^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Скулбук.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 26,0. Обл.-вид. арк. 25,5.
Тираж 500 прим. Замовлення № 4164

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 489 від 18.06.2001

Надруковано відповідно до якості наданих діапозитивів
у друкарні «Принт-Лідер»
Україна, 61070, м. Харків, вул. Рудика, 8